OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Turc.
53 f.

625

TÖRÖKORSZÁGI KÉPEK.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

IRTA

MÁRKUS ISTVÁN.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRS. KIADÁSA.

1877

Ára 2 frt 50 kr.

Tanár..
53/1.A.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TÖRÖKORSZÁGI KÉPEK.

IRTA

MÁRKUS ISTVÁN.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

BUDAPEST.
AZ ATHENAEUM R. TÁRS. KIADÁSA.
1877.

Bal.
3617.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

R2
R
1965

241.873

Budapest, 1877. Nyomatott az Athenaeum r. társ. nyomdájában.

M. N. MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRA

A nyáron negyedfél hónapot töltöttem Törökországban. Kedv és hivatás egyforma erővel vittek oda és tartottak ott. Mint Toldy István barátom lapjának, a »Nemzeti Hirlap«-nak harcztéri tudósitója kezdtem utamat Vidinben, és mint látnivágyó turista fejeztem be Konstantinápolyban.

Utam érdekesebb tapasztalatait kivántam ez uti képek szerény, de elég tág keretében feldolgozni. Rövidebb ideig voltam Törökországban, mint a mennyi ez idegen világ kimeritő tanulmányozására szükséges; e rövid idő legnagyobb részét is a tábori élet fáradalmai és tán változatos, de igen egyoldalu élményei töltötték be; s ezért nem is vállalkozhatnám arra, hogy személyes tanulmányaim alapján a török viszonyokról egy nagyobb igényekkel fellépő munkát irjak.

De azt hittem, hogy Törökországra vonatkozó csekély számu irodalmi müveink mellett, kivált a jelen pillanatban, egy szerényebb mü sem lesz egészen felesleges és haszontalan.

Nemzetünket rokonszenvei és legnagyobb érdekei egyaránt vonják a kelet felé. Keleti tanulmányaink és ismereteink azonban nem állanak arányban sem rokonszenveinkkel, sem koczkán levő érdekeinkkel. A Rocky

Mountainsról legalább is tudunk annyit, mint a Balkánról; és néha tán nagyobb alapossággal szólhatnánk egy amerikai alkotmányvitához, mint a »keleti kérdést« képező problemák valamelyikéhez.

Én sem fogom e problemák megoldását uti képeimben megkisérleni. Legfeljebb rámutatok itt ott alkotó tényezőikre, és a megoldás utjában álló nehézségekre, melyek nézetem szerint még sokáig állni és hatni fognak; mert sokkal mélyebben gyökereznek, hogysem akár a diplomatia, akár a kard őket egy csapással elmozdithatná. Különben pedig megelégszem azzal, hogy mint elfogulatlan, ocjectiv szemlélő megismertessem azt, a mit s a mint magam láttam: városokat és vidéket, embereket és társadalmat, katonákat és hadviselést, politikusokat és politikát. Ha sikerül mind e dolgokról néhány helyes fogalmat adnom, vagy téves nézetet helyreigazitanom; s kivált ha sikerül másokban a kelet alaposabb tanulmányozására érdeket keltenem, nem hiába irtam.

Budapest, 1877. évi január elején.

M. J.

I.

A magyar Alduna — Zimonytól Orsováig — Nándorfehérvár. — Szendrő. — Galambócz. — A Duna szorosai. — Az ország határa. — Egy oldalpillantás Mehádiára.

»Vége lesz annak a háborunak, mire ön odaér«, vagy »megeszik önt a basibozukok« mondák nálamnál előrelátóbb ismerőseim, midőn julius közepén bucsut vettem tőlük, hogy a már félhónap óta — titokban — dühöngő török-szerb háboru szinhelyére utazzam.

»Jut is, marad is abból a háboruból« vagy »nem olyan fekete az ördög, mint a minőnek festik« volt válaszom; s azon erős meggyőződéssel indultam utnak, hogy sem a háboru nem fog nélkülem bevégződni, sem a basibozukok meg nem esznek. S ugy látszik ismeretlenül is én ismertem jobban a keletet, hadviselését és basibozukjait.

Julius 17-én léptem a Dunagőzhajótársulat »Kelet« nevét viselő szép gőzösének fedélzetére. Ha német, vagy francia utazó volnék, mindjárt itt is kezdhetném »Keleti utam« leirását. Hisz nyugati szomszédaink azt sem tudják, hogy fővárosunkat, Budapestet a nyugat vagy kelet határvárosának tekintsék-e? De ha német volnék is, alig találtam volna valami leirnivalót utam első napján; hacsak a szép gőzösért nem akarnék lelkesedni, a melyen oly kényelemmel utazunk, mint a minővel sok elsőrangu szállodában nem lakhatunk.

És minő jótétemény ez a csomagolás és bucsuzkodás kettős fáradalmai után. Felmentve lenni minden emberi gondtól, melyet az okos utas otthon iróasztalja fiókjába zár, ellátva minden emberi kényelemmel és 24 órára átadva a legédesebb semmittevésnek. Nem zavar meg bennünket az ebédre hivó harang hangján kivül semmi. Még a tájék sem. A Duna rekettyés szigetei közt, egy beláthatatlan sikság és egy jelentéktelen domb-

vidék hosszában haladunk; ismerjük már nagyon; de ha nem ismernők, sem találnók ujnak. Az is csak tőlünk függ, hogy ismeretséget kössünk (mert az ugyan belénk nem köt) a két ángliussal, kik közül az egyik Kanadából jő és Kelet-Indiába megy; a másik pedig Szierra Leoneből nem régiben érkezett, s most Odesszán át Moszkvába készül. Budapesten találkoztak; a közös nemzetiség, s a közös nyelv, melyen kivül mást egyik sem beszél (a boldogok! nem kénytelenek vele!), barátokká tették őket. De szivesen befogadnak minket is a társaságba harmadiknak; az ebédnél csupa barátságból leitatnak, vagy leisznak, ha hagyjuk magunkat; és még csak le sem boxolnak, ha a whist asztalnál valami nagy bakot nem lövünk.

Magam is találkoztam e két ángliussal, a kik uj és uj kiadásban a nagy közlekedési vonalaknak typikus alakjai. Általuk ismerkedtem meg aztán egy másik angol társasággal is. Egy bagariaszagu kulacsból whiskyt hörpögető ur, a ki, Szerbiában egyik angol képes lap számára háborut volt rajzolandó; egy orvostanuló, a ki szintén a szerb táborba készült vivisectionalis tanulmányai folytatására, de azért a whiskyvel nem állott rosz lábon; egy kissé rezesorru, de még elég csinos, miss, a ki előttem ismeretlen okokból Bukurestbe utazott, és nagyon veszedelmes ismeretségnek látszott lenni ama bibliai képü ifju emberre nézve, a ki mint missionarius ment Romániába azon csudálatos angol társaság megbizásából, mely a zsidók áttéritését a kereszténységre istennek tetsző és közhasznu munkának tartja, s e célra nem csak a szent igét, de még a pénzt is vesztegeti. És végül egy bányász vállalkozó, a ki Törökország kimerithetlen kincsforrásainak egyikébe, egy kisázsiai ércbányába már évek óta ásatja bele a pénzét. Ezekből állt a társaság, mely inkább a jókedvtől, mint az előkelőségtől duzzadozott ugyan: de annyival is alkalmasabb volt arra, hogy egy pihenő nap semmittevését agyerőltető bölcs beszédekkel meg ne zavarja.

Másnap virradóra megérkeztünk a keleti kérdés első állomásához. Egy kis város mellett kötünk ki, melynek parti házai mélyen legubbaszkodnak a sűrű fűz vagy egererdőbe, mintha csak a tulsó parti metropol büszke tekintete elől akarnának elrejtőzni. E szerény városka Zimony. Előttünk egy kis tenger terül el, melyet a Száva torkolata s a Duna árvize együtt képez-

nek. A nagy hadiszigetből, mely a térképen oly igénytelenül lép fel, alig látszik egy kis zátony. Csak a térdig vizben álló régi határőrházak sejtetik a szigetnek, és a lapos bácsmegyei partoknak valódi vonalát.

A jobbparti hegyről és hegyoldalból egy vár és város tekint át hozzánk. Egykor Magyarország védbástyája a »hitetlen« ellenség ellen: Nándorfehérvár. Most Kelet világító tornya. Igy nevezi legalább Szerbiát és fővárosát a német-szláv uti iró, Gustav Rasch, keleti kompilációi egyikében, melyektől mentsen meg a jó szerencse minden érzékenyebb izlésü olvasót. Csudálatos és elmélkedésre méltó hatalma az időknek, mely »hitetlen ellenségünkből« barátságos rokonnépet, akkori bajtársainkból és hitfeleinkből dühös ellenségeket, védbástyánkból pedig egy cselszövényes fészket csinált, melyet akkor is monitoraink voltak kénytelenek őrizni!

A két fekete dióhéj, a Maros és Lajtha közt vitt át utunk a »világitó torony« lábához. A szávaparti városrészen kötünk ki; s a kikötő felirata tudtunkra adja, hogy: »БЕОГРАД«, Belgrád előtt állunk. A város félig álomba van még merülve; ifjusága a Morava és Timok völgyében táboroz: öregei az álomban keresik aggodalmaik nyugalmát. Néhány rendőr fogadja az utasokat, és teszi beható vizsgálat tárgyává kiszálló angolaink irományait, batyuit és whiskys kulacsait. Mi is időzünk egy két percig, s azalatt egy pillantást vethetünk a városra, mely a partról egy dombhátra kapaszkodik fel. Csinos, de szerény kis város; a keletkezőben, vagy gyarapodóban lévő vidéki városkák frissmeszelésü typusán kivül semmi különöset nem fedezhetünk fel rajta. A fényt legalább, melynek innen a keletre kellene szétáradnia, épen nem láthatjuk. Valószinü, hogy a világosság az ország sorsát intéző nagy államférfiak fejében van; s némileg tán pincéiben, honnét a vendégszeretőleg fogadott russophil turisták fejei mindenesetre nyerhetnek némi illuminatiót.

A mily kevéssé fényes a város, ép oly kevéssé rémitő — vára. Alig akarjuk elhinni, hogy ez volt Nándorfejérvár. Parti sáncai ugyan elég kihivólag könyökölnek a Dunába; de a vár épületeivel együtt szörnyen időrágta kinézésüek. A legalsó sáncból egy elvénhedett ágyu és egy szál őr néz farkasszemet a torkolatban fekvő monitorokkal. Ezek közül (akkor még nem lőtték

meg őket) elégnek tartja az egyik, mint napos őrhajó, viszonozni a komor pillantásokat; a másik egészen elmerül ama békés foglalkozásba, melyet háziasszonyaink nagy mosásnak neveznek. A mosás és ruhaszárogatás átalában nagy szenvedélye a tengerészeknek; és nem is a legutolsó látvány az a »fehérruhadisz«, a mi ilyenkor a »zászlódisz« helyébe lép; a szines rongydarabok helyett viláman lengő ingek, kendők és harisnyák füzérével rajzolva ki a hajó testének és árbocainak körvonalait a víz sötét hátterébe.

Hajónk gyorsan kerülte meg a vár fokát, és belátást nyitott a város másik részébe, mely fent a dombháton terül el; de a Dunához már nem mer leereszkedni. Szemünket egy ideig lekötik még az apró fehér házak tömege, a mögöttük emelkedő erdős hegység szép háttere, és a vizbe nyuló vár körvonalai; azután sietve haladunk tova a széles folyó ellentétes partjai között. Egyik oldalon elég változatos dombvidék hátul a szerb belföld magaslataival; a másik oldalon egy rengeteg síkság, most ártér. Pancsova tornyai is mintha csak egy nagy tó fenekéről törnének elő.

A szerb part dombjai nemsokára megnyilnak; megérkezünk a Morava völgyéhez. Jámbor folyó! mennyi fejtörést okoztál diákkorunkban, hogy a Duna mellékfolyói közt megjegyezzük s a Morvával össze ne tévesszük nevedet. Most a pólyás gyerek is ismer. Átalában azt tapasztaljuk, hogy a háború kissé költséges, de rendkivül hathatós eszköz a geographiai ismeretek terjesztésére. A krimi háboru napvilágra hozta Almát és Balaklavát, az amerikai a Potomac rivert; a dán háboruból feltünik Düppel és Alsen; a porosz-osztrák háboruból Trautenau és Königgrätz; a francia-német háboru gyakorlatilag megismerteti velünk Franciaország egész térképét; s a szerb-török harc a kávéházi közönség közkincsévé teszi a Morava, Timok és Drina folyó háromságát, melyekhez negyediknek még az Ibar csatlakozik. Akkor egyébiránt — julius 18-án — még nem folyt el a sok vér, mely a Moravának későbbi hirnevét adta; a Morava völgye nem mint kivivott csaták tere, hanem mint nagy sztrategiai vonal szerepelt a kávéházi és szerkesztőségi »hadargók« (magyarul strategák) számitásaiban, s a folyó minderről még mitsem tudva, és vér

helyett mocskos iszapot hordva szerényen omlott az öreg Duna karjaiba.

De, ime, a történet uj csillaga, még igazságtalanná tesz a régi obsitos vitéz iránt, ki mellett csak az imént haladtunk el. Majd megfeledkeztünk Brankovics György, Szerbia despotájának városáról, a hires Szendrőről, melynek köveire pedig van egy darab magyar történet felirva. A vár a Duna partján, a Morava egyik mellékágának, a Jesszavának, torkolatában fekszik; rovátkos és tornyos falai a folyóban fürösztik lábaikat, de inkább egy szinpadi dekoráció, mintsem egy félelmetes erősség benyomását teszik ránk. Valami archeologus a jól conservált romok osztályába sorozná. Az öreg falak utolsó szolgálatukat, ugy látszik a törököknek tették, a kik — mig (1867-ig) a szerb várakban őrségeik voltak — ott is a város felé kiszegzett ágyukkal tartották meg a szultán iránti hüségben a lakosságot.

A csendes városka — szerbül Szmederovo — egyébiránt szerényen megvonja magát vára mögött; és teljesen megelégedve a hősi dicsőséggel, mely reá ez öreg falak ormairól háramlik, már nem véres tusákban, hanem inkább, mint Szerbia disznainak emporiuma, igyekszik magának hirnevet és vagyont szerezni.

A Morava torkolatán tul a Dunát kis tengerré tágitja a harmadfélmértföldnyi hosszuságu Ostrov szigete és az a többi apró darab szárazföld, melyek a nagy folyó keblében itt magukat megfészkelték. Előttünk pedig mind világosabban elválik a kék égtől a hatalmas hegytömeg, mely felé hajónk gyors futással közeledik. Egy nagy kanyarulattal elérjük a pontot, hol a déli Kárpátok előhegysége a Dunára kidől. E hegység első gerince alatt vonja meg magát a kicsi, de előkelő kinézésü telep, melyet a vasuti mutatókönyvből a jó hangzásu Báziás név alatt ismer a világ. Szerencsés egy pont, hol a nagy magyar sikság, a déli Kárpátok hegyvidéke, és a világforgalomnak két nagy ütere az osztrák államvasut és a Duna találkoznak egymással; csudálatos volna, ha e ponton néhány évtized alatt egy amerikai város nem keletkeznék.

Báziástól a balparti hegység egyre emelkedve követ bennünket; a szerb magaslatok egyelőre tartózkodóbbak, de mind nagyobb vonzódást mutatnak tulsó rokonaik iránt, mig végre a nagy moldovai sziget alsó végén egyszerre mindkét oldalról

fenyegető erélylyel tör a hegység a hatalmas folyóra, melyet rögtön igájába vet és kényelmes ágyának felére szorit össze. Itt kezdődik a Dunának óriási szorosa, mely innét Orsováig, vagy tizenkét mértföldnyi vonalán évszázezredek mulva is oly élénk képét nyujtja a harcnak, melyet egykor az elemek egymással kivivtak.

Volt egy boldog kor Magyarországon, mikor mind a sok bajból, mely most nyom bennünket, nem volt még semmi; mikor nem ismertek itt sem fagyot, rozsdát, phyloxerát, sem deficitet és adót, sem osztrák barátságot, sem pánszláv ellenséget; réges-régen, még Árpád előtt, sőt — bármennyire haragudjanak is a szláv tudósok, hogy előttük is volt már valami, s utánuk is lesz — tehát még Szvatopluk birodalma előtt is: akkor, a mikor Magyarország tó volt és halak lakták. A Duna — jelentéktelen kis folyó, valahol a későbbi Bécs tájékán (épen mint a Száva Belgrádnál) ömölhetett e nagy tóba, melynek partjait a Kárpátok, szerb és szlavoniai hegyek és styriai alpesek előhegyei képezték. A talaj alakulásánál fogva e viztömeg egészen déli határaira nehezkedett, mig végre a föld méhének egy erőszakos revolutioja rést nyitott számára óriási határfalain. A viz belevetette magát a résbe, szétfeszitette és kivájta, s két nagy erőltetett kanyarulattal, melyek még a térképen is egy óriási kigyó rettentő erőlködésének benyomását teszik ránk, átfuródott a hegységen ott, a hol azt legkeskenyebbnek találta; s a tulsó oldalon aztán kiömlött az oláh sikságra. A nagy tó helyén pedig egy nagy folyó maradt, a Duna, e lecsapoló csatornája a középeurópai és magyar vizmedencének.

Igy lett — mondják a geologusok — vadállatok és emberek tanyájává, szüntelen nepvándorlások szinhelyévé, örökös harcok mezejévé e szép föld, melynek nem is volt nyugta, mióta a halak róla elköltöztek.

A viz azonban nem tudta egészen megtörni az ellenséges gátat. A hegység ugyan szét van szakitva, az ellenkező part megfelelő völgyei hiába sóvárognak egymás felé; s lemondott már az egyesülés reményéről az a két szemközti fal, melyek mindegyikének mészkőzetében egészen világosan meg lehet különböztetni az egymásra rakódott rétegek hatalmas sávolyait, mintha csak tegnap hasitotta volna el a hegyet egy óriási kéz. De a

fent elvesztett csatát folytatja a hegység alant, a felszinen elszakitott sziklák kezet nyujtanak egymásnak a viz mélyében és alkotják ama sziklapadokat, melyek minduntalan elzárják a folyó medrét, és csekélyebb vizállásnál ki is útik fejüket a felettük kavargó hullámok alól. E sziklapadok legutolsója és leghatalmasabbika — Orsova alatt — viseli csak a vaskapu nevét. De valóságban az egész tizenkét mértföldnyi szoros egy nagy vaskapu, vagy ha tetszik vasjárom a szabad folyóra vetve.

S e »vas« nem üres kép itt. Balról és jobbról a hegység vasból és ércből van kovácsolva. Balról a magyar érchegység, mely Oravica és Steierdorf bányáit rejti méhében, s a jobbparton eltagadhatlan rokonságban az előbbivel a szerb bányavidék, melynek központjában, Maidenpek tájékán már a rómaiak kezdték meg a föld kincseinek kutatását.

Ki nem ismeri e vasjármat, mint közgazdaságunk egy nagy negativ tényezőjét, magyarul szólva közlekedési akadályt. A mióta nagy Széchenyink szabályozni kezdte, és még inkább hires utjával megkerülte, nagy mérnökünk Vásárhelyi pedig áttörésére terveit elkészitette (melyeknél jobbakat eddig senki sem produkált): az unalomig hallottunk, de az unalomig nem tettünk róla. És tán szerénytelenség is volna igy futtában, egy gyors gőzös fedélzetéről e nagy tervek álmait megbolygatnom. Különben könnyüvérü turista létemre csak kevés összeköttetésben állván a közgazdasággal: inkább foglalkoztatott engem a vaskapu, mint természeti szépség.

S mint ilyen, páratlan vagy négyszer utaztam rajta végig egész hosszában és még kétszer alsó orsovai részén, és mindig találtam uj és uj anyagot a gyönyörködésre. Folyó és hegység egyesülnek a legváltozatosabb, a kiestől a meghatóig, a derülttől a fenségesig emelkedő képek alkotására. »A magyar Rajna, mondá egy német utitársam: és még felette is áll a Rajnának. Kevesebb benne a civilisatió, a város és rom, vasut és hajó, a forgalom és történet, szóval az ember: de több és nagyobb a természet.« És igaza volt.

A moldovai sziget alsó végén a folyó közepén egy sajátságos, phrygiai süveg alaku szikla jelöli a szoros bejáratát. Ez a Babakáj. A történet és hagyomány megteszik a magukét, hogy a hely jelentőségét emeljék. A jobbpart egy sziklájáu ülnek

Galambócz várának romjai. Mondhatnók Galambdúcnak is, mert szerb Golúbac, és török Gögerdzsinlik neve is csak ezt jelenti. A szép tornyos romok annak idején sok vérünkbe és bajunkba, s azonkivül Zsigmond királyunknak sok fejtörésébe kerültek; pedig szegény fejének nem ez volt legerősebb oldala. Mikor a vár török kézre került, a tulsó parton még egy ellenerődöt is épített; de hiába az új, most már alig látható Lászlóvára segitségével sem tudott erőt venni a szemközt levő ártatlan nevü galambfészken, melybe karvalyok telepedtek.

Néha tévedt egy galamb is a fészekbe; de csak szerencsétlenségére! A szerb népdal beszéli el a szép, aranyhaju török asszony sorsát, ki egy daliás magyar ifjut szeretett. A janicsár aga — a mint már ez rosz szokása a mondabeli agáknak — felfedezi a titkot, levágatja az ifju fejét, és a hűtlen asszony nyakába akasztja; az asszonyt pedig a Babakáj sziklára téteti ki, hogy ott szeretője fejét kedvére csókolgathassa, vagy ha ez nem tetszik neki, a Dunába ugorjék. Kegyetlen és nem épen modern fantázia; de alkalmas arra, hogy a keletre utazó magyar ifjakban a török agák tulajdona iránt kellő tiszteletet ébresszen.

Mindezek régi dolgok. Most más dolog ad Golubácnak nevezetességet. Ez a híres »Kolumbácsi« légy, mely nem egyszer okoz annyi bajt az alföldön, mint akár annak idején a török, tatár, a kit mi most ugyis hajlandók vagyunk hirénél jobbnak tartani. A Duna szine felett nehány ölnyire mutatják is a barlang nyilását, melyből az országos veszedelem elő szokott törni. Bölcs emberek be is falazták már e barlangot és a közeli nyilásokat, azt hivén, hogy ezzel elzárták a baj forrását. Ekkor kisült, hogy a barlang a legyeknek nem bölcsője, hanem csak beszállója rosz időjárásban; a gonosz állatok tulajdonképen a közeli patakokban teremnek.

De nem szabad egyetlen ponton sem a mult, sem a jelen bajai miatt ennyit vesztegelnem, különben soha sem érkezem Törökországba. Különben is, a mig én Galambóc emlékeivel foglalkozom, az »Orient« gyors szárnyalással mélyen behaladt a hegység szivébe. Már átsiklottunk a Stenka és Kozla sziklapadjain, melyeknek helyét a magasabb vizállásnál csak a viz megduzzadt szine jelölte. Elhagytuk a Szirinye, Piatra Lunga, a Piatra nigra éleit, és a regényes kétágu Piole szikláit, melyek egy szűk kanyarulatnál ütik fel fejeiket a vizből, mintha visszaakarnák térí-

teni a merész utazót, a ki csak most közeledik a komolyabb veszélyekhez. A »kis vas kapu« az Izlas, a kis és nagy Tachtalia majdnem összefüggő, mintegy ezer ölnyi hosszuságu sziklapadjához és eséséhez értünk. A hegy itt szabadabb tért enged a folyónak; de e kis engedményt, a melyet partjainak tesz, bőven visszaveszi ágyától, melyet egész széltében elzár, az ugráló hullámok s a közölük felütődő kemény kőfejek által figyelmeztetve a hajóst, hogy itt nem a viz, hanem a szikla a valódi ur. A hajós nagyon jól tudja ezt, és az avatatlan előtt érthetetlen nagy kanyarulatokkal keresi a kavargó hullámok közt a szűk vágányt, melyet a szikla szabadon hagyott.

A Tachtalián alól a Duna eltünik szemeink elől; a hegy mintha megbánta volna engedményét egyszerre egy magas fallal egészen elzárja folyását. A sziklapadokról leszabadult hullámok őrült erővel rohannak a komor falnak; de ez megvetőleg veti őket vissza a tulsó partra. Ez a Greben sziklája. Hajónk is, mintha csak utját tévesztette, vagy a sziklától visszaijedt volna, megáll. Megtudjuk, hogy az utolsó padban, mely e sziklának folytatása a folyó fenekén, csak egy hajó számára való vágány van, s a parton felállított jelző kosár azt jelenti, hogy alulról hajó közeledik. Ki is bukkanik nemsokára a szikla mögül, a hol a Duna folytatását kell sejtenünk, és sok kalap és kendő lobogtatással halad el mellettünk az alulról jövő személyszállító.

Mi is megindulunk, átreppenünk a veszedelmes szoroson, s ujra felfedezzük a Dunát — egy tekintélyes tó képében. A folyó, melyet a grebeni szikla épen 110 ölre szorított össze, egy hirtelen kanyarulattal vagy 800—1000 ölnyire tágúl ki. A folyónak több mint két harmada a sziklafal mögött folytatódik, először egy dühös örvényt — nem egy rosz lélekvesztő sirját — azután pedig több szigetet, mindenekelőtt a szerb Parecs-et képezve. A hegység is visszavonul kissé, a szorosból kényelmes völgy és vizmedence lesz, melyen át a folyó enyhe kanyarulattal veszi utját. A szerb parton Milanovác városa, a hol az alsó Dunától (Brza Palankából) a Timokvölgyi Zaicárból, s a Majdenpeki bányavidékből jövő utak találkoznak, hogy a Dunán keressenek összeköttetést a világgal.

De nem sokáig időzhetünk a derült tó képénél. A folyó, mely a grebeni szoroson délkeleti irányban tört át és a milano-

vaci széles ágyban kényelmesen elhelyezkedett, már alig egy fél mértföldnyi távolságra ismét utjában találja a hegyet és Jucnál egész éles szög alatt kénytelen éjszaknak kanyarodni.

Megint egy sziklapadon siklunk át, és azután beérünk a Duna szorosainak legfenségesebb részébe. A grebeni szoros, bármennyire megragadott is bennünket egyes pontjaival, csak előcsarnoka a természet azon szentélyének melyet a kazani szoros képez. A folyó ismét szélességének felére negyedére, s aztán nyolcadára szorul össze; Kazánnál épen még csak 85 öl marad meg ágyából, melynek kényelmetlenségét őrült sebességgel igyekszik, lerázni magáról. Két oldalt a hegység majdnem függélyes meredekséggel kiséri a folyót; ismét látod a mészhegység nagy hárántos sávolyait a két parton, vagy látsz bükk, tölgy és mogyoró cserjével benőtt oldalakat; s azt hiszed, hogy egy folyondár lepte öreg fal előtt állasz. S a két partról két nagy szellem nyujt másfélezer évnek távolságán át kezet egymásnak.

A magyar parton Széchényi István utjának fehér szalaga fut bevágásokon, íveken, alagutakon át kanyarogva a folyó hosszában; a szerb parton a nagy hóditó és nagy mérnök császár Traján utjának maradványai hirdetik a meghalt civilizaciót, mely előttünk e földön járt.

Közvetlenül a Duna legmagasabb vizállásának (első átutazásom körülbelül a legmagasabb vizállásra esett) szine felett láthatók a bevágások és a berótt gerendák nyilásai, melyek az ut vonalát jelölik. E vonalból tudós emberek bizonyitékot vonnak arra, hogy a Duna niveauja ezen másfélezer év alatt nem változott; tehát miután itt a folyó sziklaágyában nagy változások nem is történhettek, a rajta átfolyó vizmennyiség is ugyanaz maradt volna. E tény mindenesetre érdekes adat volna a folyók átalános apadásának ujabban felmerült kérdéséhez. Csakhogy talán erre nézve nem annyira a legmagasabb, mint inkább az átlagos vizállás összehasonlitása adna bizonyitékokat. Pedig a római idők átlagos vizállásáról hiába keresünk adatokat Traján utjának gerendavonásaiban.

Az ut felett a szorosnak egyik szükebb helyén látni még az u. n. Traján tábláját, mintegy hat sornyi felirással, melyet én a gyorsan elreppenő hajóról bizonyára nem fejthettem meg jobban, mint azon tudósok, a kik annak idő és ember okozta héza-

gait nagy buzgalommal és találékonysággal igyekeznek kipótolni. A felirat különben nem egyéb, mint az utnak a szikla falába vágott keresztlevele, mely hitelesen bizonyitja Traján császár apaságát.

Traján táblájánál már nem vagyunk távol Orsovától. De hálátlanok volnánk a hatalmas szoros iránt, ha csak egy szóval sem emlékeznénk meg a nagyszerü természeti szinjátékról, melyet hajónk tiszteletére rendezett. Mikor a legszorosabb helyeken, a legapróbb kanyarulatokban, a legmeredekebb falak közt jártunk, a nap melynek sugarait ugy is csak az ormokon láttuk, egyszerre elsötétült; a szoros félhomályát komor sötétség váltotta fel, mintha csak falain sürü fekete fátylat borítottak volna keresztül. A szoros alaguttá változott, melybe csak a villám vetett fényt és a menydörgés moraja életet; a következő pillanatban aztán leszakadt a zápor oly sürüséggel, mintha csak a fejünk felett levő fátyol borította volna el szemeinket; a villám is halványan tört át rajta. Csak a menydörgés maradt ur, sőt lett még hatalmasabbá a vizzel sürített levegőtől, a visszhanggal csattogó szikfalaktól, és a hegység barlangjaitól, melyek vontatott dühöngéssel adták tudtára a lármás mennynek, hogy megértették. Egyszerre aztán eltünt a fátyol, elhallgatott a zaj, kisütött a nap, és mintha csak egy szinházi zivatarból szabadultunk volna meg, a folyó egy új tágas medencéjében, verőfényesen állt előttünk, Orsova a magyar határváros.

A zöld domdok hátteréből és a Cserna völgyéből kiváló vidám városka szép fehér házaival és tekintélyes állami épületeivel nemcsak mint egy turista »belle vue«-je köti le érdeklődésünket. Az utolsó darab magyar föld ez, melyet hajónk keleti utazásunkban érint, és az első kedves kép, melylyel visszatértünkkor hazánk üdvözöl. Fájdalom, hogy kevéssel ezelőtt e szép kis zúg, s a Duna egész vonala, melyet az imént leirtnak csak névleg volt »magyar föld« — öreg »Corpus juris«-unk lapjain. Valóságban a határőrvidéki katonai kormányzat mindennek inkább tartotta magát, és nevelte népét és földjét, csak magyarnak nem. A katonai kormányzat megszünte óta jobbra fordult a dolog; az állami hivatalok tisztviselői, a honvédség és a Dunagőzhajótársulat derék hivatalnokai és kapitányai nemcsak a magyar államot, de a magyar társadalmat is képviselik és terjesztik itt. De valljon hány évtized kell ahoz, hogy évszázadok ellen-

kező irányu munkáját jóvá tegyék; még ha az állam közvetlenül is mozgásba hozná az e czélra rendelkezésére álló — de nálunk, fájdalom, inkább rendelkezésére n e m álló — eszközöket.

Egyébiránt a magyar társadalom a maga részéről is sokat tehetne e vidék visszahódítására; ha nem ignorálná teljesen e fontos »végeket« és természeti szépségeiket, s azon nyári magyar emigrationak, mely széles ez országból a külföldre özönlik, legalább egy részét a mi alsó Dunánkra irányozná. E vándorlás önmagában is elég élvezetes; de van azonkivül egy méltó célja és nyugvópontja is — a mehádiai »Herkules« fürdő. Orsováról a Cserna völgyének kedves képei közt két három órai könnyü kocsiut visz e gyönyörü telepbe, melynek megalkotása egyik legnagyobb érdeme a volt katonai kormányzatnak. Mert a kies határfürdő egyszersmind a legelső, és tán egyetlen európai fürdője Magyarországnak. S ez itéletben nincs semmi tulzás; mindenki meggyőződhetik róla, a ki többi hirneves magyas fürdőink parasztgyomornak való konyháját, erdei csőszöknek való kalibalakását, és az önsegély elvére alapított szolgálatát néhány hét alatt kiélvezve és megunva, csak egy két napra is eltekint Mehádiára. Itt a természet adományain, melyeket másutt annyi nélkülözés árán kell megszereznie, az árnyas hegyi sétákon és fürdőkön kivül, melyektől kedélyének, tüdejének és csontjainak átalakulását egyformán remélheti, talál elég tisztességes konyhát, pallérozott igényekhez való lakást — a két óriási szálloda és a gyógyterem a külföld nagy fürdőiben is ritkitják párjukat— és talál azonkivül még rendezett szolgálatot; sőt a szolgálatból tán nagyon is sokat.

Szóval mindent megtalál itt, csak magyar hazafiui érzelmeinek nyugalmát nem. A fürdő rendes közönsége a szomszéd Oláhországból kerül ki, melynek a kies hely ugyszólván szájában fekszik. Azelőtt a gazdag bojárok és bojárnők hordták ide nehéz aranyaikat és könnyü erkölcseiket. Most a könnyebb közlekedés azokat már a külföld fürdői felé vonja; ide az alsóbb oláh osztályok tódulnak ép annyi erkölcscsel, kevesebb pénzzel és mindenesetre kevesebb müveltséggel. Ez invasio elárasztja nemcsak a fürdőket, a társalgó termeket, de felmászik a fák törzsére, a nyugvó köszkök falaira; mindenütt éles bicskák segélyével örökitve meg egy »ulu«-kban bővelkedő társadalom nevét, és falra-

mászó poétákhoz méltó versenyekben követelve vissza Traján örökségét Decebalus unokái számára. E turbulens tengerben csak mint elhagyott sziget lézzeng néhány a környékből ott tartózkodó magyar fürdővendég, vagy egy két napra oda vetődő pár tourista, kiket a közös estélyeken keletkező muzsikális nemzetiségi háborukban néha a rendőrségnek kell egy egy erőszakoskodó jövevény ellen megvédelmezni. Szerencse, hogy e rendőrség most már magyar kezekben van.

A gyönyörü hely mindenesetre érdemes arra, hogy a magyar társadalom birtokába vegye, a magyar állam pedig birtokából ki ne adja. Emlegetik ugyanis, hogy a kincstár a fürdőt egy részvénytársulatnak szándékozik eladni. Államgazdasági szempontból alig is lehetne valamit e terv ellen fölhozni; az állam csakugyan nem a legalkalmasabb vezetője egy fürdőüzletnek. Csakhogy annál több ellenvetésünk van a tervezett eladás ellen politikai szempontból. Ez a fürdő itt az ország határán nem csak üzlet, hanem egy hatalmas társadalmi tényező, melynek a magyar állam kezében és érdekei szolgálatában kell maradnia. Nem is kellene egyéb, mint hogy a fürdő esetleg egy oláh, vagy akár más külföldi társaság kezébe kerüljön; s azzal a Cserna völgye és az egész vidék ki volna szolgáltatva Dakoromániának. Szorult viszonyaink között sok mindenen tul kell adnunk; de soha ne adjuk el legkisebb nemzeti érdekünket se. Pénzben nem kapjuk meg századrészét sem annak, a mit az a dolog nekünk jövőnk számára ér.

II.

Bucsu a hazai földtől. — A török Szigetvár. — Kelet kapuja, a vaskapu. — A föld megváltozik lábunk alatt. — Egy zászlókérdés.

Hosszabban időztem a magyar határon; de tán nem felesleges a magyar közönség érdeklődését országunk ezen sarka iránt felkelteni. Keleti missziónk teljesitését ugy is saját földünk keletjén kell megkezdenünk. Most már bucsut veszünk a hazai földtől. Még csak egy pillanatra állapodunk meg a Cserna torkolatánál, az ország határán azon semleges földvonalnál, melyen egy kis kápolna jelöli a helyet, hol országunk koronája egy közelmult szomoru időben elásva pihent, és ismét napvilágra került, hogy vagy másfél évtized mulva ujra pecsétje legyen a nemzet és fejedelme közti kibékülésnek.

Ez a semleges tér sajátságos maradványa a mult időknek. József császár kevés szerencsével folytatott török háboruja után a sistovi békekötés alkotta azt részben válaszfalul a magyar és török (most román) terület között, de méginkább a Duna közepét őrző török szigeti erődnek a bal part felőli biztositására. Ez az erőd Ada Kale (Szigetvár) azóta egy még sajátságosabb helyzetü régiséggé változott. Akkor a véglegesen megállapitott török-magyar határon a török hatalomnak őre, és a Dunának zára volt; a balparton a semlegesnek nyilvánitott terület biztositotta egy esetleg ott épithető erősség ellen; a jobb parton egy magas erőd — az akkori katonai nyelven Elisabethfort — nyujtott neki kezet és támogatta uralkodását a Duna felett. Azóta Szerbia és Románia függetlenekké lettek; a tulajdonképi török határ vagy husz mértfölddel visszavonult kelet felé, a hires Timok vonalára; a szerbparti Elisabethfort a szerb várak kiüritése alkalmával 1867-ben lebontatott s a földdel egyenlővé tétetett; a Duna európai garantia alatt álló szabad folyammá lett,

a melyen uralmat gyakorolni senkinek sem volna szabad. A régi nagyságból semmi sem maradt, mint az a kis semleges folt, meg Ada Kale — ez idegen földön és idegen emberek közt felejtett emléke a török hatalomnak, és bús hirdetője mostani hanyatlásának.

A várat I. Lipót alatt »uj Orsova« néven a császári hadak épitették, de csak később, miután a passzarovici békében a törökök kezéről visszakerült, Károly alatt nyerte mostani alakját. A belgrádi béke, vagyis 1739. óta csekély megszakitással (1790-ben ugyanis József császár vette vissza a szisztovi békéig), a törökök kezén van, a kik hiven meg is őrizték azt öreg bástyáival és kazamatáival együtt azon állapotban, a melyben átvették. Azok, kiknek idejük volt a szigetet meglátogatni, azt mondják, hogy az ágyuk nagy része is még abból az időből maradt öreg fogatlan házőrző eb. Kétségkivül vannak azonban ifjabb és fogasabb társaik is a Krupp fajtájából; habár az erősségnek a mai viszonyok közt a partok birtoka nélkül bármilyen felszerelés mellett sem volna értéke a törökökre nézve. Őrzik, mert az övék, mert mecsetjük és temetőjük van benne: de akár ajándékba adhatnák Stambulban járó diákjainknak viszonzásul a diszkardért, melyet Abdul Kerimnek visznek.

A kis szigét nem is tesz valami ijesztő benyomást az elhaladó gőzösre. Falai mögül lombos fák alá rejtőző apró török házacskák tekintenek elő; itt-ott egy vékony minaret emelkedik a kis mecset tetejéről, mely sehogysem tud az összeszorult házgombolyagból kitünni. A lakosságból egy öreg törököt látunk egy kis udvaron áthaladni, vagy egy fiatal katonát a bástyán álmodozni. Az egész csinos miniature török világ azok számára, a kik nem sajnálják Orsováról a tiz percnyi csónakázást, hogy mintegy panorama üvegjén át vessenek egy pillantást kelet belsejébe.

A tenyérnyi szárazföld kisebb tán, mint a hely, melyet e futó leirása elfoglal, és elhaladunk mellette rövidebb idő alatt, mint a mennyit itt vele foglalkoztunk. És ott állunk Kelet tulajdonképi kapuja, a v a s k a p u előtt. Épen nem kapjuk egy kapu benyomását; sokkal inkább ráillenék e név a szorosok bármelyikére, a mennyiben a kapuhoz egy szük nyilás és félfák kellenek. A Duna, mely Ada Kalenél északkeletről délkeletre kanya-

rodott, még csak össze sem szorul jelentékenyebben; a szerb parton a hegység el is lapul, el is távolodik; igaz, hogy az oláh partról elég meredeken esik a folyóba. De épen ez a meredek szikla az, mely a folyó fenekén egész a szerb partig folytatódva azt a hires gátat képezi, melyet a hajósok fantáziája vaskapunak nevezett; s mely a rómaiak Ister folyóját a Danubiustól, s a mai Dunát Aldunájától, a nyugot folyóját a keletétől elválasztja.

Kétszáz lábnyi nagy kőgát duzzasztja fel a folyó egész szélességét; s a tulsó oldalon örvényezve rohan le róla a viztömeg. Azután jő egy második, mintegy 500 lábnyi hosszuságu akadály, egy óriási felforditott sziklaborona, melynek egyenetlen ágai elzárják az egész folyót és dacosan vetik szét a reájuk rohanó hullámokat. A boronát ismét egy összefüggő sziklapad fejezi be, mely a folyó egész viztömegét feltartóztatja és óriási erővel veti át az oláh partra, a hol egy szük csatornában kegyelmesen lefolyást enged neki.

Ez száraz leirása a hires vaskapunak. Életteljes képet adni nagyon nehéz volna róla. Különben nincs is csalékonyabb és változóbb kép ennél. Vagy hatszor mentem át rajta különböző vizállásnál; mindig uj és mindig más benyomásokat kaptam. Nagy viznél, a mikor a legnagyobb gőzösök is áthaladhatnak rajta, csak a viz megtódulása és hirtelen esése, a láthatlan üregek felett támadó forgók és holt helyek, a folyásnak hirtelen átcsapásai, a viz forrása és szokatlan sebessége, árulják el az alant leskelődő ellenséget, mely alig üti ki fejét itt ott a viz szine alul. Természetes, hogy a kalauz és kormányosok azért nem kevesebb gonddal és vesződséggel keresik az utat a csak néhány lábnyi mélységben rejtőző sziklák között. Középvizállásnál, a mikor már csak kisebb fajta gőzösök járnak át a vaskapun, a sziklák egyenkint jelennek meg a felszinen, és a folyó egész szélességén át kisérni lehet fenyegető vonalukat. Még csekélyebb viznél, a mikor már csak a külön ide készitett apró, négykerekü és lapos fenekü gőzösök közlekedhetnek Turnszeverin és Orsova közt, a vaskapu már egész félelmetességében kiválik a folyóból; a viz torlódása és esése fokozódik, a forgókból dühös örvények lesznek; egy egész sziklaerdő ágaskodik a magasba; némelyik haragos orom egészen áthajol az apró járművön és

dühösen vet át vizet és hajót a tulsó oldalra, hol uj ellenség leskelődik. Az utas könnyebben lélekzik, a mikor az idegfeszitő látványosságon szerencsével átvergődött. Legérdekesebb s egyszersmind legbiztosabb látvány a vaskapu az egészen csekély vizállásnál, ha a vizi közlekedés egészen fennakad; s a Dunagőzhajótársulat utasait Turnszeverin és Orsova közt kocsikon szállitja, melyekből egy egész hadsereget kénytelen e miatt készen tartani. Szerencsére a viz nem minden évben esik le ennyire. Egyébiránt nemsokára megszünik még ily esetben is a vesződséges kocsiutazás; az oláh vasut készen van a vaskapu mellett egész az Orsovától egy kőhajitásnyira fekvő határfaluig, Vercserováig; és ha a mi orsovai csatlakozásunk elkészül, e vasut veszi át a Duna szállitmányait is, ha a vaskapu a vizi utat teljesen elzárja.

A vaskapuról méltán beszéltek és irtak már annyit, és beszélnek, s irnak még folyton. Az európai civilizácio történetének kezdete óta egy óriási akadály ez azon nagy forgalom utjában, mely a világrész nyugata és kelete, s ezáltal Ázsia között fennáll. Játszott egyébiránt szerepet mindazon hadak történetében is, melyek a Duna mentében folytak, s melyekben a folyó vizállása a vaskapunál határozott az egyik, vagy másik fél hajóhadának alkalmazása felett. A rómaiak kétségkivül inkább hadászati szempontból igyekeztek ez akadályt részint a szárazföldön, részint magában a folyóban megkerülni; a parton Trajáu utja által, a folyóban pedig azon római csatorna által, melynek maradványai a szerb parton állitólag még megkülönböztethetők volnának. Katonai érdeke most sem szünt meg. Sőt tán már legközelebb ismét fontossággal birand a kérdés, valjon a török monitorok képesek lesznek-e a vaskapu felett is müködni?

De ezen tekintetek elenyésznek a kérdésnek forgalmi szempontból való fontossága mellett. És ha ezt képesek vagyunk méltányolni, akkor valóban csudálkoznunk kell azon, hogy a mai korban, midőn az országok és népek közti árucsere oly óriási szárnyalással növekszik, midőn az államok napról-napra oly roppant áidozatokat hoznak a gyors és szabad közlekedés érdekében, midőn a világforgalom hatalma földszorosokat tört már át és készül áttörni, akkor az összes középeurópai forgalom érdekei nem voltak képesek a vaskapu megnyitását kieszközölni.

Ennek magyarázatát két okban vagyunk képesek feltalálni. Egyik az, hogy a vaskapu helyzeténél fogva — habár csak néhány ezer ölnyire, de — már a megoldhatlan keleti kérdés territoriumába esik; a másik az, hogy a vaskapu megnyitása nem nyugoti Európának, hanem csakis a német, magyar-osztrák és török forgalomnak áll érdekében. A Duna torkolatainak kikotrása fontos érdeke volt a nyugateurópai államoknak; mert ez nyitotta meg hajóik és áruik előtt az alsó Dunát, ugy hogy most annak egész hosszában kivált az olcsó francia kézmüvek győzelmesen versenyeznek a mi áruinkkal. Neveztetett is ki e célra a párisi szerződésben egy európai komisszió, mely néhány év alatt befejezte a nagy munkát.

A vaskapu megnyitása már talán inkább ellenkezik a francia és angol érdekkel; mert minden közlekedési akadály, mely a német és magyar-osztrák áruk utjában áll, könnyebbiti az ő tengeri uton érkező áruik versenyét; és a vaskapu tán nem is legcsekélyebb azon tényezők közt, melyek a török vasuti politikával, a török belföldnek a déli kikötők számára való megnyitásával kapcsolatban, az osztrák-magyar ipart a keleti piacról annyira leszoritották. Megmagyarázható tehát, ha Angolország és Franciaország nem helyeztek különös sulyt a vaskapu szabályozására és átadták azt, mint a parti államok belügyét, azon állandó dunai komisszió hatáskörébe, melynek feladata volt ez ügyben semmit sem tenni. Igaz, hogy ez már nem a nyugati hanem az illető parti államok hibája; s azok nem tehetnek róla, hogy az érdekeltek és különösen első sorban mi oly kevés érzékkel, vagy tán anyagi erővel birtunk anyagi érdekeink érvényesitésére.

De itt lép aztán hatásba a másik ok, mely a vaskaput a keleti kérdés megoldhatlanságainak lomtárába veti. A vaskapu néhány ezer öllel országunk határain tul már a török birodalom souverainitása alatt álló területre és pedig, a mi még ennél is rosszabb, két kis állam, Szerbia és Románia határai közé esik. Törökországnak más dolga volt, azon apró államoknak még sokáig más dolguk lesz, minthogy a vaskapu szabályozására velünk szövetkezzenek. Hogy mi idáig nem tettünk egy elhatározó lépést sem e célra, azt nem akarjuk menteni, de meg tudjuk magyarázni. Külügyi kormányainknak mindig akadtak nagyobb

bajaik a vaskapunál; anyagi erőink sem duzzadoztak annyira, hogy siettek volna a keleti viszonyok futóhomokjába sok milliót — nem tudjuk kinek — beépiteni. Ha a régibb külügyi kormányok és császári hadvezérek bölcsebben viselték volna magukat és a törökökkel viselt utolsó háboruink nem végződnek oly siralmas békekötéssel, mint a minő a belgrádi és szisztovi voltak; s ha e szerződések országunk határait nem Orsovánál, hanem valamivel alább, a Kárpátok lábainál, Turnszeverinnél vonják meg (a mi különben is jó és szükséges dolog lett volna): akkor tán nem sülyedt volna homokba Széchenyi István nagy kezdeményezése; es ha más nem, az 1867-iki üzleti epocha is oda vetette volna a vaskapura millióit.

Igy most még várunk és várnunk kell, ha nem is jobb, de legalább más időkre, melyek talán már nincsenek oly messze, ha lesznek kormányférfiaink, kik a kérdés fontosságát megérteni, és megoldására a kedvező pillanatot megragadni képesek. Oldogatják a keleti kérdést diplomáciával és háboruval; az oldogatás végét nem látjuk ugyan, de miután minden actiónak, ha nem is végmegoldáshoz, legalább bizonyos megállapodásokhoz el kell jutnia: kormányaink feladata lesz a legelső ily megállapodás alkalmával megszerezni a monarchia számára azon — ha szükséges anyagi — biztositásokat, melyek birtokában nyugodtan hozzáfoghassunk a vaskapu áttöréséhez. Akkor aztán majd csak idő és tán rövid idő kérdése: hogy a tengeri hajók (kisebb fajtájuak), melyek most Turnszeverinig felvitorláznak, Budapest alatt kössenek ki, és fővárosunk a világforgalomnak egy fiókkikötője legyen.

Egyelőre mindez csak szép álom, mely az idegen földön járó magyar ember képzeletével játszik. Mert a vaskapunál, sőt fél mértfölddel felette már idegen földre jutottunk; még pedig a legcsudálatosabb módon, melyet ember látott. Ugy, hogy a föld talpunk alatt változott idegenné. A tengeri és nemzetközi jogban kevésbé jártas szárazföldi ujságolvasó nemzedék is azon csendes előitéletben növekszik fel, hogy minden hajó tartozéka, vagy műnyelven szólva »uszó része« azon állam területének, melynek zászlaját viseli. A Dunagőzhajótársulat Keletre induló hajói büszkén hordják a magyar zászlót; s az ember azon boldog hittel száll reájuk, hogy e darab uszó Magyarország fogja

Törökország valamely pontján partra vetni. Ámde, a mint a hajó átlépte az ország határát, egyszerre eltünnek rudjáról a magyar szinek, és helyükbe ül a két vörös és egy fehér sávu osztrák lobogó. A hajó, mintha csak szégyenelné hazáját, egy pillanat alatt nemzetet és hitet cserél, az uszó Magyarország Ausztriává változik, és te az osztrák szinek védelme alatt folytatod utadat.

S e csudálatos metamorphosis, melyet nevezhetnék szégyenitőnek is, annál csudálatosabb, mert Magyarországnak s a magyar kormány beleegyezésével, egy általa kötött egyezmény alapján történik. Akkorában, mikor annyit vitatkoztunk a dualismus érvényesitéséről a monarchia cimében és zászlóiban, a magyar kormány is tettre buzdult az ellen, hogy a Dunagőzhajótársulat hajói országunk vizein osztrák zászló alatt járjanak. Nagy kegyetlenséggel megrendelte tehát az ország határai között a magyar szinek használatát; épen oly nagylelküséggel behunyva szemeit arra nézve, a mit ama hajók, melyek végre is legnagyobb részben magyar nemzetiségüek, a határokon kivül elkövetni fognak. Igy történik aztán, hogy a Bécsbe járó hajók Dévénynél cserélnek zászlót nagy szörnyüködésére minden hajósnak és kivált tengerpartszülte idegennek, a kik nem tudják Ausztriában vagy Magyarországon tartsák a hajójukat *kálózhajónak*. Ez is képtelenség ugyan már, de legalább dualismus. Hanem hol van a dualismus abban a képtelenségben, hogy ugyanazon hajók, midőn az ország határait elhagyva, nem Ausztriába, hanem a külföldre lépnek, megint az osztrák lobogót vonják fel. Még pedig oly osztrák lobogót, mely, mint kereskedelmi lobogó, már nem is létezik, s tehát a külföldön nem is ismertetik. Az osztrák-magyar tengeri kereskedelmi hajók ugyanis viselik az uj közös lobogót, mely a magyar szinek és korona felvételével állapittatott meg; a régi veres-fehér lobogó csak a haditengerészetnél maradt fenn. Aldunai hajóink tehát maguk sem tudják miért, vagy mint hadihajók, vagy mint specialis osztrák hajók járnak ott; s a magyar szineket — pedig nem ártana, mentül több felé mutogatnunk — csak akkor látja az Alduna, ha véletlenül a tengerről vetődik oda egy osztrák vagy magyar kereskedelmi hajó közös zászlajával.

E képtelen lobogó használat, és kivált lobogócsere ellen többször történt felszólalás; még — a mint hallottuk — a tár-

sulat részéről is; de mind hiába. Mi rendithetlenek voltunk abban, hogy itthon csak a magunk szineit akarjuk látni; a külföld aztán akár sohase lássa a mienket. Pedig akárhány okosabb megoldása volna a kérdésnek. A társulat hajói — a mint az egész világon szokás — épitésük vagy oklevelük szerint kaphatnák nemzetiségüket; nagyobb részük ugy is Ó-Budán készülvén, csak magyar lehetne. Azt is fentarthatnók, bár szükségtelen, hogy a tisztán belföldi forgalomban alkalmazottak, csak magyar nemzetiségüek lehetnek, az Aldunára induló hajók pedig vagy hordják végig eredeti zászlajukat, vagy induljanak meg mindjárt a közös kereskedelmi lobogó alatt.

Akármelyik mód jobb, mint az, a melylyel jelenleg engedjük magunkat és az idegen utazókat megbotránkoztatni. Ezt a cifra zászlókérdést komplikálja egyébiránt a dunai gyorshajókon még egy más lobogó is, melyet a gőzös Báziástól kezdve orrán visel. Ez egy kis sárga zászló, óriási fekete kétfejü sassal és »k. k. Post« felirattal; jelentvén azt, hogy a hajó a törökországi osztrák (mert tisztán Ausztria által fenntartott) posta számára menő küldeményeket viszi magával. E kis zászló a hajó tekintélyét, illetőleg a posta biztosságát van hivatva emelni. Kifogásunk nem is igen volna ellene, leszámitva azt, hogy a mig a hajó a magyar határon halad, talán nem szükséges a k. k. Post biztosságáról ilyetén külső jelek által gondoskodni. Ámde ezt se bánjuk; a másik parton szerbek laknak, kik szeretnek hajóinkra vadászatot tartani. Ha valaki azt hiszi, hogy ezek a kis zászlón lévő nagy madártól megijednek, ám hagyjuk ott. Az osztrák postának ép ugy felhuzhatjuk zászlaját, mint akármi más idegen potentátnak, a ki hajónkon utazik. Csak a hátulsó zászlónyélre forditsunk kissé több figyelmet; és arról gondoskodjunk, hogy a kapitány ne legyen kénytelen az ország határán a maga lába alól saját hajóját, a mienk alól pedig a hazai földet kilopni.

III.

Turn-Szeverin és Kladovo. — A szerbiai oláhok. — Római és román dicsőség. — Traján hidja és Severus tornya. — Turn Szeverin és a Dunagőzhajótársulat. — Magyar és osztrák polgárok Turn-Szeverinben. — Magyarok az aldunán. — A török Duna.

A vaskapun alul a Duna egyre táguló medrében eltávolodik a hégységtől, mely csakhamar közönséges dombvidékké és helyenkint siksággá lapul. Vagy egy mértföldnyire a vaskaputól érjük el az Al-Duna első állomását, a mostanság sokat emlegetett oláh Turn-Szeverint, a szemben lévő szerb Kladovoval. Turn-Szeverin katonai fontossága nem azon legujabb időből származik, a midőn az orosz önkénytesek rajai itt kelve át a Dunán lepték el Szerbiát. Már a rómaiak és különösen az Alduna hires császárja Traján ismerték fel és alapították meg katonai jelentőségét. A mai Kladovo helyén állott a rómaiak Egetája, a Moesiabeli utak egyik csomója; és a Dacia elleni expediciók kiinduló pontja. Itt volt az állandó kőhid, melynek oszlopai közül tizenhat kis vizállásnál még ma is látható. A balparton egy hidfő védte a hidat; egy tornya, a város szép sétakertjének ma is érdekes romja. A torony valamelyik Severus császár építménye; e réven jutott a város is klasszikus nevéhez. Történeti visszaemlékezésekben gazdag kis darab föld.

A régi Egeta helyén álló Kladovo elég silány szerb, illetőleg oláh község, a mennyiben Szerbiának keleti részét a Timok völgyétől kezdve majdnem egészen a Moraváig elég tömegesen oláhok lakják. Ez oláh nép — ép oly derék és jámbor, mint a minő a mienk addig, mig dakoromán irástudók és farizeusok kezére nem kerül, — igen érdekes anyagul szolgál a szerb államférfiak-

nak a kis Szerbia faji türelmességének és nagyhangu szabadságszeretetének kipróbálására. Nekem is szolgált egyszer nagyon jó fegyverül egy haragos szerb patriotával való szóharcom eldöntésére,

A gőzhajó termében jó ebéd mellett ültünk, s a háboru sanyaruságairól beszélgettünk. A háboru természetesen a nagy politika mezejére is kivitt bennünket. Asztaltársunk, egy derék, jómódu szerb kereskedő, a nemzeti Szkupstinának egyik szóvivője, és — a mint mondták — nagy szerb politikus, sőt — a mint tapasztaltam — szenvedélyes politikus is: különös hajlandóságot mutatott Keleteuropa térképének átalakitására, és nem kevés haragot érzett a magyarok ellen azért, hogy Ausztriával (»a nyemcevel«) való szövetkezésük által e mappakészitést hátráltatják. Még a jó asztali bor sem volt képes őt velem és nemzetemmel kibékiteni. Egyre tüzelt. Szidta uralomvágyunkat, emlegette Mileticset és a maticát; szóval egészen jól volt értesülve házi bajaink felől. Végül a nemzetiségek elnyomatásának legflagransabb példája gyanánt felemlítette, hogy parlamentünkben nem szabad a más nyelvü képviselőknek anyanyelvüket használni. Minde sok vádra nem győztem volna felelni. Hamarjában nem is igen jutott eszembe más érv, mint az a kérdés: vajjon a szerbiai oláhok képviselőinek szabad-e a szkupstinában oláhul beszélni? Emberem egészen indignálódva felelte, hogy n e m. Ugy vettem azonban észre, hogy indignatiója a magyarok ellen legalább arra az estére alább hagyott.

De a Kladovo környéki oláhok nagyon is messzire vittek Kladovotól. A városka legérdekesebb része az előbbi török erősség, Fet Islam (a hit bástyája.) A kis bástya kerítette téglányalaku terület ott a városon kivül a part egy jelentéktelen dombjának oldalában, inkább látszik egy régi megerősitett temetőnek, semmint valóságos várnak. A kerítő bástyák alapfalait azok, kik megvizsgálták, még római eredetüeknek mondják. Egyébiránt az erőd fekvése is mutatja, hogy nem az ostromágyuk korában, s nem azok számára épitették.

A régi Egeta egész fénye átköltözött ma a tulsó partra, Turn-Szeverin városába. E város ifju óriás; husz évvel ezelőtt néhány viskóból állott; ma egy tekintélyes háztömegből, és ha nem csalódom vagy 20 ezer lakosból álló község, kerületi székhely

és keleti Romániának, sőt most a vasut által, mely Bukuresttel összeköti, az egész fejedelemségnek egyik legtekintélyesebb emporiuma. A város a part fölött emelkedő csekély domb lapján terül el, és fehér házaival, több templomával, melyek közül egyik elég terjedelmes test, valamint állami épületeivel, köztük a fegyházzal, bizonyos jelentékenység benyomását gyakorolja ránk. A város vára és épitésmódja világos jeleit mutatják az ifjuságnak. Hosszu, de nem nagyon széles utcákon a csinos alházak elég tágan vannak egymástól; nem lehetetlen hasonlatosságot találni közte és ujabb alföldi telepítvényeink közt. Kivételt képez a főtér, mely összefüggő és tekintélyes emeletes házakból áll, köztük nehány szálloda, melyeket nem mondottak rosznak. S kiválik még azonkivül a város ama része, melyet bojár negyednek neveznek; hol egy csomó különálló, többnyire kis kertektől környezett, új modoru, félig villaszerü épület képezi a környéken lakó és télre ide vonuló vidéki bojárság residentiáit.

Van a városnak egy csinos mulatókertje közvetlenül a Duna felett, melynek főékességét Severus düledező tornya, s a körülötte lévő romok, valamint a folyóra nyiló szép kilátás képezi. Van ott néhány szép római sarkofag is. Szép estéken itt gyül össze a városi polgárok előkelősége; s a szép szemü fiatal leányok és asszonyok, nem épen fiatal párisi divat szerint öltözve, sokkal nagyobb élvezetet látszanak találni egymás méregetésében vagy udvarlóik széptevésében; mintsem a honi zenebanda szomorú danáiban, melyeknek alaphangját egy mekegő duda adja meg. Van a városnak egy német (osztrák) sörháza is: de hát hol nincs ez a világon? A városba vetődő vándor müvészek itt szokták felütni tanyájukat; s idegen és benszülött egyforma élvezettel és sörpusztitással szokta megcsudálni egy ismeretlen izommüvész és sovány kisdedei, vagy a budapesti királyutca lebujaiban hirre vergődött énekesnő lélekemelő produkcióit.

Mindenről beszéltem, csak arról nem, a mi legfontosabb. S ez a Dunagőzhajótársulat, melynek itteni telepe és fiókhajógyára a városnak ugyszólván lételét alapította meg. Közvetlenül a parton terül el irodáival, raktáraival, műhelyeivel, kórházával és lakosztályaival; melyek együtt több ezer embert fogadnak be és foglalkoztatnak.

A külső rakodóhelyeket egész nyáron át egy érdekes szállitmány foglalta el. Nehány száz darab, szépen szalmába csavargatott Krupp-féle ágyulafetta. A román kormány rendelte, de aztán nem birta kiváltani őket; s miután, a mint látszik, utánvéttel küldettek, egész nyáron át a társulat udvarain várták a szabadulás óráját. Azóta az orosz barátság bizonyára meghozta ez órát nemcsak a bolgárok, de e lafetták számára is.

A telep egyébiránt a hozzátartozókon kivül is sok idegent látszik ide vonni, ugy hogy a város iparosainak és kereskedőinek jó része is osztrák és magyar alattvalókból áll, a kik vagy egy harmadát teszik a város összes lakosságának. A magyarok különösen a munkások közt vannak nagy számban képviselve: a rakodókon alig van egyéb magyar embernél, a ki környezetével ugyan minden képzelhető nyelvet összebeszél, de ha a zsákja nehéz, vagy egyéb valamivel gyűl meg a baja, azt okvetlenül magyar nyelven fogja összeszidni.

A mulatókertben még egy magyar turbékoló párra is bukkantam. A fiu mesterlegény, a leány egy messzeföldre tévedt takaros szobaleány lehetett. Társam angol volt, engem legalább is ugyanannak tarthattak, mert minden nyugtalanság nélkül tárgyalták meg előttünk szivük baját. Elég discret voltam arra, hogy nem szólitottam meg őket magyarul, sőt hogy most sem árulom el titkaikat.

A magyar szó és magyar ember különben sem oly ritkaság az Aldunán; a hajóskapitányok és hajósok jórésze magyar; és a partnak némely elhagyott zugában, nem egyszer voltam tanuja, egy várakozó teherhajó fedélzetén az asszonyostul, gyerekestől, kutyástul, macskástól ott lakó magyar család idylli életének, a mikor száz mértföldnyire képzeltem magamat minden hazai emléktől. Legnagyobb meglepetésemre egyszer — ha jól emlékszem — a ruszcsuki kikötőn egy emberséges, nagy turbánu, rövid dolmányos igazhivő muzulmán szólit meg zsíros magyarnyelven. Hallotta, hogy egyik hajóskapitánynyal magyarul beszéltem. Ámulva kérdezem tőle: »Hát kend is magyar, atyámfia, ebben a török izében?« »Az ám, kérem átosan, a revolucióval jöttem ki, s aztán csak itt maradtam.« Ott maradt; s a mint látszik fel is csapott töröknek; hogy ha már e világon a kenyerüket eszi, a más világi boldogságaikból se legyen kizárva.

Turn-Szeverinen alul a Dunáról alig lehet valamit irni; ve szit mindenben csak szélességben nyer; néhol, ha szigetek oszt-ják szét valóságos kis tengerré szélesül. A szorosok változatos partjait egyformán kopár buckák, az ár ragadó sebességét rest hömpölygés váltja fel. A kényszerzubbonyért, melyet előbb a hegyek adtak rá, azzal vesz boszut, hogy rögtön Szeverinnél egy négy öt mértföldnyi kanyarodót tesz délnek, és majdhogy nem visszafoly önmagába. Bologa községéből, a hova gyors hajónk-kal órákig utaztunk, tán egy rövid óra alatt vissza lehet gyalo-golni Kladovoba. Azután tesz a folyó még egy kettős kanyaro-dást, s akkor Brza-Palankánál ismét oly közel jut önmagához, hogy miután a Dunán vagy tizenöt mértföldet utaztunk, a he-gyeken át vivő uton néhány óra alatt visszajuthatnánk Jucba, illetőleg Milanovacba.

Folytonos kanyargás itt a Duna élete majd délnek, majd meg kissé keletnek, sőt Vidinnél még délnyugatnak is. Vidinen alul eléri végre a Kárpátok alján fekvő oláh sikság legmélyebb vonalát, másrészről pedig bele ütközik a Balkán hatalmas lán-cának előhegységét képező dombvidékbe. Itt aztán határozottan keleti irányban halad Bulgária és Románia közt egész a tenger közeléig, a hol Rasszova környékén a dobrudzsai hegység kény-szeriti éjszaki irányt venni, mignem Galacznál újra keletnek fordulva halad közel deltája és torkolatai felé.

E hosszu utat nem tettem meg a Dunával. Csak felfelé »hegynek« utaztam ezen részein egyszer Lom-Palánkától, egy-szer pedig Ruszcsuktól. Lefelé utaztomban mindig Viddin volt határállomásom; és nem igen bántam, hogy tovább nem kellett utaznom. A Duna már odáig is egy folyósivatag, mely még abban a háborus időben sem igen tudott sok figyelemre méltót nyujtani. Az oláh parton egy szellős vászonba öltöztetett őr, ki oly gya-nus szemmel nézegetett hajónkra, mintha csak arról fenyegette volna valami invasio az országát; vagy a másik parton egy szerb nemzetőr csapat, mely bunkóval fegyverzett parancsnokától, egy őszbe csavarodott gatyás paraszttól, tanulta a »jobbra át, balra át« mélységes titkait. Ez volt a partnak egész élete. Mentül kö-zelebb ért az ember a török határhoz, annál kihaltabbak voltak a szerb faluk.

Végre elértük a hires Timokot, egy középszerü kis folyót, mely egy gömbölyü dombhát aljában kanyarodik be a Dunába; de torkolatánál korántsem oly érdékes, mint folyásának felsőbb részein. Még a Duna sem érzi magát büszkébbnek azért, hogy a hirre vergődött folyócskát felvehette. Azontúl török föld és még csendesebb, mert egészen üres faluk következnek. E vidék érezte a háboru első csapásait. Szerb csapatok törtek be; a bolgár lakosságot vagy magukkal vitték, vagy Romániába »átmentették;« a mohamedánok saját jó szántukból is elmenekültek előlük Viddinbe. Hátramaradt házaikat azután felgyujtották. Florentin falunak török része ép akkor füstölgött és izzott, a mikor julius 18-án itt először átutaztam. De ez volt aztán az egyetlen hős tett, a mit a szerbek e vidéken elkövettek; mert épen azon napokban Hasszan bey ezredes (nehány hét mulva pasa), ugyanaz, ki az angol »bulgarian atrocities«-ban is szerepel, rajt ütött egyik portyászcsapatukon, és Florentin közelében Novoszelo falunál majd egy lábig felkoncolta. Az elesettek holttestei, még hetek, sőt hónapok mulva is ott hevertek a parton; a kiholt vidéken nem volt senki, a ki eltemesse őket; csak kóbor disznók és a Viddinből háborus kalandokra és zsákmányra kiutazott kutyák csoportjai foglalkoztak velük. Ez nem volt gyengéd idegeknek való látvány. A hajók kapitányai igyekeztek a szörnyü parttól lehetőleg távol maradni, hogy közönségüket megkiméljék. Csak a magamhoz hasonló tudni és látni vágyókat figyelmeztették a távcső segélyével világosan megkülönböztethető vázakra.

Első leutazásom alkalmával mindezt nem láthattam. Túrn-Szeverint délután 6 óra tájban hagytuk el, és besötétedett már, mire a Timok torkolatához értünk. Florentin üszkei fel fel-csillámlottak, a távolból pedig egy hatalmas égés világított. Találgattuk, hogy tán Zaicsár ég; mert már egy Belgrádban beszállt utastól hallottuk, hogy a szerbek ott vereséget szenvedtek. A távoli tűz csak még vakabbá tette az úgyis sötét éjszakát. Szerencsére a kapitánynak és kormányosnak hivatalos kötelessége ilyenkor is látni; s igy éjjeli 11 óra felé minden baj nélkül megérkeztünk utazásunk céljához.

A hajó egy gyér világitásu kikötőnél állapodott meg. Ez még csak Kalafat volt. Kapitányom átmutatott a másik partra, a hol szintén néhány tucat gyenge fény pislogott. Az Viddin. Is-

mét mozgásban voltunk. A kapitány egy élesebb fényre figyelmeztetett, mely valami sötét vonal felett csillogott. Az a vonal a vár bástyája; és felette a pasa residentiája, vagyis konakja. A fény a konak ablakából jő. Kapitányom az éj minden órájában utazott már át, de azt a fényt mindig ott találta; ugy hogy kormányosai az átfordulásnál már állandó iránytűnek használják. Valami örök mécses lehet egy elhalt pasa lelkének gyujtva; vagy tán egy folyton látható jelvénye a pasa örök éberségének. Az örök lámpa egészen regényes álmadozásba ringatott volna; de a hajó harangja, s a hajóhid dübörgése, a berohanó emberek zaja még ideje korán felébresztett. Útazásom második napjának estéjén Viddinben voltam.

OSZK

IV.

Török földön. — Török kutyák. — Török vám. — Az első baksis. — Hôtel Bellevue. — Első éj és első reggel. — Az osztrák-magyar konzul. — Süveg csere. — Az első pasa és konakja. — Az első kávé és cigarette. — Török fiaker.

Kiváncsiság volt a legerősebb azon érzelmek között, melyekkel lábamat török földre tettem. Bármi hajlandó legyen is az ember az objektiv és hitetlen kétkedésre minden iránt, a mi nyomtatva van; ha éveken át európai ujságokat, s azokban törökországi eredeti leveleket olvas: okvetlenül feltámad benne a babonának legalább árnyéka, hogy Törökországban az idegennel csupa csudálatos dolognak kell történnie. A levelezőkön legalább nincs eset, hogy valami közönséges emberi dolog essék. Magam is alá voltam talán vetve ezen ujságolvasó babonának; innen rengeteg kiváncsiságom: hogy már most minő csudák fognak történni én velem.

Kapitányom azonban bemutatott és beajánlott a gőzhajótársulat ottani ügynökének, s valószinüleg neki köszönhetem, hogy legalább kilépésemkor csupa oly dolog történt velem, a mi a világ bármely más kikötőjén megeshetett volna. Egy török barátom — ugy sejtettem, hogy hordár — felkapta holminat; künn a hajóhid végén egy nem épen magas állásu uraság jogos kiváncsiságot árult el utlevelem iránt, melyet ő passaportonak nevezett és ellenőrzés végett meg is tartott; s azután minden további tartóztatás nélkül utnak indultam a fogadó felé, melyet a »Hôtel Bellevue« csábitó hangzásu nevén emlegettek előttem.

Vagy 150 lépésnyi ut vitt odáig egy parti házsor hosszában. Az uton nem találtam egyetlen lámpát sem, mert azt itt, épen mint nálunk nemrégiben, mindenki magával hordja; de megbotlottam a helyett több szál keresztben fekvő gerendában

és számtalan puha tárgyban, melyek utólag kutyáknak bizonyultak. Első benyomásom tehát a török kutyákról nagyon jó volt; s ezen jó véleményemet bizonyára mindenki magáévá teszi, a kinek volt alkalma valaha egy magyar komondorban megbotlani.

Egy utcára nyiló kis ajtón át beléptünk a fogadó ivójába. A civilizált petroleumbüz és világitás, a tág asztalok és padok, egy pohárszék, meg a jegesszekrény, mely behütött italokat sejtetett velem, a legkellemesebben leptek meg. A ház gazdája, egy jól táplált tekintélyes termetü ur, a ki lengyelül zsidós német nyelven bizalmas leereszkedéssel szólított meg, és egy táplálkozás és nyelvezet tekintetében férjéhez hasonlitó kedves asszonyság fogadásukkal nem rontották le a kedvező véleményt, melyet ivószobájuk barátságos képe bennem keltett. Megnyugtattak, hogy igen jól leszünk elhelyezve; az első emeleten van egy nagy »szálunjuk« és több szobáik; csakhogy a többi érkező vendégekre való tekintettel azt óhajtották volna, hogy honfitársammal, gróf Bvel, ki ugyanazon hajón érkezett meg, együtt helyezkedjünk el. Végre is elhelyeztek aztán bennünket külön; a grófot a szalonba, melynek rengeteg sok ablaka, de annál kevesebb fala volt; s engem egy kis szobácskába, melynek fala és ablaka egyformán csak a nélkülözhetlen mennyiségben volt. De azért teljesen kielégitett, mert találtam benne mindent, a mire Törökországban nem számitottam: egy vaságyat kétes szennyességü ágynemüvel, asztalt, szalmaszéket és egy állószekrényt, sőt még csipkefüggönyöket is. Ennél többet követelni pedig csakugyan lelkiismeretlenség lett volna. Csak a fogadó szük és meredek lépcsője ellen lehetett kifogásom, a mely mielőtt ide befalazták, mint valami szénapadlás létrája igen jó szolgálatokat tehetett, de most folyton életveszélylyel fenyegette a szép kilátásos hôtel vigyázatlanabb lábu vendégeit.

Időközben észrevettem, hogy török hordárom összes podgyászommal együtt eltűnt. Megnyugtattak, hogy a szomszéd vámhivatalból kell őt kiváltanom. Tiz lépésnyire megtaláltam a vámhivatal nagy raktárát, s ott podgyászomat egy tucat vámhivatalnok bizalomgerjesztő társaságában. Azt láttam, hogy felének sincs hivatalos dolga velem: de hogy valamennyi elfogadná a hivatalosan kijáró b o r r a v a l ó t, vagyis miután ez az elnevezés a koránba ütközik, mondjuk törökül: b a k s i s t. Vala-

mennyi belekapott kofferomnak legalább egyik sarkába; de azért nem mutattak kabátjaim szabása vagy zsebkendőim névjegyei iránt nagyobb kíváncsiságot, mint a civilizált nyugot vámosai. Ellenkezőleg lehető gyorsaság által igyekeztek érdemet szerezni mentül jobb borravalóra, a mit egyébiránt egy önként hozzám szegődött tolmács tanácsára, csak a legkiválóbb férfiunak adtam közölök.

Öt perc mulva már a fogadó ivójában ismerkedtem az én fővámosommal, ki, mint a' fogadóstól megtudtam, csak egy csausz (őrmester) rangjával birt ugyan, de azért nagyobb urhoz méltó hitetlenséggel pusztitotta Gambrinus italát; a miért egyébiránt, miután pancsovai sört ivott, a hazai söripar érdekében köszönetet kellett volna neki szavaznom. Megismerkedtem aztán még fogadósom bajaival is. Elmondta, hogy egy évvel ezelőtt még nem helyezhetett volna el ily királyilag, mert a pasa a szállodát az ő ösztönzésére csak a mult évben épitette; hogy a háboru sok idegen urat hoz ugyan neki, de azért mégis tönkre teszi; hogy minden értékes holmiját, első helyen az ivó közepén álló billiárdot Orsovára szállittatta, mert ha basibosukok mennek át a városon, akkor minden veszedelemben forog. Még a szép asszonyok is — a mint látszik — mert a korcsmárosné menyecskelánya is, kinek szépségét nagy lelkesedéssel emlegette, átköltözött Kalafatba; s ezért a pasa, a ki nem szereti, hogy az ő fővárosa közbiztosságát rosz hirbe hozzák, még nehezttel is. Szóval baj volt elég; de nem annyi, hogy korcsmárosom jóléte és jövője feletti kétségbeesésem miatt ne tudtam volna nyugodtan aludni; miután előbb az ágyiruha ellen saját utipokrócaimmal, a szoba netáni egyéb lakói ellen pedig egy tekintélyes adag féregporral vettem volna körül magamat.

Napköltekor már megint ébren voltam. Pedig különben nem szenvedek abban a »pacsirtakórban«, mely az embereket már hajnalban kihuzza ágyukból. Szokatlan koránkelésemnek szokatlan okai voltak. Ezeknek és hajnali impressioimnak ecsetelésére legjobb ha naplómhoz folyamodom.

»Reggeli 4 óra, a nap és egyéb kevésbbé kellemes vendégek — dacára a valóságos persiai féregpornak — nem engednek több álmot. A legalkalmasabb idő és kedélyhangulat arra, hogy uti tapasztalataim feljegyzésre méltó részeit papirra tegyem.

A nap épen szemben velem már a láthatár fölött áll; sugarai barátságosan esnek be ablakomon; nem mondhatom költőiebben — szűrődnek át ablakomon, mert az ablaknak egy szárnya és két táblája hiányzik, s igy a sugarak nem találnak utjokban közeget az átszürődésre. Mellettem egy modern vaságy (lábánál nem tudom mi okból leroskadva), melynek kétes fehérségét egy plaid s egy pokróc igyekeznek barátságosan elfedni; szobámban különben európai butorzat, a mennyiben széken ülök s asztalon irok. Az asztal alacsony, a szék magas, félóra mulva tehát jelentékeny gerincfájást fogok kapni. Az ablakon kitekintve roppant szélességben terül el előttem a Duna, s tul rajta egy füzes és távolabb, halmos part. Az, a mint a térképről látom — Románia; s én Vidinben vagyok, a »Hotel Bellevue« egyik legszebb kilátásu szobájában.

A szép kilátás legszebb pontja kétségkivül Kalafat városa volna, ha a hajnali pára irigyen el nem takarná szemeim elől. Igy csak nagy domját láthatom, mely idomtalanul fekszik a dombtetőn, és kettős tornyának pléhfödelével, nagy szerénytelenséggel csillog át hozzám.«

Nem sokat foglalkoztam a kilátással és naplómmal. Türelmetlenül vártam az órát, melyben monarchiánk konzulánál látogatást tehessek. E látogatás nemcsak udvariassági tény, de köteles és nagyon szükséges dolog is. Törökországban a hatalmakkal fennálló szerződések (kapitulációk) szerint az idegenek nem állanak a török állam, hanem saját konzulaik hatósága alatt. E végből szükséges, hogy — a mint a mi utleveleinken ez utasitásul is van adva — a megérkezésük helyén székelő konzuluknál jelentkezzenek, s ezzel mintegy védelme alá helyezkedjenek. A török rendőrség az érkező idegenek utleveleit mindjárt át is teszi az illető konzulhoz; a mint hogy én is ott találtam az enyimet.

Nekem egyébiránt magáncélom is volt e látogatással. A török kormánytól ekkor még nem kaptam meg a szükséges engedélyeket a török táborban való tartózkodásra. Azt hittem, hogy konzulunk közvetitése utján kijuthatok legalább egy ideiglenes látogatásra Oszman pasa táborába, Veliki-Izvorba, a hol mindenki támadást várt Zaicsár ellen a következő napokban. Ez utra csatlakozni szándékoztam B. grófhoz, kinek mind a vidini pasá-

hoz, mind Oszman pasához magán ajánló levelei voltak. A gróf, mint nagy sportsman, miután beutazta a félvilágot, és Indiában tigrisre vadászott, most mint műkedvelő jött a harctérre, hogy szemtanuja lehessen a nagy embervadászatnak, melyet háborunak neveznek. A gróf szivesen befogadott engem is ajánló levelei árnyékába; a miért nagy köszönettel tartozom neki.

A hajón velünk együtt érkezett Vidinbe Vrede herceg, belgrádi főkonzulunk ifjabb fivére, porosz tartaléktiszt és igen kellemes fiatal ember. Belgrádban töltött néhány hetet fivérénél s most ő is azért rándult le a Dunán Vidinig, hogy innét egy futólagos pillantást vessen a török tábori életbe. A herceg közvetlenül a konzulhoz volt ajánlva, és már az este hozzá szállott. Valószinü volt tehát, hogy ő is utitársunk lesz.

Kilenc óra tájban mentünk át a konzulatus közel fekvő épületébe. A konzul ur, Schulz lovag, nagyon előzékeny ember és kitünő hivatalnok, ki a mi specialis rokonszenvünket azért is megérdemli, mert mint közös hivatalnok a dualismust még saját magában is szükségesnek tartotta érvényre emelni; s e végből megtanult magyarul annyira, hogy nyelvünket ha nem beszéli is, de érti. Azelőtt hosszabb időn át Syriában hivatalos-kodott; most azonban már nyolcz év óta a vidini állomást tölti be. S ez nem kis dolog; mert Vidinben a hatalmak közül csakis monarchiánk tart fenn konzulatust, s ennek vezetője egy török-bolgár város közepette megvan fosztva még azon európai társaságtól is, melyet másutt legalább kartársai közt feltalálhatna.

A konzul ur igen szivesen fogadott bennünket, s megigérte, hogy személyesen mutat be a pasánál. Remélte is, hogy nem tesznek kifogást a táborba utazásunk ellen nemcsak B. gróf nagyon hathatós magán ajánlatai miatt, de már azért sem, mert magyar voltunk átalában a legjobb ajanlólevél. Ez ellensulyozza még azt is, hogy az osztrák-magyar monarchiához tartozunk, a melynek ez időszerint nincs nagy népszerüsége a törökök között.

Nemsokára utban voltunk a pasához. Előbb azonban kalapjainkat a törökök nemzeti süvegjével, egy fekete baklós vörös fezzel cseréltük fel. Azt mondták, hogy igy az ember biztosabb a megbámultatástól és esetleg bántalmaztatástól; de azonkivül a török urak a fez használását udvariasság jelének is veszik

Ernyőtlen fövegünkhöz azonban mindjárt napernyőről is kellett gondoskodnunk; és nagyon csodálkoztunk rajta, a mikor e szokatlan szerszámot egy kis török kereskedőnél megkaptuk, még pedig ép oly drágán s oly rosz minőségben, mint akár Budapesten.

Még ebben a kiállitásban is megnéztek bennünket az igazhivők. Nekünk még több néznivalónk lett volna rajtuk, ha e pillanatban nem egészen a pasával és a táborral lettünk volna elfoglalva. Vidint és lakosait megtaláljuk mi még itt. A külső város bazárutcáján és egy széles vizzeltelt árkon át csakhamar a várba, s itt néhány szük közön végig kanyarogva a pasa konakja elé jutottunk.

Ez ódon emeletes ház, melynek egy különálló részén három elrácsozott ablak a női lakosztályt — háremet — mutatja. A többi ablakok őrszobákból vagy irodákból nyilnak ki; mert a pasa hivatala egy hátulsó homlokzatban a bástya felett a Dunára néz. A boltozatos kapun át, melyben rendőrök és katonák ácsorogtak, egy terhes kocsikkal és katonákkal telt tágas udvarra jutottunk, melyből hátul volt a feljárás a pasához.

Széles falépcső vitt egy elég terjedelmes facsarnokba, melyben várakozóknak és rendőröknek egész raja gubbaszkodott a pallón. A pasa ajtaja tárva volt, habár több tiszt ült együtt nála tanácskozáson, vagy tán csak látogatóban. Rögtön bevezettek minket is. A pasa társaival együtt felállott, s a szokásos török üdvözleten kivül, mely a mell, száj és homlok könnyed érintéséből áll, a bemutatásnál kézszoritással is üdvözölt bennünket. Helyet foglaltunk; s egy szolgálattévő lélek rögtön mellettünk termett egy csésze párolgó kávéval és kész cigarettel; én egyikkel sem élek, de itt vissza nem utasitottam volna. A pasa örömét fejezte ki látogatásunk fölött, különösen kiemelve magyar voltunkat, s a rokon magyar nemzetnek a török iránt tanusitott igaz barátságát. A konzul ur pedig előadta kivánságainkat.

Beszélgetésközben alkalmam volt körülnézni. Egy tágas teremben voltunk, tárt ajtókkal és ablakokkal; az ablakok egnagyobb része a Dunára nézett, s a nap ellen fehér függönyökkel volt védve. A butorzat egészen európai volt; egy kissé

kopott kanapé a hozzá tartozó karos és egyéb székekkel, és egy fénymázas asztallal. Nem volt a teremben semmi török; még a szőnyegek, és a fal körül futó kerevet is hiányzottak.

Rifát pasa — a vidini kerület polgári főnöke, muteszarifja — egy ötven felé haladó, őszbe csavarodó, erőteljes ember, intelligens, sőt tán szemüvegei miatt, kissé tudós formáju arccal. Nyakig gomboló, hosszu szárnyu fekete kabátot és ugyanoly szinü nadrágot viselt; ez rendes viselete a török intelligenciának. Lábain fehér harisnya és kényelmes európai papucs volt; a min bizonyára semmi különöset nem találok, ha nem egy hivatalos fogadás alkalmával látom a pasa lábán. Később aztán volt alkalmam tapasztalni, hogy a fezen kivül a papucs az a nemzeti öltönydarab, melyhez a török legkonzervativebb módon ragaszkodik. Csak a házon kivül huzza fel a kényelmetlen csizmát; és — a miben teljesen igazat adok neki — lerugja, mihelyt lehet. Sőt néha, még ha nem is lehet. Igy csak néhány nappal később láttam, hogy Oszman pasa sátorában egy derék és marcona ezredes — a ki a táborban a térparancsnoki tisztet viselte — a mint kard nélkül és papucsban beállitott valami hivatalos jelentést tenni, beszédközben egyszerre lerugja papucsát és lábát felemelve con amore kezdi a talpát vakargatni; mialatt a pasa épen válaszolt és rendeleteit közölte vele. Ez egyébiránt talán nem annyira a papucs, mint inkább a katonai tonus fejezetébe tartozik, a miről tán még többször is lesz alkalmam szólni.

Jó félórát töltöttünk ez alkalommal Rifát pasánál, a ki közölte velünk a julius 18-iki győzelemről szóló hivatalos jelentéseket. A társalgás kissé nehézkesen ment, mert a pasa egy európai nyelvet sem beszél, és csak a konzul ur szives segedelmével közölhettük egymással gondolatainkat. Később egy egészen európai divat szerint öltözött uri ember lépett a terembe, a ki jól beszélt németül és franciául, és szintén segitett tolmácskodni. Ez Dilber effendi, keresztény örmény, még fiatal harmincas férfi, és külsejével nem hazudtolja meg nevét. Dilber t. i. annyit jelent, mint »csinos.« Tanulmányait Berlinben végezte; jelenleg a vidini kereskedelmi törvényszéknek elnöke, s azonkivül Rifát pasának bizalmas embere volt.

Bucsuzásnál a pasa megigérte, hogy egy zaptiét (rendőrt) rendel mellénk az utra. Tehát csak még kocsiról kellett gondoskodnunk. Ez se volt nehéz; mert Vidinben — a mit szintén nem vártunk volna — egy bérkocsitársulat van, mely egészen jófajta könnyü hintókkal, és apró gyors lovaival elég kényelmessé — ha nem is olcsóvá — teszi a vidéken a közlekedést. A társulatot, a mint hallottam, Dilber effendi alapitotta.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

V.

Vidintől Adlieig és Veliki Izvorig. — A Duna árja. — Vidini szőllők. — Az első karaol. — Tábori kávés. — Kávéfőzés elmélete. — Az első tábor. — Adlic, a tatár cserkesz határtelep. — Európai házigazdánk és francia neje. — A »egyetlen« nő. — Orvos honfitársak. — Török kórház. — Fazli pasa.— A korán és a cognac. — Díszkiséret Izvorig.

Jó ebéd után, melylyel Fuhr fogadósné asszony iparkodott magát kitüntetni, egy óra tájban utnak indultunk. A kocsiban B. grófon, Vr. hercegen és magamon kivül még a konsulságnak egy kis hivatalnoka, egy helybeli spanyol zsidó család fia ült, a kit a konzul tolmácsnak adott hozzánk. Elől zaptiénk haladt, hirdetve hivőknek és hitetleneknek az utazók nagy tekintélyét.

Jó ideig haladtunk lépésben a szűk utcák kegyetlen kövezetén, s ez épen nem volt mulatság. A kövezet végén belegázoltunk aztán egy kis tóba, melyen át néhány percig lubickoltunk, csak a szemben levő utca irányáról találgatva, hogy az uton vagyunk-e még, vagy már mellette, mert lovaink néhol hasig jártak a vizben. Ez a Duna kiöntése volt, mely a város e mélyebben fekvő részéről nem tudott még se visszavonulni, se kiszáradni. Azután könnyebben haladtunk; egy darabon volt még ugyan bajunk a Dunával, mely az utat több helyen megbontotta és átszakította. De a mily mértékben emelkedett, azon mértékben javult az út; és egy fél óra mulva már oly vidáman zörögtünk tova, mint akármely európai chausséen.

Csak a környezet nem volt egészen európai. Az ártérről, mely szárazabb években zsombék és mocsár szokott lenni az ismert vidini hideglelés fészke, nagy parlag terekre jutottunk; helylyel közzel láttuk csak a vetéseknek vagy kapás földeknek

a mi utaink mellett átrepülő óriási küllőit. Csak balra a közeledő domboldalban találkoztunk intenzivebb kultura képével. Ott a vidini szőllőhegyek vannak fehérre mázolt, néha csinos pinceikkel, sőt mulatóházaikkal. Csendesebb években, a mint beszélték, a szüretek nem is szoktak szomorúak lenni; és még a tulsó Romániából is sokan jönnek át bolgár ismerőseikhez szüreti áldomásra. Az idén bajosan volt ott valami nagy termés. Mert, habár a szőllők nem közvetlenül az ut mellett feküsznek is, az átvonuló basibozuk csapatok, melyeknek szenvedélyét az éretlen gyümölcs iránt később sokszor tapasztaltam, bizonyára nem mulasztották el bennük látogatást tenni.

Az ut a domb lejtőjének oldalában egyre emelkedik; és végre egy ritkás erdőn át felkapaszkodik a dombtetőre. A kapaszkodó előtt az uttól oldalt eső nyilásban egy kis bolgár falu silány fedeleit vettük észre. Később sokszoros vándorlásaimban tapasztaltam, hogy az utak általában mellőzik a bolgár falukat; vagy tán inkább a faluk lehetőleg félre vonulnak az utak mentétől; a mi elég érthető magyarázatát leli abban, hogy még csak ötven évvel ezelőtt is a rája faluk nemcsak az átvonuló csapatok, de egyes török utasok részéről is mindennemü zsarolásoknak voltak kitéve, s ezért nem igen óhajtottak az utasok szájába esni. — Az új tatár és még inkább cserkesz telepítvények épen ellenkezőleg, mintegy keresik a főbb utvonalak fontosabb pontjait. Kivált igy van ez a Balkán gerinczein; a hol ezen telepeknek tán nemsokára fontos feladataik lesznek e vonalak védelmében.

A dombtetőn egy tekintélyes fennsik terült el előttünk, melyet utunk hosszu egyenes vonalban szelt át. Az ut közepén — körülbelül Adliének is fele utján — egy magános őrház, karaol állt, mely most és még gyakran szolgált számomra is pihenő helyül. Egy néhány öl átmérőjü gömbölyü kőtorony ez, első emeletén köröskörül mintegy félölnyire kirugó erkélylyel és alacsony, csúcsos tetővel. A kis galambdúc békés időkben rendőrállomás szokott lenni, olyan a minőt a főutvonalak hosszában minden két háromóra járásnyira találni. Most azonban az utat eléggé megőrizettnek tartották a folyton átvonuló csapatok, és a sereg szállitmányainak fegyveres kisérete által; vagy pedig tán másutt volt nagyobb szükség a rendőrökre: elég az hozzá,

hogy az épületben rendőrök helyett néhány cserkesz és basibozuk tanyázott egy sereg más fajta pihenő utassal, a kik az őrház kutjánál barmaikat itatták.

Mi is megállapodtunk. A mentül gyakoribb pihenés szenvedélye a török kocsisnak és rendőrnek. A hol csak lehet megáll egy barátságos beszélgetésre, vagy egy ital — vizre és kávéra; akárcsak a mi hazai fuvarosunk. Különben most zaptienknek jogos igénye is volt a pihenésre; mert vagy harmadfélórát ügetett kocsink mellett. Az őrházban már egy vándor kávéház is felütötte tanyáját. Ez nem épen hihetetlen, sőt nem is oly nehéz dolog. A török kávés egész készülete nagyon egyszerű: néhány kisebb nagyobb pléh bögre, hosszu nyéllel, azután egy féltucat apró csésze, és egy plehdoboz, vagy bőrzacskó, melyben a megőrlött kávét tartja. Czukros szelence nem szükséges okvetlenül, mert a török rendesen nem is issza cukorral a kávét, s az idegentől is megkérdi, hogy édesen (sekerli) kivánja-e, vagy nem. A török utas rendesen magával is hordja kávékészletét; s későbbi kóborlásaimban magam is ugy tettem. A kis plehbögrét megtölti az ember vizzel, a nyelénél fogva sajátkezüleg addig tartja a parázson a mig fel nem forr, a mi két perc alatt megvan; akkor egy kanál kávét és esetleg cukrot vet bele; a viz újra felforr fél perc alatt; a tartalmát a csészébe önti az ember, és feltálalja — a párolgó török kávét. Ezt ugyan nemcsak inni, de félig enni is kell, kivált ha az ember nem vár még egy percet, a mig leülepszik; de azért a török kávéforrázat — legalább az én izlésem szerint sokkal kellemesebb, zamatosabb és könnyebb ital, mint a mi méregerős és vérzaklató kávésajtolmányaink. — A tábori kávékészités gyors mesterségét itt az utszéli őrházban láttam először, és azontul megvallom nagy lenézéssel gondoltam a mi emeletes kávémasináinkra, melyeknek lassu szivárgása néha néha ugy megbosszantja házi asszonyainkat.

Fél órai pihenés és kávézás után megint uton voltunk. Zaptienk jó ügetésben kopogott mellettünk, régi görbe kardjával és új fajta Winchester-féle ismétlő fegyverével, melynek 16 tölténye közül néhányat ugy látszik szeretett volna mentül előbb alkalmazni. Fegyverét legalább mindig leemelte válláról, valahányszor egy bozótos erdőrész, vagy gyanus csoport közelébe jutottunk. Lehet egyébiránt, hogy csak nehezellette. Gyanus cso-

portokban nem volt hiány; mióta a fensikra felértünk minden negyed órányira találkoztunk egy tiz tizenöt emberből álló heverésző, vagy lézengő bandával, mely régi kovás, vagy gyutacsos puskákkal volt fegyverkezve, s Bulgária különböző török faluiból sereglett, de nem épen sietett a szent harcra, vagy tán még inkább a szent zsákmányra. Itt ott néhány cserkesz lovas haladt el mellettünk, egyforma megvetéssel tekintve ránk, és a basibozukokra. Találkoztunk még kisebb nagyobb sorgyalog osztályokkal, s azonkivül a bolgárok apró ökrös szekereinek oszlopaival, melyek az adliei és izvori táborok számára az élelmet szállitották, és fatengelyeikkel szívrehatóan siralmas csikorgást vittek véghez.

Esti 7 óra tájban értünk Adliebe, melynek fehér minaréje már messziről integetett felénk. A falu, vagy város a mögöttünk hagyott fennsik végén terül el; egy része már le is ereszkedik a dél felé tátongó elég mély szakadásba. A városka egyike az ujabb török administratio érdekesebb alkotásainak. Az előtt majdnem tisztán bolgár község volt Kula név alatt; a törökök azonban a tatár és cserkesz kolonizácio alkalmával különös súlyt fektettek e fontos határközségre, és először vagy száz tatár, később 1864-ben mintegy 600 cserkesz családot telepitettek ide. Egyszersmind török névre is keresztelték. Ekkor épült a tágas mecset is, mely ezen háborus időben — mint a kapujánál álló őrök mutatták — lőportorony és magtár szolgálatot tett, a mire architekturájánál fogva teljes igényt tartatott. A városnak egyébiránt jelenénél nagyobb multja lehetett; legalább a mecset közelében egy hatalmas torony romja látható, melyet az archeologusok bolgárszerb, sőt alapjaiban még római épitménynek mondanak.

A város körüli szép gyepes téreken egy terjedelmes török tábor sátrai fehérlettek; és mi ennek őrszemei közt tartottuk bevonulásunkat a város főutcájába. Ez elég tekintélyes, részben emeletes házakból állott. Ezek egyikében volt a kajmakam (a török szolgabiró) hivatala, s egyszersmind a távirda is. Az utca egyébiránt zsufolva volt minden féle fegyveres és fegyvertelen katonanéppel. A tábor ugy látszik másnapi szükségleteit vette át. De a legnagyobb csődületet a cserkeszek és basibozukok csinálták, kik tömegesen érkeztek meg a minapi csata zsákmányával,

és szerb köpönyegekből, fegyverekből, kulacsokból, s egyéb apróságokból vásárt csaptak.

Mi egy nagy földszinti ház előtt állottunk meg, homlokzatának közepén egy kis emeletes részszel. Ez egy előbbi szálloda és kaszino, most kórház volt. Főnökéhez, dr. F. bey alezredeshez volt Vidinből ajánlólevelünk. Az alezredes az emeleten lakott, hova szűk és hiányos kőcsigalépcső vitt fel. Távollétében neje egy kedves francia nő fogadott bennünket. Fano bey is nemsokára előkerült. Egy ép oly szép és erőteljes megjelenésü, mint finom modoru férfiura találtunk benne, a ki azonkivül a legkedvesebb házigazda is volt irányunkban. Levantei olasz családból származik, de török alattvaló; a keleti nyelveken kivül több nyugati nyelvet is nagy könnyedséggel beszél; s általában európailag müvelt ember, a kit itt egy török tábor közepette találni bizonyára kétszeres szerencse volt ránk nézve. Neje ugy szólván az egyedüli nő volt Adlieben; miután a törökök a táborba, sőt annak közelébe se visznek asszonyt magukkal. Házi asszonyunk élete bizonyára nem volt irigylésre méltó; ugy el volt zárva, akár egy klastromban, mert a vad nép között, mely itt az utcákat folyton ellepte, egy európai nőnek nem igen volt tanácsos mutatkozni. Még az ablakon is csak lopva tekintett ki. Később igaz mindez megváltozott; s utóbbi látogatásaim alkalmával, mikor Adlieben a tábori életbe némi rend jött már, nagyobb sétákat is tettünk az orvos ur és neje társaságában. Házi asszonyunk bemutatta egész »appartement«-ját, a mint tréfásan mondá. Két kamarából állott; egyikben egy kis török pamlag, egy fehér asztal s néhány szék: a másikban egy nagy őrszobai deszkadobogó (prics), egy tábori ágy, meg tán egy apró szekrény képezték a butorzatot.

Gazdánk elvitt bennünket még egy sétára a városba; s egy török csárda előtti lombsátor alatt megismertetett bennünket a kórház orvosi karával, köztük több osztrák orvossal és két magyar hazánkfiával, kik közül különösen dr. Weinbergernek később még sok szivességet köszöntem. A török csapláros európai vendégei kedvéért nem átalotta az ördögitalát is mérni és mi is megkóstoltuk karcos bolgár vörös borát.

F. beynél igen jó vacsorát kaptunk valami sültből és törökösen készült zöldségekből, melyeket azonban inkább megbá-

multunk, mint megettünk. Rendkivül megtetszett mindnyájunknak a bej szolgája; egy egészen fiatal csinos közlegény, a ki minden routinozott szobaleánynál ügyesebben forgolódott az asztal körül; s a mellett tiszteletteljes komolyságával — midőn gazdája mögött hasratett kezekkel (ez a tisztelet jele a törököknél) várakozva állott — és szerény mosolygásával, ha megszóllitották, egyformán szeretetreméltó legény volt. Aztán még imposant nevet is viselt: Musztafának hivták, mint akár csak valamelyik budai pasát. Gazdánk meg is jegyezte, hogy csak Törökországban lehet jó szolgákat találni; Európában alig sejtik, mi az a jó szolgálat.

Vacsoraközben új vendég érkezett. Ez Haszif bey ezredesorvos, az összes e vidéki kórházak főnöke; egy hatalmas termetü, jól elhizott, folyton jókedvü ur, a ki fehér vászonnadrágban, de nyakig sárosan érkezett meg az izvori táborból, hol a csata áldozatainak eltemetését, s a sebesültek elszállitását vezette. Véres munkája nem rontotta el sőt tán növelte jókedvét és étvágyát. Haszif bey valóságos török öregur, és nem is beszélt más nyelvet csak törökül, a mi most már kivétel a török orvosok közt.

Vacsora után a kórházat látogattuk meg, a mely csakugyan mutogatni való intézet volt; mert volt benne az, a mit a legkevesebb európai kórházban leszünk képesek feltalálni, s ez a tiszta, üde és szagtalan levegő, a gyógyszerek ezen leghatalmasabbika. A kórháznak ágyai ugyan nem voltak, de a sebesültek tiszta szalmazsákon és fehérnemün feküdtek, és minden beteg feje felett ott volt — ép ugy mint nálunk — az orvosi rendelő iv. A sebesültek közt csak néhány volt sulyosabb, és csak egy halálos. Egyébiránt a városban még több ház is volt kórházzá alakitva; s azokban, a mint orvos ismerőseink mondták, több hiányt találhattunk volna, mintsem a központban.

Éji elhelyezésünk végett F. bey és orvostársai megosztoztak rajtunk. Nekem dr. Weinberger engedte át legjobb szalmazsákját, melyen háboruról és csatákról álmodva, kitünően aludtam.

Másnap reggel 8 óra tájban az adliei tartaléktábor parancsnokához Fazli pasához mentünk tisztelegni, a ki F. bejjel nagyon jó, baráti viszonyban állott. A mint a török tábor fehér sátorso-

rain végighaladtunk, akaratlanul is azok a zentai, meg egyéb csatákat ábrázoló öreg fametszvények jutottak eszembe félholdas sátorerdőikkel; meg azok a több lófarkas pasák, a kik régi krónikáinkban, meg hazafias szinjátékainkban is oly barátságtalanul szokták »hitetlen« vendégeiket fogadni. Ha a mi hitetlenségünkre is ily fogadás várna ama terjedelmes sátorban, mely nemcsak helyzete, de világos zöld szine és a tetején álló sárga félhold által is kivált a többiek közül! A sátor legalább veszedelmesen hasonlitott a fametszetek sátraihoz; látszott, hogy architekturai styljük azóta nem változott.

Aggodalmaimban kellemesen csalódtam. Először is Ali pasához tekintettünk be, a ki liva (vezérőrnagy) rangban Fazli alatt állott. A pasa rendkivül hasonlit kitünő primásunkhoz, Rácz Palihoz; csakhogy ennél sokkal vidámabb és jovialisabb uraság. Olyan parolákat kaptunk tőle, hogy a kezünk is sajgott bele; és kétszeresen sajnáltuk, hogy nem tudtunk vele beszélgetni. Személyesen ment át Fazli pasát fogadásunkra előkészíteni.

Nemsokára Fazli pasa sátrába léptünk, melyhez hasonlót kényelemre és diszre nézve a többi táborokban alig láttam. Kettős válaszfal vette körül, melyek belseje széles vörös-fehér csikokból volt összevarrva; a falnak két szembenlévő szárnya szét volt nyitható, a mi a legkellemesebb légáramlatot idézte elő. A sátor tele volt pamlagokkal, melyek egyikén a pasa foglalt helyet. Fazli nagyon magas termetü, erős vállas ember, a ki némi elhizottságával valóságos óriásnak tünik fel. Szélesvonásu de értelmes kifejezésü arca körül — mint tán a legtöbb török tiszt — rövid körszakált visel; szava és hamar fellángoló szemei indulatosságra mutatnak. Különben komoly, de szivélyes férfi, a kivel a hadjárat későbbi viszontagságai közt még nagyon megbarátkoztam; a mi annál könnyebb volt, mert némileg francia nyelven is megtudtuk egymást érteni.

A pasa fogadása semmi kivánnivalót nem hagyott. A beszélgetés a minapi harcz körül forgott, melyből a pasa csak tegnap tért vissza csapataival; zsákmány gyanánt egy tábori látcsövet mutatott, melyet katonái egy elesett szerb tiszttől vettek el. A látcső bécsi munka volt, egészen olyan, a minőt a mi seregünkben használnak. A pasák — Ali is jelen volt — nagyon

lenézőleg nyilatkoztak a szerbek katonai erényeiről; és ismételve is tüntetőleg kezdtek beszélni a magyar nemzet nemes barátságáról. Még Wrede herceg is kénytelen volt magyarnak beállani, hogy rá is jusson valami a nagy dicsőségből.

A kedélyes beszélgetést, melyben F. bej volt szives tolmácskodni, az obligát kávén és cigaretten kivül, még jófajta cognac is élénkitette. A pasa nagy barátja ez elég pogány italnak; és kis aranyozott csészéből szokta inni, rögtön egy nagyobb csésze vizet hajtván fel rá. Tolmácsunk megmagyarázta, hogy a pálinkát a törökök nem tartják a koránnal ellenkező italnak; mert a próféta tilalma különösen a »szőlő levére« vonatkozik. Igaz is, hogy sok törököt találtam, ki a borhoz világért sem nyult, de a masztikát (ürömpálinkát) nagy élvezettel megissza. Pasánk valószinüleg nem a korán ezen ruganyos magyarázata alapján, melyért kezességet nem vállalhatok, itta a cognacot, hanem azért mert izlett neki; s mert tán olvasott valamit Pál apostolról, a ki nem abban találta fel a vétket, mi a szájon bemegy, hanem abban, mi rajta kijön.

A pasa négy lovast rendelt mellénk diszkiséretül, és ajánlólevelet is adott Oszman pasához. Ez annál nagyobb szivesség volt, mert, a mint beszélték, nem a legjobb lábon állott vele. Fazli ugyanis idősebb ferik (altábornagy), mint Oszman; és mégis ez nyerte a magasabb parancsnokságot. Ez komoly ellenségeskedést szült köztük; a mi egyébiránt más országokban is megesik.

Kilenc óra tájban kocsin és kiséretünkkel együtt utban voltunk. Ugy torony iránt mentünk neki a hegységnek az uton, melyet innen Veliki-Izvorig a csapatok és szállitmányaik hegyen, völgyön, réten, mezőn keresztül tiportak. A török utászok — az egész hadjárat alatt nem találkoztam velük, tehát valószinüleg nem is léteznek — nem sokat tettek az ut kiegyengetésére. Az eső az éjjel bőven esett, s most ismét permetezni kezdett; a sikos oldalakon három kemény lovunk dacára többet csusztunk, mint gurultunk; a kapaszkodókon pedig szépen le kellett szállnunk a csülökig érő sárba. Láttam, hogy itt csakugyan bölcsebb dolog lóháton utazni.

Az ut el volt lepve rendetlenül szállongó basibozuk csapatokkal, sőt rendes katonákkal. Néhány megrekedt élelemszállí-

mánynyal is találkoztunk; 50—60 bolgár szekér ökrei legeltek az ut mellett lábán álló gabonában. Ez már szerb terület és nem kellett az ellenség gabonáját kimélni. E csoportok jelölték az utat, melyet nem lehetett volna eltévesztenünk, még ha az Oszman pasa által felállitott tábori távirda sodronya nem vezetett volna is bennünket. Beértünk egy lovasszázadot is, melyet egy sötétbarna arabs tiszt vezetett. A marcona, de jó kedvü vén legény, beszélgetésbe keveredett velünk; mutatta a krimi hadjáratban szerzett érdemjelét; szidta a szerbet, és — talán a mi tiszteletünkre — olyan evolutiokat és rohamokat vitetett véghez a süppedő szurokban csapatjával, hogy csak ugy hullott lovairól a tajték.

A távolság Izvorig alig tesz másfél mértföldet; kellett hozzá vagy három óra, a mig végre egy széles dombtetőn feltünt előttünk Oszman pasa tábora.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

VI.

A velik izvori török tábor. — Kilátás a Timok völgyére és szerb hegységre. — Hadi zsákmány. — Oszman pasa. — Tábori élvezetek. — A pasa konyhája. — Szerb dessert ágyugolyó képében. — Tábori szállásunk. — Kedélyes beszélgetések evés után, de nem inter pocula. — Halil pasa. — Hasszan bej. — Hamdi bej. — Apró szerb foglyok. — Cserkesz pyrománia. — Még egy látogatás Adlieben és Izvorban.

A velik izvori tábornak nem volt oly derült, nyugodt tekintete, mint az adlieinek. Nem egy szép, szabályos sátorfalu várt itt bennünket, melynek fehér falai már messziről hivogatólag intettek volna. Galyakból font apró kalibák támaszkodtak egymáshoz, mintha csak maguk is védelmet kerestek volna az idő viszontagságai ellen. Cigány falunak nézhettük volna a tábort, ha nem oly nagy terjedelmü; és nem látjuk az átázott katonákat a kalibák előtt az esőtől füstölgő tüzeik előtt gubbaszkodni. A kalibák mögött hosszu kötelekhez voltak a lovasság lovai kikötözve; és külön telepekben feketéllettek a tüzérség veszedelmes Krupp csövei.

Borus egy látvány volt, melyet nem deritett fel az a sirhalomsor, mely a tábortól egy kőhajitásnyira a minapi csata áldozatait fedte; sem az a néhány lóhulla, mely az ut mellett rothadva a levegőt e nedves időben kétszeresen dögletessé tette.

Nem a legjobb hangulatban értünk Oszman pasa sátra elé. Diszes kiséretünk a táborban egész forradalmat idézett elő, mely azonban leendő házigazdánkat épen nem zavarta meg. Déltáj lévén villás reggelijénél értük; s a piláfos kanállal kezében fo-

gadott bennünket. Rövid bemutatás után magára hagytuk, hogy piláfjával végezhessen; s az alatt a sátor előtt felhalmozott hadi zsákmányban és a szép kilátásban gyönyörködtünk. Volt is mit; kivált nekünk, kik négy nappal azelőt még csak a váci utca kirakatait élvezhettük.

A Timok völgye terült el előttünk; a pasa sátra a völgy fölött uralkodó magas domb élén állott. A folyó szeszélyes szürke szalagként kanyargott lábainknál, északon és délen a völgy egy fordulatában tűnve el szemeink elől. A folyón tul kissé balra a hegység lábánál Zaicár állott fehér házaival; körülötte és fölötte a szerb tábor sátrai. A folyó mentében még néhány falu; jobbra Vrzagornac, balra Grljan, melyeket második szürke szalagképen kötött össze a folyó mellett futó országut. Az ut felett és előtt rövidebb fekete vonalak jelölték a szerb sáncokat. Mindennek mögötte a szerb hegység, melyet e pillanatban igaz nem láthattunk; pedig tán — a mint később meggyőződtem — ez volt a látvány szebbik fele; az a folyótól terasseokban felemelkedő, magas hullámokat vető hegyvidék, melyből délnyugati irányban a Rtány éles kupja vált ki.

Megérkezésünk pillanatában a vonzó vidéknél is jobban érdekelt bennünket az a kis szabad tér, melyre a pasa sátra előtt a minapi csata fegyverzsákmánya volt felhalmozva. Öt előltöltő bronzágyu állott egy sorban mindkét felől megszámozva. Egyik oldalon a következő számokat mutatták: 75. 128. 73. 130. 124. E számokat akkor egy levelemben megis irtam; Belgrádból meg — a mint hallom — hivatalosan eltagadták. Lehet, hogy ott a másik oldalon levő számok voltak érvényesek; de annyi bizonyos, hogy az öt ágyu meg volt a törököknél. Az ágyukon kivül vagy ezer darab fegyver állott gulákban mindenféle fajtából; volt köztök sok kanalas Peabody-féle hátultöltő; de legtöbbnyire különféle előltöltők voltak csudálatosan nagy kaliberekkel.

Időközben a pasa elvégezte reggelijét és kávéra mi is bementünk hozzá; habár tekintve azt, hogy reggel óta mitsem ettünk, inkább hozzáültünk volna a piláfos tálhoz. Oszman pasa középtermetü, erős, vállas, és állásához képest egészen fiatal, tán negyvenes ember; rövidre nyirt fekete haja és szakála alig mutat egy ősz szálat. Egyénisége kissé mogorva és rideg; sötét

arczából bizalmatlanul néznek ki szuró szemei. Különben kitünő katonatermészet; nyugodt, keveset beszél, de akkor rendelkezik; katonái nagyon ragaszkodnak hozzá és biznak benne; egyike azon pasáknak, kiből legtöbb hadvezéri tulajdonság néz ki.

Nekünk egyébiránt semmi tekintetben nem volt okunk ellene panaszkodni. A mint megtudta, hogy néhány napig maradni óhajtanánk, kijelentette, hogy szivesen lát; és rögtön gondoskodott elhelyezésünkről. Csak azt nem igérhette meg, hogy kedvünkért minden áron csatát rendez. Vrede herceg és kis tolmácsunk egyébiránt már másnap reggel távoztak; az előbbit idejének kimért volta, az utóbbit pedig rengeteg félelme vitte magával. Szegény fiu a Makkabeusok nemzetéből, de nem véréből látszott származni; mióta az első basibozukot meglátta, folytonos remegésben volt; minden puska-, hát még ágyuszóra, mely a szerbektől áthangzott, elhalványult; s egész éjjel a szemét sem hunyta be, mert a török tisztek azzal ijesztgették, hogy a szerbek rajtunk ütnek. Elutazásakor nagy sietségében csekély holmija felét ott felejtette. Különben kedves, derék fiu volt; és vagy félénksége, vagy pedig kitünő török konverzatiója által kivált Oszman pasa kegyét nagyon megnyerte.

Csak távozásakor tudtuk meg, hogy magunk is mit vesztettünk benne. Összes török tudományunk abból állott, hogy tizig elszámláltunk, s kenyeret (kétszersültet), meg vizet tudtunk kérni. Pedig ezzel egy török tábor közepette, hol mindössze két, három tiszt van, a ki franciául beszél: nehéz dolog egyebet tenni, mint épen kenyéren és vizen megélni.

Négy napot töltöttem ezuttal Oszman pasa táborában. Éleményeim rövid megismertetése végett ismét naplómhoz, s illetőleg abból irt leveleimhez folyamodom.

»A ki azt hiszi, hogy török táborban élni mulatság, nagyon csalódik. Különben ezt tán senki sem hiszi. A civilisatio által elkényeztetett gyomor, tüdő s különösen bőr, nagy megpróbáltatásoknak van ott kitéve. A táborba érkezésünk napján az Adlieben bevett korai reggelitől késő estig, a midőn a pasa szives asztalához voltunk hiva vacsorára, egy falatot sem ettünk; kávéval elláttak bennünket itt is ott is, de ételnek nyomát sem birtuk felfedezni egész estig, a mikor 9 óra tájban végre vacsoránoz vagy ebédhez hittak bennünket. Valóságos farkashangu-

latban ültünk asztalhoz; de e farkaséhség dacára is alig voltunk képesek házi urunk vendégszeretetét élvezni. A pasa mosolygott a kétségbeesett képeken, melyeket vendégei az »a la turca« konyha tálaihoz vágtak. Az erős faggyu szag, mely a legtöbb ételt áthatja, első pillanatra majdnem lehetetlenné teszi az ellenséges eledel lenyelését. Később aztán erőt vesz magán az ember, néhány nap mulva hozzászokik, sőt nem egy ételt izletesnek is talál. Az első vacsora menuje egyébiránt hosszu és válogatott volt. Vacsora előtt cognacot tettek az asztalra kis körte és kenyérszeletekkel: az első étel párolt ürühus volt; azután jött egy kelkáposztafajta zöldség, azután valami husos lepény féle (a faggyuszagot leszámitva, nagyon jó); ezt követte párolt zöldbab, ezt valami mézeskalács izü, tojás alaku édes pogácsa; erre jött valami articsóka fajta, (tán csicsóka) savanyu tejben, melléje szintén savanyu tejben uszkáló ugorka-szeletek, végül pilaf. Ez mindig az utolsó tál étel, még pedig nem ugy készitve, a hogy mi képzeljük, hussal és egyéb ingredientiákkal, hanem egyszerüen a rizs a maga természetességében ürüzsirral (vagy vajjal?) megpárolva. Csak az utolsó nap tért el ettől pilafunk, a mikor a közepében egy főtt ürüfej diszelgett, melynek velejét nagy élvezettel ettük meg a jó rizs mellé. Azután jött a fekete kávé.

A következő napokon a napjában kétszeri étkezés rendesen 5 és egy óra tájban esett meg a török óra szerint, mely napnyugtával, igy nyár derekán fél 8-kor kezdi az időt számitani; a mi időszámitásunk szerint tehát — »a la franca« mint a törökök mondják — déli fél 1 és esti fél 9 órát kellett volna mondanom. A menu rövidebb lett, de körülbelül ugyanaz maradt, s az ürühus, a zöldbab, és pilaf soha sem hagytak el bennünket; néha desserthez is jutottunk, éretlen szilvához és félig érett körtéhez, egyszer még igen jó sajtturót is kaptunk. A pasa mindig igen nagy élvezettel nézte a nagy haladást, melyet a török eledelek, és evésmód megkedvelésében tettünk. Mert az evést is ujra kell tanulni. Tányérat és kanalat mindenki kap, villát kivételkép és kést épen nem. A levest, a mikor van és pilafot kanállal eszik, a többi ételt kézzel. A mig mi ott voltunk, ezen ételeket is villával ettük, de mindig az asztal közepén levő közös tálból, és nem saját tányérainkról. Pohár egy volt a mellékasztalon (s ezenki-

vül a pasának külön kelyhe), a ki kért, az kapott belőle vizet; bort természetesen nem isznak, s igy mi sem ittunk.

Korántsem vagyok gourmand; és ha mégis annyit beszélek konyháról és asztalról, onnét van, mert a táborban létünk alatt főfoglalkozásunk, sőt mondhatnám főélvezetünk mégis csak az evés volt. De nehogy hálátlanul még egy dessertről megfeledkezzem, melyhez véletlenül jutottunk. Épen az ebéd végén a pilafos tálban turkáltunk, mikor egyszerre felettünk erős sustorgás keletkezik, utána egy tompa puffanás és erős pukkanás. A régi katonák tudták, én csak eltaláltam, hogy ez szerb ágyugolyó. Csakugyan egy uj szerb sáncból látogatóba jött gránát volt, mely a pasa sátrától vagy 200 lépésnyire pukkant szét s furt magának akkora lyukat, mint egy ötakós hordo. Kávézás után mi is segitettünk a basibozukoknak a granát szétrepült darabjait keresni; néhány darabját el is tettük emlékül az első hadi tettre, melyet a szerbek jelenlétünkben és félig meddig rajtunk is elkövettek. A törökök válaszul, rögtön kihuztak egy ágyut a tábor előtt lévő kis nyilt térre, és küldtek néhány sustorgó izenetet vissza a szerbeknek. Távcsővel követve az ágyu irányát, egészen jól lehetett látni, a mint granátjaik a szerb sáncok előtt, mögött, vagy néha épen árkában elpattantak. A szerbek is válaszoltak, de több golyójuk nem volt oly szerencsés; nem tudták, (vagy nem akarták?) már a magasan fekvő török tábort elérni, és vagy az alant fekvő Velik Izvorban, vagy az irányból is kitérve egy oldalvölgyben értek földet. Különben igy is elég gyakorlat volt ez, az ilyen mulatsághoz nem szokott idegeneknek; a pillanattól, a melyben az ember az ellenséges ágyu villanását látja, egész addig, a mig vagy a golyó leesését látja, vagy az ágyu dörrenését meghallja, tehát meggyőződik arról, hogy az a lövés őt már nem találta, oly időköz, mely alatt az ember legalább is feszült várakozás állapotában van. De ezt is megszokja az ember és mentül több ágyut lát villogni, annál inkább megoszlik figyelme.

Elhelyezésünk a táborban kitünő volt. Egy nem épen tágas, de szellős sátor alatt, mely nappal a basa hadi irodája, éjjel pedig irodai és táborkari személyzete egy részének hálószobája volt. A szalma, melyen feküdtünk, első nap elég puha és egészséges volt; de miután négy napig senki fel nem rázta, végre

már lyukat feküdtünk belé és tulajdonképen a földön háltunk. Azonkivül a folytonos eső végre a sátor alatt is kezdte a talajt áthatni, és a szalmát rothasztani, a mi aztán olyan pesztilentialis levegőt szült, a milyent egy könnyü sátor alá eddig képzelni sem tudtam. Az igaz, hogy a sátornak nem voltak ablakai, s egyetlen nyilását, az ajtóul szolgáló vászonszeletet török barátaink a hideg miatt oly szorgalmasan bekötötték, hogy a levegő csak lopva járhatott be rajta. Kár, hogy a rosz levegő nem fogott a balhákon, hangyákon, s egyéb vadállatokon, a melyek rettentő garázdálkodást vittek véghez hasonló élvezetek tárgyául rendesen nem szolgáló érzékeny bőrünkön,

E vadállatoknál is nagyobb ellenségünk volt egyébiránt az eső, mely a nap legnagyobb részén át a sátorba szoritott és minden nagyobb kirándulásban akadályozott bennünket. Három egész napon át folytonosan dideregtünk; a Timok tulsó partján levő hegységből éles szél fujt át az izvori magaslatra; kellemes váltakozásul szolgálva a néha néha szünő esőhöz. Csak negyedik napra derült ki teljesen, s ekkor kezdtünk azután magunk és ruháink, melyek négy napig nem váltak meg testünktől, lassankint kiszáradni. Ekkor már végre módját találtuk annak is, hogy magunknak a mosdás sajátságos élvezetét is megszerezzük, a mi bizonyosan nagyon emelte tekintélyünket sokat mosdó török gazdáink szemében. Különben tán szebb időjárás mellett sem vállalkozhattunk volna nagyobb kirándulásokra. Gazdáink legalább óva intettek bennünket, hogy a tábortól nagyobb távolságra el ne kóboroljunk, mert valami »gaillard« csapat kezeibe kerülhetnénk. Igy aztán csak megmaradtunk szerény tábori arestomunkban, a hol a pasa a mi vigasztalásunkra és tán a szemközt levő szerb tábor gyönyörködtetésére, a hova a zene hangjai bizonyára elhatoltak, napjában kétszer is katonai koncertet rendezett. A koncert az első napon valóságos tábori ünneppé változott, melyben a legénység is nagy ujongással vett részt; mert ekkor adatott neki tudtára a padisah köszönete a minapi izvori győzelemért.

Szellemi élvezetek dolgában sem voltunk nagyon elkényeztetve. Gazdáink többnyire jobban el voltak foglalva, hogysem velünk sokat vesződhettek volna; különben Oszman pasa ért, de nem beszél franciául; a környezetében levő három franciául

beszélő tiszt pedig sokat távol volt a táborból. Nem lévén ily életre elkészülve, könyveket nem vittünk magunkkal; de ha vittünk volna is, az esős időben nem vehettük volna hasznát, mert sátorunk nagyon is homályos volt a kényelmes olvasáshoz. Csak a két utolsó nap foghattunk hozzá néhány Murger féle novellához, a melyek silányságát mi sem bizonyithatná jobban, mint az, hogy e nagy szorultságban is élvezhetlennek találtuk.

Igyekeztünk tehát az időn alvással kifogni. Csak is este ébredtünk fel egészen, a mikor vacsora után a pasával igen élénk conservatióba és politizálásba keveredtünk; a mennyire tudniillik a tolmács segitségével való diskursust élénknek lehet mondani. Mint magyarok igen nagy becsben állottunk nemcsak házi gazdánk, de általában a török urak előtt; de mint az osztrák-magyar monarchiának is tagjai eleget állottuk ki — a mint a törökök mondják — »kétkulacsos, sőt irántuk roszakaratu politikája miatt.« Nem győztük e politika jó oldalait kiforditani. Okaínkat nem igen fogadták el; és különösen Klek elzárását nagyon rosz néven vették. De azután mikor már, mint osztrák-magyarok jól kikaptunk, mint magyarok is mét kegyelmet nyer tünk; és végül mindig mint önkénytes és kényszerü szövetségesek váltunk meg török barátainktól.

A politikánál kellemesebb és reánk nézve tán érdekesebb themáink is voltak. Oszman pasa nagy érdekkel tudakozódott B. gróf indiai és chinai utazása felől; és elbeszélt egyet mást saját arábiai éleményeiből. A pasa hosszabb időt töltött az arabok közt; s az ottani harcokban alapította meg parancsnoki hirét. Jellemző volt a pasa itélete az arabok különböző szokásai felöl. »Az araboknak — mondá — sok sajátságos szokásuk van, melyek egészen eltérnek a törökökétől, s inkább az európaiakéhoz hasonlitanak. Igy az arabok kopogtatnak az ajtón, (de hát a sátron?) ha valakihez belépnek; evésnél külön tányérakról és nem a közös tálból esznek, találkozásnál üdvözletül kezet fognak, európai módon ülnek; a kávét lassan szörpölgetve hülni hagyják, (a török gyorsan, egészen forrón issza meg kávéját), feleségeiktől elkülönitve alusznak; s több efféle.«

A pasa mind e szokásokról ép ugy beszélt, mint a hogy mi beszélni szoktunk idegen népek, s most különösen a törökök »csudálatos« társadalmi szokásairól. S bizony igaza volt; mert a

török szokások csak annyit érnek, sőt néha tán észszerüebbek, mint a mieink; azoknak, mint a mieinknek értékét a convenientia adja meg. E szokások csak külső jelei annak, hogy két külön társadalom vagyünk, a melyek egyikét a másik álláspontjáról helyesen megitélni nem is lehet.

Oszman pasa különben szigoru török volt. Komolyan vette a korán rendeleteit; bort nem ivott: rendesen mosta kezeit evés előtt és után. Az utóbbi mohamedán szokást egyébiránt most már Európa is elfogadta; csakhogy Törökországban kétszeres szükség van rá, miután ujjaival eszik az ember. Nem kevésbé pontosan végezte el a pasa a kiszabott imákat. Sátra mellett egy lombkaliba volt; szolgája ebben teritette fel az imádkozó szőnyeget, s a pasa egészen a szokott módon állva és térdelve végezte néha szemünk láttára ájtatosságát.

A táborban ismerkedtünk meg Halil pasával, a ki lovas tábornok volt és vagy harmadfél mázsát nyomott. Csak egy árokpartról tudott lovára felülni. A pasa arról volt nevezetes, hogy Magyarországon járt, és »németül is beszélt«, vagyis néhány német szót ismert; ezek közül azonban a »Sivimer«-t, Schvimmer temesvári török konzul nevét, kivel mint a török kormány lószállitójával, a pasa is csinált üzleteket, csak nagy vesződséggel birta kimondani. A pasa volt az, a ki több magyar szónak, mint »kapu, szakál, kerevet« a török nyelvben való azonosságát is felfedezte előttünk.

Találkoztunk néha Hasszan bej, ezredessel a ki nemsokára pasai rangot nyert. Ő volt Oszman pasa kardja; a hol ember kellett a gátra, északon a Timok torkolatánál, délen a Vrska Csukánál és Rakovicánál, mindenüvé őt küldte. Ő verekedett és győzött mindenütt; expeditióiból egy-egy muszka süveget, vagy érdemjelet szokott hazahozni. E jelvényeket a törökök nagy szorgalommal gyüjtötték, mint bizonyitékait az akkor hivatalosan még nem konstatált, de mindenki előtt ismeretes muszka invásiónak. Hasszan bey egyébiránt hirnevét a bolgár zavargásokban, néhány falu felkelésének kegyetlen letiprása által alapitottameg; neve tán Baring hires Reportjában is előfordul Fazli pasáéval egyetemben.

A tábor egy másik eredeti, de kellemes alakja volt Hamdi bej, ezredes és térparancsnok. Marcona, haragos és kemény, de jó izü kis ember, a kinek tréfáit azonban mi csak társai neveté-

séből értettük meg. Egy látogatásom alkalmával sajátságos családapai foglalkozásban találtam őt. Lombkunyhó alatt lakott, mint a többi tiszt; mert Izvornál csak a pasáknak volt sátruk. Kunyhójának azonban szintén galyakból egy kis előcsarnoka volt, mely egyszersmind konyha gyanánt szolgált. Ide vagy négy darab apró szerb gyereket fogadott be, kiket a cserkeszek szedtek fel valahol portyázásaik közben. A marcona ezredes egy szerbül beszélő katonája által értekezett apró ijedt vendégeivel, a kiket később Vidinben egy bolgár háznál helyeztek el. »Látjátok, hogy kegyetlenkedünk mi gyermekkel? mondá és nevetve megveregette az egyik kis martir duzzadt pofáját.

Igaz, hogy nem is láttam más kegyetlenséget, mint azt a pyromániát, melylyel a cserkeszek és basi bozukok minden kezük ügyébe esett épületet felgyujtottak. Velik Izvor falu, mely közvetlenül a tábor alján a hegyoldalban feküdt, már régóta romokban hevert. De a falu előtt a völgyben még volt itt ott egy magános tanya, csőszház, vagy malom; ezek az első kedvező napon, mikor az eső megszünt és egy élénk szellő nekadott helyet, sorban kigyuladtak. Vagy tiz máglya égett egyszerre a folyó hosszában, mig a szerb előőrsek dühösen lődöztek a merész portyászokra, kik az orruk előtt gyujtogatták fel kunyhóikat.

Mi nem lévén még beavatva e hadviselés titkaiba, és mindig egy uj csatát, s török részről támadást várva, azt hittük, hogy e gyujtogatásnak valami célja van. Kérdeztük tehát franciául beszélő tiszteinket, hogy miért teszik ezt a cserkeszek? Pour s'amuser, volt a válasz.

Oszman pasa rendes délutáni foglalkozása az volt, hogy a sátra előtt levő szerb fegyverarzenálból az ujon érkező cserkeszeket és basibozukokat sajátkezüleg látta el fegyverekkel. Leginkább csak előltőket adott nekik; mert a hátultöltőkhöz nem vettek el a szerbekből elég töltényt, habár a pasa egyszerü sátrában a hiányzó székeket szerb töltényládák helyettesitették. A cserkeszeknek többnyire megvoltak ősi kovás puskáik is; azontul némelyik két fegyvert hordozott a vállán. A pasa nekünk is felajánlott néhány szerb fegyvert; de ez nagyon vesződséges butordarab lett volna. Én inkább egy apróságot fogadtam el emlékül; egy kis szerb szótárt (Recsnik za tajnu korrespondenciju, a titkos levelezés szótára) melyet egy elesett szerb tisztnél találtak. A kis köny-

vecske egy betürendes szótáron kivül, még a számokat, ragokat irásjeleket, betüket és szótag-kombinációkat külön is tartalmazza. Minden tétele egy tintával beirt számmal van megjelölve; az utolsó szó 1486-tal kezdődik és az első vagyis **A** betü 9987-tel végződik. A szótár, a mint látszik fontosabb titkos jelentések szerkesztésére szolgált. Oszman pasa nem igen látszott ezzel törődni, mert különben tán jobb hasznát vehette volna, mint hogy nekem ajándékozta.

Kellene itt még egyet mást mondanom a tábor tisztjeiről, katonáiról és cserkeszeiről; de mindezekkel ujra találkozunk a másik nagyobb török táborban, s inkább akkor egyszerre mondom el észleleteimet.

Négy napi tartózkodásunk alatt hiába vártunk valami mozgalomra a táborban. Oszman pasa azt mondta: pas d'ordre, nincs parancsa. Azt kezdtük sejteni, hogy az ordre, még sokáig nem jő meg; és nem akarva a pasának hiában terhére lenni, a harmadik napon megkértük, hogy rendeljen számunkra kocsit Vidinből. A tábori távirda ugyanis, sőt a vidin adliei vonal is csak törökül dolgozik; s igy mi a magunk emberségéből nem használhattuk. Kocsink megérkezett a negyedik napon; s az ötödik nap reggelén elbucsuzva gazdánktól ismét négy lovas diszes kiséretével uton voltunk Adlie és Vidin felé.

Még egyszer volt alkalmam Oszman pasa izvori táborát látni; augusztus elején a mikor Vidinből Adliebe, s onnan két nap egymásután — augusztus 5-én és 6-án — Veliki Izvorba kirándultam. A táborra és környékére alig ismertem rá. Az ut mellékén az erdő mindenütt ki volt irtva több száz lépésnyi szélességben. Ez a sereg trainjeinek a szerb portyászok általi megrohanása ellen óvó rendszabály volt. Ugy gondolom, nálunk is igy kitisztitották az utak mellékét néhány évtizeddel ez előtt a rablók ellen. Még nagyobb irtást vittek véghez a tábor körül, a hol Oszman pasa több helyen védő sáncokat, sőt egész kis, redouteokat vettetett fel; s ezek előtt vagy ezer lépésnyire levágatta az erdőt, hogy ágyuinak szabad tér nyiljék a lövésre. Ha még hozzávesszük, hogy mennyi fára volt szüksége e tán 20 ezer embernyi seregnek főző és őrtüzei számára: elképzelhetjük, hogy e tábor mint

falta az erdőt. Különben nem is láttam az erdőirtást sehol ily tökélyre víve. Utközben elfáradva a tábor előtt egy néhány holdnyi szép kis erdőben pihentünk meg. Visszatértünkkor már egy falualja fejszés bolgárt találtunk ott; akkor vágták le az első szálakat; minden pillanatban egy közepén ketté vágott törzs zuhant le, a haldokló liget száz meg száz fejsze kalapálásától visszhangzott, mintha csak egy óriási hámorrá változott volna. Fél óra mulva aztán vége volt a kalapálásnak, és visszhangnak; de az erdőnek is.

A tábor belsejében volt a legnagyobb változás; az időközben jött uj csapatok miatt tekintélyesen ki terjeszkedett; de régi kaliba utcái is mind össze vissza voltak forgatva. A pasa sátra most a tábor közepén volt, és az egész tábor hátra vonult néhány száz lépésnyivel a domb éléről, a hol most egy csinos redoute emelkedett. Az a golyó, mely első látogatásunk alatt a pasa sátra körül beütött, csak előhirnöke volt a többinek. A következő napokban oly sürüen kezdtek a szerbek a Timok partján felállitott sáncokból a törökök fazekaiba lődözni; hogy ezeknek végtére sem maradt bölcsebb teendőjük a retirálásnál; miután semmiféle hadi tudomány nem kivánja, hogy az ember seregét főzés közben lődöztesse le az ellenség által. A szabad tér, melyen az előtt a mi sátrunk is állott, egészen fel volt turva és szántva a szerb golyóktól. Ez a tér látogatásunk alkalmával mindamellett is el volt lepve basi bozukokkal, cserkeszekkel, katonákkal és tisztekkel. Az egész tábor mozgásban volt. Alant a völgyben verekedtek; a szerb sáncok lőttek az egész vonalon; s innen a törökök feleltek. Egy levantei angol öreg urral voltam, a Levant Herald levelezőjével, a ki egész életét Keleten töltötte és elég jól beszélt törökül. Siettünk az előtérbe, hogy habár némi veszély árán mi is lássunk valamit.

Épen egy tiszt csoporthoz érünk, a mikor egy löveg sívitása hallatszik fejünk felett. Öreg barátom siet levetni magát a földre; igy tanulta ő ezt ő Krimiában. Magam is épen kezdtem lehuzódni, mikor a tisztek, kik egy sánczon álltak, s a mögé szintén lebuktak, már nevetve felemelkedtek. A löveg távolabb oldalt a földbe furódott; s öreg barátom sajnálni kezdte nagy sietségét, melyet most vesződséges felkapaszkodással kellett jóvátenni.

A pasa felől kérdezősködtünk. — Azt mondták, ott van elől

a müködésben levő sáncban; és biztatásul hozzá tették, hogy a sánc mögé — a térre, melyen át kellett haladnunk — csapott is már be néhány szerb löveg. A biztatás dacára neki indultunk, elég bátran, sőt tán nagyobb sietséggel, mint rendesen; tudtuk, hogy a sáncban sokkal biztosabbak leszünk, mint a sánc mögött. Meg is érkeztünk minden nagyobb baj nélkül; csak öreg barátom, a ki nagyon rövidlátó is, tévedt lábaival néha néha egy régibb golyó hányta gödörbe. A pasát egész vezérkarával együtt a sánczban találtuk. Kényelmes világos szinü polgári kabátban volt és egy nagy távcsővel vizsgálta a völgyet. — Csudálkozva, de szivesen fogadott bennünket; rólam azt hitte, hogy megunva a várakozást, már régen Magyarországon járok.

A sáncban aztán megtudtuk, és részben szemeinkkel láttuk, hogy mint állanak a dolgok a völgyben. Hasszán pasa a török balszárnyon egy kisebb osztálylyal rekognoscirozást kisértett meg a szerbek jobb szárnya ellen; hatalmába keritette a szép Grljan falut, mely egy más távolabbi faluval együtt lángokban állott. A cserkeszek át is keltek a Timokon; a hegyoldalból pedig egy zászlóalj, melyet érkeztünkkor távozott a táborból, ép ekkor az ellenség ágyutüze miatt jól szétszóródva ereszkedett le az első csatavonal támogatására; de azért az egész harcnak elég ártatlan szine volt; olyan mutogatni való szinpadi csata. Alig esett egy két puskalövés.

Csak az ágyu zugott egyre. A mi sáncunkból is »dolgozott« egy ágyu; Oszman pasa maga határozta meg az emelkedést, melylyel lőjjenek. A szerbek rögtön készen voltak a válaszszal, mely már távolról éles sivitással jelentette be magát. Az egész társaság sietett udvariasan lebukni a védő sánc mögé. Felesleges volt; tullőttek bennünket.

A félhomály közeledtével kezdett már a völgy tulsó oldaláról egy kis puskaropogás hallatszani. Tán a cserkeszek rohantak neki valami szerb sáncnak. Grljan is szépen világitott volna; de mi vissza akartunk térni Adliebe, hol az én öreg barátom és utitársam fényes éji szállással biztatott.

Visszautazásunk a csakhamar leszálló mély sötétségben, az uttalan uton épen nem volt mulatságos. Befejezésül még az adliei tábor őrszemei elfogtak bennünket; és miután a tábori jelszót nem tudtuk, hadi tanácsot ültek a felett, hogy mi tévők

legyenek velünk. Kértük, hogy se agyon ne lőjjenek, se ott ne tartsanak, hanem inkább küldjenek rögtön a pasához. Végre sok tanakodás, küldözgetés és várakozás után meg is tették ezt; egy félszázadnyi diszkiséretet adva mellénk, nehogy megszökjünk. A pasa, kit a sátra mögötti gyepen egy szál gyertyánál a csillagok vizsgálatába merülve találtunk, szabadon bocsátott, sőt barátságosan meg is vigasztalt előőrsei köteles szigoruságáért.

Most már siettünk a »jó szállást« igérő bolgár fogadóhoz. Egy létra forma falépcső vitt fel mindjárt az utcáról az első emeletre. Betekintettem a gyanus külsejü hálószobába, hol ágyunk a téglapallóra teritett pokróc képében már készen állt. A két négyszög ölnyi területen már három apró gyerek aludt; egyik térkimélés végett a levegőbe akasztva. Oldalt látszott a gazda és felesége fekhelye. A közepén voltunk hálandók: utitársam, én, meg még egy lengyel, a ki a törökökhöz önkénytesnek készült. Rögtön felszedtem sátorfámat, és a hátramaradottaknak, de magamnak is nagy örömére, magyar orvos barátaimhoz mentem, a kiket szerencsére, még ébren találtam. Szivesen fogadtak és kitünő helyet adtak szabad terasseukon, a hol részben maguk is aludtak. Éjfél után a fényes holdvilágba merülve aludtam el; reggel négykor a felkelő nap sugarai estek képembe; felhuztam a napernyőmet és tovább aludtam.

Dél előtt ismét kimentünk — ezuttal lóháton — Izvorba. A tábort alva találtuk; csak a sebesültekkel telt kocsik beszéltek a tegnapi csatáról. Rögtön vissza is fordultunk Adliebe; és miután ott másnap reggel Zaicsár kiüritéséről értesültünk, siettünk Vidinbe, hogy néhány nap mulva Oszman pasát már Zaicsárban keressük fel.

VII.

Kénytelen ismerkedés Vidinnel. — A reporter kérdés a török seregben. — A nagyvezéri bujurultu. — Vidin arcképe. — Utcák, házak, emberek; konyhák; kávéházak; őrültek; asszonyok. — A szemét, bűz és kutya. — Reporter tódulás. — Életmódunk. — Török csapatok érkezése, mint nagy látványosság. — Egyptomi csapatok. — Török monitorok. — A vidini fegyház, mint kulturintézet. — Haussmanismus fegyencerővel. — Török amnesztia. — Bolgár templom. — Szivtelen harang. — Két nagy pasa sirja. — Vidin története mogyoróhéjban.

Előbb azonban Vidinnel kellett megismerkednem, hol mintegy három hetet töltöttem és vesztegettem el. Oszman pasánál látogatásaimat, mint magánember tettem; mint olyan részesültem néhány napig vendégszeretetében. Hogy azonban hivatalosan, ugyis mint tudósító valamelyik török táborhoz csatlakozhassam, szükségem volt a magas porta engedélyére. S ezt nem volt oly könnyü megkapni; dacára annak, hogy a lehető leghatalmasabb protekcióban részesültem. Az engedély elnyeréséért tett lépéseimre az a válasz érkezett, hogy a magas porta egyátalán nem állít ki engedélyt a sereghez való csatlakozásra, két okból: 1-ör mert nem vállalhat semmi felelősséget a táborhoz csatlakozó idegenek biztosságáért és 2-or mert nem létezik egy oly organikus rendelet, mely a hirlaptudósitókkal való bánásmódot az egyes parancsnokok számára szabályozná. Hozzátették még, hogy »egyébiránt« a magas porta már intézkedett ily rendelet kidolgozása iránt.

Tisztában voltam e válasz értelmével. A magas portának egyéb dolga van annál, hogy zsurnalisztabiztositó szabályrendeletet dolgozzon ki. Azután, ha el is kezdik dolgozni a rende-

letet, annak egy következő zsurnalista generatio sokkal több hasznát veszi, mint én. Vagy ha a szabályrendelet elkészül is, azért a porta még nem lesz képes felelősséget vállalni biztosságomért. Ha pedig felmentem e felelősség alól és magamra vállalom a biztosságomról való gondoskodást: akkor megfogja tagadni az engedélyt, mert nem akarja, hogy idegenek beüssék orrukat az ő hadviselésébe. A miben egyébiránt a magas portának teljesen igazat kellett adnom.

Már majd lemondtam a reményről és készültem Konstantinápolyba kéjutazni; a mikor egyszerre egy angol uri ember, Henty, a Standard levelezője megérkezik Vidinbe, felfegyverkezve egy valóságos nagyvezéri bujurultuval (parancscsal), mely felhatalmazza őt nemcsak valamennyi török táborban való tartózkodásra, hanem még a hatóságok támogatásának igénybevételére is.

Igaz, hogy a Standard Beaconsfield lord lapja, kinek kedvéért a törökök sok szivességre hajlandók lehettek; de azt hittem, hogy ha már az angolok megtörték a jeget, tán nekem sem lesz lehetetlen utánuk usznom. Ujra lépéseket tettem tehát; és csakugyan néhány nap mulva már reményt kaptam Konstantinápolyból, hogy a dolog fog menni, de nem szaladni; s hogy a bujurultut meg fogom kapni, ha lesz elég béketürésem bevárni.

Vártam tehát; s azalatt élveztem a vidini életet, Bellevue kilátását és az izvori tábor hireit.

Vidin egyike a legismertebb török városoknak. Első török állomása a nagy országutnak, mely a Dunán végig, Rustsukon és Várnán át Európából Konstantinápolyba visz. Minden turista Vidinben botlik meg először; s itt kezdi szidni a kutyákat, a piszkot és szagot, a török architekturát és kövezetet; a háremet és asszonyi fátyol intézményét nem is emlitve. Magam is körülbelül ilyenformán bántam el a várossal naplómban és egy levelemben, melyet mint első közvetlen impressziom kifejezését tán nem felesleges itt közölnöm és kiegészitenem:

»Vidin, aug. 4.

A szélcsendet, mely ha nem is a hadimüveletekben, de legalább a hadi hirekben itt beállott, tán felhasználhatom arra,

hogy a saját operatióim bázisáról, Vidinről irjak egyetmást. Annál inkább megkisérthetem ezt, mert tudtomra, és itteni angol barátaim nagy szomoruságára, még sem Baedecker, sem Murray nem tette kezét Vidinre; s igy más ember fiának is lehet a plagium gyanuja nélkül irni az első török városról, melyet a Duna szép Magyarország határain tuli szomoru utjában érint.

Török város! Az ember száz meg száz utleirásból megszokta már török város alatt egy csomó fél fa, fél kő kalibát érteni, egy sereg pipaszár minaren kivül, még három jellemző tulajdonsággal: a szeméttel, bűzzel és kóbor kutyákkal. Mindig igen kétkedve szoktam olvasni az utleirásokat; számos tapasztalás tanitott meg rá, hogy a szokásos uti képeknek fele tulzás, másik fele felületesség! Néha csak a harmadik fele valóság. Sajnálatomra tapasztaltam, hogy csak a török utiképek nem csaltak. Mindent megtaláltam itt: a kutyákat, a bűzt, a szemetet, a házlomot és a »karcsu« minaréket, melyek tán csak azért nyulnak ily vékonyan magasra, hogy mentül távolabb legyenek az alattuk elterülő sártól.

Nem könnyü hű képet adni a városról. Sokan a kisebb olasz városokhoz hasonlitják. Én nem. Meg van ugyan ebben is az olajbűz, de hiányzik róla az ódonság poezise. Itt régi és korhadt minden, de semmi sem ódon. Egy kövezeten haladunk, mely bár ne volna; de esős időben nélkülözhetetlen, mert e kövezet kiálló ormai képezi az állomásokat, melyeken a sártengerben lubickoló gyalog vándor néha néha megpihen. Az utca nem szűk, mert hisz alacsony házak és keritések közt megy. E házak egymás mellett állanak, ugy ahogy a véletlenség közrendészete odavetette őket. Földszintesek vagy egyemeletesek, fából készitve, s a faváz közei aztán téglával kirakva, vagy fával beszegezve. Az emeletek néhol kirugó erkélyt képeznek, melyek alatt itt ott földszint oszlopcsarnok van. Az emeleten rendesen ablakok vannak; mert az sem ritkaság, hogy az egész ház megvetőleg hátat fordit az utcának, és csak a mellette levő keritésbe vágott ajtó által árulja el, hogy embereknek szolgál lakásul. Nem ritkán az utcára nyiló ablakok is be vannak rácsozva; ezek igazhivő mozlimek házai; s e rácsozatok a hárem szentélyét zárják el vizsga szemek s a nap sugarai elől. Földszint nem igen látunk ablakot; bolt, műhely vagy kávéház van ott, vagy a puszta fal.

Megtaláljuk a török városok bazárját is. Egy egész sereg egymás végébe ragasztott bódé, melyben a török, bolgár és zsidó kereskedő kínálja másodkézből való áruit azon napokon, mikor ünnep nincs. Mert csudálatos ország ez, a hol nincs vége az ünnepnek. A törökök számára megünnepli a pénteket; kivéve magát a törököt, a ki pénteken is csak a délelőtti imádság ideje alatt szakítja meg a munkát; e helyett azonban a Ramasan egyhónapos bőjtje alatt a nappali éhségtől és éjjeli evés ivástól nem tud dolgozni. Azután jön a zsidó a maga szombatjaival és hosszu napjaival. Végül meg a bolgár, a ki a vasárnapon kivül még száznál több ünnepet ül meg igaz isteni félelemmel; e félesztendei ünnepet aztán ellensulyozza azzal, hogy az év másik felét átbőjtöli. Igy az ember aztán minden fajta kereskedőjének vallását, meg ünnepeit kénytelen kellő evidentiában tartani, nehogy hiába vállalkozzék egy kellemetlen bazárlátogatásra.

Ha az ember kitéved a kanyargó sikátorokból, melyeknek egyikére sem találták még szükségesnek nevet adni, egy tágasabb téren több száz apró bolgár, cserkesz és tatár szekeret, ökröt, lovat lát összekavarodva. Épen nagy hetivásár van kukoricában, árpában és éretlen gyümölcsben. A téren tul egy három gerendából összetákolt alkotmányt látsz, mint akár a mi tornázó téreinken. Még csodálkozol, hogy már Törökországban is csinálnak hintát a gyerekek számára; a mikor megtudod, hogy ez az ártatlan szerszám — akasztófa. Az akasztófa itt nem puszta elv, mint a legtöbb európai törvénykönyvben: hanem gyakorlati valóság; mint az örökké élő és örökké éber igazság hirdető jelvénye áll az ut mellett; és nem is oly ritkán kap vendégeket, a kik itt rövid idő alatt tisztába jönnek az igazság örök tanai felől. A mélázva kóborló idegen nem egyszer bukkan egy csendes emberre, a ki alig néhány lábnyi magasságban hintázva a föld felett, már a másvilág nyugalmából gunyosan pillant vissza a sétálóra, kinek fejét még annyi mindenféle nagy gond zavarja, melyeknek ő már feléje emelkedett.

A kanyargó sikátorok közt más irányban megtévedve egy zsákutcán, egy széles vizes árkon (vize pedig még mindig a Duna árvizének jóvoltából van), s végre egy hosszu bástyakapun át az erősségbe jut az ember. Itt ujra kezdődik a külső város; csak tán a házak sürüebbek és a sikátorok szükebbek. Itt ott egy kis

mosé, körülötte sirkerttel, hol egy körülrácsozott turbános kő kék alapon sárga betükkel mondja el valamely kiváló basa élettörténetét — ránk nézve természetesen érthetetlenül. Mellette egy kisebb, turbántalan kő tán épen a pasa kedvenc feleségének sirját jelöli.

Nincs távol innen a kormányzó basa lakása — a konak; a hova néha néha ellátogatunk. A pasa szivesen fogad, de mialatt beszélget veled, pamlagára felkuporodva egyre intézi a hivatalnokai által behozott fakó ügyeket, tenyerén teljesitve a szükséges irnivalókat, vagy az aláirás helyett szolgáló pecsételéseket.

A pasa bizonyára a legmunkásabb ember egész Vidinben; mert lakosságának aránylag kevés dolga van. A kereskedők még csak elüldögélnek boltjaikban, ha ugyan valami ünnepük nincs; hanem a mesteremberek annál hamarább becsukják a boltot. — Kevés szükségletük van; naponkint egy vagy másfél piaszternyi (10—15 kr) zöldséggel elélnek családostul; minek és kinek keressenek többet. — Ezért van, hogy még Budapesten sem láttam annyi semmittevő embert az utcán, és kivált kávéházakban, mint itt; igaz, hogy most az átvonuló katonaság, kivált az önkénytesek erős részét képezik a lézengőknek. Török barátunk alsó mellényében, nagy turbánjával, vagy fezével örökké a fején, lábait maga alá szedve, megiszik néhány csésze kávét, s azután órákra mozdulatlanul elmélyed pipája füstjébe. Ezt ők ugy hivják, hogy »Kef«, de magyar nevet is adhatnánk neki, mert mi is csináljuk. Nehány pár élénkebb természetü redif kiül az utca közepére ostáblát játszani; a ki nem vigyáz akár keresztül esik rajtuk.

A kávéház közönségébe néha egy látványosság önt némi élénkséget. Két kutya összevész az utcán, s annak, a melyik gyengébb, igaz kutyamódra neki esik az egész kutyaköztársaság, mignem egy emberszerető török ki nem menti a bajból. Török hit szerint az állatoknak még nagyobb igényük van az emberi könyörületre, mint az embereknek, mert azok hibájuk nélkül jutnak inségbe és nem is tudnak magukon segiteni. — Más fajta közös élvezet az, ha egy távoli pusztákról felvándorolt arabs, ugy estenden, a kávé vagy egyéb által felgerjesztve, elkezdi pusztai nótáit énekelni, melyek rendkivül hasonlitanak a mi koldusaink siralmas és célzatos nótáihoz a pokolra vetett

dusgazdag sáfárok ellen. Vagy pedig jön egy, néha két bolond, és neki vetkőzve elkezd birkózni, porban fetrengeni, mekegni, vagy bőgni és mindenféle egyéb lehetetlen dolgokat elkövetni. A jószivü törökök aztán adnak neki néhány parát, fel is öltöztetik és elbocsátják.

A törökök babonás tisztelete az őrültek (néha tán csak szinlelt őrültek) iránt mindenütt nyilvánul. A minap egy hajótehernyi önkénytes kiszállásakor élükön egy csudálatos alak haladt; magas cserkesz fövegben, mely tollakkal volt ékesitve, cifra dolmányban, mely még cifrábbá volt téve a gombkötő és rézraktárak által, melyek reá voltak aggatva; többi öltözete is félig rongy, félig cifraság. S ez alak volt a főszemély a menetben; a kiszállásnál mindenütt ott volt, a hajón, a kikötőn, a tisztek és legénység közt; a menetnek meg élére állott, és méltóságos léptekkel, kivont karddal vezette. Egy szegény őszbecsavarodott bolond, a kit csak az őrült pasának hivnak és mindenütt megtürnek.

A kávéházakon kivül még a konyhákról kell megemlékeznem a közhelyek közül. A török konyha már messziről a harmadik utcasaroknál bejelenti létezését — az átható faggyu és kozmaillat által, melyet szétáraszt. Egy boltnak az utcára nyiló és feltoló ablaktáblákkal ellátott falai képezik a tüzhelyet, a melyen hat tiz pléhedényben fortyog a török konyha válogatott menüje, ürühus, zöldségek és rizs, néha lepények, mindannyi a legfinomabb faggyuba fulasztva, s egyik másik étel az arra menők figyelmének felébresztésére kellőképen megkozmásitva. Ide gyül a város otthontalan-népe, mely most elég számos és néhány paráért egy pléhtányéron kielégiti szerény igényeit.

A konyhán kivül még a bazár gyümölcsárusai és az utféli cukrászok szolgálják a vidini nép táplálkozási szükségleteit. Már másutt emlitettem, hogy az éretlen gyümölcs minő szerepet játszik az itteni nép táplálkozásában. A gyümölcsárusoknál lehet ezt látni; 5—6 fajta gyümölcs különféle kosarakban az éretlenségnek különféle fokozatain és szineiben — egész a felismerhetlenségig; a szilvát fiatal körtének, ezt almának, ezt meg akár cseresznyének nézhetnéd; — a szőlőt, ugy látszik, még embryojában megeszik. Az utféli cukrászok nem kevésbé fontos egyéniségek Asztalaikon egy emeletes üvegalkotmány viznyomása,

elmés módon harangoz egy üvegpoháron; s a kiket e harangozás oda nem von, azoknak a szorgalmas cukrász adja értésére, hogy két és fél paráért (kevesebb egy krajcárnál) a legkellemetesebb hüsitőt kaphatják akár abból a nagy üvegfazékból, melyben egyéb zavaros elemeken kivül néhány jég és citrom darab sejteti a limonadot, akár abból a dézsából, melynek oltott mész forma csudálatos szinü pépjében ugyan senki sem ismerné fel a fagylaltot.

Ha az utcán járunk, lehetetlen, hogy a tarka csoportokban, melyek kivált most a várost népesitik, szemünkbe ne ötöljék az, a mi egy török városban az európaira nézve a legfeltünőbb — az asszonynép. Csudálatos alakok egy nagy rikitó szinü, veres, kék vagy babos selyem, vagy gyapot darabbal a válluktól bokájukig leteritve, alul lábaik néznek ki durva szőrharisnyákba és alaktalan papucsokba bujtatva; felül fejük — vastag fehér kendőbe göngyölve, mely csak szemüket és orrukat hagyja szabadon; sőt néha ezt sem, mert akárhányszor egész képük el van födve egy alig áttetsző szövettel. A török divat bizonyára nagyon bölcs a férjek érdekében: de kivülük mindenkire nézve vagy kegyetlen vagy furcsa; kegyetlen, ha a fehér kendőből kivillogó szempár és finom orr egy bájos arcot látszik rejtegetni; furcsa pedig, ha (a mi tán gyakoribb) Venus asszonynak mostoha leányai, vagy tisztes matrónák takargatják el irigyen kecseiket. A tatár és cserkesz asszonyok vagy tán lányok nincsenek e szokásnak alávetve. Nyilt képekkel járnak az utcán; — és találkoztam már olyan cserkesz menyecske vidáman mosolygó képével, hogy semmiféle basától nem venném rosz néven, ha érte cserébe fél Szerbiában szabad lopást engedne a cserkesz férjnek, a ki most valahol bizonyára szerbre vadász a Timok völgyének árnyas ligeteiben.

Ez volna tán a legszebb tárgy, melylyel rajzomat befejezhetném. De a három jellemző vonás, melyet elől emlitettem, még néhány szót kiván tőlem. A szemétről csak keveset szólhatok; támad azért, mert senki el nem hordja, hanem az utcára veti; és ha a városokról általában áll, hogy saját szemetjükön emelkednek, akkor bizonyos, hogy Vidinnek kétszeres gyorsasággal kell emelkednie. A bűzt a konyhák létezésén kivül még tán a kanálisok hiánya okozza: e hiány azonban csak szerencse

reánk nézve, mert igy legalább kevesebb piszkot iszunk a Dunából, melynek zavaros vizére utalva vagyunk. A dögttestől való irtózat is játszik tán szerepet e bajban; az igazhivőnek nem szabad hozzányulnia, szagolnia szabad; nem nyul tehát hozzá, hanem szagolja. Végül a kutyák; ezek szabad polgárai itt a a társadalomnak és nem szolgái; csoportosan élnek, a konyhák hulladékai adnak nekik élelmet; az utca fekhelyet. Lakásomtól, mely egy meglehetősen európai szinü korcsmában van, a hajóállomástól vagy 150 lépésnyire, rendes esti sétámban egy sereg épületfán kivül legalább 25 nyugodtan alvó kutyán kell átlépnem. Idáig még csak néhányba botlottam belé, a mi szerencse; mert azt hiszem, hogy a török eb is bánja az orrát, és végre igen kellemetlenül viszonozná éjjeli nyugalma háborítását.

De most látom, hogy valóságos árnyképet adtam Vidin városáról, melyet pedig sok tekintetben többre becsülök a szemközt levő oláh Kalafatnál. Remélem, hogy majd máskor jóvá tehetem hibámat; de most lehetetlen, este 10 órakor 85 Fahrenheit fok meleg van (most át nem tudnám számitani Reaumurre); a toll majd kiolvad a kezemből; hogyan lehetne még rózsás szinben is látnom a világot.«

Jóvá teszem tehát hibámat most. Akkor ujonc voltam Törökországban; nem láttam még Nist, Sofiát, Tatar Bazardzsikot és egyéb még inkább isten háta mögött fekvő helyeket. Később tapasztaltam csak, hogy bolgár és zsidó is tud piszkot csinálni és el nem hordani; hogy másutt még olyanabb szagok tenyésznek; s a kövezet még boronaszerübb. Szóval, hogy ha nem Vidinben kezdtem, hanem ott végeztem volna utamat, itéletem máskép hangzott volna.

Egyébiránt még igy sem mentem annyira ujonc naivitásomban, hogy mint legtöbb német turista azzal kezdtem volna sopánkodásaimat, hogy Vidinbe nincs semmi szellemi élvezet, nincs szinház, koncert, sőt hogy sokat mondjak nincsenek még irodalmi felolvasások sem. Hiába! Vidin török város; s a törököknek nincs szükségük az unatkozásnak eme rafinirozott eszközeire; megélnek s a ki közéjük, megy tanuljon meg szintén megélni ezek nélkül.

Meg is éltünk nagyon jól. Pedig egy egész európai kolonia gyült össze a Hôtel Bellevueben különféle reporterekből, kik

közt néha csudálatos isten bogarai fordultak meg. Julius végén ugyanis, de kivált augusztus elején, mikor a törökök Gramadánál benyomulva Szerbiába Knyázseváczot hatalmukba keritették: átalánosan az volt a hit, hogy a döntő csapás Zaicsár felől fog Szerbia ellen intéztetni. Ez esetben pedig Vidin lett volna a legjobb figyelő pont. Az európai társaságból leginkább az angolokkal lehetett megbarátkozni. Mr. Hentyn kivül, ki bujurultujával csakhamar kiköltözött Adliebe Fazli pasa mellé, még két angol uri ember volt ott. Egyik egy londoni, a másik egy skót lap számára levelezett, vagyis inkább levelezett volna, ha megengedték volna nekik. De nem tudtak nagyvezéri engedélyt kapni. Kilátogattak Oszman pasához; de az még ugyszólván a lábukat sem engedte a földre tenni. A mint a kocsiból kiszálltak már megkérdeztette, hogy kicsodák, s mit akarnak; és nem is fogadva őket udvarias szavakban ugyan, de sans façon visszaküldötte. Vagy egy hétig Vidinben maradtak aztán, hogy ezt az expeditiót kiheverjék, s hazulról uj utasitásokat kapjanak.

Unalmunkban, mert hisz irnunk se volt mit, szövetkeztünk tehát arra, hogy reggel mentül később keljünk, tizkor reggelizzünk, ötkor ebédeljünk; közben elolvassuk egymás könyveit; a konzulnál vagy pasánál látogatásokat tegyünk; vagy a városban kószáljunk. Voltak ünnepeink is, ha valahonnan hajó érkezett; becsületes nyárspolgári módon megjelentünk a kikötőn fogadására. A felülről jövő két gyorshajó érkezése sátoros ünnep volt; ezek hozták az európai póstát. Majd felfaltuk a lapokat; s különösen nekem szolgált nagy gyönyörüségemre a magyar lapokban olvasni egy budapesti kőnyomatu lap vidini táviratait, melyek a Timok vonalán minden harmad nap egy nagy csatát vivattak, vagy manoeuvret vitettek véghez, a melyekről mi semmit sem tudtunk; de maga Oszman pasa sem. Megjegyzem, hogy tudakozódásaim dacára sem sikerült azon lap tudósitóját felfedeznem, habár minden tollfogható embert ismertem a városban; talán eltagadta magát.

Nagy életet hoztak, de inkább csak a városba, mint belénk a török gőzösök is, melyek egyre érkeztek katonaszállitmányaikkal. Az Anotaliából és Szyriából érkező legénység gyönyörü volt; de mi sem versenyezhetett az egyptusi alkirály ezredével. A szálas barna arabs legények európai szabásu vászonegyenruhába voltak

öltöztetve, és nagy tökéletességgel felszerelve; mintha csak nem is háboruba, hanem a párisi közkiállitásra mutogatni küldte volna őket a külszinre sokat adó alkirály. Batyujukban egy második téli öltözetet is hordtak; szükségük volt rá, mert a vászonruha — magamról tudom — éjelenkint már akkor is felmondta a szolgálatot. Érdekesek voltak a Konstantinápolyban szervezett önkénytes zászlóaljak, melyek csak Vidinben kapták ki fegyvereiket (előltöltőket), s hozzá egy tucat töltényt. Ezt rendesen még elindulásuk előtt ellődözték ablakaink alatt bele a Dunába. Az európai kolonia egy része meg is botránkozott ezen az éktelen lövöldözésen; hátha visszafelé sülnének el a puskák. Én nem találtam rajta semmi különöset. Voltam már Dalmátiában, a hol ő felsége utazása alkalmával, a vitéz dalmaták csupa örömből a király kiséretének fülei mellett lődöztek el; dacára annak, hogy Rodics báró előleges parancsokban és szóval is folyton oktatta őket a móresre. A török önkénytesek legalább mindjárt a vizbe lőttek. Tisztjeik ezt sem találták természetesnek, és láttunk ott néhány olyan pofont, hogy akármelyik rendes hadseregbe beválott volna.

Az ily csapatszállitó hajó mindig szép látvány volt. Messziről virított már a fedélzeten zsufolva álló katonák veres feszeinek pipacs erdeje. A hajó közeledtére megzendült a fogadásra kirendelt katonabanda érctrombitáiból a török hymnus melancholikus nótája. S a pillanatban, midőn a hajó partot ért, megrendült a fedélzet a csapatok háromszoros »pádisáh csok jasa« — sokáig éljen a pádisah — harsogása alatt.

Hogy a Dunával egy füst alatt végezzek, megemlékezem mindjárt a monitorokról is. A török kormány dunai flottillája hét páncélos hajóból áll, névszerint: Fethi Islam (hit bástyája), Bojur dilan, Semandere, Scodra, Podgorica, Hizber (oroszlány) és Szafféh (kard). Ezek közül a két utolsó forgó tornyu monitor, körülbelül olyan szerkezettel, mint a mi dunai monitoraink, s két darab 80 fontos Krupp ágyuval; csak a mult nyáron kerültek ki a konstantinápolyi hajógyárból. Az öt első pedig apró kazamáta hajó két 60 fontos ágyuval, melyek mindegyike azonban két szemközt lévő lőréshez fordítható. Hatalmas kis hajóhad, melyet néhány avizo gőzös egészít ki. Vidinben egyébiránt csak az öt kazamáta-hajót láttam együtt.

Ezek egyikén, a Podgoricán mindjárt vidini tartózkodásom

első napjaiban látogatást tettem. A hajón mint »előkelő idegenek« voltunk bejelentve; s ehez méltó diszszel ís fogadtak bennünket. Diszcsónak jött értünk a partra; hajóra léptünkkor az őrség tisztelgett, s a parancsnok fogadott bennünket. Sok is volt a tisztességből és cerimoniából, de elég a szivességből is. A parancsnok cigarettel, kávéval és valami édes szörppel szolgált; a legénység pedig gyakorlatai legjavával. E célra lementünk a kazamatába. A legénység »csatára kész« állapotba helyezte a hajót; tüzelt ugyanazzal az ágyuval mind a két oldalra; azután az ellenség közeledtére kézi fegyvereket ragadott (a mire ugy hiszem a monítornak nem igen lesz szüksége); mindezt a legnagyobb gyorsasággal és praecisióval, de egyszersmind éktelen lármával; mert a tüzmester minden fogáshoz — tele torkából kiabált. Átalában a török katona fegyverfogásaihoz mindig maga is fennhangon mondja a kommando szavakat. Negyedóra mulva már csak ugy zúgott a fejünk a különben is szük kamarában; de legalább tanui voltunk a legénység kitünő képzettségének.

Ha a Duna nem nyujtott már anyagot a szórakozásra vagy tanulmányozásra: kerestünk a városban. Találtunk is rendesen egy emberszerető lelket, a ki meghurcolt bennünket a város nevezetességei közt. Az állitólag legnevezetesebbet: fegyvergyüjteményét nem láthattuk. Már maga a tény, hogy egy vídéki török városban van, érdekessé tehetne egy muzeumot. De, fájdalom, vagy mi, vagy a muzeum voltunk más dologgal elfoglalva, s igy nem találkozhattunk. Egy rosz élcelő azt mondta, hogy a legelső basibozuk csapaton láthatok olyan fegyvergyüjteményt. Kétségkivül nem volt igaza, mert olvastam, hogy néhány nagyon érdekes tárgy van a gyüjteményben. Reám nézve valószinüleg legérdekesebb lett volna az 1849-ben török földre menekült, s itt lefegyverzett honvédek fegyvereit és felszerelését látni, melyek szintén e muzeumban vannak felaggatva.

Láttam e helyett a fegyházat. Ha az ember valaha foglalkozott börtönelmélettel, és csak egy órát is unatkozott a philadelfiai, auburni és vegyes rendszerek zsákutcáiban: mindig bizonyos szakértői érdeklődéssel lép az e fajta intézetekbe. Egy török fegyház azonban kétszeres érdekkel kötheti le az embert; bir az ujság és ismeretlenség vonzerejével. Nem hiszem, hogy nagy »fegyészeink« valamelyike csak egy ily intézetre is kiter-

jesztette volna tanulmányait. Pedig bizonyára érdekes egy kérdés, mely szép elmélkedésekre is adna anyagot, hogy: valjon hol kezdték meg a törökök a fegyházreformot? A leggyakorlatibb oldalánál, a munkánál.

Van egy nagy négyszögletes épület, magas falakkal, elrácsozott ablakokkal. Ez a tulajdonképi börtön, hol a rabok éjjel tartózkodnak. Ide be sem vezettek bennünket; azt hitték, nem érdeklődhetünk a fegyenceknek éjeli kommoditása iránt. Ez épület azonban fedett folyosó által van összeköttetésben egy magas fal által keritett udvarral, melyben a fal mellett egy féltető alatt álló tágas épület fut körül. Ez épület foglalja magában a munkatermeket, s azonkivül két külön termet a mohamedán és keresztény iskola (egyuttal imaház) számára. Körüljártuk a munkatermeket, melyekben összesen néhány száz foglyot találtunk dologban és vasban. Mert valamennyi meg volt vasalva, még pedig a legváltozatosabb sulyu és rendszerü láncokkal; a legkönnyebb lánc — mint a felügyelő mondta — 16 font volt. A törökök, ugy látszik, nagyon is komolyan veszik még börtöneiket, és keleti bölcseséggel nem tartják elégségesnek foglyaikat becsukni, de hathatós eszközökkel gondoskodnak arról is, hogy meg ne szökhessenek. Erről egyébiránt a kapuban őrt álló katonaság által is volt gondoskodva.

A foglyok különféle munkanemekkel voltak elfoglalva. Egy teremben kocsit készitettek; olyan mi fajta könnyü stájerkocsikat, még pedig elég jó minőségben; másutt zsákot szőttek és varrtak valami apró — tán kecske-szőrből; egy teremben vargák voltak, a másikban szabók. Némely fogoly egész külön mesterséget üzött; azt, a melylyel az előtt foglalkozott. Igy egy ezüstmüvest is találtunk, a ki az e tájon, különösen Vidinben divatos filigrán török ezüstmüveket készitett. Az iskolában is találtunk néhány embert, a kik ugy látszik betegeskedés miatt csak erre a gyengébb munkára voltak fogva.

Az intézet legnagyobb munkaterme különben kivül volt. A pasa rabjaival végezte minden épitkezését. Csak mult évben épitették a Hôtel Bellevuet; most pedig a fogadó mellett egy uj még nagyobb épület volt emelkedő félben, melybe a Dunagőzhajótársulat ügynöksége lett volna bizonyos évi bér fejében beköltözendő. Ez annyiban könnyü dolog a pasára nézve, mert itt min-

den ember, vagy legalább is minden bolgár született ács; sőt kőmüves is, a mennyiben ezen épitkezéshez a kőmivesnek is van köze. Az itt ismert legszilárdabb épitkezés csak a félfal. A házat megépítik egészen fából, s a váz közeit aztán kitöltik téglával. A. pasának tehát, hogy Vidin Haussmanjává lehessen, alig kell egyéb — mentül több fegyencnél. A szép uj épület egyébiránt, mely nagy diszére vált volna Vidin Dunasorának, szomoru sorsra jutott Mielőtt elkészült volna, vigyázatlanságból vagy egyéb okból kigyuladt és földig égett. Hazautazásomkor már csak romjait láttam a parton. Legszomorubb volt e miatt Fúhr fogadós uram, ki a pasától kieszközölte már, hogy hôtelja és az uj épület közt, egy termet épitessen neki, melyben ő a télen müvészek és büvészek által előadásokat szándékozott rendezni.

A fegyház — hogy visszatérjek rá — kétségtelenül nagy elismerést érdemlő intézet. Mondhatnám akár nagyobb szóval kulturintézetnek is, mert a »Kulturmensch« sem hiányzott belőle, egy német munkavezető állván a dolgozóház élén. Sőt még tán az öreg németen kivül is nyilvánult némi kultura ama szép fiatal fasorban, mely az intézetet körülvette. Rifát pasa, kinek az intézet létrejöttét köszöni, egyike azon nem épen számos török adminisztratoroknak — Mithad fajtájából — a kiknek van érzékük országuk bajai és szükségei iránt, és gyakorlati kézzel tudják megfogni a reformot saját tevékenységük körében. A pasa tevékenységét, mely egyébiránt a nyáron kizárólag a háboru, s a timokvölgyi hadsereg által volt igénybe véve, Konstantinápolyban is méltatták; s azóta Rifát előmozdittatván az egész dunai vilajet élére állittatott. Mint ruscsuki vali most már tényleg Mithad pasa utódává lett, a ki köztudomásulag ott szerezte adminisztratori és reformatori hirnevét.

Voltunk tanui egy épületes fegyházi ünnepélynek, melyet az intézet egy sereg lakosa abból való távozásának örömére rendezett. Murad szultán trónralépte alkalmával elég bőkezü amnesztiát hirdetett, melynek folytán épen Vidinben tartózkodásom alatt a fegyház lakosságának, több mint negyedrésze, nyolcszáz emberből 250 szabadon bocsáttatott. A kiszabadult rabok nagy tömegben mentek a pasához a kegyelmet megköszönni. Komolyan elvoltak érzékenyedve és majd hogy a pasát is el nem érzékenyítették; ujongtak sirtak, és csókolgatták a

a pasa köntösének szegélyét. A szokásos hármas pádisáh csok jását harmincszor is elkiabálták volna, ha tudtukra nem adják, hogy most már vége a hálálkodásnak, kiki mehet utjára. Legtöbbjük az első pillanatban zavarba is jött, hogy hová menjen. Csak nehezen széledtek szét, mint egy nyáj, mely hosszu időn át egymáshoz szokott; tán a vasat is nélkülözték lábaikon, miután éveken keresztül megszokott ruhadarabjuk volt. Végre mégis csak neki indultak egy szabad sétának a városban. Ennek szabad lakosai azonban igen bizalmatlan szemmel nézték őket. Ugy látszik, hogy a kiszabult fegyencek iránti philantropizmus Törökországban sem erősebb, mint nálunk; s a nyárspolgár ott is hajlandó magát kettős zárral biztositani a fejedelmi kegyelem netáni káros következményei ellen. Vidinben egyébiránt ez a bizalmatlanság nem volt egészen indokolt, mert a kiszabadult fegyencek még annyi bajt sem okoztak, mint akár egy csapat vitéz basibozuk.

A város nevezetességei közül a 20 mosé egyikét sem igyekeztem meglátni. Tudtam, hogy eljutok még Stambulba; és ha ott a három főbb mosét megnézem, akkor körülbelül láttam mindent a mi érdekeset a mecset architektura és diszités felmutathat. Különben sem volt tanácsos ennyi hadi nép és basibozuk közt egy magam féle gyaurnak mecsetbe kivánkozni. Meglátogattam e helyett a bolgár templomot; és találtam egy alházban egy hosszu keskeny termet, néhány deszkából készült karosszékkel, s elül egy eldeszkázott szentélylyel. Kiállitása nagyon hasonlított a mi szegényebb görög templomainkhoz; fa és egyéb szentjei közt szent Györgyön kivül még szent Dimitri játszott nagy szerepet.

A templom házával egy telken volt az iskola, s a püspök lakása. A püspök egyébiránt politikában valami rosz fát tévén a tüzre az internationak bizonyos neme alatt volt. Találtunk helyette az udvaron egy nagy kalpagu papot, vagy diakonust, a kihez képest a mi legszerényebb müveltségü kolduló barátaink beállhatnának kardinalisoknak. Az iskolamester annál értelmesebb és ügyesebb legénynek látszott. A templomon, vagy iskolaházon egy fatorony is volt haranggal. Ezt a becsületes bulgárok a hát i humájum után épitették; azt hivén, hogy ha a szultán őket a mohamedánokkal egyenlőknek deklarálta, nekik ép ugy szabad harangozni, mint a müezzinnek a minare erkélyéről lekiabálni.

Csakhogy a törökök nem sokat adtak a császári h á t r a és sohasem akarták azt az ördög hivogató kongást hallani. Egyelőre ellopták tehát a harang szivét; de fenyegetőztek, hogy a tornyot is ellopják, ha uj szivet mernek a harangba tenni. A jámbor bolgárok nem mertek; mig végre 1871-ben épen a jelenlegi osztrák-magyar konzul, Schulz lovag közbenjárására a pasa megigérte különös védelmét a jogtalanul üldözött harangszó számára. Meg is hurták aztán — a mint a konzul ur elbeszélte — az ő jelenlétében; de azért először csak titokban, a karácsonyi éjféli mise alkalmával.

Van két nevezetes halottja Vidinnek; két hires pasa, kiknek egyike ott, a másika Konstantinápolyban nagy szerepet játszott. Ketten az ujabb török politika két ellenkező végletét képviselték. Az első Pazvan Oglu pasa, a hires vidini kormányzó; az első reformer szultánnak, III. Szelimnek hatalmas és diadalmas ellensége, a ki szövetkezve a szultán által üldözött janicsárokkal nemcsak várát megvédelmezte a szultán százezer embere ellen, de végre szétverte az egész ostromló sereget, és fegyverrel kezében vívta ki magának a három lófarkas pasa rangját. Ő egyik utolsó példánya volt a régi függetlenkedő nagyuri pasáknak; meghalt még mielőtt Szelimet janicsárjai fogságra vetették és megölték volna. — A másik hires pasa Husszein, a második szerencsésebb reformer szultánnak, Szelim öcscsének, II. Mahmudnak főeszköze a janicsárok kipusztitásában. Itt halt meg, mint Vidin kormányzója; sirja az elsők egyike, mely fejkövén az ótörököt jellemző nagy turbán tekercs helyett a feszt, mint a reform jelvényét viseli.

A két pasa vissza vitt Vidin multjába; pedig ez tág tér; el is lehetne rajta tévedni. Elkezdhetném a római Bononián, s a későbbi bolgár Budinon, melyről mi magyarok a várost Bodonnak is nevezzük. Beszélhetnék a szerepről, melyet a vár Zsigmond királyunk és Hunyady hadjárataiban játszott, mig végre a várnai csatával véglegesen török kézre jutott. Megint fellép a vár 1689-ben, mikor a császári hadak kezére kerül, a kiknek erődítményei jelenlegi alapjait köszöni. De csakhamar megint török kézbeesik, még pedig Tököly segítségével, a mit némely osztrák hístorikus, a ki történetet nem a történetből, hanem centralstaatja jámbor óhajtásaiból ir, nagyon rosz néven vesz a »Siebenbür-

gischer Rebelltől.« Különösen szép feladatok jutottak azonban Vidinnek a két utóbbi 1828-iki és 1855-iki orosz háboruban. A vár volt kiinduló pontja a kis Oláhország ellen intézett török expedicióknak, melyeknek az oltenicai és csetatei diadalok képezik fénypontjait. De minderről nem akarok bővebben beszélni, mert nem szeretnék, ugy hamarjában négy vagy öt jó historiai könyvből egy rosz kivonatot csinálni. A mennyiben azonban Vidin még ezentul és tán legközelebb is fog szerepet játszani a Dunamenti harcok történetében, erről talán jobban lehet egy pár szót mondani a tulsó parton, a hova már ugyis jó ideje átkivánkoztam.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

VIII.

Kalafat. — Török és oláh távirda. — Az oláh rendőrkapitány is ur a maga dombján. — Az orosz sáncok, mint tiltott gyümölcs. — A főtemplom, melybe nem lehet bemenni. — A kalafati kilátás és pozicio Vidinnel szemben. — A tiltott sáncok és a hajdu tiszt. — Egy ur, a ki kilenc nyelven nem ért. — A rendőrtiszt kellemetlenségei ravasz reporterekkel. — Román hatóságok. — A román politika és orosz barátsága. — Kalafat, mint város és kereskedelmi pont. — Café Llyod. — Credit nu este. — A mulatókert. — A román hadsereg.

Sokat olvastunk és hallottunk már a szemközt levő Kalafatról, s különösen az orosz sáncokról, melyek előtt 1853—1854-ben az orosz sereg oly makacsul, de sikertelenül küzdött az akkor török kézben lévő megerősitett Kalafat birtokáért. Egy angol barátommal elhatároztuk, hogy nem nézünk vele tovább farkasszemet, hanem meglátogatjuk. Egy szép napot szántunk rá, mikor a délelőtt felfelé induló gőzössel átmehettünk, a délután felülről érkezővel pedig kényelmesen visszatérhettünk. Mert az itt használatos nehéz csónakokon az ut, kivált át a folyó mentében kissé feljebb fekvő Kalafatba, mintegy másfél óráig tart.

Ez pedig hosszadalmas egy utazás oly városba, melyet az ember egy kőhajitásnyira lát folyton maga előtt. Leginkább sajnáltuk egyébiránt a közel város nagy távolságát távirataink miatt, melyeket költségkimélés kedvéért rendesen Kalafatból expediáltunk. A távirati dijak ugyanis Törökországnak kétségkivül hibás és káros távirdapolitikája folytán a birodalom európai részének egész területére egyformán és pedig jóval magasabban vannak megállapitva, mintsem Romániára nézve; a mi

a dunamenti határhelyeken nagy árkülönbségeket okoz. Az egyszerü távirat monarchiánkba Vidinből 7 francba, Kalafatból pedig csak 3 francba került; s igy kivált hosszabb táviratnál — habár az átküldés is került néhány francba — mindenesetre érdemes volt egy csónakot átfárasztani az oláh állomásra. Különben is a török távirdahivatal nagyon el volt halmozva hivatalos táviratokkal; s ezenkivül táviratainkat valószinüleg ép oly szigoru, mint a mily kevéssé objectiv ellenőrzés alá is vetette volna. Ez okokból a román távirdát biztosabbnak és megbizhatóbbnak tartottuk. Pedig csak részben volt igazunk; mert ott meg másfajta visszaéléseknek voltunk kitéve. Utólag értesültünk arról, hogy táviratainkból a kalafati kaszinóban még tán expediáltatásuk előtt felolvasásokat tartottak. Ez megmagyarázza azt is, hogy mint kaphattak oly lapok, melyeknek tudósitói szine világát sem látták Törökországnak és a török táboroknak, ezen a réven eredeti táviratokat, melyek a mieinknél még »eredetiebbek« voltak, mert sokban félre is értették, sokban tulozták is az általunk közölt hireket. E távirati kirándulás után, mely azt hiszem nem volt felesleges a viszonyok jellemzésére, magunk is átmehetünk Kalafatba.

A kikötőhidon egy ékes fehérvászon egyenruhában lévő tiszt személyesen fogadott bennünket és vette át utleveleinket. Megtudtuk, hogy a kapitány ur a kalafati helyőrség parancsnoka, egyszersmind rendőrfőnök; s azonkivül még — a mint csakhamar tapasztaltuk — »ur« a maga szemétdombján, a ki kakashatalmát arra használja fel, hogy idegeneken, kiknek képe, vagy nemzetsége nem tetszik neki, impertinentiákat kövessen el. Gyanus képet vágott utleveleinkhez, a melyekből kitünt, hogy két törökbarát nemzetségü ember — és felül rá egyik még magyar — merte lábát Románia földére tenni; s ugy látszik csak leste az alkalmat, hogy valami udvarias kellemetlenséggel szolgálhasson.

A gőzhajótársulat ügynökéhez voltunk ajálva; s igy tőle kérdeztük, hogy mi látnivalót ajálhatna Kalafatban? Azt felelte, hogy nincs itt más, legfeljebb az orosz sáncok, és azokon sincs sok; de szivesen elvezet bennünket e régi földhányásokhoz. Ezt az ártatlan beszélgetést fülhegygyel meghallja a mi kapitányunk és rögtön a nyakunkra izen, hogy az orosz sáncok meg-

látogatását nem engedheti meg nekünk, a kik egyenest Vidinből jövünk, s oda még ma vissza is akarunk menni. Mintha bizony a törökök nem tudtak volna okosabb módon kémeket átküldeni, mint épen Vidinből kiránduló idegenek képében; és mintha a törökök, kik kemény tusákban megvédték Kalafatot az oroszok ellen, nem ismerték volna saját sáncaikat legalább is ugy, mint a rendőrkapitány ur és bajtársai, kik ugyanazt a várost ki fogják szolgáltatni az oroszoknak. Vagy tán attól tartott hogy az angol és osztrák-magyar seregek számára teszünk tanulmányokat? Ettől legkevésbé; ez különben közönyös is a dologra nézve.

Tény az, hogy e barátságos értesités után nem vehettük igénybe a gőzhajótársulati ügynök szives vezetését; miután neki állásánál fogva sem szabad egy román rendőrfőnökkel összeütközésbe jönni. De azt hittük, hogy ha mi magunk teszünk egy sétát a városban és város körül, s esetleg bele botlunk amaz orosz sáncok valamelyikébe: a kapitány ur dolga lesz bennünket figyelmeztetni, hogy ezek azok a sáncok, melyeket látnunk nem szabad.

Gyors reggeli után, melyet az elég európai szinü Hôtel Lloydnál adattunk magunknak, meg is tettük e sétát. Neki indultunk az utnak, mely felvezet a város nagy templomához. Ez már a városon kivül egy jó magas terrásszon közvetlenül a Duna felett fekszik; körülötte tágas libalegelő terül el, melyet néhány akácfa árnyéka, ugy látszik, kedvenc sétahelyévé tesz a kalafati előkelőségnek. A templom foltozás alatt volt; ajtai be voltak deszkázva s azonfölül a gyengébbek kedvéért egy felirattal ellátva, melynek értelme az volt, hogy: nem lehet bemenni. A templomot kivülről architekturája és rengeteg magas kapuja miatt romlásnak indult tekintélyes csűrnek tarthattuk volna, ha két bádogtól csillogó égre mutató tornya nem figyelmeztet bennünket arra, hogy itt magasabb javak tárháza előtt állunk. Minő kár, hogy a mennyei malaszt számára e jámbor nemzedék nem tartja érdemesnek oly hajlékot tartani, melybe »be lehet menni.« Bizonyára nagyobb épülésére szolgálna kalafati hivőknek s idegen hitetleneknek, mint az a mostani bedeszkázott szentély.

A templom mellől azonban gyönyörü kilátás nyilik a Dunára, a szemközt levő Vidinre, várára és erődeire, a sáncokat

környező mocsárra, az e mögött félkörben emelkedő dombvonalra és a láthatárt nyugatnak és délnek elzáró szerb hegység, és Balkán hatalmas láncolatára. Innen tünt fel aztán Kalafat katonai fontossága is Vidinre nézve. Az eddigi harcokban — az oroszok ellen, Vidin tulajdonképen nem is került ostrom alá; a küzdelem Kalafat körül forgott, mely a törökök kezében Vidinnek, s egyszersmind a dunai átjárásnak kulcsa volt. Most mindez Vidin hátrányára megváltozott. Kalafat, kivételes pontja az oláh Dunapartnak. Az Alduna egész hosszában a török partot a Balkán előtt elterülő dombvidéknek a folyóra dülő, többé kevésbé emelkedett terrasszai képezik, melyek mindenütt uralkodnak az oláh sikság határvonalát képező balpart felett. Csak Kalafatnál fordul meg e viszony. A kalafati domb egy itt felállitandó ostromteleppel teljesen uralkodik Vidinen és a tulsó Dunaparton; és fedezete alatt épen nem oly nehéz dolog Vidin ágyuinak lőtávolán kivül a számos sziget által ugyis megkönnyitett dunai átjárást, ha kell, itt is kierőszakolni. Ezzel természetesen még nincs Vidin sorsa eldöntve; mert a vár főerejét a körülötte fekvő mocsárvidék képezi, még a mai ostromágyuk korában is, melyekre különben falai és erődei nincsenek elkészülve.

A dombról tág kilátás nyilik a mögötte lévő oláh halomvidékre is, mely fölött szintén Kalafat képezi az uralkodó pontot. A Duna nagy hajlása mentében északnak látszik Csetáte faluja, mely az oroszok 1854 ki tekintélyes vereségének nevét adta. Részben be lehet látni az erődítések körvonalát is, melyek az oroszoknak annyi vesződségébe kerültek; de ezentul alig fogják már őket foglalkoztatni, miután nem igen hihető, hogy háboru esetén a törökök Kalafatot egy hirtelen csapással hatalmukba kerithetnék. Ez erődítések tulajdonképen már a dombon kezdődtek. A dunamentében egy jó formán összeomlott sánc, most már inkább árokpart futott le; a domb északi lejtőjén pedig egy tekintélyes, de szintén elvénült földredoute emelkedett. Látszott, hogy senki sem szándékozik Kalafatot a száraz felől védelmezni. A vizről közvetlenül meg ugy sem kell támadástól tartania.

Ott voltunk tehát a sáncoknál, melyeket nem volt volna szabad látnunk. Már hosszabb idő óta nagy mulatságunkra szolgált egy fehér egyenruhás tisztből és egy közemberből álló figyelő

hadtest, mely néhány száz lépésnyire mögöttünk egy hosszu messzelátóval látszott vadászatot tartani a tárgyakra, melyeket mi a török parton netán felfedeztünk. Most, hogy érdeklődésünkkel a román part felé fordultunk, sőt a tiltott sáncokból néhányat már át is ugrottunk: a figyelő hadtest elérkezettnek látta az időt az actióba lépésre. Mi nem akartuk nagyon könnyüvé tenni feladatát; angolom is hosszulábu legény volt; megnyujtottuk lépéseinket, akrobata műnyelven »távgyalogolni« kezdtünk. A figyelő hadtest szükségesnek látta szaladásra fogni a dolgot. Végre elért bennünket, és a fiatal tiszt (nem a kapitány) kissé lélekzet nélkül, de annál haragosabban kezdett nekünk érthetlen dolgokat beszélni. Angolommal együtt vagy nyolcz kilenc nyelven tudtuk magunkat ugy a hogy megértetni. Mind a kilencet — angolom még valamelyik hindusztanit is — megpróbáltuk, hogy kitudhassuk nagy haragja okát. Nem sikerült, mert a kilenc nyelv között nem volt az oláh, melyen kivül tisztünk nem tudott beszélni. Végre csak taglejtéseiből értettük meg, a mit már ugy is tudtunk, hogy nem szabad tovább mennünk, mert különben verekszünk. A verekedés ellen — kivált igy négyesben — nem igen lehettek aggodalmaink; sem tisztünk, sem katonája nem voltak félelmes ellenségek, s angolom öklei már jelentékenyen kezdtek dagadni. De a bölcseség végre is erőt vett rajtunk; visszafordultunk a város felé.

Néhány perc mulva visszatért eredeti jó hangulatunk, és kedvünk kerekedett ujra dolgot adni tiszt barátunknak. Néhány száz lépésnyire mögöttünk volt már. Ekkor egyszerre kitörve irányunkból egész erővel elkezdtünk lábalni a dombnak keleti oldala felé, honnét a vidéknek és sáncoknak egy másik részét lehet áttekinteni. Nagy élvezettel vizsgálódtunk már látcsöveinkkel, a mikor tisztünk megint lélekzet nélkül hozzánk érkezik, és még haragosabban kezd hozzánk beszélni. Végig játszottuk az előbbi jelenetet azzal a különbséggel, hogy most már a szavaiból is megértettünk egyet, azt, hogy nekünk átalában a »terrenumot« nem szabad figyelmünkre méltatnunk.

A dolognak még nem volt vége. Visszatértünk a Lloyd fogadó kávéházába pihenni és hüsitőt venni. A következő pillanatban tisztünk, ki állásával a rendőrhajdu szerepét egyesitette, szemközt egy csárda árnyas kertjében iddogáló társaság közt

foglalt helyet. Világos volt, hogy rendőri felügyelet alatt állunk. Ez kezdett bennünket mulattatni; látni akartuk, hogy meddig megy a felügyelet. Félóra mulva ujra neki indultunk a városnak, miután az utcák még nem voltak tilosnak nyilvánitva. Tisztünk megint csak felkerekedett; csakhogy most már ismerve lábaink tehetségét, ki akart rajtunk fogni. Néhány perc mulva lóháton láttuk utánunk iramodni. Nos! tehát hadd lovagoljon, mondók egymásnak; ez sem mulatság 30 foknyi melegben, és a kalafati porban. Gondunk volt rá, hogy észrevétlenül egy mellékutcába kanyarodjunk. Ő ellovagolt, ki a városból; aztán vissza, és ide oda, mig végre három negyed óra mulva megtalált bennünket a kávéház hüvös ernyője alatt. Jó izüen kacagtunk; tudhatta, hogy őt kacagjuk, de mit tehetett ellene. A kacagást nem tilthatta meg.

A furcsa történet mindamellett is boszantott bennünket. Kedvünk lett volna rögtön táviratilag a román kormányhoz fordulni, és esetleg bukuresti konzulátusaink közvetitésével kérdést intézni hozzá az iránt, valljon a szabad Románia törvényei szerint szabad-e rendes utlevéllel ellátott turistáknak, a kik Romániával barátságos hatalmak polgárai, egy nyilt város utcáin és környékén sétálni; vagy pedig, ha törvényei ezt meg nem engednék és a rendőrséget az idegenek ellen minden önkénykedésre felhatalmaznák, hajlandó-e a kormány nekünk e sétákat megengedni, vagy pedig jobbnak látja, hogy saját kormányainktól kérjük elégtételképen a mi országainkban megforduló román turistáknak hasonló rendőri korlátozását? Egy ily lépés konoly dolognak sem lett volna rosz tréfa. De hát angolomnak már másnap haza kellett indulnia; magam is minden percben utazófélben voltam; s igy nem volt kilátásunk arra, hogy a kérdésünkre érkező felelet Vidinben érjen bennünket, s az engedélynek esetleg hasznát vehessük. Lemondtunk tehát róla; s elhatároztuk, hogy mindenikünk a maga körében mutatja be ezt a csinos tükördarabot Románia rengeteg civilizatiójából.

A rendőr- és darabantkapitány eljárása irányunkban nem igen származhatott egyébből, mint a hatalom apróbb és kivált félig müvelt képviselőiben kifejlődni szokott brutalitásból. Hogy nem tarthatott bennünket török, vagy egyéb kémeknek, annyi

esze volt. Kérdezősködéseinkből megérthette — mert franciául és németül is beszélt — hogy az orosz sáncok léte és jelentősége felől is csak homályos fogalmaink voltak. De különben nem is tartotta ő e sáncokat valami fontos állami titoknak. Több ismerősünk legalább, a ki egy vagy két napot Kalafatban töltött, minden fennakadás nélkül kószálhatott köztük. Világos tehát, hogy célja nem lehetett egyéb, mint két idegennel a kik közül az egyik mint magyar zsurnaliszta, a másik mint angol katonatiszt érdemelhette meg ellenszenvét, hivatalos hatalmának egész impertinentiáját éreztetni. Hogy ezt tenni kedve volt, jellemző az ő egyéniségére nézve; de hogy tenni merte, az jellemző a román kormányzatra és politikára nézve. Bizonyára számithatott kormánya helyeslésére, vagy legrosszabb esetben elnézésére minden bármily jogtalan, s a mi rosszabb együgyü cselekedetért, melylyel a törökök és barátaik ellen való bizalmatlanságát és óvatosságát manifesztálta.

A román hatóságok és politikusok magatartása az egész háboru alatt nagyon sajátságos volt. A szerbekkel és Délszláviával nem rokonszenvezhettek. Szerbiával régidő óta a duzzogó szomszéd viszonyában vannak azon Timok Morava közi románság miatt, mely szintén egy elnyomott része a nagy Dakoromiának. Semmi okuk sincs azt kivánni, hogy souzerain társuk tulságosan elhatalmasodjék, s esetleg Bulgariát is magához ragadja, melynek nyugoti dunamenti részén szintén vannak elég jelentékeny román telepek. A török területen élő románok száma mintegy 200.000 lelket tesz. E románok ugyan annak idején leginkább saját bojárjaik elnyomása miatt költöztek át török földre, hol a török kormány, mint munkás és csendes, s azonfelül a bolgárság sulyát gyengitő idegen elemet szivesen fogadta és tán könyitésekben is részeltette őket. Ámde most tán e telepek mégis szerepet játszanak a román emelkedési és terjeszkedési álmokban, melyeket a szerb és bolgár álmok nagyon kellemetlenül zavarnak. Végül ott van még az oroszok által hivatalosan proklamált panszlavismus réme, melytől Romániának sokkal inkább van oka félni, mint tán jó magunknak. Mindez elég ok volt arra, hogy a románok ne hevüljenek tulságosan Szerbia ügyéért. S nem is igen találkoztam többel, egyetlen vérbőségben szenvedő román ifjoncnál, a kinek kedve lett volna magát a szerb hadseregben »a szabadságért agyonüttetni.«

De azért a török sem kellett a románoknak. Voltak még apró kívánságaik — mint a minő a souverenitás, — melyeket nagyon szerettek volna a törökök zavarából kihalászni. Különben is ugy látszik, hogy — elég korlátolt bölcseséggel — a török souverenitást tekintik nagyságuk legnagyobb hiányának és akadályának. Ez ok miatt óhajtaniok kellett Törökország ujabb megaláztatását; habár nem igen óhajthatták szétbomlását, melynél ők a mai konstellációk közt nem igen sokat nyerhetnének. Az ellenkező vágyak ilyetén komplikációjában nagy bölcseséggel is nehéz világos és öntudatos politikát találni. A román kormány bölcsesége tehát sokáig ingadozott és még tán tovább is ingadozott volna a választás utján: ha az orosz hatalom nyomása és egyéb eszközei nem könnyítették volna elhatározását. Igy Románia nem tudva és nem akarva Törökország pártjára állani, az orosz félhivatalos háboru eszközévé lett; és a bonyodalom kezdete óta kétségtelenül Oroszország zsebében volt.

Az, hogy hatalmaskodó rendőrkapitányunkat az orosz politika egyik apróbb rabszolgájának tekinthettük csak nevelte iránta való lenézésünket; és kivált angolom nem győzte magát mérsékelni a nyelvére tóduló »átkozottan véres« kifejezések ellen, melyekben ugy látszik még egyre görcsösödő öklei könnyebbedést kerestek.

E jogos lenézésünk egyébiránt ne tegyen bennünket igazságtalanná Kalafat városa iránt, melyről bizonyára több dicséretest lehet mondani, mintsem rendőri hatóságáról. A város mind fekvésére, mind külsejére nézve hasonlit Turn-Szeverinhez. Csakhogy csekélyebb. Azelőtt egyenrangu vetélytársa lehetett a kis oláhországi forgalom közvetitésében; most elmaradt tőle. A vasut, mely Romániát átszeli, Kalafatot mellőzi és a szerencsésebb fekvésü Turn-Szeverint köti össze Bukuresttel, a dunai forgalom csomópontját és sulyát Kalafát rovására azon másik kikötőbe helyezte át. A városnak most már csak másodrangu, de azért szép jövője van. Most is elég jelentékeny vidéki város. A templom dombjáról, melylyel hosszasabban foglalkoztunk, egy széles utca száll le a lejtőn a Duna mentében; ez utcából derékszögben több szintén egyenes és széles mellékutca fut ki, melyeket még néhány keresztutca szel. Az egész városban az uj telepek derékszögeivel, hosszu egyenes vonalaival és többi jellemző tulajdonságaival

találkozunk. Az utcákat fasorok szegélyezik, de kövezve nem igen vannak; a térrel nem gazdálkodnak; a házak csak a főutcában állanak egymás mellett: emeletes épület csak kevés van; a kereskedői üzletek többnyire csak a zsibárus, vagy legfeljebb a szatócs rangfokozatán állanak; de azért meg kell jegyeznem, hogy több Vidinben nem létező cikk kapható a kalafati szatócsoknál. Általában az egész városnak nagy előnyére szolgál, ha az ember Vidinből jön át megtekintésére.

A Hôtel Lloyd is kétségkivül felette áll a tulsó parti Bellevuenek. Van egy modern szinü petroleum szagu kávéháza, egy óriási terjedelmü, de annál ruganytalanabb biliarddal, és zsirtól ragadós ülőhelyekkel. A falra pedig nagy betükkel van felirva a még oláh nyelven is nagyon érthető mondás: c r e d i t n u e s t e; nincs kredit. Virágtalan prózában való oláh fordítása az ismert korcsmáros elmésségnek, melylyel csárdánk ajtói fölött mi is találkozhatunk; ma pízér, hónap ingyér. Nálunk azt hiszem, az utolsó magyar faluban is kivetnék házából azt a korcsmárost vendégei, a ki ez elmés mondást a falu szégyenére rideg gorombasággal igy irná ajtajára, hogy: nincs kredit.

Délután a hajó megkésvén, kénytelenek voltunk vagy két órát várakozni. Pedig Románia földe már égett lábunk alatt. Lementünk a kikötőhöz. Közvetlenül mellette egy kis kert vagy liget állott; egy ut, a mellette felállított durva padok, s egy német korcsmáros azt mutatták, hogy a város sétáló és mulató kertjében vagyunk. A hely fővonzerejét különben itt is néhány libacsoport képezte, melyek különösen a zöld füre való leheveredést tették nagyon kétséges élvezetté. Megjelent ott a város intelligentiája is, vagy négy öt kaputos ember, köztük a kapitány urral és rendőrhajdu tisztjével, a ki végre meg mert válni lovától. Az egész tisztelt társaság ugy látszik, a dologtalanságtól nem tudta hova legyen. Délelőtt a kávéházban s a szemközti csárdában csaptak éktelen lármát; délután a hajóállomáson tartották szieszt ájukat, hangos politizálással zavarva a libák nyugalmas legelését. Unalmukban, ugy látszik, még ráfanyarodtak arra a kegyetlen italra is, a mit a határaink ellen nagy vámokkal védett hazai gyárak »sör« név alatt itatnak meg a románokkal, a kik ha valami embernek való árpalé iránt érzékük van, átmennek Törökországba pancsovai sört inni. Hajdu hajlamu tisztünknek a gyalogoláson és lovagláson kivül is

lehettek szenvedélyei. Öt perc mulva már rendezett egy filkó partiet; a nemes kompánia akkorákat ütött az asztalra, és minden pillanatban oly rettentő kiabálással veszett össze: hogy angolom egész komolyan egy bolondtoronyból megszabadult társaságot kezdett bennük sejteni. Vigasztaltam, hogy ez csak dakoromán temperamentum.

A kerten kivül az alatt két katona végezte a kapitány ur szemei »alatt« gyakorlatait. Egyik trombitás volt, a másik egyszerü gyalogos; egymás mögött mentek folytonosan fel s alá; az első fujt, a második járt. De hogy valjon az első tanult-e a másodiknak lépésére trombitálni; vagy pedig a második az elsőnek ütenyére járni: nem tudtuk meghatározni. Annyi bizonyos, hogy csak ritkán sikerült nekik egy közös ütenyben találkozniok; és egész productiójukban nem volt egyéb elismerésre méltó a kitartásnál, melylyel hibás tempojukat minden javulástól megőrizni igyekeztek.

A román hadseregnek az a pár tisztje és katonája, a kiket részint itt, részint másut láttam, nem nagy véleményt keltett bennem a hadsereg felől. A tisztet mind nagyon »könnyü« a legénységet »puha« fajtának találtam; az utóbbi nem is hasonlitható a mi hadseregünk oláh legénységéhez. A gyalogságnál régi porosz gyútűs fegyvereket láttam. Egyenruhájuk — legalább a nyári, mert kell mellette télinek is lenni — elég gyakorlati; a paraszt legényt meghagyják vászon gunyájában, de kap rá egy kis kék zsinórt. Egy rövid blouse és bő nadrág vászonból az egész egyenruha, melyet magas fekete bőrkalpag egészit ki; az utóbbi tán csak a darabanc milíciánál van. A tisztek szintén fehér vászonban jártak; apró franciás sapkákkal. Rövid kabátjuk szabása hasonlit a mienkhez, csakhogy még nyalkább akar lenni, s aztán tulságosan nyalka lesz.

A viszonyokat és társaságot ismerő emberek egyébiránt azt a nézetüket fejezték ki; hogy háboru esetén a román hadsereg tiszti karának jelentékeny része ott hagyja a szolgálatot. Én ha közlöm is, de nem merem magamévá tenni e véleményt; egy részről, mert épen nem ismervén a román viszonyokat nem kockáztathatok felettük ily itéletet; és más részről, mert az ifjuságnak békés időkben való magatartásából nem lehet biztosan háborus erényeire következtetni. Sokszor váltak már léha,

könyelmü, haszontalan legényekből kitünő katonák. Megeshetik az idegenek által egyértelmüleg léhának rajzolt oláh társadalmon is, hogy egyszerre egy vitéz hadsereggel fogja a világot meglepni; hacsak Románia területének Európa általi semlegessé nyilvánittatása, a mi most a diplomatiának, meg Romániának is kedvenc eszméjévé vált, egyszer mindenkorra fel nem menti a románokat a hősi erényeknek terhes gyakorlása alól.

Politizálásnak, filkónak és trombitának véget vetett a megkésett hajó megérkezése. Nagy örömmel szálltunk barátságos födélzetére és mondtunk bucsut Kalafatnak — a soha viszont nem látásra.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

IX.

Indulás bujurultu nélkül. — A Neue Freie Presse védelme alatt. — Uti tervünk és készületeink. — Dragomanunk és lovaink. — Országos vásár uton utfélen szerb portékákból. — Thiers és Brockhaus török földön. — A Vrska Csuka, s a lerombolt szerb határ. — Török hadoszlop. — Zaicsár, üres város. — Véletlen házi gazda. — Török alezredesünk és lengyel önkénytesünk. — Orchesztralis zaptieink. — Utolsó látogatásom Oszman pasánál. — Jó siker, csatlakozásunk Fazli pasa hadoszlopához. — Táborkari tévedés; zaptienk, mint táborkari főnök. — Elülés a Timok iszapjában; Fazli pasa, mint életmentő. — A Timok hosszában. — A vratarnicai szoros. — Mali Izvor; esti kivilágitás; tábori vacsoránk; éjeli tanyánk. — Háboruviselés üszökkel. — Csirkevadászat. — Knyazsevác. — Fennakadás és pihenés a romok közt. — Árva macskák. — Merész kisérlet népjogi ismeretek terjesztésére a cserkeszek közt. — A romok városa és a mi volt. — A gurgusszováci kula és szerb fejedelmi pürománia. — Az első szerb halott. — Felkapaszkodás a trezibabai magaslatra.

Elmult már augusztus első hete is, de az én bujurultum Konstantinápolyból nem akart megérkezni. A törökök Knyazsevácban állottak és minden pillanatban vártuk további előnyomulásukat. A diplomácia csak az első döntő csatát várta, hogy közbe lépjen. Biztam ugyan a keleti dolgok következetes és összefüggő kényelemszeretetében, melynél fogva egy dolog sem mehet gyorsabban a másiknál, igy a háboru sem az én bujurultumnál: hanem azért mégis kezdtem már aggódni a felől, hogy a háboru csakugyan nélkülem talál bevégződni. Különben is szörnyen meguntam ezt a végtelen várakozást. Elhatároztam tehát, hogy engedély nélkül fogok a török tábornak neki indulni.

Erre igen jó alkalmam nyilt. Ekkor tájban érkezett Nisből a Balkánon keresztül Vidinbe egy honfitársam és későbbi jó ba-

rátom, Mayersz Károly, volt huszár és törzskari kapitány, s ez alkalommal a Neue Freie Presse harctéri tudósitója. Ő már töltött nehány hetet a török táborral Szofiában, Nisben és követte előnyomulását egész Knyazsevácig, a honnét csak tudósitásai elküldése végett tért vissza Vidinbe. Első alkalommal ő is minden engedély nélkül utazott a fővezér főhadiszállására, pusztán azon jó ajánló levélre támaszkodva, melyet a N. Freie Presse neve Törökországban képez. Ez az egyetlen európai lap, melyet nemcsak a müveltebb tábornokok, hanem az alsóbb török tisztek is, kik a nevét sem tudják jól kimondani, mint a törökök barátját ismernek, sőt a török kormány organumának tartanak. S a lap jó ajánló levélnek is bizonyult. Dacára annak, hogy a minisztertanács Abdul Kerim távozása előtt Konstantinápolyból elhatározta, hogy egyátalán nem fog zsurnalisztákat a táborba bocsátani: Abdul Kerim megengedte az ott maradást nemcsak Mayersznek, de D. főhadnagynak is, a ki mint a Pester Lloyd tudósitója utazott M. társaságában. M. most volt a török táborba visszaindulandó; és biztositott, hogy ha hozzá csatlakozom, magyarságomnak és a N. Freie Pressenek (pedig e két dolog ritkán kerül szövetségbe) védelme alatt bizonyosan szives fogadásra számithatok.

Megállapitottuk uti tervünket. A török fősereg Knyazsevácban áll; másrészről Oszman pasa elfoglalta már Zaicsárt. A két pont közti összeköttetésnek, a Timok völgyi utnak tehát — a hadi tudomány szabályai szerint — a törökök kezében kell lenni; mert képzelhetetlen, hogy a két török sereg, mely a Timok völgyének fontos sztrategiai vonalán, két egymástól 5—6 mértföldnyi távolságra levő pontot hatalmába keritett: ne sietett volna egymással összeköttetést keresni és biztositani. De a Zaicsár Timok völgyi vonal a legrövidebb és legjobb ut nemcsak Knyazsevácba, hanem Nisbe is. Ezen szándékoztunk tehát megindulni, hogy Knyazsevácban a török fősereghez csatlakozzunk, ennek előnyomulásában, melyet a Bánnya deligrádi vonalon vártunk, részt vegyünk s a legközelebbi döntő csata után, vagy 8—10 nap mulva tudósitásaink elküldése végett ismét Vidinbe visszatérjünk. Elmondtam egész tervünket; mert következő expeditiónk legmulatságosabb része az volt, hogy mennyire módositották annak eredeti tervét a török hadvezérlet váratlan fordulatai.

Megtettük uti készületeinket. Mindenekelőtt egy tolmácsot

biztositottunk magunknak. Ez a dragoman, vagy terdzsiman nélkülözhetetlen butordarabja a törökországi utasnak, ha csak saját maga nem beszél legalább is törökül és bolgárul, a mely nyelvekre okvetlenül szüksége van. A dragoman rendesen egy foglalkozás nélküli müveletlen mesterlegény (csizmadia, órás) vagy pincér, ki a Törökországban szokásos négy vagy öt nyelven egyforma tökéletlenséggel és müveletlenséggel beszél; qualificatiójára nézve szolga, önhittségére és fizetésére nézve azonban ur és utitárs, ki az utasok számához és egyéb viszonyokhoz képest naponkint 8, 10, 15 frankot fizettet magának. Ezért a pénzért aztán egészen jól elbeszélget a zaptiekkel, csausokkal (őrmester), sőt képes gazdája gondolatait, a mennyire maga is megérti, közvetiteni a kajmakámoknál (helytartó, vagyis szolgabiró) is; de rögtön elhagyja a tudománya, mihelyt egy előkelőbb pasánál valamivel előkelőbb, s az ő értelmi szinvonalát igen hamar meghaladó beszélgetés közegéül kellene szolgálnia. A mi közös dragomanunk, egy magyarországi származásu spanyol zsidó ember, még a jobb fajtából való volt; és sokat is adtunk török tudományára egész odáig, a mig már a második napon Oszman pasánál D. barátunknak egy magasabb sztrategiai kombinációjába ugy belekavarodott, hogy a pasa nevetve szakitotta félbe és kijelentette, hogy nem érti, a mit mondani akarunk. Azontul tartózkodtunk attól, hogy dragománunk utján akár magasabb politikát, akár sztrategiát üzzünk.

Egyéb dolgokban elég használható, és különösen sulyos körülmények közt találékony ember is volt, egész odáig, a mikor dragomani méltóságát a szolgai munkák által, melyekre pedig napjában 10 frankért szerződött, megsértettnek találta és megszilajodott. Ilyenkor minden lelkiismereti fordulás nélkül le lehetett volna bunkózni.

Miután elhatároztuk, hogy nem kocsin, hanem lóháton fogunk utazni: dragomanunk vállalkozott arra, hogy fog számunkra bizonyos napi bérért lovakat szerezni, miután erre »a nehány napra« nem érdemes méregdrágán jó lovat venni, s a netáni békekötés esetén annak egész árát elveszíteni. Szerzett is aztán négy olyan lovat, a melyeken nem hiszem, hogy civilizált emberek elé szerettünk volna kerülni; két nagyobb vén dögöt, melyeknek csontját és bőrét csak az tartotta együtt, hogy nagyon össze voltak már száradva; és két kicsi macskát, melyek elég jó

állatok lettek volna, ha a kettőnek együtt több lett volna két darab személyénél. Mikor másnap — augusztus 12-én — hajnalban egy zaptie vezetése alatt felpakolva plaidjeinkkel, pokrócainkkal, egy kis fehérnemüvel, és vagy egy napi eleséggel utnak indultunk, mutogatni való egy kavalkadot képeztünk.

Délre Adlieben állapodtunk meg, hol magyar orvos barátaim kitünő konyhájuk főztével vendégeltek meg bennünket. Első adliei ismerősömet Dr. F. bej alezredest nejével együtt utazó félben találtam; holmijuk már elment; ők maguk épen kocsiba szálltak, hogy Vidinbe, s onnét Konstantinápolyba utazzanak. F. bej ugyanis Szófiába helyeztetett át, hol a Hirsch báró által alapitott katonai kórház szervezését és igazgatását volt átveendő.

A városka zsufolva volt hadi zsákmánynyal; utcáján nagy országos vásár volt. Ezzel egyébiránt találkoztunk már Vidin utcáin is, s az Adliebe vivő ut egész hosszában. Zaicsár elfoglalása folytán, e városon kivül még egy pár falu került a törökök kezébe. Ezek természetesen folytatták e helyeknek a szerbek által megkezdett k i ü r i t é s é t. A mit ezek nagy sietségükben el nem vihettek az jogos martalék lett; »bonne prise«, a mint a török hivatalnokok nekünk magyarázták. Zaicsár eleste hirére Vidinből a martalócoknak és kereskedőknek egész raja szállott ki a harctérre; s az utolsó napokban szakadatlanul érkeztek a zaicsári kereskedők raktárainak, és magánházak lakásainak tartalmával terhelt kocsik Vidinbe. Némely kocsi valóságos lomraktár volt. Állatbőrök, szövött áruk és fonalak, butordarabok, konyhaedények, lószerszámok, hevertek egymáson; s mind e felett egy templomi zászló lengedezett. A febér kék vörös zászló közepén egy Krisztus feltámadását ábrázoló kép diszlett, alatta »za vera i Szlobodu« (hitért és szabadságért) felirattal. Kedvem lett volna megvenni a zászlót, és esetleg a vesztes egyháznak visszajuttatni; de cserkesz barátom, ki a kocsi ura volt, három lirát (körülbelül harminc arany forintot) kért, valószinüleg a praetium affectionis-t is számitásba véve, melylyel gyaúrságomnak a szent zászló iránt viseltetnem kellett. A könyvekhez olcsóbban lehetett jutni; egy kötetet Thiers »Histoire du Consulat et de l'Empire«-müvéből, Brockhaus Conversations lexiconából, vagy valami francia regényből néhány piaszterért lehetett kapni; igaz, hogy a többi kötetekért aztán. fél Törökországot be kellett volna utaz-

nunk, mert a cserkeszek a könyveket is csak ugy osztották fel maguk közt, mint a butor garniturákat, vagy nyers bőröket, darab számra. Különös becse volt a képes könyveknek; s egy mülazzin (hadnagy), kinél Thiers művének szép acélmetszetes kiadásából egy kötetet láttunk, sokkal kevesebbet törődött az első francia császárság egész történetével, mint avval a három négy képpel, melyek a kötetet ékesitették.

Ugyane vásári tárgyakkal és jelenetekkel ujra találkoztunk Adlie utcáin. A török hatóság ugyan, a mint beszélték, mert magunk nem értettük volna meg, egyik nap megengedte, harmad napra meg dobszóval eltiltotta a rablott tárgyak megvételét; de e tilalom, legalább a mennyire mi láthattuk, nem idézett elő semmi változást a martaléknak sem szállitásában, sem árulásában. Még Adlien tul is találkoztunk ily szállitó vonatokkal. Érdekes volt egy cserkesz csapat, melynek lovai fülig voltak rakva rablott tárgyakkal, ugy hogy gazdáik gyalog voltak kénytelenek mellettük menni. Csak két cserkesz volt okosabb. Ezek mindjárt egy könnyü kis kocsit is kerestek zsákmányukhoz; a kocsi rudját közre véve, és elől egy keresztfával lovaik elé kötve kényelmesen lovagoltak izzadó társaik közt.

Adlienél letértünk a rosz tagutról, melyen az előtt Izvorba jártunk; s azon kényelmesebb uton indultunk meg, mely egy kis kanyarodással a Vrska Csuka hegye alatt elnyuló dombháton és fennsikon át visz a Timok völgyébe. Ez ut az akkori szép időben elég jó, de azért korántsem az a csinált kőut volt, mely Adliet Vidinnel összeköti. A törökök átalában — legalább azon pontokon, melyeket én láttam — kőutaikat csakis határvárosaikig épitik ki; de óvakodnak a szerb határig elkésziteni, s a szerb utakkal közvetlen összeköttetésbe hozni. Vidintől Adliebe jó kőut visz; Zaicsár a szerb kitünő uthálózatnak egyik csomópontja; de az egymástól harmadfél mértföldnyire levő két város egy kezdetleges taguton közlekedik egymással. Ép igy találtam a dolgot Nisnél egy részről Knyazseváccal, más részről Alexináccal szemben. A szerb postaut mindkét irányban elmegy az utolsó határhelységig; a török utak pedig a szerb határ hosszában összefutnak Nisnél; de a világért eszükbe nem jutna egy mellékágukat a szerb határig kinyujtani. Oda az ember csak egy gyepes uton juthat el. Ezek az egymást kerülgető utak is

jellemzik a viszonyt, mely a porta és a souzerain fejedelemség közt fennállott. Még tán vasutat is ilyen módon épitenének.

Alkonyat felé értünk a Vrska Csuka óriás sirhalomalaku szép hegyének lábához. A hegyen keresztben megy át a törökszerb határ, melyet egész hosszában egy erős oszlopos sövénykerités, s azonfölül az erdős helyeken egy irtásvonal jelöl meg; e vonalat itt fel a hegy gerincéig lehet a szemmel követni. A keritést a szerbek itt (és mindenütt, hol a határt átlépték) felégették, jeléül annak, hogy kicsi nekik az az ország és határaikat néhány mértfölddel odébb akarnák tolni a padisáh birodalmának testébe. Lerombolták a török őrházat is, melynek óriási falai pedig még igy romjaikban is évszázadokkal akartak dacolni. A szerb gazdálkodás egyébiránt csak rövid ideig tartott. Oszman pasának egy kiküldött csapata innen is visszavetette őket, s előlegesen is a szemközt álló szerb őrház lerombolásával torolta meg a határ sérelmét. Mikor mi a két leégett őrház romjai közt pihenni megszállottunk, a Timok völgyének egész hosszában felemelkedő füstfellegek beszéltek arról, hogy a szerbeket még sulyosabb büntetések is érték.

Nemsokára kiértünk a fennsik élére, honnét a Timok völgyébe kellett leszállanunk. A legnyugvó nap sugarainak fényében láttuk magunk előtt a tulsó szerb hegyvidéket északon a Dunáig, délen a knyazseváci magaslatokig és a Morava feletti Jasztrebacig, mig lábaink alatt a Timok völgye már az alkonyatnak s az égő faluk füstjének kettős ködébe burkolódott. Zaicsár fehér házai csak alig törtek át e homályon. Közvetlenül előttünk hosszu hadoszlop vonult Zaicsár felé: lovasság, tüzérség és gyalogság vegyest. Köztük volt az egyiptomi ezred is fehér egyenruhájával messziről világitva felénk. Utólértük Fazli pasát is, ki gondolatokba mélyedve lovagolt csapatai élén. Nem igen volt beszélgetésre hangolva, s ezért rövid üdvözlet után elhagytuk, hogy még a katonaság előtt érkezzünk meg és helyezkedjünk el a városban, ha lehet, fedél alá. Mögöttünk nemsokára megzendült az egyiptomiak zenekara, mely csengésben és bongásban, különösen zengő kürtjeivel tizszeresen fülölmulja a török zenekarokat. Csudálatos, de szép zenéjük felverte a hegyek viszhangját, s az alant a folyó partján tanyázó csapatokat, melyek tüzeik mellől felemelkedve várták uj társaikat.

Az alatt mi beérkeztünk a városba, melyre még csak öt nappal az előtt oly kiváncsi pillantásokat vetettünk át az izvori magaslatokról. Ha a három négy napja látott zsákmány tárgyaiból nem következtethettük volna is, az első házak már bizonyitották, hogy egy csinos, jómódu, európai szinü kis városba jutottunk. Cseréppel fedett erős kőházai és melléképületeik, jól müvelt kertjei, a széles utca, a házakat és utcát szegélyező fák tömege a kultura kétségtelen nyomait hordták magukon. Csudálkozva láttuk, hogy az, a mit Vidinben hallottunk, de hinni nem igen akartunk, csakugyan való; hogy t. i. Oszman pasának sikerült a várost basibozukjai pürómániájától megmenteni. A házak sértetlenül állottak egymás mellett; de csakis a házak; mert a mi bennük és rajtuk mozditható és elvihető volt, az mind eltünt. Az ablakok és ajtók üresen tátongtak ki az utcára; még az ablak és ajtószárnyak is kiköltöztek belőlük; és most már tán valahol a Balkán szivében egy cserkesz főnök családját védik az idő viszontagságai ellen.

Kivételképen találtunk két házat egymással szemben, melyeket a teljes leszereléstől, ugy látszik, a magasabb katonai hatóságok mentettek meg. Az egyik egy nagyobb kaszárnyaépület, mely a szerbeknél is valószinüleg kaszárnya, most néhány lovasszázad tanyája volt. S ezzel szemben egy terjedelmes alház, tán korcsma, hol a lovasok parancsnoka egy kajmakám (alezredes) segédtisztjével és szolgálatával lakott. A segédtiszt az utcán találkozván velünk, beszédbe eredt dragomanunkkal, szivesen meghitt a házba, a hol több hely is van, mint kellene; kitisztogattatott számunkra egy tágas szobát, melynek kőpadlózatán rögtön el is helyezkedtünk plaidjeinkkel; azután gondoskodott lovaink elhelyezéséről és ellátásáról. Szóval keresve se találhattunk volna kedvesebb házigazdát.

Nemsokára a kajmakám is beizent hozzánk, és meghitt magához. Derék egy uri ember volt, a ki jó kávéja mellett, mely a hosszas lovaglás után kétszeresen jól esett, agyba főbe dicsért bennünket, mint magyarokat; a mit ez alkalommal mindnyájan magunkra vehettünk, mert nem csak uti társaim, de még dragomanunk is magyarországi származásuak voltak. A kajmakám áthivatott a kaszárnyából még egy európai fiatal embert is, ki mint önkéntes szolgált a török hadseregben.

Cs. herceg volt, egy ismert nevü galiciai lengyel arisztokrata család fia, kinek az a sajátságos szenvedélye támadt, hogy a török seregben szolgálatot nyerjen. A törökök maguk csudálkoztak ezen leginkább. De Klapka tábornok ajánlatára a török hadügyminiszterium mégis elfogadta a fiatal embert, és Abdul Kerimhez utasitotta oly ajánlattal, hogy a fővezér neki tehetségeihez mért alkalmazást adjon. Cs. azonban Nis helyett Vidinbe utazott, a hol megérkezésekor találkoztam vele. Utjának ezen irányváltoztatását azzal indokolta, hogy ő akar ugyan verekedni a törökökért, de nem akarta magát a Konstantinápoly és Nis közti uton garázdálkodó basibozukok által agyonveretni.

Vidinből Oszman pasánál tett második látogatásom alkalmával együtt ment ki velem Izvorba. Itt azonban nagyon meg volt akadva. A pasa nem akarta őt elfogadni, mert ajánló levele nem hozzá szólt, hanem a fővezérhez. Néhány napi várakozásba és több táviratba került, mig végre Konstantinápolyból megjött a rendelet Oszman pasához a fiatal ember felvétele végett. Ekkor be tette egy lovas századba közvitéznek. A nehéz közlegényi gunyában lépett be közénk a kajmakám szobájába. Nagyon örült, hogy láthatott, és — a mint különösen is megjegyezte — ismét beszélhetett. Mert századában, sőt ezredében sem volt senki, a kivel gondolatait közölhette volna. Tisztán török legénység közé volt dugva; őrmestere különös előszeretettel viseltetett iránta, s ezért neki adta lovát tisztogatni, általa hozatott vizet, ha inni és tüzet, ha rágyujtani akart. Szóval nagy része volt a török gyöngyéletben.

Később is találkoztam még vele Fazli pasa hadosztályában Alexinác előtt, azután Nisben és végre Konstantinápolyban is, a hol végre vagy két hónapi katonai szolgálata után tiszti — ha jól tudom — kapitányi rangot kapott. Ez volt vágyainak célja. Rögtön is egyenruhát csináltatott magának, és utazott haza szabadsággal Lembergbe. Elutazása után hallottam, hogy furcsa vállalkozásának oka valami szerelmi szeszély volt. Tán egy kemény szivü hölgynek, vagy rideg apjának akarta megmutatni, hogy karddal a kezében képes magának a világban állást kivivni. Ez kétségkivül a legkönnyebben Törökországban mehetett; de azért ott is becsületesen meg kellett szolgálni vizhordással, pipagyujtással és szerb puskapor szagolással.

Kedélyes beszélgetés után bucsut vettünk a kajmakámtól, a ki miután más nap reggelre induló parancsot kapott, elválásunkkor a házat, melyben laktunk, nekünk ajándékozta. Nevetve megköszöntük nagylelküségét, és elfogadtuk az ajándékot; habár nem hittük is, hogy a majdan visszatérő szerb hatóságnál ezen donatio alapján tulajdonjogunk telekkönyvi bejegyzését sikerrel kérhessük. De ez éjjel legalább saját fedelünk alatt aludtunk. A kajmakám vendégszeretete egyébiránt ezzel sem volt kimeritve; tábori konyhájáról még egy tál ételt és gyümölcsöt is küldött utánunk, nehogy házánál, vagyis most már a mienknél éhen maradjunk. Elhelyezkedtünk nagy hálótermünkben, pokrócainkkal igyekezve kőpadlatának keménységét enyhiteni; s azt hiszem igen kitünően is aludtunk volna, ha a rengeteg sok balha (a szerb marhaállományból ugy látszik csak ez maradt hátra), meg tán ezeknél is inkább Adlieből magunkkal hozott zaptienknek szörnyü horkolása minduntalan fel nem vert volna bennünket. Ez a zaptie csudálatos egy legény volt; nappal alig lehetett belőle egy szót kicsalni; éjjel aztán annál beszédesebb, sőt dalosabb lett. Melle valóságos műorgonává változott; sohajtott, fütyölt, búgott, dongott, horkantott, kaffantott, nyávogott, dalolt. Egész egy organizált macskamuzsika rejlett benne. Reggel minden csizmát fekvőhelye körül kellett összeszedni; sorban oda vagdaltuk őket feje felett a falhoz, hogy csak egy pillanatra is kizavarjuk orchesztralis müködéséből; sikertelenül. De azért megvirradt.

Szives alezredesünk csapatjával öt óra tájban felkerekedett; mi is összecihelődtünk várva az idő haladását, hogy Oszman pasánál látogatást tehessünk. Addig kávéztunk és szemlét tartottunk házunk felett. Kitünő épület, oly erős falakkal, hogy bátran átszállithatjuk unokáinkra is. A pincéjében szép boros hordókat találtunk; valami igazhivő cserkesz beütötte a feneküket, s az ördög itala szétfolyt a földön; a mi csekélység megmaradt is a hordóban meg volt savanyodva és penészedve; a mit dragomanunk nem győzött eléggé sajnálni. Különben a ház elég üres volt; a kajmakám szolgáinak szemetje képezte egyedüli butorzatát. A szemétdombon és udvaron szétszórva szerb maradványokat is találhattunk; mindenféle megromlott felszerelési cikkeket, nyeregtáskákat, könyveket, különösen egy

utasitást a ló ápolása felől valószinüleg a szerb lovasság részére, s azonfelül egy katonai büntető törvénykönyvet.

Nyolc óra felé indultunk neki a hegynek, melyen a város felett Lesjanin régi tábora helyén Oszman pasa sátora állott. Meg is találtuk őt Fazli pasa társaságában. Fogadtatásunk inkább csudálkozó volt, mint szives. Engem eléggé ismert már; Mayersz is tett nála látogatást a hadjárat kezdetén Izvorban; de társunkat D-t odáig még nem látta; s ez elég ok volt arra, hogy tartózkodóvá legyen. Később felmelegedett; kivált miután én a táborkarunk által Szerbiáról és vidékéről készitett térképet átadtam neki, melyből egyenest Pestről hozattam egy példányt az ő számára. Fazli pasának már régebben szolgáltam ugyanazon térképpel, melyet a török tábornokok nagy becsben tartottak.

Előadtuk a pasának szándékunkat, hogy a knyazseváci sereghez akarunk csatlakozni, ha ugyan a Timok völgyi ut szabad. A pasa nevetve mondta, hogy ő tőle ugyan szabad. Csakhogy ránk nézve épen az a kérdés birt fontossággal, valljon a szerbektől szabad-e? A pasa csakhamar megnyugtatott bennünket; Fazli pasa épen most indul egy egész hadosztállyal a Timok völgyén át Knyazseváchoz; kiséretében tehát egész biztossággal eljuthatunk oda mi is; ha ugyan készen vagyunk a rögtöni indulásra Készen voltunk. Még csak épen annyi időnk volt, hogy egy negyedóráig vizsgálgathattam a velik izvori magaslatokat, melyek tetején tábori életem első napjait töltöttem, nem is sejtve még, hogy a törökök oly olcsón fognak a szemközti hatalmas poziciók birtokába jutni. Most e pozicio szerb sáncai közt haladtunk le a hegy oldalán, hol török katonák tartották gyakorlataikat. Alant Fazli pasa hadosztálya indulásra készen állott; előcsapata, melyet a mi lovas alezredesünk vezetett, már messze járt. Oszman pasa szemlét tartott az induló oszlop felett; azután bucsut vettünk Zaicsártól, hogy hosszu időn át ne lássunk várost és falut máskép, mint lángokban és romokban.

* *
*

Kilenc óra tájban indultunk utnak. Előbb azonban gondoskodtunk arról, hogy zaptienket, kit az adliei (polgári) kajmakám nagy nehezen adott mellénk kiséretül Zaicsárba, fényes igéretekkel rábirtuk, hogy tovább kisérjen bennünket Knyazsevácig. Dragománunk azt is mondta a jámbor fejének, hogy Oszman pasa parancsolja igy. Ez ellen igazságérzetünk protestálni is akart, de dragománunk, mint gyakorlati ember azt állitotta, hogy ez Törökországban igy szokás; és hogy a zaptiere a török táborban igen nagy szükségünk lesz élő utlevél gyanánt minden basibozuk ellen. Csakhamar kitünt azután, hogy a zaptiere nemcsak nekünk volt szükségünk, hanem Fazli pasának is. Utunk legelső órájában ugyanis eltévedtünk. A postaut, mely a Timok völgye hosszában visz, mindjárt Zaicsár felett Grljan falunál átmegy a Timok jobb partjára, a mint ez a mi táborkari térképünkből is egész világossággal kitünik. Mi a helyett, hogy ez utat követtük volna, megmaradtunk a balparton, és csak másfél órai lassu haladás után vettük észre, hogy egy mezei uton valami zsákutcába jutottunk. Ez a tévedés nem igen vált becsületére a hadosztály táborkari főnökének és vagy négy órai időveszteségbe került. Fazli pasa élt is azzal az óvatossággal, hogy azontul a mi zaptienket, ki a vidéket jól ismerte, használta táborkari főnöknek, s általa vezettette előcsapatát, melyet egyébiránt a fehér országut is biztosan elvezethetett volna. Délután egy órakor ismét ott voltunk Grljan felett, a hol már délelőtt tiz órakor kellett volna a folyón átkelnünk. A kies falu, melyet vagy öt nappal azelőtt az izvori magaslatokról láttam kigyuladni, még mindig égett; egyes házait tán csak félórája gyujtották meg. De most már aztán semmi sem maradt belőle; még környéke is dögleletes volt a megégett lóhullák és kivált agyonlőtt disznók büzétől.

A Timok tulsó partján már a második pihenőt tartottuk; sok idő kellett, mig az egész hadoszlop átvergődött a hidon. Itt D. barátunkat sajátságos egy eset érte. Kedve kerekedett lovát épen a folyónak egy iszapos helyén megitatni, melyet mi is, a török lovasság is óvatosan elkerültünk. »Bátran neki kell menni,« mondá, és belevezeti lovát a folyóba. A ló elkezd süppedni, de közeledvén már a vizhez, szomjuságától hajtva még néhány lépést tesz előre, mignem lábaszárai teljesen elsülyednek az

iszapban. A fáradt Rozinante még kényelmesnek is találja helyzetét, melyben nem kell magát lábaszárain tartani, és nyugodtan elkezd vedelni. Annál kellemetlenebb volt azonban lovagjának helyzete. Felfeszitett esernyővel (a nap rettentően sütött) és a lónyakára kapott lábszárakkal, siralmas attitudeben kért tőlünk tanácsot. Mi pedig dacára kellemetlen helyzetének majd megpukkadtunk a nevetéstől, miben egyébiránt lovaikat itató török barátaink is szivből résztvettek. Legelőször is azt tanácsoltuk neki, hogy huzza be az esernyőjét, s aztán eressze le ugy is megmenthetlen lábait a vizbe; mert addig a nevetéstől sem tudunk gondolkozni. De azután sem igen tudtuk mi tévők legyünk. Fazli pasa észrevette bajunkat; és jóakaróan segitségünkre jött. Katonáival a tulsó partról néhány gerenda és deszkaszálat hozatott át; ezek segélyével sikerült először barátunkat azután Rosinanteját kihuznunk iszapos ágyukból. Az igaz, hogy siralmas állapotban, de legalább nagyobb baj nélkül; pedig közel álltunk hozzá, hogy ártatlan pejkónk a bátor lovaglás áldozatává legyen.

A Timok völgye e vonalon egy széles termékeny ágyat képez, melyet mindkét oldalán jelentékeny magaslatok kisérnek. Itt a jobbparti hegység magasabb, és mindjárt átkelésünk pontján tul a Vrska Csuka ormának kifutásai düleszkednek ki a völgyre. Innen tán egy mértföldnyi távolságban a tágas völgy egészen összeszorul, és megérkezünk Vratarnica községe és hires szorosa elé. A község már benn fekszik a szorosban, melynek fontos katonai poziciója azonban csak a falu felett van, hol a szorost egy benyuló dombhát egészen elzárja, mig a folyó és ut két sziklafal közti csekély vágányban törnek át a hegyen. A dombhát a leghatalmasabb ágyupozició, melynek ütegei az egész szorost végig seprik. Ha a szerbek itt nem kisértették meg Fazli elé gátot vetni; akkor már nem is kisértik meg Knyazsevácig sehol.

E szoros, mint a Timok völgyének kapuja régibb időkben, midőn ez a vonal képezte nemcsak a legközelebbi, de egyetlen összeköttetést is Nis vidéke és a Duna között, igen nagy szerepet játszott. Különösen megemlékeznek róla — Passo Augusta név alatt — az 1837-iki kevéssé szerencsés hadjáratban, a midőn a törökök előtt visszavonuló császári hadseregnek a szoros védel-

mére hátrahagyott és ott felejtett Bayreuth nevet viselő zászlóalja a törökök által két ember kivételével felkoncoltatott.

Tán ez a visszaemlékezés tartotta vissza a szerbeket a szoros védelmétől most, a mikor szintén mindkét oldalról lettek volna a törökök által fenyegetve. Annyi bizonyos, hogy a szerbek távolról sem kisértették meg Fazli pasa kényelmes utjának zavarását. Pedig a hadosztálylyal utazó basibozukok mindent elkövettek, hogy vonulásunkat a balparti hegység közt netán leselkedő ellenségnek tudtára adják. Hadoszlopunk oldalában, ott a hol biztositó patrouilleaink jártak egy pillanatra sem szünt meg az apró fegyver ropogása. Tilthatta ezt, Fazli pasa, a hogy neki tetszett. Végre azonban a pasa is elvesztette türelmét; s a legközelebbi önkénytest, kit ugyanazon kihágás miatt elfogtak és eléje hoztak, hosszu botjával legsajátabb kezüleg ugy elrakta, hogy a völgy is visszhangzott belé, s aztán fegyverét és felszerelését elszedetve az utfélen hagyta martalékul a szerbeknek és ijesztő például minden basibozuknak.

Vratarnica községében nagy pihenőt tartottunk. A leégetett házak szomoru környezetéért egy kristálytiszta hideg forrás kárpótolt bennünket, melynek vizénél néhány lovastiszt társaságában nagy lakomát csaptunk. Ezek közt megismerkedtünk egy derék lengyel tiszttel, ki a mi szabadságharcunkban is részt vett, azóta pedig török szolgálatban és most már k o l á s z i (szárnyőrnagy, a kapitány és őrnagy közti) rangban volt. A derék ember, kinek később még sok szivességet köszönhettünk, a Fazli pasa személyes fedezetét képező két lovas századnak volt parancsnoka.

A falutól még csak másfél mértföldnyire volt esti állomásunk, Mali Izvor. A défilén tul a Timok völgye ismét jelentékenyen kitágul, s az ut a jobbparti hegységből lenyuló szelid lejtő termékeny szántóföldjei és rétei közt kanyarog tova. E szántóföldek közül akkor — augusztus közepe táján — vajmi kevés volt learatva. Az egész völgy népessége tova menekült még Zaicsár és Knyazsevác eleste előtt. A hegységben magasabban fekvő helységek is ki voltak üritve. A mindent kikutató basibozukok oda is elmentek, és mindenfelül magasra felkavarodó füstoszlopokban adták zavartalan munkálkodásuk jelét.

Este 6 óra felé érkeztünk meg Mali Izvorba és szálltunk a hadoszloppal együtt táborba. Esti és éji táborozásunk éleményei-

ről és közvetlen benyomásairól legjobb ha naplómat beszéltetem.

»A falu legelső házát foglaltuk el a magunk számára. Egy asztalos mühelye volt, melyben lovainkat helyeztük el; magunk az előtte levő oszlopos félszerben ütöttünk tanyát, hogy a kóbor basibozukok inkább minket (mintsem lovainkat) lopjanak el. A sereg legnagyobb része a falun tul szállt táborba; csak a pasa, s a lovasság egy része maradt a falun innen a mi közelünkben. Mire besötétedett tanyánk előtt lobogott már a tábortüz, melynél egy szolgálatunkba állott basibozuk sütötte fanyársán a számunkra requirált csirkéket saját zsirjukban, mert semmi egyéb zsiradék nem állott rendelkezésünkre. De lobogott ekkor már más is; egymásután gyuladtak ki a falu hátunk mögött levő házai; fent a csucson, lent a mélyben, távol az oldalakban mindenütt lángoló tüzek világitottak hozzánk.

Gyönyörü látvány lett volna, ha egyuttal nem oly kinos annyi emberi szorgalom gyümölcsét elhamvadni látnunk. Fazli pasa haragos volt e gazdálkodás miatt és szigoru parancsokat adott ki a gyujtogatók ellen; volt is oka rá, ha nem humanizmusból, de már azért, mert e tüzek seregének vonulását a szerbeknek legjobban elárulhatták. Mit sem használt! Uj meg uj tüzek gyuladtak ki; csakhamar a hátunk mögött álló emeletes ház és a közvetlen közelünkben álló kazal is lángokban állott. Saját házunk is veszélyben forgott; mert egy csomó basibozuk épen tövébe telepedett tábori tüzével. Ily körülmények közt kitünő vacsoránk — félig elszenesedett csirkéink dacára sem voltunk a legjobb kedvben, és nagy kétségesek közt feküdtünk le, nem tudva, vajjon nem a fejünk felett lángban álló ház ropogása fog-e felébreszteni? A fáradság elnyomott bennünket; még csak orchesztralis zaptienk sem tudott bennünket felzavarni; és reggel 5 órakor ép kéz láb ébredtünk fel.«

Gyönyörü reggel volt; a körülöttünk füstölgő romok a kelő nap aranyos fényében usztak. A csapatok csak lassan keztek mozogni; a kényelmesség egyike azon keleti erényeknek, melyekből a török sereg még a háboru által sem engedi magát kizavartatni. Ez a késő indulás annál kellemetlenebb volt, mert a reggeli sugarak erejéből itélve rekkenő hőségre volt kilátásunk. Legalább volt időnk elkölteni reggelinket, mi elég sovány volt és nem állott

egyébből, magunk főzte török kávénál; miután Vidinből hozott készleteinket a tegnapi nap folytán elfogyasztottuk. Végre a hadoszlop derekával mi is megindultunk.

A vidék nem igen változott. A völgy egyre tágult; az ut a folyó jobbpartjának csekély hullámokat vető halmain termékeny földek közt haladott tova; s előttünk vagy három mértföldnyire a reggeli nap világitásában feltüntek a Knyazsevác felett félkörben emelkedő és a völgyet elzáró trezibabai magaslatok. A tulsó partot kisérő hegyoldalakban egész sora látszott, a kies, most lángban álló falvaknak. A pusztulás munkája velünk együtt haladt előre. Elértük az első utszéli falut is, Novi Hant. Ez is lángokban állott; a rombolás szenvedélye ugy látszik ragadós volt, s az átvonuló csapatok a fegyverek agyával bezuzott ablakok csörömpölésén nagyon jól mulattak. A háboru mindenütt háboru, és csudálatosan devalválja mindazon dolgok értékét, melyeknek gyüjtésére ezrek évtizedes munkája és megőrzésére azoknak folytonos gondoskodása szükséges. Egy nap, tán néhány óra elég, hogy romok tanyájává változtassa a virágzó helyet, mely a háboru kockájának utjába esett. De ebben a különös, vad háboruban a háboru principiuma mintha csak hatványozva lett volna; nem volt szabad egy lépést tennie a nélkül, hogy minden füszálat el ne pusztitson talpa alatt. A basibozukok csak annyi időt engedtek maguknak, hogy a ház belsejét kikutassák, s az elmenekült lakosság által ott felejtett mozditható tárgyakat elemeljék; a következő pillanatban füstölgött már az üszök a ház eresze alatt. Soha sem láttam a gyujtogatás mesterségét ily tökélyre vive; a legszilárdabb cserép tetejü ház fellángolt néhány perc alatt. Ha a gyujtás nem sikerült volna, se baj; legalább maradt dolga a későbbi basibozuk uraknak is.

Pihenőket elég gyakran, de természetesen az égő falvakon kivül tartottunk. Novi Hánon tul is a Timokba ömlő kis patak mellett lévő ligetben ütöttünk tanyát. A ligetben egy magános malom hallgatott aggodalmasan várva a basibozukot, ki meg fogja gyujtani. A molnár nagy sietséggel hagyhatta oda malmát; szerszámai, félig őrlött gabonája és lisztje ugy álltak ott, mintha csak visszavárták volna a félórára távozott gazdát. A liget mellett egy jó karban tartott terjedelmes kert terült el; valószinüleg egy gazdagabb knyazseváci polgár birtoka. Szilvafái görnyedez-

tek a szép hamvas gyümölcs sulya alatt. A csapatokkal együtt mi is hozzáláttunk, hogy zsebeinket megtöltsük szilvával; mert ezenkivül nem igen volt számunkra egyéb élelem kilátásban. Akkor még nem voltunk oly gyakorlatiak, mint a török legénység, mely eszeveszett hajtóvadászatot tartott körülöttünk a molnár szárnyasaira. Egy fürgébb kakas négy öt vitézt is foglalkoztatott, és orra buktatott a sürü bozótban; de azért nem maradt ott szabadon egy apró csirke sem. A legénység bornyuja és az alsóbb tisztek nyerge tele volt aggatva vergődő szárnyas állatokkal. Láttam egy tisztet ki csirkefüzérével ugy nézett ki, mint valami becsületes tyukász házaló. Vergődő csirkéitől lova majd hogy szárnyakat nem kapott. A csirkéket ugyanis nem ölik meg addig, mig el nem készithetik; mert különben csak forró vizzel lehetne őket tollaikból kikoppasztani. Pedig a forró viz nem mindenütt és nem is könnyen terem egy háborus földön vonuló csapatnál. Ezért az áldozatra szánt állatokat élve cipelik magukkal az esti állomásig, hol aztán első dolguk őket lenyakazni és saját melegükben kikoppasztani; a mint ezt később néhány napi koplalás tanuságai után a mi dragomanunk is nagy tökélyre vitte.

Pihenő helyünkön már alig voltunk egy mértföldnyire Knyazseváctól. Fel is tünt az nemsokára a völgyet bezáró katlan fenekén és oldalában. A városból egyelőre, — dacára az éles reggeli világitásnak — csak a felette fekvő vastag füstfelleget láttuk, melyből itt ott tört ki egy magas oszlop. Vidinben a legellenkezőbb hireket hallottuk Knyazsevác sorsa felől; de hivatalbeli emberek azt erősitették, hogy a várost ép ugy, megkiméltek mint Zaicsárt. Most láttuk, hogy Knyazsevácot is elérte sorsa. Mi is elértük ugy déltájban.

Az ut a Timok jobbpartján fekvő elővároson átmegy a balparti domboldalon elterülő városba. Az elővárost egy széles utca képezi szépen épitett erős kőházakkal, melyeknek most már csak kormos falai vagy azok sem állottak. Az utcában hadoszlopunk egyszerre fennakadt, a nélkül hogy okát megtudtuk volna magyarázni. Zsufoltan álltunk a katonaság között; az augusztusi nap függélyesen tüzött le fejünkre; oldalt egy még lángoló épület perzselt bennünket. Álláspontunk nem a legkellemesebb volt;

siettünk is a tulsó oldal egy már kihült romjának tágas udvarára menekülni.

Itt egy félig megégett diófa árnyékában, néhány kiütött fenekü hordón ülve pihentünk vagy egy órát. Egy pár elsoványodott macska keresett fel siralmas nyávogással bennünket. Ezek voltak még a ház egyedüli élő lakói, szomoru sorsra, tán éhenhalásra kárhoztatva, mert az egerek alkalmasint mind elvesztek a tüzben. A macskákon kivül még néhány agyonlőtt sertés környezett bennünket, nem igen segitve az atmoszferának a sok égett tárgytól ugy is fojtó büzén. Siralmas pihenő helyünkön csatlakozott hozzánk angol ismerősünk, Henty, a Standard levelezője, ki Fazli pasa hadosztályával szintén a török főserehez igyekezett. Ő ugyan már világlátta ember volt, s az abissziniai, sőt aranyparti hadjáratokban is részt vett: de azért nem igen találta tanyánkat nagyon csábitónak.

Az utcán a csapatok, hol megindultak, hol megakadtak; de azért az oszlop vége messze hátul volt. Meguntuk tovább várakozni a büzteljes helyen; s megint beállottunk a csapatok közé. Néhány török tiszt eredt velünk beszélgetésbe. Az egyik sajnálkozását fejezte ki a szép város pusztulása felett; de hát a szultán és a törökök nem akarták igy; a szerbek voltak, kik a háborut és a gyujtogatást is kezdték. D. barátunk volt a legérzékenyebb kebel társaságunkban; e gyengéd érintésre feltámadt benne egész humanizmusa; és mindenképen kifejezést akart adni indignációjának a rendszeres gyujtogatás miatt. Azt a választ adta tehát a tisztnek, hogy »e gyalázatosságokat nem is a szultán katonái követik el, hanem azok a barbár cserkeszek és basibozukok.« Dragománunknak volt annyi esze, hogy ezt nem forditotta le a tiszt számára, a ki mellett ép e pillanatban néhány vitéz cserkesz állott figyelmesen nézegetve hitetlen társaságunkat. Rá is támadtunk barátunkra, hogy hova tette a fejét és nem látja-e, kik állanak körülöttünk? De ő bátran azt felelte, hogy csak hadd hallják a cserkeszek: mint itélnek az idegenek szörnyü tetteik felett; talán még okulnak is belőle. Mi természetesen tiltakoztunk az ellen, hogy saját bőrünk rovására tartsunk pirongató felolvasást cserkesz barátainknak az európai népjog elemeiről; s igy valószinüleg a mi félénkségünkön mult, hogy a török szabad csapatok, sőt tán a rendesek is, az ellenség vagyonának elpusztitását jogos dolognak tartják.

Vagy félóra alatt haladtunk 200 lépést előre; s eljutottunk végre fennakadásunk okához. Oszlopunk nem maradt az uton, mely a Timok széles hidján át a tulsó parti városba vitt; talán nem tartották tanácsosnak a tüzérséggel és lőszerkocsijaival a még égő szűk utcákon át haladni. E helyett felkanyarodtunk balra egy szűk közön a hegyoldalba, s onnét ismét le a Timok jobb partján levő szép, de kissé nedves rétre, hol a szük défilé által mértéktelenül megnyult hadoszlop megint összeszedelőzködött.

A hosszas várakozás alatt volt időnk arra, hogy éhségünket néhány csésze kávéval megcsaljuk, s helyette inkább a vidékkel foglalkozzunk. Előttünk terült el Knyazsevác, a »fejedelmi város.« Épületei, egy templomot kivéve, mely magánosan siratta városát, mind romokban hevertek ugyan; de e romok is elárulták az alájuk temetett csint, takarosságot és jólétet. Mindabból, mit utazók a városon dicsértek, most csak festői fekvése maradt meg, melyet csak akkor tudtunk kellőleg méltányolni, mikor néhány órával később a hátunk mögött emelkedő hegység magaslatairól tekinthettünk vissza a mély katlan fenekén összehuzódó városkára.

A romok közül egyébiránt nem halt ki minden élet. Mondhatnók inkább, hogy kihalt, de azután uj élet költözött belé. A város egyik részén átvonulva egy megmentett sütő kemencéjénél már egy török péket láttunk elhelyezkedve ; másutt egy török kávés ütött tanyát. Mondták, hogy volt még ott több hasonló üzlet is, melyek a városban hátramaradt és a tüztől megmentett készletekből olcsón fedezhették a város körül koborló cserkeszek és basibozukok, s esetleg a táborból bejövő katonaság csekély szükségletét. Egy becsületes kereskedő — a prima occupatio jogán — még egy korcsma megmentett pincéjének borát is mérte; természetes, hogy nagyon olcsó pénzen, mert a kereslet csekély volt; és csakis néhány hitetlen orvos, vagy kevésbé hivő felsőbb rangu tiszt küldött le a magas táborból a penészes italért.

Mutatták a városnak, mint kerületi székhelynek, hatalmas szolgabirói épületét, melyből valószinüleg a hivatalos akták bocsátották ki azt a rengeteg füstöt; és feljebb az oldalban egy régibb romot, a — »hires«, bár én nem sokat tudtam felőle —

Gurgusszováci tornyot (kula), melyet a Karagyorgyevicsek állami fogháznak használtak az Obrenovicsok hivei számára. A vad Obrenovics Milos aztán visszakerülvén a fejedelmi székre, a tornyot saját szeme láttára meggyujtatta (bizonyságául annak, hogy e földön nemcsak a basibozukok szenvednek püromániában) és földig romboltatta. Ugyanekkor a várost még régi nevétől — Gurgusszováctól — is megszabaditotta, és fejedelmi nagylelkűséggel »fejedelmi városnak« Knyazsevácnak keresztelte. A háboru »koldus várossá« tette; és sok idő kell ahoz, hogy neve fényének csak töredékeit is visszaszerezhesse.

Szinte örültem, mikor a romvárost hátunk mögött hagytuk. Előttünk már az egész oszlop mozgásban volt; de nem tudtuk merre? A zsombékos rét tulsó oldalán ismét megtaláltuk az országutat, mely a városból kikanyarodva, itt a Timokon átkelt és egy szűk völgybe fordult. Térképünkről láttuk, hogy ez a nisi országut. Talán bizony Nisbe visznek bennünket? Meglehet. Zaicsárból azzal a szándékkal indultunk el, hogy Fazli pasával együtt a knyazseváci török sereghez csatlakozunk. Ez a sereg nincs már Knyazsevácnál. Annál jobb — véltük; legalább előre nyomult Bánnya, illetőleg Alexinác felé; s igy még közelebb vagyunk a várt döntő csatához. Most aztán egyszerre ijedten tapasztaljuk, hogy visznek bennünket tova Nis felé. Idáig csupa szerénységből nem igen kérdezősködtünk utazásunk közelebbi célja felől; most azonban már szükségesnek láttuk egy ismerős felsőbb tisztet elfogni, a kitől aztán megtudtuk, hogy az egész török tábor fent van még az épen előttünk elterülő fensikon, melyet vagy tiz nappal ezelőtt elfoglalt; és csakis előcsapatait bocsátotta le a városba, és a város elé a Bánnyába vivő utra. Utazásunk célja tehát a trezibabai fensik.

A szűk völgy, melyen haladtunk, szintén látott legalább egy kis csetepatét. Alant a fenéken, mert az ut az oldalon egyre emelkedett, több helyen láttunk félig levetkőztetett szerb holttesteket. Az ut mellett kószálva haladó fiatal török katonák némi csudálkozással tekintettek a halott ellenségre; talán megvillant fejükben a gondolat, hogy néhány nap mulva ők is igy heverhetnek az árokparton. Egy brutalis legény megrugott egy koponyát, mely rögtön elgurult törzsétől. Ez nem gondolt arra, hogy nemsokára tán az ő fejét is igy fogják nyakáról lerugni.

A nap már hanyatlóban volt, mikor az ut a völgy oldaláról egy vizmosás partjain kezdett a hegységre felkapaszkodni. Az ut kitünő, de a kanyarulatok elég meredekek voltak. Ember és állat ki volt fáradva az uttól, lézzengéstől, tikkasztó melegtől és étlenségtől. Az ágyuk és lőszerkocsik fogatai iszonyu erőfeszitéssel vonták terheiket a szerpentinák kapaszkodóin. Végre feljutottunk a gerincre; az ut felett emelkedő sáncban elértük az első török tábori őrséget; s a következő pillanatban felmerült előttünk Trezibaba hullámos fensikja, a nagy török tábor kalibáival és tüzeivel.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

X.

Trezibaba planina. — A nagy török tábor. — A főhadi szállás; Nedzsib pasa; kitünő fogadtatás, vacsora és fedél. — Conte di C. az álalezredes és olasz angol rajzoló. — Élelmezési bajaink; a basibozuk, mint markotányos. — Basibozuk szolgánk. — Achmed Ejub, müsir megérkezése. — Aziz pasa. Török felfogások a gyujtogatásról. — Ellopott lovunk; a lópör; basibozukunk, mint detektiv rendőr. — Trezibaba kilátása. — Még egy égő vidék. Mr. Henty vendégkigyója. — A büvös sátor. — Öltözés gőzerővel. — Bucsu Trezibabától — Az égő tábor.

A nap, mely a völgyben már rég lenyugodott számunkra, a magaslaton még a láthatár felett állott, és megvilágitotta a szép halomvidéket, mely összefüggésében a Trezibaba fensikját képezi, s a tarka életet, mely most e kopár legelőket, s az alacsonyabb oldalak erdeit és bozótjait ellepte. A merre a szem látott, mindenütt ágakból font kalibák sorakoztak egymás mellé sürü tömegekben, köztük egy egy fehér vagy zöld sátorral, mely a pasák és magasabb törzstisztek lakását képezte. A kalibák előtt óriási tüzek bocsáták égnek az esti naptól aranyos füstoszlopaikat; mintha csak istennek tetsző áldozatok máglyái lettek volna; pedig sokkal prózaibb, de elég hasznos feladatuk volt: a török katonák estebédjét megpuhitani. Maguk a katonák is ott heverésztek, vagy sürgölődtek tüzeik körül, és nem nagy érdeklődést mutattak az uj hadosztály és polgári jövevényei iránt. Még egy pillantást vetettünk a völgykatlan mélyében már homályba burkolódzó Knyazsevácra; s aztán tovább haladtunk az országuton, mely épen a tábor szivét hasitá át.

Fazli pasát már Knyazsevácban elvesztettük; megtaláltuk azonban helyette zaptienket, a ki mióta a generalstabchef méltóságára emelkedett, csak néha vetődött el hozzánk. Nem tudván, hogy Fazli pasa hol fog táborba szállani, egyenesen a fővezéri

sátrakat akartuk felkeresni. Mayersz barátom ismerős lévén már mind Achmed Ejubbal, a főparancsnokkal, mind Nedzsib pasával, a sereg táborkari főnökével, ott kedvező fogadtatásra számithatott. Néhány kalibája előtt heverésző tiszt utba igazitott bennünket az öt hat sátorból és egy csomó kalibából álló főhadiszállás felé!

Nedzsib pasát nem találtuk sátrában; valahol hivatalosan el volt foglalva. Helyette szolgája fogadott bennünket, ki — miután társaságunk egy részét ismerte — rögtön kávéval és székekkel szolgált a sátor előtt. Nemsokára egy török alezredesi egyenruhába öltözött ur csatlakozott hozzánk. Franciául szólitott meg bennünket, és bemutatta magát, mint Conte di C-t, ki mint az Illustrated London News tudósitója és rajzolója tartózkodik a török táborban, a török egyenruhát a basibozukok ellen viseli, Nedzsib pasával egy sátorban lakik, különben pedig örül, hogy megérkezésünk által az európai társaság ennyire megszaporodott. Mialatt a beszédes ur felvilágositott bennünket viszonyairól és érzelmeiről, Nedzsib pasa megérkezett lóháton a főhadiszállásra; de távolabb egy másik pasa sátrába ment be. Átküldtük hozzá névjegyeinket; s ő néhány másodperc multán nálunk volt.

Nedzsib pasa a legjobb korban levő tán 45 éves ember; magas szikár alak, éles metszésü, sötét szinü csontos arccal, rövid őszes bajuszszal és hajjal, borotvált szakállal, apró, szuró szemekkel, és tagjártatásáról következtetve élénk, ideges vérmérséklettel. Kitünően beszél franciául. Kiképeztetését Belgiumban nyerte, s azonkivül is tartózkodott a külföldön; egészen európai módon él, európai neje is van, kissé választékosabban is öltözködik. A törökök mindezért nem is tartják öt valóságos igazhivőnek, és mint minden idegent, őt is Monsieur Nedzsibnek hivják.

Mr. Nedzsib francia könyedséggel és török vendégszeretettel fogadott bennünket; kávét hozatott (már a harmadikat, mert a gróf is megkinált bennünket); kérdésemre, hogy miután engedélyem nincs, megmaradhatok-e egy ideig a táborban, kijelentette, hogy nincs szükségem engedélyre, igy is szivesen látnak; rögtön sátrat is rendelt a számunkra, melyet a müvész gróffal együtt voltunk elfoglalandók; szóval a legkedvesebb házi gazdának izonyult. Sőt végül még vacsorára is meghitt. A vacsora, mely

levesből, főtt ürü husból káposztával, apróra darabolt sült ürü husból és piláfból állott, nagyon kitünő volt; annál kitünőbb, mert egész nap nem ettünk szilvánál egyebet. Megemlékeztem róla, hogy születésem napja volt, és hogy soha még e napon nem koplaltam ennyit, de nem is ettem ilyen kitünő estebédet. Még jó fajta bort is ittunk az egészségemre, és mindnyájunk egészségére.

Ez éjjel sátrunk alatt megérdemlett nyugalomban részesültünk; csak a hideg ellen nem győztük magunkat védelmezni, még sátrunk falain is keresztül hatott. A balhákkal már majdhogy össze nem szoktunk; ugy látszik a szalmával együtt költöztek be sátrunkba, hacsak egyenesen a földben nem termettek. E vidám állatkák egyébiránt utirajzaim sztereotip alakjaivá válnának, ha rajtunk elkövetett nagyobb hőstetteiket fel akarnám jegyezni; azért ezentul csak kivételes alkalmakkor fogok róluk megemlékezni; vagy akkor sem.

Reggel első dolgunk volt ellátásunkról gondoskodni. A török urak vendégszeretét nem akartuk tulságosan igénybe venni; tudtuk, hogy a sereg élelmezése Nisből sok vesződséggel jár; a hadi intendatura azt se tudta, hol áll a feje; azért legjobbnak találtuk, hogy magunk állitsunk fel egy magán élelmezési biztosságot. D. barátunk, kiben szörnyen felébredt az utazó szenvedély, vállalkozott arra, hogy belovagol Nisbe zaptienk kiséretében, s onnét minden jóval megrakodva fog hozzánk más napra visszatérni. Addig türjünk és koplaljunk. Rászántuk magunkat, mert egyebet sem tehettünk, s utnak bocsátottuk barátunkat. Előbb azonban és később is kénytelenek voltunk összeveszni uj laktársunkkal, az olasz angol contevel, a kit Nedzsib pasa korán reggel átköltöztetett hozzánk. Néhány órai együttlét után kezdtük bámulni pasánk heroikus vendégszeretetét, melylyel ezt az embert sátrában már egy hete kiállotta; de kezdtük érteni azt a sietséget is, melylyel őt a nyakunkba akasztotta.

Contenknek ép annyi kilátása volt a koplalásra, mint nekünk; sőt tán több, mert, a mint később megtudtuk, pénze sem igen volt, miben pedig mi akkorában még bővelkedtünk. Dragománját kis két kerekü taligájával a megérkezésünk előtti napon beküldte Nisbe élelmi szerekért; addig azt hitte Nedzsib pasa eltartja. A pasa azonban áttette őt mihozzánk; mi meg kétségbe

ejtettük azon nyugalmas elhatározásunkkal, a mire ő nem volt képes, hogy társunk visszatértéig koplalni fogunk. »Hisz 48 óra alatt éhen vesznek« kiabálta; és gorombáskodott velünk, hogy mint lehet táborba jönni ilyen felszeretlenül. Vigasztaltuk, hogy fel vagyunk mi szerelve a legszükségesebbel: nélkülözni tudással és türelemmel; neki pedig sem türelme, sem enni valója nincs. Csak nem nyugodott meg; állitott össze egy hosszu lajstromot oly élelmi szerekből, főző és evő eszközökből, melyekre okvetlenül szükségünk lesz; mi pedig ezt a hosszu lajstromot átadtuk Nisbe induló barátunknak azzal az utasitással, hogy valamikép a nyakunkra ne hozza azt a sok limlomot. Végül még a dragománunkba veszett belé; ugy, hogy ez is elvesztette a fejét, s mi velünk is gorombáskodott. Mi meg rögtön elcsaptuk; és csak később nagy könyörgésre kegyelmeztünk meg neki, és magunknak; mert bizony nem tudtuk volna, mint kezdjünk nélküle itt a táborban.

Első délelőttünk tehát contenk jóvoltából elég mozgalmas volt. Mikor végre sorsában megnyugodott, és a tarisznyáink fenekén felkutatott szalámiból és sajtból fényesen meg villásreggelizett, kávénk mellett a sok galibáért, melyet okozott, élettörténetének elbeszélésével mulattatott bennünket. Épületes egy történet volt; őszintén elmondva, vagy tán még tulozva is. Barátunk mindenütt megfordult már a poklon kivül, a hova tán csak ezentul szándékozik eljutni. Járt Afrikában, Amerikában és Keletindiában. Jáva szigetén (ha jól tudom) a bennszülöttekkel küzdött a hollandok ellen; ezek elfogták és fel akarták akasztani; már az akasztófa alatt állott, mikor »bolond szerencséje« megszabadította. Ugy látszik, a vadak közt szerezte alezredesi rangját is; melynek jelvényeit itt viselte. Konstantinápolyi barátai tanácsolták neki, hogy a basibozukok ellen csináltasson magának török egyenruhát. Ő tehát hordta a török tiszti egyenruhát az alezredesi jelvényekkel; a nélkül, hogy a derék törökök ez ellen kifogást tettek volna. Nem hiszem, hogy bármely hadsereg eltürt volna íly bitorlást csupa vendégszeretetből. Kitünő angol barátunk, Henty, ki ez urat már Kelet-Indiából, a walesi herczeg utja alkalmából ismerte, ki is egészitette ez önéletirást egy és más dologban, mely szintén nem volt alkalmas arra, hogy iránta való rokonszenvünket nevelje. Tetőtől talpig a kalandorok anyagából

volt gyurva, a mi nem akadályozta ugyan azt, hogy igen tehetséges ember ne legyen, és kivált szépen ne rajzoljon: de elég ok volt nekünk a mentül nagyobb óvatosságra. Távolodtunk is egymástól óráról órára; és nagyon örültünk, mikor vagy öt nap mulva, már Alexinác előtt egészen eltünt a táborból.

Laktársunkkal való viszálykodásaink és nagy koplaló tehetségünk dacára is igyekeztünk a táborban valami élelemhez jutni. Olyan fajta intézménynek, a mit nálunk markotányosnak neveznek, a török táborban nyoma sincs; de azért mégis sikerült mindkét napon, melyet a Trezibabán töltöttünk, kóbor basibozukoktól valami szárnyas állatot és rizst vásárolni, mely ugy a hogy estebédre elkészítve legalább álmainkat biztositotta az étlenség ellen. Különben a katonaságnál is lehetett volna hust szerezni; mert majd minden zászlóaljnak volt néhány ürüje, vagy egy marhája, melyet levágott és elosztott. De ezek nem pénzért, hanem csak ajándékban adták volna oda, s akkor is ugyszólván a maguk falatját — a mint ezt később akárhányszor tapasztaltuk; — s ezért inkább csak a kevésbé nemes lelkü, s üzérkedőbb basibozukokhoz fordultunk. Egy ily basibozukot szolgálatunkba is fogadtunk, napi tiz piaszter (egy forint) bérrel, és szabad kószálással és lopással (a másokéból). Néhány napig, mig a környéken lopni való volt, és a vesződséget meg nem unta, jó szolgálatokat is tett; azután nem lehetett vele egy fedél alatt meglenni. Fedelünk akkor egy lombos cserfa volt; kénytelenek voltunk alóla kiverni.

A táborban tartózkodásunk első napján este felé Achmed Ejub, a főparancsnok érkezett vissza a táborba Nisből, hova egy nappal előbb a szerdár ekremmel való tanácskozás végett behivták. A müsir (tábornagy) lóháton, lobogó fehér burnuszfajta köpönyegben érkezett meg; a katonák mindenütt tiszteletteljesen sátraik elé állva fogadták. A müsir jobbra balra üdvözölte őket (a törököknél a magasabb rangu köszönt először), s a katonák azután végezték a szabályszerü köszöntést. A müsir megérkezése után sátrában rögtön nagy hadi tanács volt az összes pasák jelenlétében. Ez volt legbiztosabb jele az operációk közel megindulásának, a mi nekünk nem csekély örömöt okozott. Achmed Ejubnál nagy elfoglaltsága miatt csak később ut közben tehettünk látogatást. De már a trezibabai táborban láttam és üdvözöltem

Aziz pasát, egyik dandár és a tartaléktüzérség parancsnokát, kivel még, mint tüzérezredessel egy évvel előbb Raguzában találkoztam. Aziz akkor Dervis pasa, a bosniai váli kiséretében volt, a ki királyunkat dalmatiai utazása alkalmával Raguzában üdvözölte. Aziz pasa még fiatal, tán negyven éves ember, a »bulgariai kegyetlenségekből« és a későbbi morava völgyi harcokból ismert vitéz Hafiznak fivére; mindketten a külföldön s különösen Berlinben nyerték katonai kiképeztetésüket, s a francia nyelven kivül németül is folyékonyan beszélnek. Aziznak különben német felesége is van, a kivel egészen európai házasságban él.

Alkonyat után több tiszttel és különösen Nedzsib pasával volt alkalmunk beszélgetni. Szóba került a török hadviselés rendszeres gyujtogatása is. Több török tiszt egyszerüen a cserkeszek és basibozukok rovására akarta irni, kiket a pasák nem tudnak ebben korlátozni. Nedzsib pasa egészen másképp fogta fel a dolgot. Ő a falvak felégetését igazságos visszatorlásnak tekintette, először a szerbek által a török területen elkövetett gyujtogatásokért, és másodszor azért, hogy a lakosság a török seregek elől minden vagyonával és élelmi szereivel együtt tova menekült. A pasa nézete szerint a szerbek sokkal jobban tettek volna, ha polgári adminisztrációjukkal együtt megmaradnak városaikban; akkor ugy, mint más civilizált nemzetek háboruiban szokás, legfeljebb rekviziciokat vetettek volna rájuk; de egyéb bántódásuk nem lett volna. A szomszédságból jött is néhány hegyi falu lakossága engedelmet kérni arra, hogy falvaikban maradhassanak. Meg engedték nekik; csakis fegyvereik beszolgáltatását kivánták tőlük. Ez az egész okoskodás becsületére vált Nedzsib pasa modernül iskolázott fejének; csakhogy én, a mennyire a török sereget és szabad csapatait ismertem, meg voltam és meg vagyok győződve arról, hogy a pasák összes hatalma sem lett volna elegendő az esetleg hátra maradt szerb lakosság életének és vagyonának a szabad csapatok elleni megvédelmezésére. Tudjuk, mily nehéz néha egészen európailag szervezett seregeket is ez irányban féken tartani. A török vezérlet minden szerb házba külön őrséget állithatott volna; de akkor mivel folytatta volna a háborut. Ezért reá nézve is csak szerencse volt a szerb lakosság elmenekülése; a »bulgarian horrors«

lármája száz és száz uj kiadásban szakadt volna a nyakába. Más részről azonban a szerb lakosság is ép oly bölcsen cselekedett saját érdekében, mikor elmenekült: mint a mily botorul tett kormánya, mikor ezt az eszeveszett háborut megindította.

Másnap reggelre kellemetlen meglepetés ért bennünket. Dragomanunk lovát nyergestől mindenestől ellopták. Lovaink teljesen felnyergelve — ugy a mint ez török lovaknál, melyekről hetekig nem jön le néha a nyereg — sátrunk mögött voltak kikötve. Reggel az egyik ló hiányzott. Néhány török szolga azt mondta, hogy elszabadult; hallották az éjjel elvágtatni. Ezt nem hittük el jámbor lovainkról, melyek örültek, ha menniök nem kellett. Dragomanunk csakhamar fel is fedezte az apró, félszemü lovat egy török vagy bolgár fuvaros kocsijába befogva. Keletkezett aztán nagy perpatvar Nedzsib pasa előtt, a ki már lóháton ült, mikor ügyünket eléje vittük. Mi mindnyájan megismertük a lovat; egy csomó török meg esküdözött, hogy az a fuvaros lova. Még egy tiszt is hozzájuk szegődött; ez is két hete ismerte már a lovat, mióta csak a fuvaros a seregnél van. Nedzsib pasa fészkelődött nyergében; oda itélte nekünk a lovat; a fuvaros bőgni kezdett; a pasa nem tudta, mit csináljon. Ekkor mi, hogy a kinos helyzetnek véget vessünk, s a pasát egy salamoni itélet kényszerü fejtörésétől megmentsük: lemondtunk a lóról. Inkább vesszen el ötven, hatvan forint, mintsem hogy egy csomó törököt a nyakunkra zúditsunk. De a szolgálatunkban álló basibozuk nem nyugodott meg oly könnyen; akkora lármát csinált török sorsosaival, hogy már mi szidtuk össze. Fél óra mulva aztán előkerült a ló nyergével és elmetszett kötőfékjével, melyeket a fuvaros kocsija közelében szalma alá rejtve talált. Rögtön kerestünk, mert Nedzsib időközben ellovagolt, egy más pasát, a ki igazságot tegyen köztünk; ugy gondolom, Huszszein Szabrit találtuk meg. A fuvaros itt már nem is védte magát; a lovat visszakaptuk; a tolvaj pedig elkotródott; ugy látszik elég büntetésnek találták reá nézve azt, hogy lopása nem sikerült.

E nap már reggel korán az egész táborban nagy mozgást tapasztaltunk. Mondták, hogy Aziz pasa az előcsapattal már hajnal előtt távozott; az egész tábor minden pillanatban várta az indulási parancsot. Azt hittük, hogy az akcio megindult Bán-

nya és Alekszinác irányában. Tájékozásunk végett és némileg unalomból, Mr. Hentyvel, a ki Fazli pasa szállásáról, mely egy szemközti domboldalban vagy félórányira volt, átizent hozzánk, lóháton kirándulást tettünk a Timok völgye felett fekvő magas oromra. Kilátásunk nagyszerü volt; a merre szemünk látott, mindenfelől egy gazdag hullámu hegytenger vett bennünket körül, melyből csak itt ott válott ki egy magasabb orom; keleten a szerb-török határhegység, a Zaglavacska planina hatalmas gerincei, nyugoton a bánnyai szorosok déli oldalait képező magas láncolatok, a Gola csuka, Osztra csuka, és Ozren zárták el a láthatárt. Annál gyönyörübben nyilt ki előttünk a Timok völgye; Knyazsevác katlanától kezdve északnak Mali Izvorig és a Vratarnicai défiléig a völgy, mint egy széles, zöldelő vályu terült el; a távolság elfödte előlünk a pusztulást, mely átvonulásunkkor oly bántólag hatott reánk. Feltárva feküdt előttünk a knyazseváci katlan folytatását képező csekély alföld is, hol alacsony domboldalokon vagy tiz falut különböztethettek meg szemeink — kivétel nélkül lángokban. A cserkeszek nagyban dolgoztak; tán már készen is voltak munkájukkal. De rendes csapatokat sehol sem tudtunk észrevenni; pedig a Bánnyába vivő országut fehér szalagja ott kanyargott szemeink előtt egész Topláig, hol eltünik a szorosok közt, melyek még a szerbek hatalmában voltak. Onnan pedig még egy puskalövés sem hallatszott.

Nem tudtunk a dolog nyitjára találni; és némileg csalódva tértünk vissza a táborba. Látogatást tettünk Fazli pasánál, a kit nem találtunk otthon, és Hentynél, a ki nevetve beszélte el, hogy tegnap sokkal érdekesebb vendége volt, egy — különben ártatlannak látszó hosszu kigyó, a mely barátságosan becsuszott sátrába és csendesen melléje telepedett, mialatt ő levelezésébe volt elmerülve. Szórakozottságában még bot gyanánt vehette volna a kezébe.

Az indulási parancsot egész nap hiába vártuk. De hiába vártuk D. barátunkat is élelmi szállitmányunkkal Nisből. A törökök azt mondták, hogy a város csak öt órai távolságra van; de vagy az uttal vagy D. lovával számitottak roszul. El kellett tehát odázni lakmározási hajlamainkat. Este felé visszatértek a pasák is, csak egy nagyobb kémszemlére voltak. Nedzsib pasa

lábát megrugta a ló; le kellett feküdnie; de kérdezősködésünkre megnyugtattak, hogy nincsen nagyobb baja,

Mi is lefeküdtünk tehát sátrunk alatt nagy kényelembe helyezkedve. Egész éjjel nyugtalanul aludtunk; szokatlan mozgás, dongás, lódobogás és kerékzörgés volt körülöttünk. Ugy reggeli fél öt tájban be jön dragomanunk, hogy az egész sereg elment már, a pasák is indulóban vannak, a sátrakat is szedik szét; sietnünk kell. Öltözködni kezdtünk. Egyszerre ropogást hallunk, mintha csak egy óriási máglya égne mellettünk; kiabálás keletkezik, a következő pillanatban aztán eltünik fejünk fölül a sátor, és mi legteljesebb pongyolánkban egyszerre napvilágra kerülünk egy csomó nevető török katona és tiszt — köztük Nedzsib pasa — társaságában, a kikkel magunk is együtt kezdtünk nevetni. De erre nem sok időnk volt; egy ölnyire tőlünk egy nagy száraz lombkaliba teljes lángban állott. E miatt rántották le a sátrat, a kalibát meg talán valami jókedvü csausz azért gyujtotta meg, hogy a sátrat leránthassa, s igy a mi szemünkből az álmot mentül előbb kiverhesse. Ez sikerült is neki; ily gyorsan soha se józanodtam ki az álomból.

Néhány katona sietett segitségünkre. Egyesült erővel nyaláboltuk fel a sátorban — helyesebben a sátor helyén — szerteszét heverő holmiainkat, és helyeztük biztosságba a tüztől kellő távolságban. Öt perc mulva készen voltunk az öltözködéssel és csomagolással is. Apró málháinkat a nyereg mögé csatolva készen állottunk. Csak müvész grófunk volt nagy bajban. Népszerüsége a közkatonák közt sem lehetett igen nagy; mert holmiját a gyors hurcolkodásnál annyi felé hordták, a hány darab volt. Fél óráig futkosott félcsizmában nadrágtalanul; még akkor is öltözködött, mikor Nedzsib pasa már indulni akart; kulcsai pedig sehogysem kerültek elő. Végre elkészült; de bajának nem volt vége. Jelentékeny málháját a táborba egy kis kocsin hozta. E kocsi dragomanjával együtt Nisből még akkor sem tért vissza. Mit tévő legyen? Itt csak nem maradhat; mert az egyetlen lovas katona, kit a törökök szolgálatára adtak, ő pedig agyon boszantott, nem képes őt a szerbek és basibozukok ellen megvédelmezni. Aztán dragománja sem jő idáig, ha látja, hogy a hadsereg elvonult. Nedzsib pasa segitette ki a bajból, rendelvén számára egy teherhordó lovat, melyre málháját felkötözték.

Megindultunk tehát mi is — a nisi országuton. Már mikor hirtelen felébredésünk első meglepetéséből fölocsudtunk, csudálkozva láttuk, hogy az egész sereg nem Bánnyának, a merre mi vártuk, hanem vissza Nis felé indult meg. Az országut egész hossza, a meddig csak láthattunk, zsufolva volt csapatokkal, mintha csak egy hangyaboly lakossága indult volna uj tanyát keresni. Tehát Nisbe megyünk? kérdeztük vegyes érzelmek közt. Mert egy részről nem igen egyezett meg számításainkkal, hogy Vidintől, a hova az első csata után vissza akartunk volna térni, igy egy csapással elvágattunk; más részről azonban nem igen bántuk, hogy a nisi élelmezési raktárakhoz és saját — a mint hittük — utban lévő élelmünkhöz is közelebb jutottunk. Nedzsib pasa aztán felvilágositott bennünket, hogy visszafelé megyünk ugyan, de nem vissza; Nis felé, de nem Nisbe. Utunk célja egyelőre Dervent, honnan aztán a hegységen keresztül fogunk nyugatnak előnyomulni. Megnyugodtunk. Élelmező barátunkat ugyan talán soha sem fogjuk viszont látni; de legalább egy komoly akcio gyupontjában vagyunk; és nélkülözéseink kárpótlásaul nagy dolgokat fogunk látni. S ebben nem is csalódtunk.

Még egy bucsupillantást vetettünk elhagyott táborunkra. Az utolsó csapattal indultunk el; s mögöttünk ott is megkezdődött a rombolás munkája. A nagy kiterjedésü táborból mindenünnen láng és füstoszlopok csaptak fel; s a tüz villámsebességgel terjedt a hosszu kalibasorok csörgeszárazságu lombfalai között. Gyönyöru látvány lehetett kivált a püromanikus basibozukok számára, kik a tüznél valószinüleg utolsó reggelijüket sütötték meg, hogy aztán a sereg nyomában ők is elvonulva csak a holt némaságot hagyják maguk mögött.

XI.

A Trezibabától Derventig és Alekszinácig. — A Timok felső völgye. — A délkeleti szerb hegység. — A Gulijanszka planina lábánál; egy kihalt ország. — A la guerre comme à la guerre. — Harctéri levelek a török sereg anabasisáról és harcairól. — 1. Két napi menet; az első harc Rzavcinál; egy kis csatatér; ellenséges fejek és törzsek; katonai »terep« leirási kisérlet. — 2. Rzavcitól előre; katonai sakjátszma; szerb foglyok; tiz forint egy eleven fő. — 3. Alekszinác előtt; a török és szerb pozitiók; egy esti támadás; hibás cimzéssel érkező szerb golyók; zsurnaliszták veszedelemben; egy emlékezetes ág, melyet nem hozunk el emlékül. — 4. Az augusztus 23-iki török támadás az alekszináci sáncokra; a nagy harc reporter távlatból; utólagos bölcs elmélkedések. — 5. Uj veszedelem; szerbek a hátunk mögött; Fazli pasa neki vetkőzik; visszavonulásunk a Morava partjára; látogatás az ostromolt táborban; ujabb ismerkedés a szerb golyókkal; a törökök visszafizetik a 23-iki kölcsönt.

Az ut Knyazseváctól Derventig a trezibabai fensikon hullámzik tova, ugyanazon képektől kisérve, melyekkel már táborunkban találkoztunk. Mindenfelől kopár tornyos magaslatok, melyek az uton kivül, melyen haladtunk, az emberi munkának nyomait sem tüntetik fel. Az ut mellett egy elhagyott csárda, alant egy oldalvölgyben vagy egy távolabbi lejtőn egy kisebb község mutatják csak, hogy még sem vagyunk távol minden emberi tanyától. Pedig mégis távol vagyunk; az ember legalább messze elmenekült innen. A török sereg előnyomulásában Knyazsevác ellen egyszer már átvonult e tájon; nem maradt a nyomában egy ép fűszál sem; a basibozukoknak itt már nem igen akadt dolguk. Egy szerb katona holtteste, vagy néhány igazhivő friss sirhalma mutatja a helyet, hol apróbb harcok folytak. Az

ut felén Ponornál kilátás nyilik az oldalvölgybe, melynek hosszában a hires Babina Glavától Pandiralon át egyik török hadoszlop előre nyomult, hogy Knyazsevác előtt kezet nyujtson a Nis és Gramada felől betört főseregnek. E helyek látása csudálatot keltett bennünk, nem annyira a török sereg iránt, melynek alig kellett fegyvereit elsütni, mint inkább a szerb csapatok iránt, hogy oly kevés Leonidás találkozott köztük e természetes várak védelmére.

Közvetlenül Dervent előtt meredek kanyarulatokban száll le az ut a Trezibaba planináról ismét a Timok völgyébe. A folyó Knyazsevácnál két ágra — a Trgoviski és Szvrlyicski Timokra — oszlik; és utóbbi nyugoti ága a Trezibaba planinát megkerülő nagy kanyarulattal ismét elénk kerül Derventnél, melytől néhány mértföldnyire kelet felé eléri már forrásait. Az országut itt csak átmetszi a Timok völgyét s a tulsó oldalon ismét megkezdi felkapaszkodását a szerb-török határhegységre, a Gulijanszka planinára, melynek vizválasztóján Gramada fekszik, már csak alig két mértföldnyire a Nisava kényelmes völgyén elterülő Nistől.

Mi nem haladtunk tovább ez uton; nem kapaszkodtunk fel a magas planinára, hanem éjszaki oldalaiban apróbb gerinceken, szűk völgyeken, szakadásokon és magányos katlanokon keresztül folytattuk utunkat. Elhagytuk a kopár magaslatokat; mindenütt emberi tanyák közt, ember által munkált földön jártunk; csendes zugokban, melyek az emberi nem békés aranykorának végső menedékül szolgálhattak, mig a háboru vas lábát beléjük nem tette. Fent, a magaslaton »holt országot« láttunk; ez »kihalt ország« volt, melyből az élet csak az imént költözött el. Most mi vittünk belé rövid uj életet és — pusztulást.

Ez a pusztulás nem hatott meg ugy bennünket, mint a Timok alsó völgyében; pedig itt e csendes zugokban tán még fájdalmasabb lehetett volna; de hiába, már »aguerrirozva« voltunk. »A la guerre, comme à la guerre« mondták minduntalan francia nevelésü török tiszteink. S e jelszó mellett fel sem vettük a koplalást és tikkasztó meneteket; nyugodtan lovagoltunk két lángokban álló ház szük közén át közvetlenül a municiós kocsi után; lelkiismereti furdalás nélkül szedtük az uratlannak nyilvánitott szilvát és vadásztunk megvaditott csirkékre; és végre

már tán borzadály nélkül tekintettünk a holt testekre is, melyeknek fris sebeiből csak az imént ömlött ki az élet.

De nagyon is előre sietek elbeszélésemben. Pedig a török seregnek ez előnyomulása Derventtől Alekszinácig, nemcsak a lefolyt háborunak egyik jelentékenyebb momentuma, de különben is oly katonai tény, mely más földön és más háboruban végrehajtva, bizonyára helyet kapna a hadi történelem lapjain. Igy legalább én akarok e rövid Anabazisnak néhány lapot szentelni; azt a pár lapot, melyben akkor közvetlen benyomásaim alatt elbeszéltem történetét, s a melynél jobban (s rövidebben) most sem tudnám megirni.

1.

Alekszinácz előtt, aug. 21.

»Augusztus 17-én reggel a jó karban lévő szerb országuton fél 10 órára érkeztünk Derventbe, a hol letérve az utról, egy erdős hegyoldalban pihentünk vagy egy órát. Dervent néhány házból álló állami telep; csakis egy távirda és postahivatal, s egy fogadó állnak az ut mellett; csupa szép emeletes házak, melyek most természetesen romokban vannak. E házak feletti magas parton a Trezibabára felvivő utvonalat hatalmas földhányások védelmezték; de a sáncokat nem védelmezte senki; a törökök legalább elég könnyen jutottak birtokukba. Igaz, hogy most félig ismét feladták, mert Dervent és Knyazsevác közt alig maradt török sereg. Itt Derventnél tudtuk meg ugyanis, hogy Aziz pasa is hadoszlopunkkal van; sőt annak épen előcsapatát képezi dandárával. Mi azt hittük, hogy legalább ő van a knyazsevác-bánnyai országuton kiküldve a végett, hogy a török fősereg mozdulatáról a figyelmet elvonja. Nem volt igy; a minthogy általában nem voltunk képesek a törökök hadi terveit eltalálni.

Derventnél nyugatnak a hegység közé vitt utunk. Tán helytelen is azt mondani u t u n k; mert szántóföldeken, erdőtisztásokon, vizmosásokon ép annyit jártunk, mint egyes mezei utakon.

Dacára térképünknek és iránytűnknek, néha egészen zavarba jöttünk, ha nem is utunk iránya, de legalább hollétünk felől, s a legtöbb tiszt nem tudott fölvilágositást adni. Térképünk, a közös hadsereg táborkara által a háboru kezdetén kibocsátott,

de nem egészen kidolgozott térkép, a legjobb volt azok közt, melyek akár nekünk, akár a török vezéreknek rendelkezésére állottak, s a főbb vonalakon egész biztosan tájékozást is nyujtott; de a mellékes völgyeket, ugy látszik, inkább csak találomra adta, s ez egész vonalon cserben hagyott bennünket. Csak este találkoztunk vezérkari tisztekkel, a kiktől éjjeli táborozásunk helyét megtudtuk.

Hadoszlopunk előtt a cserkesz lovasság raja kóborolt, egy két órányi távolságra felgyujtva előttünk és körülöttünk a falvakat; ezzel jelentve, hogy nincs ellenség közelünkben. E vad lovasok Derventnél pihenésünk alatt csatlakoztak hozzánk. Addig Knyazsevác előtt és Bánnya felé voltak alkalmazva; most visszarendelték őket, hogy hadoszlopunk elővédjét képezzék. Derventnél utól értek bennünket és mint egy méhraj szálltak le a tulsó hegyoldalokból, rögtön, ugyszólván pihenés nélkül neki vágva a másik oldalnak, melyre indulandók voltunk. Ez előnyomulás és a következő harcok alatt volt alkalmam tapasztalni a cserkesz lovasság kitünő voltát, s egyszersmind hasznát a török seregben. Az egész előhadi szolgálatot ugyszólván a cserkeszek végezik, még pedig kitünően; a rendes lovasságnak, mely különben elég csekély is, alig marad itt tennivalója; a cserkeszek képezik elől a portyászhálózatot, mely a fősereg mozdulatait biztositja és egyszersmind az ellenség elől eltakarja. S ami az ellenség felkutatását illeti, arra kétszeresen alkalmas a cserkesz egyéni tulajdonságainál, embervadász hajlamainál, s azon merészségénél fogva, melylyel az ellenség puskacsöveit felkeresi.

A cserkeszeken kivül egyébiránt a török rendes sereget is a legelőnyösebb oldaláról mutatta be a gonosz mars, melynek tanui voltunk. A gyalogság, habár időről időre ellankadva, de azért elég jó kedvvel és erővel haladt. A lovasságnak, melynek itt lévő része többnyire igen jó karban tartott lóanyaggal bir, volt a legkönnyebb feladata. Annál többet szenvedett a tüzérség, melynek kitünő fogatai majd megszakadtak ez uttalan utakon; kivált a meredélyeken lefelé, hol az egész suly a két hátulsó lóra nehezedett, valóságos kin volt nézni ez állatok küzdelmét. Csak itt értettük meg, hogy miért vesznek a törökök oly óriási, 16 markos (s ha lehet magasabb) hátsó lovakat ágyuik fogataiba. Láttunk már nehéz utakat; de ha a török sereg szemeink előtt nem tette volna meg ez utat, alig hittük volna, hogy egy körül-

belül 40 ezer emberből álló sereg ily gyorsasággal és annyi fennakadás nélkül képes legyen e területen előre haladni.

A haladás egyébiránt csak a területhez képes volt gyors. A leégett Mercelot falut nagynehezen elérve, s odahagyva, néhány jelentékeny emelkedésen át a Timoknak egy szélesebb oldalvölgyébe jutottunk. Itt a hadoszlop, mely az imént megjárt keserves hegyi utakon nagyon szétnyult, a völgyi patak partjain vivő két parallel uton haladva, kezdett kissé összébb vonulni. Már alkonyat felé volt, mikor a völgy végén levő Lalinci falunál ismét uj hegységre kapaszkodtunk fel. A trezibabai táborból a hadoszlop végén indultunk el; itt már dacára lassu haladásunknak, egészen az élén járó lovassághoz jutottunk. Igy történt azután, hogy midőn jelt kaptunk a megállapodásra, egy egész órát kellett a főhadiszállás tanyájáig visszalovagolnunk, mely még a Lalincin tul levő erdőben volt felütve. Csakhamar magasan fellángoló tábori tüzek gyultak ki az erdőben, hol voltunk, a széles völgy egész hosszában, és az előttünk levő ormokon, hol előcsapataink táboroztak. Mi nem tartottuk ugyan szükségesnek a hegyek ilyetén kivilágitása által bejelenteni a szerbeknek érkezésünket, de a látvány szépsége kibékitett bennünket e hátránynyal, melyen ugy sem segithettünk. Később azután még jobban kibékitett az álom, mely dacára a szigoru párnának, melyet föld édes anyánk keblén találtunk, s a hideg takarónak, melylyel egy rideg harmat szolgált, csakhamar elnyomott bennünket.

Másnap, 18-kán, reggel a főhadiszállással 8 órakor indultunk utnak. Az előcsapat, melyet ma Fazli pasa hadosztálya képezett, természetesen már rég előttünk járt. Ismét hegyen és völgyön, uton és ut nélkül haladtunk; az előbbi nap nehézségei ismétlődtek; csakhogy a csapat, ember és ló már fáradtabb volt. Sokkal több maradozóval és beteggel is találkoztunk, mint az előbbi napon; s itt ott fennakadt, ágyukat és tölténykocsikat is láttunk, melyeket legénységük és a gyalogság csak nagy nehezen tudott ismét mozgásba tenni. Ennek különben nemcsak az ut, de a rekkenő hőség is volt az oka.

Északi irányban haladva tiz óra után érkeztünk egy völgykatlanhoz, melybe az ut leszállott, hogy tulsó oldalán egy kis irányváltoztatással nyugatnak ismét kikanyarodjék. A tulsó oldalon már láttuk az előhadat képező hadosztály egyes csapatait

felfelé menni. A menetformációból már átment a harcformációba; és a gyalogság az ut mellett két oldalt elől lövészvonalakkal kapaszkodott fel az uralkodó magaslatokra. Ez az ellenség közellétét jelentette; melynek hirét a cserkeszek hozták meg. A mint az első lövészvonal eltünt a gerinceken, megkezdődött a puskatüz, a gyalogság nyomában lovasság és ágyu ment és nemsokára az első ágyuszó is eljutott hozzánk.

Meggyorsitottuk lovaink lépteit, a mennyire ez az egymás hátán felfelé tolongó csapatok közt lehetséges volt.

Mikor felértünk a tetőre és áttörtünk sürü bozóttal fedett lapján, a müködésben volt ágyuüteg épen felszedte sátorfáját, hogy a következő halomsoron foglaljon állást, honnét a cserkeszek és a nyomukban járó gyalogság ép akkor üzték el a szerb csapatokat. Az ágyuk még néhány lövést tettek, s aztán a harci zaj rövid egy órányi idő mulva elcsöndesedett.

Az egész küzdelem egy kis előőrsi csetepaté volt, melyben a szerbek komoly ellentállást nem tudtak kifejteni. Török részről legalább csakis a cserkeszek és egy üteg vett részt a küzdelemben, a gyalogságnak alig maradt teendője. De azért mégis csata volt ez, s mi csatatéren állottunk. Közelünkben egy tüskekerités mögött egy levágott szerb fej nézett ránk a füből; a fiatal vonások sem fájdalmat, sem haragot nem mutattak; a nyugodt arc mintha csak egy alvó emberé lett volna. Hirtelen vethetett véget életének a gyilkos golyó, vagy még gyilkosabb kard. Tovább haladva a halál uj és uj rémitő alakokban üdvözölt bennünket; fejetlen törzsek, melyeken a szétmarcangolt nyakból még szivárgott az élő vér, és ismét törzsnélküli fejek, melyek élénk tekintete, mintha még a tőlük elválasztott testet kereste volna. Borzasztó tanui ama vadságnak, melylyel a cserkesz még a halál után is folytatja a küzdelmet ellenségével.

De tőlünk is megkövetelte a halál adóját. Fent a dombon, honnét Fazli pasa intézte a küzdelmet s adta ki további rendelkezéseit, néhány lépésnyire tőlünk egy cserkesz harcos holtteste feküdt. A szerb golyó szivét járta át; fiatal arca most ily oly büszke maradt, mint volt életében; teste le volt takarva; körülötte társainak egy csapata végezte a halotti szertartásokat; leguggolva kezeiket földdel dörzsölték meg; viz hiányában földdel végezvén imádság előtti mosdásukat. Azután egy katonai

imam, a test baljára állott, mögötte 16 cserkesz két sorba sorakozott. A pap mormogva kezdett imádozni; egy pillanatra mindkét fülét befogta, hogy a mohamedán rituale parancsa szerint a világ zaját magától elzárja; azután imádság közben többször felemelte kezeit »allah akbar« kiáltással, s a mögötte levő cserkeszek utánozták példáját; végül a pap és a csapat egyszer jobbra, egyszer balra forditotta fejét (e végső bók az imádkozó mohamedán melett őrt álló két angyalnak szól) és befejezte imádságát. A szertartás be volt végezve, s a halott társai a sir megásásához és a temetéshez fogtak. Még néhány török temetéssel, még néhány szerb halottal és vagy három szerb fogolylyal találkoztunk bolyongás közben; de nem foglalkozhatom tovább e jelenetekkel. Mi néhány ember halála ott, hol ezrek és ezrek készülnek az élethalál küzdelemre? E harc óriási lépései, melyek alatt egy ember eltiprását észre sem vesszük, vonnak magukhoz.

A napi munka be volt fejezve; utunk is elérte egyelőre célját. Szemben álltunk az ellenséggel. Ezentul már nem utazás, hanem lépésről lépésre való térfoglalás és küzdelem várakozott ránk. Fazli pasa hadosztályával, mint előcsapat az előttünk levő halomsoron foglalt állást; a főhadiszállás az ellenségtől elfoglalt első hegygerincen ütötte fel tanyáját. A sereg zöme itt a mellékhalmokon és völgyeken telepedett le; jó része azonban, kivált az egész train még hátul valahol a hegyi utak közt vesződött, és csak a következő nap folytán érkezett meg.

A következő nap (19-ike) pihenés napja volt a csapatokra nézve. Szükség volt e napra nemcsak az elmaradt csapatok és élelmezési vonat bevárása miatt, hanem az ellőtünk álló terület közelebbi recognoscirozása végett is, melylyel a vezérkari tisztek s kivált Nedzsib pasa egész nap el is voltak foglalva. De volt aztán egy másik nagy oka is e késedelemnek, s ez az, a mint csakhamar megtudtuk, hogy várakoznunk kellett a nisi sereg előnyomulására a Morava völgyében. Épen csudálkozni kezdtünk ez előnyomulás kimaradása felett, a mikor egyszerre a távolból felcsillámló Morava mellékéről égő faluk lángja és füstje emelkedett a magasba. A felgyujtott szerb faluk füstje lépésről lépésre mutatta Ali Szaib seregének előnyomulását.

Ali Szaib Nistől jókora kerülővel a Morava balpartján, a Jasztrebac hegységen és Supovácon át nyomult le a Morava völ-

gyébe, — a mint ezt Nedzsib pasától hallottuk; és most lépésről lépésre küzdve haladt előre; ezt a déltájban áthallatszó ágyulövésekből is megtudhattuk. Alkotnyatkor azután a tábortüzek mutatták meg egész világosan, hogy a balparti sereg zöme a Jasztrebac északi lejtőin Supovácon innen áll, mig előőrsei egész Tesicáig haladtak. Az apró világitó tüzek egész sorai jelölték meg a tábor körvonalait a hátulsó hegység fekete lapján. Láttuk, hogy minden készen áll, a két sereg kombinált előnyomulására, melynek másnap meg kellett kezdődnie.

A pihenés napját egyébiránt felhasználtuk arra, hogy a területen, mely a következő napok küzdelmeinek szintere leendett, a hivatalos recognoscirozás mellett magántanulmányokat is tegyünk. Táborunk az itt Szerbiába beszökellő török területnek keleti határán Rzavci falu felett állott; előőrseink a következő halomsorokon már török területen voltak elhelyezve, Fazli pasa tábora maga egy kimagasló ormon, mely az előtte fekvő völgyön és hegyhátakon is uralkodott. Az előcsapat ütegei kész állásokban voltak, és bármely pillanatban akcióba léphettek egy véletlen támadás esetére. Előttünk félkör alaku hegyhátak vonultak el, melyek a Morava völgyéből kiemelkedve párhuzamosan kanyarodnak északnak és csatlakoznak a nyugotról keletnek vonuló Ozren magaslataihoz. A hegyhátak közt mély völgyek fekszenek, melyek mindegyike egy kis folyót visz a Moravába. Táborunk elsején állott e hegyhátaknak; előőrseink, a másodikán. Azontul egy harmadik és negyedik, mindinkább rövidülő hegyhát emelkedik, s egy ötödik már közvetlenül Alexinác előtt, mig a hatodik, mely már a félkörből mindinkább egyenes vonalba megy át, egészen Alexinácnál csatolja össze a Moravát az Oblaglava és Ozren láncával. E hatodik hegyháton láthatók az alexináci állás főerődítményei. A hegyhátak majd mindenütt erdővel fedvék, és néhány kitünő védelmi positiót nyujtanak. Oldalt északnak a fentemlitett Ozren és az Osztra csuka emelkednek. Az utóbbinak háta mögött fekszik Bánnya. Ennek irányában a hegygerincek felett egy szabályos gúla magasodik ki, mely bizonyára a Bánnya felett fekvő R t á n y sokat emlegetett piramisa lesz. Az ut tőlünk jobbra kanyarodik fel a jelentékeny hegységre. Ép ezért egész az utolsó pillanatig, a mig csak Ali Szaib előnyomulásának jeleit nem láttuk a Morava völgyében, nem is tudtuk, valjon támadásunk nem

Bánnya ellen fog-e irányulni? Most már természetesen tisztában kellett lennünk operációink célja felől. Alexinác volt az, melyet az előtte levő hegység miatt nem pillanthattunk ugyan meg; de láttuk a hozzája vivő Moravát különféle helyeken a hegyközökön átcsillámlani.

Mielőtt legközelebbi alkalommal, mert most már hajtják irónomat, (melylyel, a földön heverve vetem papirra e sorokat), folytatnám az események elbeszélését, egyelőre tán a Knyazsevácból ide nyomult török sereg összealkotásáról kellene néhány szót szólnom. Achmed Ejub serege jelenleg három hadosztályt foglal magában: Fazli pasáét, mely velünk együtt jött át Zajicsárból (dandárnoka Achmed pasa), Husszein Szabri pasáét (dandárnokai: Rifad, Aziz pasák és Achmed bey) és Szulejmán pasáét (Husszein, Szelami dandárnokokkal és még egy harmadik dandárral). Husszein Hami pasa hadosztálya, mely az első knyazseváci harcok alatt (Hafiz és Serif dandárnokokkal) szintén e sereghez tartozott, visszajövet Derventtől Nis felé küldetett, hol Ali Szaib müsir seregébe osztatott. A három hadosztály erejét megközelitőleg 35—40,000 emberre lehet tenni 24 üteggel és 3 lovas ezreddel.

2.

Alexinác előtt, aug. 22.

Mai levelemben, melyet sikerült már utnak inditanom, megismertettem önökkel a török sereg erőltetett marsát Derventtől Rzavciig, s egyszersmind az előórsi csetepatét, mely után a sereg ottani állásainak birtokába jutott; adtam egyszersmind rajzát, az előttünk levő területnek, melyen a további akciónak lefolynia kellett. Most tovább mehetek az előnyomulás leirására, mely 20-án vette kezdetét. Nedzsib pasától még 19-én este meg tudtam, hogy a további mozdulatok célja most már a Morava völgye, még pedig egy rocadedal (oldalvonulással) balra a völgy Buimir és Glogovica falui irányában. Megtudtam egyszersmind azt is, hogy a sereg nagy trainjét már Derventnél Nis felé dirigálta, a honnét az a Morava völgyén fel 20-án, vagy 21-én lesz a sereghez csatlakozandó. E csatlakozás sikerének reménye annál alaposabb volt, mert a szerbek bizonyára nem várták ezen oldalról a fősereget, s legfeljebb a Nis felől előnyomuló seregnek egy detachementját sejtették itt.

A sereg beosztása a Rzavcii állásban a következő volt. Elől egy magasan domináló tetőn és hegyháton állt Fazli pasa hadosztálya, mint előhad; mögötte lépcsőzetesen jobbra Szulejman hadosztálya a főhadiszállással; és leghátul szintén lépcsőzetesen jobbra Husszein Szabri hadosztálya. Ezen állásokból indult meg az akció aug. 20-án. Az előhadat ezuttal Husszein Szabri hadosztálya volt hivatva képezni, mig Fazli pasa hadosztálya előnyös, és természettől megerősitett állásában tartalékul maradt. Az előhad mozdulatai már korán reggel megkezdődtek, a főhadiszállás körüli csapatok azonban csak 8 óra tájban jöttek mozgásba. 9 órakor mi is megindultunk és kerestünk helyet a szemlélésre. Az előhadat — a mennyire legalább innen láthattuk, már teljes csatarendbe találtuk kifejlődve. Elől a cserkeszek, s az előhad lövészvonalai tartalékaikkal együtt már meghaladták az előttünk levő csekélyebb halomhátat; a nagy tartalékok pedig három zászlóalj és egy üteg a szélső jobb szárnyon, és később ugyanannyi az állás dereka felé — a hát innenső lejtőjén álltak. Ez erős vonal mögött a völgyi uton egyre tartott a derékhad osztályainak balra vonulása. A szerb állást a szemben velünk levő magasabb halomháton láttuk, azon, melyet előbbi levelemben, mint a Rzavcitól Alexinácig egymást felváltó parallel halomsorok harmadikát jelöltem meg. A küzdelem nem kezdődött meg; még a cserkeszek nagy lovas tartalékait is ott látjuk két mozdulatlan tömegben a szerbek elől egy kis halom és erdő által elfedve.

12 óra felé fellovagoltunk balra a Fazli pasa állásának élét képező magas tetőre, a melyről az egész csatatér a Moraváig, mint egy saktábla feküdt előttünk; a csapatok is mintha csak egy láthatatlan kéz által mozgatott figurák lettek volna. E pillanatban kezdődött meg a támadás a török jobb szárnyon két üteggel az alattunk levő halomról; a szerbek, kiknek két ütegét magasabb helyzetünkből még jobban kivehetjük, csak gyéren felelnek. A szerb állás közvetlenül a török határon Sztanzi falu előtt volt jobb szárnyával Dobrujevác, balszárnyával Lipovác falukig terjedve. A török gyalogság lövészvonalai már lehaladtak a völgybe, a cserkeszek nagy része pedig eltünt. A szerbek jobb szárnyának ütege egy tisztáson állt; egyszerre az oldalt levő erdőben nagy fegyverropogás támad, a tisztást menekülő gyalogság lepi el, nyomban utánuk vadul és rendetlenül száguldozó lovasság. A

cserkeszek voltak, a kik az erdőn át meglepték a szerb gyalogságot és most ugyancsak kegyetlenül gazdálkodtak benne. Elég távol voltunk arra, hogy e jelenet kinos oldalát ne lássuk; csak az jutott el hozzánk, a mi érdekes volt benne, szaggatott puskaropogás, a sakfigurák rendetlen futkozása és csoportosulása. Itt-ott egy futó kisebb alakot utolért egy lovas, egy pillanatra megállapodtak, ez a küzdelem volt; néha a fegyver villogását is láthattuk, azután csak egy alak ment odább, s az rendesen a lovas volt. Vagy öt perc alatt a tér ismét tiszta volt; a szerb üteg nek sikerült még idején tova menekülni, a cserkeszek csoportosan rohantak ujra az erdőbe az ellenség üldözésére. A másik szerb üteg még néhány lövést tett, és csakhamar követte társa példáját. A szerb balszárny is visszavonult.

Nemsokára azután a következő völgyben kezdődött ujra a puskatüz: az ott levő faluk — Dobrujevác, Stanzi, Lipovác, kigyuladása jelentette, hogy török kézben vannak. A cserkeszeket azonban a rombolás munkája egy pillanatra sem állitotta meg katonai teendőjükben. Nemsokára már a másik hegyhát egy nagy tisztásán át üzték a szerb gyalogságot, melylyel együtt eltüntek a tulsó erdős lejtőn. Hanem egyszerre a tisztás ujra megtelt lovas alakokkal; ismét a cserkeszek voltak, de ezuttal visszafelé száguldva; egy részök a tisztáson át vissza ismét az erdőbe rohant, a később jövők azonban a tisztáson mintegy tanakodva megállapodtak. Világos volt, hogy az erdőben meggondatlanul egy jó állásban levő szerb gyalogosztály puskacsöveibe rohantak és a kölcsönnek legalább egy részét visszakapták. E feltevésünket este egy cserkesz fiu elbeszélése meg is erősitette; a mint mondá, a szerbek egy árokban voltak és szörnyen közéjük lőttek; testvére mellette esett el, a mi nagyon nyomta szivét; de e mellett nagy veszteség gyanánt emlitette meg, hogy testvérének 30 lirás (300 frtos) lova, a mint lovagja leesett, tovaszáguldott és a szerbek kezébe jutott.

A török gyalogság egyébiránt a cserkeszek nyomában volt, és tovább folytatta az előnyomulást, melyet a szerbek nem tudtak, vagy akartak e helyütt hathatósan akadályozni. Ütegeik foglaltak még egyszer állást, gyalogságuk is fejtett ki itt ott némi ellentállást, mely a török gyalogság tömegeinek közbelépését szükségessé nem tette: de egészben véve a Rzavcitól számitott

negyedik hegygerinc, melyet az alexináci erődítésektől csak egy kisebb s a folyónál egészen ellapuló halomnát választ el, jobb szárnyunkon már a törökök hatalmában volt. Azontul a török előcsapatok jobb szárnya lenyomult a völgybe azon mértékben, melyben a tartalékban álló tömegek egyre vonultak és fejlődtek balra, folyton uj rajokat bocsátva előre, tova nyujtva a balszárnyat a Morava felé, és e vonal mögött helyet nyitva a még hátul levő török csapatoknak az uj állások nyugodt elfoglalására.

Esti 6 órakor elől a gyér küzdelem egészen megszünt, s az egész sereg annyira beilleszkedett uj állásaiba, hogy Fazli pasa tartalékban álló hadosztálya is parancsot kaphatott az indulásra. A hadosztály ismét tartalékban maradt és a szerbektől ma elvett első hegyháton, félig még török határon a Dobrujevác feletti őrháznál foglalt el egy erős állást, mely három oldalra könnyen védhető lejtők felett áll és csakis délnyugoti irányban a Morava felé képez egy erdős gerincet.

Összefüggő leirását igyekeztem adni a török fősereg benyomulásának az Alexinác előtti állásokba. De vissza kell mennem néhány órát, hogy a Morava tulsó partján szintén szemeink előtt történt küzdelmet is bevonjam elbeszélésembe. Már fél 1 órakor komoly ágyutüz keletkezett a Morava tulsó partján, helyenként egészen láthattuk mind a két sereg ütegeinek állását és tüzét. Két három üteg volt mindenik reszről müködésben; a törökök egy kisebb halmon Grejac falu előtt, a szerbek pedig alatt a sikon Tesica falu irányában állottak. Élénkebb küzdelem azonban nem fejlődött ki, és a gyalogság nem is lépett komoly akcióba. Az ütegek legalább vagy három órán keresztül ugyanazon állásokban maradtak. Négy óra felé azután elhallgatott az ágyutüz; a szerbeknek azonban vissza kellett vonulniok; a kigyulladó égések világosan mutatták, hogy Ali Szaib előcsapatai (a cserkeszeket ott lovas arnauták pótolják) már tul haladtak a szerb ágyuütegek előbbi állásán.

A török főhadiszállás Fazli pasa tartalékállásában ütött tanyát. Mi is ott maradtunk. A vezérlet természetesen meg volt elégedve az eredménynyel; a két sereg kombinált müködése idáig sikerült, az innenső sereg birtokába jutott a további akcióra szükséges pozicióknak, a tulsó sereg felküzdötte magát az innensővel egy vonalra. Egyébiránt az elfogulatlan szemlélőnek is csak elis-

meréssel lehetetts zólnia a mai manoeuvre felől, akár az óvatosságot tekintve, melylyel az előcsapatok lépésről lépésre tért foglaltak, akár a biztosságot, melylyel a tartalékok a balszárnyat kiterjesztették, és uj és uj tartalékoknak adtak helyet. Igaz, hogy a szerbek csekély ellentállása mellett az egész müvelet egy békebeli manoeuvre jellemével birt. Hiba gyanánt emlithetnők fel, ha a balszárny e napon egész a Moraváig ki nem terjesztetett s az összeköttetés a két sereg között létre nem hozatott, habár a cserkeszek, a mint az égésekből láttuk, az innenső parton is eljutottak a folyóhoz. Ez összeköttetés teljesen csak másnap állittatott helyre Szulejman pasa hadosztálya által, mely az uj állásban a Moravára támaszkodó balszárnyat képezte, mig Husszein Szabri a jobb szárnyon, Fazli pedig a tartalékban állott. A fődolog egyébiránt a miért e pillanatban a Morava völgye, s a benne levő ut különösen fontos volt, az élelem szállitmány elérte a sereget egy hátulsó mellék uton.

A sereg előhaladásáról és állásáról adott képnek kiegészitésére, meg kell még emlitenem, hogy a jobb szárnyon, mely az alexináci szerb állást képező hegyláncnak egy folytatólagos gerincére támaszkodik, e gerincen keresztül 2 zászlóaljat s egy hegyi üteget küldtek fel oldalvédelemnek.

A veszteségek felől, mint rendesen, ugy most sem igen kaptunk hiteles adatokat. Nem is tarthatom feladatomnak e felől hitelesebbet irni annál, a mit hallok. Azt mondták, hogy különösen a cserkeszeknek volt nagyobb veszteségük, vagy tizenöt halott és ugyanannyi sebesült. A sebesültek egy részét magam is láttam a közvetlen közelünkben levő és kivételkép le nem égetett szerb őrházban. A szerbek veszteségéről mitsem tudok, azt mondják csak, hogy »sok.« Köztük egy törzstiszt is volt, a kinek kardját és jelvényét egy cserkesz hozta magával. Vagy hat foglyot is láttunk, a mit valószinüleg azon szerencsés körülménynek köszönhetünk, hogy Nedzsib pasa egy lira (10 frt) dijat tüzött ki a cserkeszeknek minden élve beszolgáltatott fogolyra. Azóta néha néha nem restelli egy cserkesz vitéz foglyát behajtani ősrégi módon, melyet a tatárfutások korából mi is ismerünk, madzagot kötve a fogoly két karjára és ugy hajtva, vagy vonva őt a főhadiszállásig, hol a jámbor mindenekelőtt a szerb sereg állásai és ereje felől kikérdeztetvén, természetesen igen csudálatos és hasz-

nálhatlan dolgokat vall, s azután kenyérrel és vizzel való bőséges ellátás végett a főhadiszállás rendőreinek átadatik.

A következő, vagyis tegnapi nap (21-e) rendkivül zajosan kezdődött, de annál nyugodtabban folyt le. A vidéket sürü köd boritotta, melyen a nap sugarai is alig birtak áttörni, midőn 7 óra tájban erős puskaropogás támadt. Az irány felől csak nagy nehezen birtuk magunkat tájékozni; a táborkar tisztjei sem kaptak még tudósitást. Csak lassan lassan jöttünk tisztába az iránt, hogy a lövések délnyugoti irányból hallatszanak, s igy vagy a mi első vonalunkon, vagy a Moraván tul kell a harcnak lenni, mely egyébiránt lassankint alább hagyott. Az ágyu különben is csak nagy ritkán és vaktában szólhatott bele. Mire a köd felszállt, a fegyver zaja is egészen megszünt. Megtudtuk később, hogy a zaj a Morava tulsó partjáról származott, hol a szerbek megrohanták a török előőrsöket, a miből aztán rengeteg lövöldözés támadt. Különben — a mint egy közlékeny basibozuktól hallottuk — a szerbek már az éjjel is tettek ugyanott hasonló meglepési kisérletet, és szerencsésen le is kaszaboltak vagy negyven gondatlan arnauta önkénytest.

Ezentul aztán még csak este felé zavarta nyugalmunkat néhány lövés a szerb erődítésekből. A török tábor lassankint igyekezett állásába helyezkedni; a főpontokon ellensáncokat emeltek az ütegek számára, különösen egy erősebbet a balszárnyon közvetlenül a Morava fölött, kettőt a középen, s egyet — a mint hallottam, mert nem láttam — a jobb szárnyon is. Általában nem lehet a törököktől megtagadni, hogy ütegeiket bármely állás elfoglalásánál igen jól választott előnyös poziciókban helyezik el, és ha csak legcsekélyebb idejük van rá, könnyü földhányások mögé állitják, ugy hogy tüzérségük legalább mindig készen van az ellenség fogadására.

A sáncok elkészülte után a főhadiszállás a tartaléktáborból átköltözött a völgyön a másik halomháton levő első vonalba, közvetlenül Dobrujevác falu fölé. Mi szintén ide hoztuk át sátorfánkat, a mi lovunkból és saját magunkból állott, miután már a knyazseváci tábor odahagyása óta nem láttunk magunk felett egyéb sátrat a magas — és szerencsénkre elég csillagos — égnél.

3.

Alekszinác előtt, aug. 23.

A tegnapi nap eseményeit kell most megirnom. Reggeli 8 óra tájban kezdődött meg a szóváltás az egymással szemköz álló ütegek közt; bele vegyültek abba a vagy két száz lépés-t nyire a müsir sátra (tehát a mi tanyánk) előtt álló török ütegek is; habár a beszélgetés egész napon át csak szórványosan folyt. Kitartóbban hallatszott az ágyuszó a Morava tulsó partjáról, a hol Ali Szaib ismét küzdelemben állott a szerbekkel. Délután 4 óra tájban komolyabb fordulatot vettek a dolgok a folyón innen is; erős és állandó ágyuharc keletkezett. Tanyánkról, a hol a lehetőséghez képest dolgozgattunk, nem igen nagy kilátásunk nyilt; még elől a teljes erővel működő ütegeknél is csak csekély részét láthattuk az ellenséges állásnak; csakis a magunk távozó, és az ellenség érkező lövegeinek gonosz sivitását hallottuk, a mely zene a kilátás hiányaiért épen nem nyujtott kárpótlást.

Elindultunk tehát a küzdelem áttekintésére alkalmas pontot keresni. A török balszárny vonala mögött kilovagoltunk a Moravához, s ott Husszein pasa dandárjának ütegeitől oldalt egy emelkedésen találtunk is egy kényelmes helyet, melynek közelébe ritkábban tévedtek az ellenséges golyók. Kivülünk még egy csomó basibozuk tett e pontról katonai tanulmányokat. Innen volt alkalmam a szerbek alekszináci állását és erődítéseit egészben áttekinteni.

A Morava partjáról Bujmir és Glogovica faluk között meredeken emelkedik fel egy dombvonal, mely két szakaszban lépcsőzetesen emelkedve északi irányban az Ozren planinának egy magasabb előkupjához támaszkodik. A dombvonal egész hosszában egy természetes sánchoz hasonlit, a Morava völgye és délkelet felé meredeken esve le; és csak odább a kuphoz való csatlakozása előtt van egy enyhébb lejtő és egy előmdomb által összeköttetésben a török állással, melyet már előbbi levelemben leirtam. Ezen dombvonalon vannak elhelyezve a szerbek erődítései, még pedig — a mennyire a távcső segélyével megkülönböztetni lehetett — a folyóra támaszkodó alacsonyabb részen három erős üteg; a további emelkedettebb és kissé előnyomuló lépcsőzeten egy nagy redoute és tán három sánc, vagy kisebb

redoute; azután a kissé hátrább álló magas kupon szintén egy nagyon erős redoute. Mint oldalvédelem az Ozren déli oldalában tekintélyes távolságokra még két kisebb sánc van felállitva, melyek a török jobb szárnyat oldalba veszik. A domb és sáncvonal előtere a Morava közelében puszta, s fedett megközelitést nem enged; ellenben az Ozren felé hajló rész erdővel van fedve, kivéve a sáncok közvetlen közelét, mely puskalövésnyire mindenütt szabad. A kupnak, melyen a legmagasabb és domináló redoute van, meredek oldalai szőllővel vannak boritva, mely azonban a megközelitő ellenségnek nem sok fedezetet nyujt.

A szerb állás a legkitünőbb védelmi vonal egy délkeletről jövő támadás ellen, és erődítvényei nélkül is dominálja, sőt ha az Ozren lejtőjén lévő sáncokat is hozzávesszük, oldalba is veszi a török positiót. Előnye még az is, hogy jobb szárnya egész biztosan támaszkodik a Moravára, mely vagy 60—80 méternyi szélességében és egy, egész másfél méternyi mélységében egyes emberek által igen, de egész csapatok és különösen tüzérség által át nem gázolható, s igy ez állást egy innen jövő oldaltámadás ellen biztositja. Az állás balszárnya, a mennyiben annak a magas kupon levő redouteot tekintjük, szintén a lehető legnagyobb biztossággal bir; nem lehetne azonban ugyanezt mondanunk, ha a kupon tul lévő két bateriát is bele vonjuk a szerb állásba. Az állás, melynek a rendkivüli kiterjedés (8—10 kilométer) ugy is egyik főgyengéje, ez által még inkább megnyulnék, és hathatós védelmére valószinüleg kétszer annyi sereget igényelne, mint a minővel a szerbek rendelkezhetnek; s ezenkivül e ponton minden hathatós oldaltámaszt is nélkülözne. E magaslat a szerbekre nézve alig képezhet egyebet, mint kiindulási pontot a török jobb szárny és oldal ellen való támadásokra; ellenben a törökökre nézve ugyanazon magaslat birtoka saját jobb szárnyuk biztositásának és a még leginkább megközelithető szerb balszárny elleni operációjuknak nélkülözhetetlen feltétele.

Mialatt a szerb állást szemügyre vettük, a török balszárny ütege, melynek közelében áltunk, folytonosan lőtt részint a szemben álló szerb bateriákra, részint az alant levő gyalogsági pozicziókra. A szerb ütegek felváltva feleltek neki. Az alatt a Morava

tulsó partján az ágyutűz, melyet most már közvetlen közelből láttunk, egyre folyt. A folyó völgye itt egy három négy kilométernyi szélességü térré lapul, mely felett a folyóval párhuzamosan futó dombhát és mögötte levő hegység uralkodik. Ali Szaib serege folyton tért foglalt a völgyben és hegységen egyaránt Buimirti, Luzsanye és Nozrina faluk lángban álltak, és az előcsapatok már Mrzol faluig haladtak. A szerbek a folyó mellett épitett két sáncból, melyek a mint látszik hidfőül is szolgáltak, tartották fenn a tüzelést. A törököknek ez ideig még nem volt hidjuk; kevéssel alább, mint a hol mi álltunk, néhány száz ember gázolt át a folyón; ezek voltak két hid verésével elfoglalva, melyeknek a mai nap folytán kellett elkészülniök.

Alkonyatra járt már az idő, mire a táborba visszatértünk. Az ágyutüz egyre erősbödött, és mire tanyánkra értünk, szüntelen bömböléssé változott. Az előttünk levő ütegekből minden pillanatban egy lövés történt; de a kihivó fél ugy látszik az ellenség volt, mert lövései és a mi kellemetlenebb, lövegei még sürübben estek. A szerbek támadó szándéka világos volt; néhány üteget ugy látszik máris előre toltak, golyóik legalább fejeink felett, vagy oldalt sivitottak, és a recsegő fák közt nem épen nagy távolságokban pattantak szét. E pillanatban megkezdődött elől a puskatűz is. Egész táborunkban riadót fujtak; a csapatok néhány perc alatt csatakészen álltak mögöttünk. Mi is felcsomagoltunk már lovainkra.

Én elbizakodva a müsirnak 10 lépésnyire álló sátrába, nem igen tartottam szükségesnek a visszavonulást; társaim azonban, tapasztalt és katonaviselt emberek azon nézetben voltak, hogy a müsir sátrába is beüthet a menykő, ha oda állitja, a merre granátok járnak; s különben is első sorban nem nekünk, hanem a fegyverviselő katonáknak kötelességük magukat főbe lövetni. Nem igen tudtam ellenvetést tenni az okoskodás helyessége ellen, és visszavezettük lovainkat vagy háromszáz lépésnyire a gyalogság tömegei mögé. Az ágyubömbölés, a lövegek baljóslatu sivitása, a puskaropogás sztakkatoi közben a sortüzek gyors futamaival gyönyörü koncertet képeztek, melybe most egy uj hangszer, az emberi torok vegyült. Elől a küzdő sereg első soraiban megindult a törökök csatakiáltása. »Allah, Allah!« hallatszott alant a völgyben s a kiáltás csengve és dörögve szált

fáról-fára, csapatról csapatra, mig végre az egész erdő perceken keresztül csattogva viszhangzott az igazhivők istenének szent nevétől, mely egy pillanatra az ágyuk dörgését is tompa puffogássá fojtotta.

Lélekemelő jelenet volt még reánk kevésbé igazhivőkre nézve is, a kikre pedig nem várt tárt karokkal a próféta paradicsoma az esetre, ha egy megtévedt szerb lövegdarab tudósitói tisztünktől bennünket rövid uton felmentene. Pedig ez a veszedelem nem volt épen távol tőlünk. Néhány löveg már egészen közelünkbe csapott; és 3 tagból álló haditanácsunk többsége ismét visszavonulást határozott. A szakértők nézete az volt, hogy veszedelmesebb helyen vagyunk, mint az ütegnél, mert a tüzérség rendesen tullövi ellenfelét. Lóra ültünk tehát; alig tettünk néhány lépést, mikor az éles zugás egészen közelünkben hallatszék; mintegy parancsszóra hajoltunk le lovaink nyakára; a következő pillanatban egy ütődés és pukkanás hangzott a hátunk mögött, azután recsegés a fák lombjai közt, — e pillanatban néhány lépésnyire társaim mögött voltam — és a felettem levő fáról egy lövegdarab által leszakitott szép ág hullott lábaim elé. Egy pillanatig gondolkoztam, ne szálljak-e le és hozzam-e el emlékül; de egy másik löveg, mely valahol oldalt csapott be, figyelmeztetett az érzelgős növénypréselési hajlam felébredésének idétlen voltára. Tovább lovagoltam tehát, és pedig miután esetleg sem lovam, sem én nem ijedtünk meg e lövéstől, szépen lépésben; mignem néhány ujabb lövés könnyü ügetésre birta egész nem kombattans társaságunkat.

Ez a gyorsitott »koncentrálódás visszafelé« nem esett meg épen minden baj nélkül. Dragomanunk, a ki különben nem volt félénk legény, a nagy sietségben roszul csatolta fel nyergét; egy meredek árokpartról aztán nyergestől, tarisznyástól lefordult az árok fenekére. A dragomán elég hamar felkelt; de annál nagyobb bajunk volt a tarisznyáiból szét hullott főzőedényeknek, poharaknak, kenyereknek, s egyéb élelmi szereknek összeszedésével. Koplaltunk már eleget ahoz, hogy nagyobb legyen ragaszkodásunk (Nisből) az nap érkezett kenyereinkhez, mint félelmünk a szerb ágyugolyóktól. De azért mégis furcsa foglalkozásnak találtuk ezt a hosszas kaparászást sötétben egy árok fenekén, mialatt felettünk egyre hallottuk az ellenséges

ágyugolyók éhes sivitását. Végre elkészültünk, és csakhamar kijutottunk a szerb ágyuk lőtávolából.

Visszavonulásunk célja Fazli pasának Dobrujevác mögötti tartalék tábora volt, melyet egy kis félóra mulva az öreg este beálltával el is értük. Elől a küzdelem már kezdett lankadni és megérkezésünk után fél órával teljesen megszünt. Minekünk Fazli pasa vendégszerető tábori tüze körül bő alkalmunk volt elmélkedni a török vezérek sajátságos passziója felett, a melylyel táborukat és sátraikat az ellenség ágyuinak ugyszólván torkában ütik fel, a minek azon kivül, hogy a pasák sátrai és a zsourna liszták bőre folytonos veszélyben forog, még más fontosabb hátrányai vannak a táborozó csapatra nézve, melyet a legcsekélyebb lövés az előőrsökön már alarmiroz, a kissé komolyabb ellenséges támadás pedig egész tömegeikkel és málháikkal, sőt a közvetlen közelben levő tábori kórházzal együtt a leghatályosabb lőtávolságban talál.

4.

Alekszináce előtt, aug. 24.

A tegnapi nap volt eddigelé legnagyobb napunk. Csata az egész vonalon, Moraván innen és tul. A tegnapelőtt esti csetepaté csak előjátéka volt a nagy küzdelemnek, mely tegnap jó részben szemeink előtt folyt le. Fazli pasa hadosztálya már reggel korán mozgásba jött; a pasától értesültünk, hogy feladata a török szárny fölött uralkodó hatalmas Ozren hegyhátat hatalmába keriteni, azt, a melynek déli lejtőjén a szerbeknek két sánca, nyugati kupján pedig az alekszináci erődítések legmagasabb redoutja áll. Komoly dolognak kellett készülőben lenni, ha a török sereg egész tartalékját első sorban akcióba vonta, és pedig ugy, hogy a tartaléknak jutott a legtontosabb feladat. Mert az iránt egy véleményben voltunk, hogy a kérdéses redoute képezi az egész alekszináci állás kulcsát, és hogy az állás elleni müveletek első és főcélja csakis e redoute lehet. Helyünkről kitünően be lehetett látni az egész hegyhátat és kupot, mely a következő érdekes harcnak szintere leendett; s ezért elhatároztuk, hogy mellőzve a folyó partjain már korán reggel megindult csekélyebb jelentőségünek látszó harcot, a főküzdelem megfigyelésére helyünkön maradunk.

A pasa hadosztályának utolsó csapataival 7 óra tájban távozott el tőlünk: és hadoszlopának eleje akkor már kezdte a szemközt levő hegység meredek lejtőit megmászni. A pasa — mint hallottuk — már előbbi este négy zászlóaljat küldött fel menetének biztositására. A puskatűz, mely reggel korán balszárnyunkon az előőrsök közt keletkezett, csakhamar megszünt, s az ágyu csak néha néha zavarta meg a vidék csendjét. Ezt csudáltuk, mert a török csapatoknak már közel kellett járniok a legkeletibb sánchoz, mely Crnabara és Lipavac faluk fölött áll. Egyszerre 11 óra tájban csapatok lepik el a sánc előtti tisztást, elől hátul katonák másznak fel fehérlő töltésein. A sánc kardcsapás nélkül a törökök kezében volt. A szerbek odahagyták, nagy bölcseséggel belátva, hogy egy ily rengeteg hosszu vonalat meg nem tarthatnak, és hogy a védelem sikere vonaluknak természetes határaira (a magas redoutehoz) való visszavonását követeli. Biztosak voltunk, hogy az e vonalon levő második kisebb sánc is küzdelem nélkül fog a törökök kezébe esni; ugy is történt. A török előcsapatok nem sokára már tul jártak ezen a sáncon is.

De ekkor — déltájban — már az egész vonalon megkezdődött a harc. Rendőrünk, a kit átküldtünk a főtáborba, azon hirrel jött, hogy a török csapatok az egész vonalon előre nyomultak. De az ágyulövések és puskaropogás a szél miatt csak néha néha jutottak világosan hozzánk. Egy óra körül a Morava tulsó partján is három török üteget láttunk actióban a szerbek ellen Nozrina és Mrzol faluk közt. Ekkor Fazli egész hadosztályát fennt látjuk már a hegyháton az első megvett sánc előtt elvonulni.

Két és fél órakor a török előcsapatok már a magas redoutetal közvetlenül szemben álló halom élén és lejtőjén jelennek meg. A redouteből két rettentő lövés felelt első fegyverlövéseikre; a lövegeket azonban messze az első török vonal mögött láttuk lecsapni. Néhány perc alatt a legtüzesebb gyalogsági harc fejlődött ki a török és szerb csatárvonalak közt. A szerbek az erőd glacisjának alján foglaltak helyet; a két ellenséges vonalat két állandó füstvonal jelölte meg, és egy jelentékeny vályu választotta el.

Három órakor a szerb gyalogságot futva láttuk az erőd mögé menekülni, kitünő távcsövünk segélyével világosan megkülön-

böztethettük az egyes alakokat. A törökök vonala folyton nyomult előre és már már a glacisra ért ki; de világosan látszott, hogy e rajvonal nem elég erős, és hátulsó tartalékokban semmi támaszszal nem bir. Az erőd mérsékelten, de egyre tüzelt, robbanó lövegeit azonban inkább a hátul közeledő oszlopokra irányozta. Az erőd mögött uj szerb csapatok gyültek össze és rohanva tolultak ismét az erőd glacisjára; egy uj szerb tüzelő vonal keletkezik. Ugyanekkor Fazli pasa hadoszlopának zömét még hátul a hegyhát derekán látjuk; tehát mindenesetre távolabb, hogysem elől a küzdelem megkezdése (és kivált a csatárvonal előnyomulása) indokolt lett volna. A törökök nem is tudják megtartani állásukat, a szerbek közvetlenül a sánc árkainál egy második tüzelő vonalat állitanak fel, mely az alantabb fekvőnek feje felett lő át; első tűzvonaluk nemsokára visszafoglalta régi helyét a török vonaltól, melyet a közte elrobbanó szerb lövegek, mintha csak széthánytak volna.

Fél öt órakor az első török tűzvonal helyén egy uj, sokkal erősebb vonal keletkezik; néhány tartalékzászlóaljnak kellett megérkeznie. De a redoute mögül a szerb tűzvonalba is uj meg uj csapatok tolultak. A törökök tüze egyre erősbödik a füstvonal valóságos fallá lesz fejük felett és kezd előre nyumulni; a szerbek ujra megfutamodnak. Ekkor fél hat óra tájban áll be a küzdelem legérdekesebb mozzanata. A török tüzvonal néha néha kigyóként meghajolva, de folyton előre nyomul; a szerb gyalogság közvetlenül a sánc lábától és éléről tüzel, ugylátszik már a rohamra is el van készülve. Az erőd ágyui elhallgattak, helyüket tán a gyalogság foglalta el; de annál erősebben szólaltak meg a szomszéd sáncok és alsóbb nagy erőd ágyui, melyek tüze — a mint kitünt — keresztbe veszi a megtámadott erőd glacisját is. Egy löveg a másik után pattant el a törökök tűzvonalában, a shrapnellek tüzet okádtak fejükre. De a füstfal bár egyre gyengébben előre nyomul, egészen a sánc árkáig, melyben a szerbek lövései egy pillanatra el is hallgatnak, és csak a sánc ormán álló gyalogság tüzel még egyre. Hanem közvetlenül a sánc előtt aztán megszünik a törökök tüze is; a bátor, bár esztelen előnyomulás, melyet nagyobb testek rohama, de sőt a tüzérség sem támogatott, véget ért; a tűzvonal fele valószinüleg halva maradt, a másik fele tehetetlenül megfordult. A szerbek legalább ismét

elfoglalták előbbi állásaikat, mig a törökök legelső állásában ujonnan érkezett csapatok állottak helyt.

Ugylátszik csak ekkor kezdte meg müködését a török tüzérség, ekkor látjuk legalább elpattani az első ágyulövegeket a szerbek tűzvonalában. A két tűzvonal megmaradt aztán helyén állhatatosan, és lőtt, lőtt egymásra, mig be nem sötétedett, és azután is folyton eszeveszetten. A sötétben valóságos büvös látvány volt a hegynek mindinkább halványuló sötét kupja a háromszoros, villogó övvel keritve; minden fegyver egy-egy csillogó gyémántot tett az övbe, és az ágyu villanása adta hozzá a kimagasló solitaireket. Teljes kilenc óra volt már, mire e gyönyörü, de képtelen lövöldözés egészen véget ért. A gyilkos harccal csudálatos ellentétet képeztek a jámbor tábori tüzek, melyeket Fazli pasa tartaléka hátul a hegy derekán kigyujtott. Elől a haldoklók sóhajtása és a sebesültek kinlódása, a kiknek sorsára gondolni is borzasztó; hátul pilaffőzés és nyugodt, gondtalan falatozás a nap kiállott fáradalmai után.

Csudálatos benyomások között hajtottuk fejünket nyugalomra az elhagyott tetőn, hol tegnap még azokkal aludtunk, a kik közül ma oda fent annyian aludtak el örökre, és még többen kinlódnak halálos sebekben. Álmaink felett egy zaptie, lovaink felett pedig négy odatévedt basibozuk őrködött; felfogadtuk őket őröknek, nehogy tolvajokká legyenek.

Ma reggel első gondunk volt távcsövünkkel az erőd környékét vizsgálat alá venni. Sok embert láttunk ott járni, többnyire párosával, valami fehér tárgyat hurcolva. A szerbek a sebesülteket szedték össze, s a halottakat temették el a csatatéren; a törököknek tehát vissza kellett vonulniok, amint hogy csakhamar fel is fedeztük a hegyháton visszatérő hadoszlopot; az erőd néhány lövést küldött utána.

Délután 3 órakor aztán, vagyis néhány perccel ez előtt a hadosztály ismét visszaérkezett a tartaléktáborba. A csapatok megviselve, de elég jó hangulatban vonultak be. Még a zászlóalj is, mely első volt a tüzben, alig mutatta nyomait a rettentő harcnak; igaz, hogy halottjai és sebesültjei (nyolcvanra teszik hivatalosan számukat) nem voltak soraiban. Fazli pasától aztán megtudtuk, hogy nem volt feladatában az erődöt megtámadni és nem is adott rá parancsot. Parancsa csak az erőddel szemben

lévő domb és erdő megszállására szólt; az előcsapatot képező zászlóalj parancsnoka azonban a szerbekkel küzdelembe keveredve, fejetlenül előnyomult. Életével is lakolt érte; de egyszersmind a derék szilisztriai zászlóalj számos bátor legényének életével. A többi csapat azután csak az elsőnek támogatására és megmentésére rendeltetett tűzbe. A tisztek leirása szerint a harc borzasztó volt odafenn; a puskagolyó keveset ártott nekik, a szerbek tán behunyt szemmel lőttek; de az ágyu annál rettentőbb pusztitást tett köztük. Legtöbb embert este vesztettek, a mikor a sötétben még saját csapataik is lőttek egymásba. A hivatalos kimutatás egyébiránt az összes veszteséget 250 emberre teszi halottakban és sebesültekben.

A tegnapi nap eseményeinek legfontosabbikát ugyan, de csak egy részét, azt, melyet magam is láttam, irhattam le ezekben. De a küzdelem, a mint már emlitém, folyt az egész vonalon. Elől az arcvonalban a török sereg szintén támadólag nyomult elő és déltájban nem csekély veszteségekkel hatalmába ejtett és meg is tartott egy szerb sáncot; több eredményt azonban a szerb batteriák kereszttüzében el nem érhetett. A Morava tulsó partján a törökök lassankint de folytonosan tért nyertek, és egész Alekszinác irányáig felnyomultak. Közel voltak azonban ahoz, hogy a szerbek által megkerültessenek. A völgyön, mely Alekszinácon felül Adrovac tájékán hajlik be a törökök hatalmában lévő parti halomsor mögé, egy erős szerb hadoszlop (tán egész hadosztály) vonult be, és közel volt már ahoz, hogy a Sztublinánál lévő török főhadiszállás oldalában debouchirozzon, mikor a törökök még elég jókor észrevették és nagy erőfeszitésekkel visszavetették.

A török vezénylet tervét, mely a tegnapi sikertelen kisérletekben nyilvánult, nem lehet egész világosan átlátni. Két választása volna a török vezérletnek. Az egyik a Morava bal partján egy figyelő test felállitására szoritkozni, az innenső harctér arcvonalán a szerbeket lekötni, és teljes erővel a szerb balszárnyra vetni magát, oda a hol tegnap Fazli pasa működött. A másik az, amiről előkelő tiszti körökben ugy akademice beszélgettek is, hogy Alekszinác előtt a jobb parton egy tekintélyes figyelő hadtestet hagynának, s azután az erősitett állás oldalthagyásával a balparton a Morava völgyben előre nyomulnának;

habár ez a szerb sereg erejénél, a szerb vezérlet nagy mozgékonyságánál, és a török élelem és lőszerszállitó trainek rengeteg nehézkességénél fogva nagyon kockáztatott vállalatnak látszanék.

A török vezérlet e helyett ugy látszik mind a két irányban egyszerre akarna operálni, a mihez azonban háromszorosan tulnyomó erővel kellene rendelkeznie. Félek, hogy igy alig ér el egyebet, mint erőinek szétforgácsolását, azoknak olyannyira szükséges egyesitése helyett. Az erők szétforgácsolásában egyébiránt a szerbek is nagy mestereknek látszanák, mert tegnap, mikor Fazli pasa előnyomulásával a török arcvonal oly rendkivül megnyult és tartalékja elvesztésével meg is gyengült, s azonkivül jobb szárnya a középpel minden összefüggés nélkül maradt: a helyett, hogy teljes erejükkel a török arcvonal leggyengébb pontjára veteték volna magukat, egész hadosztályokat küldtek a balparton óriási megkerülő sétákra.

Alig érthető egyébiránt, hogy a törökök a magas redoutera irányzott szükségtelen és képtelen roham sikertelensége miatt az egész magaslatot oda hagyták, melynek birtoka nélkül az innenső parton egy lépést sem tehetnek. Két dolgot hallottam ugy mellesleg emliteni, melyeket e visszavonulás indokaiul vehetnék. Egyik az, hogy Fazli pasa az alekszináci állás háta megett egy 15 zászlóaljnyi szerb hadoszlopot látott a török sereg jobb szárnya mögé vonulni; s igy ismét egy szerb megkerülés veszélye fenyegette a sereget. Ennek ellenőrzésére egyébiránt Fazli pasa visszavonulása alkalmával 3 zászlóaljat küldött az általa odahagyott hegygerinc tulsó oldalára. A másik az, hogy az innenső sereg már nagyon is meg volt gyengitve ama hosszu vékony arcvonal megtartására; mert, amint igen illetékes helyen hallottam, tegnap egy dandár (Szulejman hadosztályának Szelami dandára) küldetett át a tulsó partra. S ily körülmények közt Fazli pasának, ha már hiába felfárasztották, mindenesetre legtanácsosabb volt visszatérnie az arcvonal háta mögötti tartalékállásába.

A szerbek a 23-iki napot, mint kétségtelenül kedvezőt jegyezhetik fel naptárukba. A törökök rohamát sáncaikra visszautasitották, s először érték meg, hogy gyalogságuk a törökök

előtt helyét megállta; igaz, hogy csak a sáncok mögött; mert félig nyilt területen, a mint már fennt említém, a leggyengébb török tüzvonal előnyomulása elől is kereket oldott. De már ez is nagy eredmény a szerbekre nézve és alkalmas arra, hogy csapataik morális erejét emelje. A szerbek bizonyára nagyobb dolgot csinálnak (mondhatnám, hogy — mire levelem megérkezik — már csináltak) e sikerből, mint a minő valóban. Ez azonban legfeljebb a közönség hiszékenyebb részét fogja csak néhány napra félrevezetni; használni ép oly kevéssé fog a szerbeknek, mint ártani a törököknek.

Tény, hogy ezek elég kemény leckét kaptak. Hogy nem keményebbet, azt a mint már emlitettem, csak a szerb vezérlet rövidlátásának köszönik. Ha ez a kedvező alkalmat felhasználja, hetekkel visszavetheti a török operációkat; igy a törökök nehány száz halottjukon kivül mindössze egy vagy két napot vesztettek; mert ott kell kezdeniök operációikat, a hol 21-én vagy 22-én elhagyták. Remélhető, hogy a török vezérlet okulni fog saját hibáján. Senki, a kinek csak fogalma van erőditett állások értékéről, nem kivánhatta tőle, hogy az alekszináci álláson, mint valami kis árkon keresztül törtessen; az állás is, meg a mögötte levő szerb sereg is sokkal erősebb, hogysem a török sereg erre képes lehessen. De annyival inkább óvakodnia kell elhamarkodott, kellőleg elő nem készitett és elégtelen erővel megkisértett támadásoktól; és kivált az erőknek olyatén szétválasztásától, a minőnek 23-án tanui voltunk, a mikor a sereg két szárnya ugyszólván teljesen saját kezére dolgozott; s nehány zászlóalj gyalogság a tüzérség minden támogatása nélkül ment neki az ellenséges állás legerősebb redoutejának.

5.

Alekszinác előtt, aug. 27.

Augusztus 24-éről kelt utolsó levelem óta sokkal érdekesebb események hajtották egymást (és engem is), hogysem időm lett volna tollat venni kezembe. Ez események nem jutottak ugyan még el egy nyugvó ponthoz, de most már mégis sietnem kell leirásukkal, nehogy aztán majd ne birjak az összegyült halmazzal.

Ott hagytam el, a hol Fazli pasa a 23-iki sikertelen táma-

dás után az alexináci állás északnyugati magas redutjára — 24-dikén délután visszatért dobrujeváci tartalékállásába a török sereg fővonala mögött. A délutánt és estét a legnagyobb nyugalomban töltöttük el; még a csatatér többi részein is minden csendes volt; a két ellenséges sereg vagy az elmult fáradalmakat pihente ki, vagy uj vállalatokra készült. Meglátogattunk néhány osztályt a harcból visszatért csapatok közül; a fáradság nyomai is eltüntek már róluk, de annál inkább visszatért a két napig féken tartott étvágy, mely mohón keresett a pattogó tábortüzek körül kielégitést. Még a jó kedv is (a mennyire ez a t. i. török táborban nyilvánulni szokott) megjött, s este megint hallottuk azokat a mélabús, egyhangu énekeket, melyek már nem egyszer elaltattak bennünket. A katonák, a kikkel beszélgetésbe bocsátkoztunk, különösen egy cserkesz származásu csaús, ki franciául is beszélt, mind rettentőnek festették le a tegnapi golyózáport, de épen nem mutattak vonakodást attól, hogy akár ma estére megint bele menjenek; és különösen lelkesedve emlegették vezérüknek, Fazli pasának bátorságát. Sz óval meggyőződtünk arról a mit már délután a csapatok megérkezése alkalmával is láttunk, hogy a hadosztály a vérengző támadásban nem vesztett egyebet halottjainál és sebesültjeinél; és hogy még legjobban megviselt csapatai is teljesen harcképes állapotban voltak.

25-dikén reggel a Morava mentén ujra megkezdődött az ágyuszó. Ali Szaib és a szerbek ott igen ritkán engedtek egymásnak teljes nyugalmat, habár gyalogsági küzdelmekre csak ritkán került a dolog. A mi oldalunkon csend uralkodott. Fazli pasa épen átkészült a müsirhez; előbb azonban néhány percet beszélgettem vele a helyzetről s a legközelebbi kilátásokról. Többi közt, mint valószinü dolgot emlitette föl, hogy hadosztálya át fog vonulni a Morava balpartjára. Mindinkább szaporodtak az arra vonatkozó adatok, hogy a törökök a balpartra akarják operációik helyét áttenni, a mit már Nedzsib pasának egy kijelentése vagy tiz nappal előbb sejtetett velem.

Fazli pasa átlovaglása a szomszéd dombon tanyázó müsir sátorába egyébiránt a szerdár ekrem (fővezér), Abdul Kerim megérkezésével állt kapcsolatban. A fővezér személyesen is meg akarván győződni a helyzetről és teendőkről; Nisből kijött a tá-

borba. Elnöklete alatt ép ekkor haditanács tartatott, melyre a hadosztályparancsnokok összegyültek.

½ 11 óra tájban épen Achmed pasa, Fazli dandárnoka társaságában vagyunk, midőn egy tiszt jelentést tesz, hogy az állásunk jobbszárnyán levő hegyoldalon szerb előcsapatok jelentkeznek. És csakugyan, a mint az állásunkat körülvevő széles völgyön át északkeleti irányban a szemközt levő magas hegyoldalra tekintettünk, már annak alsóbb lejtőjén láttuk az óvatosan, szálankint haladó szerb patro uilleokat Prekonozi és Paligrád helységek felől leszállani. Az első lézengőket nemsokára egész rajláncok követték, melyeket néhány török ágyulövés (löveget nem mondhatok, mert ez a nagy távolságnál fogva közelükbe sem érhetett) megrobbantott ugyan, de különben elég lassu haladásukban fel nem tartóztatott.

Időközben megérkezett Fazli pasa is a főhadiszállásról. Figyelemmel vizsgálta a mutatkozó szerb rajokat, s aztán egy ingre vetkőzve, mintha csak nagy munkához készülne, tette meg intézkedéseit. Vagy három zászlóaljat küldött ki két irányban, északnak és keletnek; kétségkivül csak azért, hogy az előőrsi vonalat megerősitsék; de nem azért, a mit mi szükségesnek láttunk volna, hogy a szerbeket a támadásban megelőzve a kifejlődésben megzavarja, vagy pedig erejük rögtöni kimutatására kényszeritse. E célra sokkal nagyobb erővel kellett volna fellépnie. Világos volt, hogy a török parancsnok teljesen poziciója passziv védelmére akar szoritkozni; két batteriáját táborhelyünkön hagyta, a' hol különben elég kitünő poziciókban voltak, csakhogy a szerbeket egyelőre el nem érhették; és csak egy harmadikat, mely a tüzérségi tartalékból jött segitségére, állitott fel valamivel előbbre az állását képező domb aljában. Lovas portyázókat egyébiránt mindjárt kezdetben küldött ki a célból, hogy a szerbek kifejlődésének határait dél felé tudomására hozzák.

Mialatt a történendőkre vártunk, volt alkalmunk, mint objectiv szemlélőknek reflexioinkat megtenni. Valamennyien osztatlan csudálkozással néztünk a szerbek legujabb vállalkozására. Kétségkivül megkerülési mániában kell szenvedniök. Az ellenség megkerülése igen csábitó manoeuvre; csakhogy nagyon kétélü is. A megkerülő mindig azon veszélyben van, hogy magát is megkerülik, és elválasztott seregrészeit egyenkint tönkre teszik; ha csak az egyik helyen legalább is egyenlő, a másikon pedig tul-

nyomó erővel nem tud fellépni. Valjon képesek-e a szerbek erre? s átalában képesek-e egy valóban hathatós támadás keresztülvitelére? Ebben kételkedtünk! Eddigi támadó müveleteik csupa elégtelen erővel kezdett akciok, és annál nagyobb sietséggel és erővel végzett meghátrálások voltak. Ily körülmények közt indokolt dolog-e tőlük arcvonalukat, mely egy kis félkörben eredetileg is már 15 kilometert tehet, egy nagyobb félkörben még egyszer akkorára megnyujtani, csak azért, hogy a törököknek tán egy kis kellemetlen meglepetést szerezzenek. Mi történnék a megkerülő szerb csapatokkal, ha Achmed Ejub helyén az erélyesebb török tábornokok egyike állana, és a török kézben (Fazli pasa 3 zászlóaljat hagyott ott) levő leszkovniki magaslatról kellő erőt vetne a megkerülő sereg jobb szárnyára, s azt egy erőteljes csapással egészen elszakitaná Alexináctól. Csak egy esetben látszott igazolva lenni a szerb manoeuvre. Ha a szerbek tán észrevették volna, hogy a törökök erejüket a tulsó partra készülnek áttenni, és részben már át is tették; és most innen akarják a Moravába vetni a megfogyott jobbparti török sereget. Csakhogy erre aztán szükséges volna, hogy a szerbek egész erejüket ide összpontositsák, a mi az eddigi tapasztalatok után nem volt tőlük várható. S még ez esetben is kissé korán kezdték a dolgot; mert bizonyára tanácsos lett volna megvárniok, a mig Fazli netáni átvonulásával az innenső török sereg még jobban meggyengül, s igy a szerbek sikere valószinüséget nyer.

A szerb rajvonalak lassu, szabadozott, sőt *várakozó* haladása világosan mutatta, hogy a szerbek balszárnyukat déli irányban akarják tovább nyujtani. Az volt a kérdés, meddig. Tréfából jegyeztem meg, hogy valószinüleg kiterjeszkednek délre, jóval Rzavcin alól; ugy hogy aztán ugyanazon állásból és homlokvonalban fognak bennünket megtámadni, a melyből minap (20-án) a török sereg támadását intézte. A tréfát a valóság csakhamar beváltotta. Fél három órakor egy lovas jön sebes vágtatásban jelenteni, hogy keletnek Rzavci felől a magas domb mögött, (mely az előtt Fazli pasa előőrsi állását képezte, és a honnét mi a 20-ki csatát néztük) három zászlóalj szerb gyalogságot láttak; társai egy gazdátlan lovat is hoztak, melynek lovasát a szerb portyászok lelőtték. Csakhamar azután láttuk is a fent emlitett dombtól délre a szerb rajokat és zárt osztályokat a ha-

lomgerinceken át hirtelen a lejtőnek fedezetet nyujtó erdejébe rohanni.

Ezentul gyorsabban fejlődtek a dolgok. A szerb rajvonal, mely jobb szárnyán jó ideje mozdulatlan volt, egész hosszában megmozdult, s az első rajok már fél négy tájban lejutnak a völgybe. A mint a török ágyuk lőtávolába érnek, innen rögtön megkezdődik rájuk a tüzelés. A szerbek is felállitanak két üteget, egyet az északkeletre, a másikat a délkeletre lévő hegygerincen; s azonkivül egy hegyi ütegük egy alsóbb dombhátról küldte felénk apróbb lövegeit. A lövegek azonban nem értek a mi ütegeink mögé; mibennünk legalább egyelőre semmi kárt nem tettek. Az ágyu egyre sürübben kezdett bömbölni; s elől a szerb sáncok ágyui is segitségére jöttek társaiknak. A gyalogság harca még nem kezdődött meg; a szerbek még késtek a támadással. Fazli pasa épen nem szándékozott támadni, de annál makacsabb védelemre készült; tábora álló helyben átment a csataformációba, habár a hely a dombtetőn elég szük volt, s a csapatok majdnem egymás hátán álltak az ellenséges tüzérség közvetlen közelében. Mert világos volt, hogy az ellenség ütegeinek csak pár száz lépést kell előre nyomulniok, hogy két oldalról végig lőjjék az egész tábort. A vitéz pasa saját személyére e pár száz lépést maga tette meg: és kényelmes polgári vászon zubbonyában mindig elől ütegeinél tartózkodott, onnan intézve a harcot.

Egy komoly veszély fenyegette Fazli pasát, s az egész török sereget. Az t. i., hogy a szerbek, ha itt hátulról csakugyan tulnyomó erővel lépnének fel, a harc folyamában vonalukat kiterjeszthetnék déli és délkeleti irányban a Morava felé; és habár az ily képtelen kiterjeszkedés árát nagyon is megadhatnák, rövid időre veszélyeztethetnék a sereg nisi összeköttetését. Addig is, mig a gyalogság az ennek meggátlására szükséges poziciókra érhetett volna, a cserkeszeket dirigálták a szerbek balszárnyába. E vad, de vitéz lovasok Morava-parti táborukból a harc első hirére lóhalálában rohantak a csatatérre; csak egy éhes farkas sereghez lehetett volna e vagy ezer főből álló hosszan elnyult csapatot hasonlitani, mely csak azért volt néhol megszakadozva, mert mindegyik tagja lova szakadtából igyekezett a célnál az első lenni. Nemsokára meg-

kezdődött az apró fegyver ropogása a szerb balszárnyon levő erdőben; ismét a cserkeszek voltak az elsők a küzdelemben, s adták is annak első áldozatait. A cserkeszek nyomában hat zászlóalj gyalogság is vonult a szerbek bal szárnyának folytatását képező dombhátra.

Késő alkonyat felé járt már az idő, midőn a szerb gyalogság első szerény támadási kisérleteit tette a török állás ellen, két irányból is, északról és keletről; de mindenünnen elégtelen erővel és erélylyel. Határozottan visszavettettek, a nélkül azonban, hogy a törökök hatályosan üldözték volna őket. A puskaropogás egyébiránt elég nagy volt, és annálinkább nagyobbodott, mentül kevesebbet láttak a lövöldözők egymásból; ez állott még az ágyukra nézve is, melyek szintén majdnem kilenc óráig villogtatták egymásra öblös torkaikat.

A zsurnaliszta társaság kivánságára, melyhez a dragoman és zaptié által kötve voltam, alkonyat felé elhagytuk Fazli pasa táborát, hol nem tudtuk, az éj nem fog-e a legádázabb küzdelemben lefolyni. Az éjet a Morava partján egy cserkesz tábor közelében töltöttük; s azt mondhatnók, elég nyugalmasan, ha a csatából visszatérő cserkeszek minduntalan fejeink felett nem lovagoltak volna el, és ha minden nagyobb lovas csapatban szerb portyászokat nem sejtettünk volna.

Másnap reggel ágyuszó üdvözölte ébredésünket; Fazli pasa bocsátkozott már ily korán beszélgetésbe szerbjeivel, a kik nagyobb erővel ujitották meg támadásukat. Nem állhattam meg, hogy egyedül, helyesebben egy zaptie (rendőr) kiséretében meg ne látogassam vitéz tábornokunkat. Rendőröm jónak látta eltévedni és csak nagy bolyongás után jutottam célhoz. Alig ismertem rá táboromra; a csapatok egy része visszavonult egy kissé fedett lejtőre, mert a szerb ágyugolyók keresztül járták az egész dombtetőt. Fenn a tetőn a gyalogság három oldalra vadászárkokat vetett fel; szintén három oldalra küldte lövegeit három hatalmas üteg. Fazli pasa sátora eltünt, le kellett szedni, nehogy a szerbeknek céltáblául szolgáljon; maga a pasa elől volt egy alsóbb ütegnél. Sátra környéke fel volt dulva a szerb lövegektől, melyek csakugy zugtak, bongtak fejeink felett, és csapkodtak le körülöttünk jobbra balra. Vagy egy órát töltöttem az ostromlott táborban néhány török tiszt társaságában, bókolva minden szerb

lövegnek, mely nagyon közel talált hozzánk tévedni. Az alatt megindult alant a gyalogság harca is; a szerbek ismét kezdtek támadni, ugy mint máskor, ismét kevés nyomatékkal; a török gyalogság előtt lehetetlen volt a szerbeknek megállaniok. Uj és uj csapatok ujitották meg a támadást; ép oly csekély sikerrel. Itt a törökök adták vissza a 23-iki kölcsönt; s az alkonyat mind a két felet reggeli állásában találta.

Ma azután csend van; itt ott fellhangzik egy ágyulövés; de a szerbek ugy látszik feladták reményüket a sikerre; és megkerülő állásaikból kezdenek ismét Alekszinác felé visszakerülni; a mi bizonyára a legüdvösebb reájuk nézve.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

XII.

Tábori élet. — Változatos tanyáink és éji szállásaink a táborban és táboron kivül. — Kóbor basibozukok és kóbor rendőrök. Különféle tábori ágyak. — Az élelmezés fejezete. — Siralmas intendanturánk. — Tábori »menük.« — Ételek és csemegék. — A török kávé, mint életital. — Egyéb italaink: pálinka és iszapos viz. — Vizkalamitás. — A viz, mint toilettevizer; tábori öltözködés és fürdő. — A török katona tábori élete. — A tábor tarka népe. — Az asszonynép hiánya. — A joklama. — Az esti imádság.

Vidinből való elutazásunk óta életünk folytonos táborozás volt ugyan, de a tulajdonképi tábori életet csak a török seregnek az előbbi fejezetben leirt előnyomulása és harcai alatt ismertem meg. Hajnalban dideregve ébredtünk és indultunk nem tudtuk hova, vagy várakoztunk nem tudtuk mire; egész napon át lovaink hátán ültünk, vagy alattuk hevertünk, árnyékukban keresve védelmet a nap szuró sugarai ellen; a legérdekfeszitőbb csataképet néztük, vagy egy pihenő nap egyhanguságában hallatlanul unatkoztunk; közben ettünk, ha volt mit főznünk, s ittunk, ha vizet kaphattunk, vagy pedig koplaltunk és szomjuhoztunk; este azután akár a kóborlásban, akár a semmittevésben kifáradva ott, hova a véletlen vetett bennünket, kedélyesen összeültünk egy tábortüz mellé, mintha csak biztos családi tüzhelyünk lett volna, és leheveredve a kemény földre álmodtunk szebbnél szebb dolgokat, mig nem egy szerb éjeli támadás fegyverropogása, vagy a közelben kikötött lovainkért való aggodalom, el nem üzte szemeinkből az álmot. Azután nyitott szemekkel a csillagos égbe bámulva, álmodtunk tovább.

Tanyánk rendesen a főparancsnok sátra körül volt. Két okból választottuk e tartózkodási helyet. Először, mert igy biz-

tosak voltunk a felől, hogy az operációknak mindig központján maradunk; mig az egyes osztályparancsnokok, kik közül Fazli pasánál nagyon szivesen maradtunk volna. könnyen kaphattak a főseregtől egészen távol fekvő külön feladatokat. Másodszor pedig azért, mert akár az egész sereg menetei, akár a mi magán kóborlásaink után a vezérek közül legkönnyebben tudtuk a müsirt feltalálni, kinek sátrára minden közkatona, és basibozuk rávezetett bennünket. Volt még egy mellékgondolatunk is, az, hogy a müsir sátra körül legnagyobbnak képzéltük különben két oldalról is fenyegetett személybiztosságunkat. De erre nézve nem volt egészen igazunk, mert, a mint láttuk, a szerb lövegek különös előszeretettel látszottak a müsir sátra iránt viseltetni.

E sátor körül, mint a felállitásával megbizott tiszttől megtudtuk, 50 lépésnyi szabad körnek kellett maradni, hogy a vezér nagy sztrategiai álmaiban semmi által ne zavartassék. Mi ez 50 lépésnyi kör szélén — ha volt — egy terjedelmes tölgyfa alá telepedtünk; lovainkat oda kötöttük egy másik alá; plaidjeinket leszedtük; tüzünket megraktuk; és készen volt éjeli szállásunk. Ha valahol egy napnál tovább maradtunk, fedélről is gondoskodtunk. Mi sem volt könnyebb ennél. Majdnem mindenütt erdőkben vagy legalább erdő közelében tartózkodtunk. Néhány óra alatt több holdnyi területen ki voltak pusztitva a fák ágaikból, s az egész sereg apró lombkalibák alatt vonta meg magát, melyek ép oly jó védelmet nyujtottak az égető nap, mint az éji hideg és harmat ellen. A török katona rendkivül ügyes e kalibák készitésében; a pasák számára valóságos lombpalotákat állitott, melyek nappal sokkal kellemesebbek, mert hüvösebbek voltak sátraiknál. Ilyen kalibákat csináltattunk mi is magunknak. Később annyira eltanultuk a török katonák tudományát, hogy akár magunk is készitettünk már olyan, a milyen apró lombsátrat, mely alá azonban négykézláb kellett az árnyékért bemászni.

Legjobban voltunk elhelyezve Fazli pasa táborában. Az alatt, hogy a pasa az Ozren tetején verekedett a szerbekkel, mi elfoglaltuk lombpalotáját és rendkivül kényelmesen éreztük volna magunkat, ha az a millió légy, mely egy elhagyott tábor helyén keres foglalkozást, minket nem tekintett volna a kiüritett tábor legméltóbb hulladékának és minden áron nem akart volna

felfalni. E kedves állatok nagyon sulyossá tették sorsunkat; lovaink meg majd hogy megbolondultak tőlük. E táborhelyen meglehetősen elhagyatott állapotban töltöttünk egy éjet és majdnem két napot. Félórányira a török sereg vonala mögött már a kóbor basibozukok birodalmában tanyázott zsurnaliszta kompaniánk két zaptie védelme alatt. Velünk volt ekkor Mr. Henty is, kit bár különben elválhatatlan társa volt Fazlinak, a pasa nem akart magával vinni a veszedelembe. Ha a szerbek névszerint Horvátovicsék, kik két nappal később — mikor már Fazli pasa az Ozrenről visszatért — e helyet hátulról támadták meg, két nappal elébb érkeznek ide Bánya felől: nem találnak azon a dombon mást, mint a mi csendes társaságunkat, a mint épen a nagy alekszináci redut körüli küzdelem szemléletébe voltunk elmerülve. Szerencsére szerb barátaink elkéstek. Annál több látogatásunk volt a basibozukoktól, kiknek dragomanjaink nem győzték magyarázni, hogy kik és mik vagyunk. Ugy fogtunk ki rajtuk, hogy négyet közülük felfogadtunk éjeli őrnek, és letettük kezeikbe magunk és lovaink biztosságát. Nyugodtan alhattunk; hiven megőriztek bennünket.

Furcsa kis éjjeli szállásunk volt aztán két vagy három nappal később lent a Morava partján, hova a Fazli pasát megtámadó szerbek ágyugolyói miatt visszavonultunk. D. barátunk, kivel együtt indultunk Vidinből, megunva a mulatságot, egy nappal előbb végleg elhagyott bennünket, hogy Nisen keresztül visszatérjen Vidinbe és onnét Bécsbe. Dragomanunk vele ment Nisig, hogy ott kezére járjon; nekünk meg élelmet hozzon. Őt kellett bevárnunk a Morava völgyi ut mellett, mielőtt uj tanyát kerestünk volna. Megis érkezett nemsokára. Hova induljunk most már? Fazli pasa még alkonyatkor is ostrom alatt állott; a főhadiszállás előtt lévő török ütegek is egyre beszélgettek szerb ellenfeleikkel, melyeknek golyói három nappal előbb zavartak el bennünket eredeti tanyánkról. Én mindamellett is a főhadiszállás mellett nyilatkoztam; azt hittem, hogy a mi bőrünk sem drágább, mint a müsiré, és hogy nekünk is lehet annyi szerencsénk, mint egy török pasának. Hanem zaptienk bölcsebb ember lévén, helyben maradást ajánlott. Okai nagyon nyomósak voltak. Az első az, hogy *itt már vagyunk*, mig máshová mindenüvé még *mennünk* kellene; azután, hogy itt nem lő-

nek; továbbá, hogy itt lovaink bővében vannak a takarmánynak, a főhadiszálláson meg csak azt kapják, a mit esetleg magunkkal cipelünk; és végre, hogy magunk itt olyan biztosságban vagyunk, mint akár Nis várában, mert a szerbek ellen megvédelmeznek bennünket a cserkeszek, a kik kétszáz lépésnyire tőlünk a folyó partján táboroztak; a cserkeszek ellen meg — ha kellene — majd megvéd az ő hivatalos tekintélye.

Hivatalos tekintélye szaporitására zaptienk mindjárt egy társat is szerzett magának. Ez egy onbasi (káplár) volt, kit Nisből a táborban kóborló zaptiek összeszedésére küldtek ki. A nisi hatóság nagyon meg volt akadva rendőreivel; a hányat közölük egy levéllel, idegen vendéggel, vagy egyéb megbizással kiküldött a táborba, az mind ott maradt; egyiket a kiváncsiság, másikat egy kis préda reménye, a harmadikat egy pasa parancsa tartotta vissza. A káplár dolga volt e zaptieket összefogdosni és haza hajtani vagy szöktetni. E feladatát egyelőre ugy oldotta meg, hogy éjjelre jó vacsora és egy kis baksis reményében nálunk maradt; másnap aztán nagy kényelmesen visszalovagolt Nisbe, hol valószinüleg bejelentette, hogy legnagyobb fáradozással sem sikerült egyetlen rendőrtársát sem kézre keriteni.

A két zaptie védelme alatt biztositva voltunk minden földi bajtól. A csatából éjjel visszatérő és hajnalban oda visszainduló cserkeszek ugyan a fejünk felett lovagoltak el, mert a sötétben nem is láthatták az utjukban heverő pár embert; de lovaik tudtak annyi emberséget, hogy nem léptek az orrukra. Kár, hogy zaptieink nem tudtak az ég ellen is védelmet nyujtani; mert erre nem kevésbé lett volna szükségünk. Odáig csak nappal a rekkenő hőséggel, éjjel a dermesztő hideggel volt bajunk; reggelenkint, alig tudtunk a vigan pattogó tábori tüznél felmelegedni. Most változatosságul csendes permetező esőt kaptunk; ez éjjel tán háromszor is megáztunk. Az ember nem győzte magát elég kicsinyre összegöngyöliteni, hogy esőköpenyegje alá beférjen; s akkor még alája is szeretett volna egy második esőköpenyeget teriteni, mert a' föld is kezdett átázni. Szerencsére az eső megmaradt a csendes permetezés mellett, s igy reggel nem került nagy fáradságunkba magunkat megszárogatni.

Ekkor már egyébiránt egészen hozzá voltunk szokva a fedéltelenséghez ép ugy, mint a kemény ágyhoz. Az utóbbi pedig

nem volt kis dolog. Kezdetben rendkivüli ügyetlenséget tanusitottunk fekvő helyünk kiválasztásában. Néha csak éjfél után nagy fájdalomra felébredve vettem észre, hogy valami gyökérág áll ki a derékaljamból. Ugy fél álomban helyet változtatva rendesen sikerült aztán egy másik gyökeret találnom, mely másik oldalamban hagyott fájdalmas nyomokat. Reggel aztán ugy fájt minden bordám, mintha csak elpáholtak volna. Később mindez megszünt; fájdalmas tapasztalataimon okulva a legnagyobb körültekintéssel választottam ki fekvőhelyemet; kézi bicskámmal, ha kellett, egész vályut vájtan magamnak a földbe. Nekem különben volt egy rendkivül kitünő butorom, melylyel társaim nem birtak, egy kaucsuk légvánkosom, melynek felfujásával- és lelapitásával nagy mulatságára voltam török katona barátainknak. A legnagyobb szibarita köztünk Mr. G. volt, a »Daily Telegraph« levelezője, a ki Derventnél csatlakozott a sereghez; ő kocsin utazott és egy felfujható kaucsuk derékaljat hordott magával, melyen heverészve nagyon lenézte a mi czigánygazdaságunkat. Mr. Henty sem volt épen rosszul felszerelve; »petite tente«-jában (sátrában), melyről oly szeretetteljes hangon beszélgetett, hogy kezdetben mindig valami csinos, utószülött nagynénét (tante-ot) értettem alatta, volt egy kis alacsony tábori ágya is; de a legény nagyon vastag, az ágy meg igen vékony volt és leszakadt alatta. Azontul ő is csak a földön hevert, mint mi.

Tábori életünk második érdekes fejezete az élelmezés volt. A trezibabai táborból, a mint már emlitettem, D. barátunk bement Nisbe oly szándékkal, hogy élelemmel megrakodva fog visszatérni. Mi időközben felkerekedtünk, és barátunk csak Derventen túli első éji szállásunkon, Lalincinél ért bennünket utól. Az élelmi szállitmány nem volt ugyan vele, mert bennszorult a sereg hátramaradt trainjében; de barátunk megvigasztalt bennünket, hogy olasz angol Contenk dragomanját megtalálta Nisben, pénzt adott neki és bevásároltatott általa mindent, a mire csak szükségünk lehet. Másnap csatánk volt; és mi csak este kerültünk össze a kérdéses dragomannal. Ez a leghaszontalanabb bitang volt, a ki valaha a tolmácsok nemes céhének ékességére szolgált. Csak félkezü nyomoréksága mentette meg attól, hogy — miután a táborban más igazságszolgáltatásra nem igen számithattunk — rögtön sajátkezüleg el nem vertük. Valami öt

napoleonnyi (40 arany forintnyi pénzért) következő dolgokat szolgáltatott be tábori éléstárunkba: vagy három tányérat, a mit rögtön földhöz akartunk vágni, mert nem volt, hova tennünk; evő eszközöket, a mit — miután nekünk ugy is volt már — D. volt kénytelen megtartani és családjának Nisből emlékül vinni; őröletlen és pörköletlen kávét, a mivel nem tudtuk, mit kezdjünk; makaronit, a mit nem volt hol megfőznünk; egy üveg olajat zsiradéknak, a mit másnap reggel, miután üvegje eltörött a katonák csizmáikra kentek; végül négy vagy öt doboz szardinát, egy darab sajtot, és két kis kenyeret, a mit vacsorára és reggelire megettünk.

D. barátunk ezt az expeditióját nem mondhatta sikerültnek. Hogy hibáját jóvátegye, a mint Alekszinác elé megérkeztünk rögtön egy második vállalatot intézett Nis ellen, s most már nem kételkedtünk benne, hogy minden jóval megrakodva kerül vissza. Szerencsétlenségére utjában visszafelé rendőrjével együtt be tévedt a hegyek közé, az éjet valahol az erdőben töltötte, a magával hozott kenyeret elvesztette, a cognacot, melyre tán legjobban rászorultunk, már Nisben elfelejtette; nem is hozott egyebet, mint az első expediciójából visszavitt kávét, most már szerencsésen megörülve, és megint néhány doboz szárdinát.

Ilyen hadi intendantura mellett nem csuda, ha nem usztunk a tejfelben. Szerencsénkre néha török barátaink utján jutottunk egy kis eleséghez; egyszer meg a Standardnak egy másik levelezője, Dr. K. vetődött ki a táborba, a ki miután Henty ottléte miatt az ő jelenléte feleslegessé vált, visszatérte előtt élelmi szereit M. barátomnak engedte át. Lakomáink méltók voltak élelmezési ügyünk szervezetéhez, melynek jellemzésére tán elég, ha a fentebb mondottakat néhány napi »menü«-nk közlésével kiegészitem, ugy, a hogy azt naplómban tréfából feljegyeztem. Ime egy kis sorozat. Első nap; reggeli (déltájban): szalámi, sajt; estebéd: zsir nélkül nyárson sült csirke. Második nap; reggeli: szalámi és (miután kenyerünk nem volt) harmadszor sült kétszer sült; ez étel az én találmányom volt és készült ugy, hogy a különben ehetetlen és izetlen katonai kétszer sültet vizben feláztatva, zsirban kisütöttük. Jól megsózva kitünő ebédel; ajálhatom akárkinek, meg lehet rá inni egy akó vizet. Estebéd: kitünő pulykapecsenye; (ez állat szerb fogoly volt, kit — hitele-

sen bizonyithatom — török szakácsunk csak holta után nyársolt fel és sütött meg.) Harmadik nap; reggeli: kenyér vizzel; estebéd: sült csirke kenyér nélkül. Negyedik nap; reggeli: szardina, sajt; estebéd: szardina, sajt, mind kétszer kenyér nélkül, vizben áztatott dohos kétszersülttel. E nap augusztus 18-ika volt. Mint jó hazafiak megemlékeztünk róla, hogy királyunk születésnapja van; és nagy szomoruságunkra szolgált, hogy épen e napon még pálinkánk és kávénk is cserben hagyott és csak rosz pocsolyavizzel kocinthattunk a legelső magyar ember egészségére. Vizünk rosz volt, de annál jobbak kivánságaink, melyeket a messze csatatérről haza küldöttünk. Ötödik nap; szerencsés csillagzattal jött fel; reggeli: kitünő csirke és kenyér (Dr. K. nisi szállitmányából); estebéd: makaroni a sajátunkból. Hogy megfőzhessük török katonákkal léptünk csereviszonyba; ők adtak nekünk — edényt és zsirt, mi pedig nekik — bár nem akarták elfogadni, makaronit. Egyikük aztán szilvával is ellátott bennünket, a nélkül, hogy bármit is elfogadott volna érte. Hatodik nap; reggeli: homard konzerv (ez a csudálatos étel is Dr. K. hozományából került ki) sajt, sáros viz; estebéd: szardina, kétszersült viz nélkül. Ezt a kevéssé irigylésre méltó ebédet szent István napja tiszteletére ettük s utána egész éjjel szomjanhaló Tantaluszoknak álmodtuk magunkat. Hetedik nap; reggeli: sült krumpli és kukorica szardinával.

De tán már elég is lesz a sorozatból, mert még unalmassá válnék; változatosabbá a legjobb akarattal sem tudnám tenni Még tán csak az uj fajta konzervről kellene megemlékeznem, melyhez egy lengyel lovastiszt barátunk révén jutottunk. Az ő saját találmánya volt. Az ürühust megsütötte, aztán apróra feldarabolva zsirostul, mindenestül belepréselte egy kiszolgált pléh töltényдobozba. Ebből a konzervből minden nagyobb marsra készitett és dugott néhányat a nyeregtáskájába; nekünk is ajándékozott egyet, hogy fogalmunk legyen konyhája kitünő voltáról. Ennél sokkal többre becsültük azonban, ha a szomszéd szőllőhegyeken rekviráló török katonáktól valami gyümölcshöz juthattunk; venni nem lehetett tőlük, mert pénzt csak a legritkább esetben vettek el; ajándékban kellett elfogadnunk. Egyszer egy derék török legény, a ki egy égő faluból hozott sejtes mézet falatozott, egész jószivüséggel önként kinált meg bennünket édes

zsákmányából. Ennek sem kellett a pénz; de ugy menet közben jókora darab mézet nyomott a kezembe. Szerencsétlenül jártam vele; zsebre tettem és a legközelebbi pihenőnél megfelejtkezve róla ráfeküdtem. Szürke vászonkabátom háromszori mosás után sem bocsátotta meg e tévedésemet.

Annyi bizonyos, hogy életbenmaradásunkat, s a mellett folytonos jó erőnket és kedvünket nem ez élelemnek, hanem egyes egyedül a kitünő török kávénak köszöntük, melyet hajnaltól kezdve késő estig minden alkalmatos és nem alkalmatos időben szörpölgettünk. Nem is volt annál szerencsétlenebb napunk, mint mikor egyszer — két font pörköletlen kávé birtokában, melylyel nem tudtunk mit kezdeni — még éz italból is kifogytunk. Ez majd hogy el nem csüggesztett bennünket. Másik nagy támaszunk a pálinka volt, melynek e sajátságos élelmezés mellett M. barátommal együtt »mértékletes kedvelőivé« váltunk, A francia cognac, török masztika és magyar rum közt (Nisből egy budapesti cégtől származó rumot kaptunk) nem igen tettünk különbséget; csak legyen; és a gyülöletnek bizonyos fajával fogadtuk D. barátunkat, mikor második élelmezési expeditiója alkalmával e fontos cikkről megfeledkezett.

Italaink közt egyébiránt a viz is elég nagy szerepet játszott; annál nagyobbat, mert bort nem is láttunk. A vizzel pedig nagy kalamitásban voltunk nemcsak mi, de az egész sereg. Mindig jelentékeny magaslatok tetején táboroztunk, melyek aljában néha nagy távolságra volt egy kis forrás vagy patak. A Trezibabáról másfél órányira kellett embernek és állatnak a vizért menni; s később is mindig legalább félórányira voltunk forráskutjainktól. Ezeknek vize eleintén nem is volt rosz; de reggeltől estig az állatoknak és embereknek egész raja lepte el őket; néha pár száz ember is várakozott, hogy tömlőjével vagy kulacsával a kút csekély medencéjéhez jusson. Ennek természetes következménye volt, hogy — a pár élő forrást leszámitva — a kutak néhány nap mulva nem vizet, hanem iszapot adtak; és beállott az, a mi miatt a törökök a falubeli kutakat eleitől fogva nem merték használni, a vizmérgezés. A sereg orvosai később, hogy a sereg az előbbi fejezetben ismertetett események után a Morava balpartjára vonult át, e helyváltoztatást nagy szerencsének mondták, mert a tulsó parti hegyek közt a sok rosz viz

miatt okvetlenül epidemiának kellett volna a seregben kitörni. Az igaz, hogy soha sem is ettem annyi iszapot vizzel, mint ott. Ily körülmények közt kétszeres értékkel birt szemeinkben a török katonának az az erénye, hogy soha idegentől, a ki vizet kért tőle, meg nem tagadott egy italt a távoli kutról cipelt kulacsából vagy tömlőjéből; inkább visszaindult ujra fáradságos utjára. Ennek magyarázatát később valahol a korán egy rendeletében találtam fel, mely megtiltja az igazhivőknek, hogy az italt kérő idegentől vizüket megtagadják, vagy érte pénzt vegyenek. Az a sokat szidott korán mégis csak nevelt néhány szép, sőt reánk nézve ezuttal hasznos erényt hivőiben.

A vizkalamitással összefüggésben a mosdás és öltözködés fejezete jut eszembe. Civilizált embereknek, kik kényelmes otthonukban minden reggel s azonkivül napjában még néhányszor fürödnek és öltözködnek, fogalmuk sincs arról, hogy minő ritka és sováran óhajtott élvezetté válik e két dolog a tábori életben. Öltözködnünk egészen lehetetlen volt, azon egyszerü okból, mert soha sem vetkőztünk le. A mosdás élvezetét nagy vesződséggel és csak hiányosan ugyan, de mégis rendesen megszereztük magunknak; minden reggel keritettünk vizet legalább képünk és kezeink számára. A törököknek egyik vallási kötelessége volna a rengeteg sok mosdás. A korán ugyan elég bölcs arra, hogy a hadfiakat minden külső formaság, még részben az imádság alól is felmenti; csakhogy a hosszas megszokás szenvedélylyé válik és török katonáink valóságos dühvel feküdtek neki egy utba eső pataknak, hogy végre egyszer az igazhivők szabályai szerint megmosdjanak; sőt ha nem csalódtam, a csekély ivóviznek is jelentékeny része ment fel ilyen mosakodásokra.

S katonáinknak igazuk volt. Törökországban és a tábori életben kétszeresen van oka az embernek a mosdásra. E szükség érzete még mi bennünk is szenvedélylyé változott, és néha személyes biztosságunk rovására is lelovagoltunk egy völgyi patak félreeső kanyarulatához, hogy a patakba állva önfeledten adjuk át magunkat a szibaritai élvezetnek, mialatt zaptieink a parton vigyázott, hogy se szerbek, se basi bozukok ne tehessék kezeiket ránk és lovainkra. Dragomanunk volt az egyedüli pogány köztünk, ki ugy látszik nem hitt a viz csodatévő erejében; legalább soha sem láttam mosdani.

De tábori életünkben a törököknek sokkal jelentékenyebb része volt, hogysem az ő életmódjukról is ne kellene néhány szót szólnunk. A nélkülözések, melyeket leirtam, nem voltak a mi kiváltságaink. A különbség csak az volt, hogy a mibe nekünk bele kellett törődnünk, ahoz a török katona már hozzá volt szokva. A kemény fekhely, az idő viszontagságai épen nem voltak rá hatással; s a koplalásra nincs jobb előkészület, mint a török népnek átalában rendkivül mértékletes életmódja. Különben a török élelmezési biztosság — bármily rosz lábon állott volna is — mindenesetre jobb volt, mint a mi privat intendanturánk; csak ritkán fordult elő, hogy a sereg szerény szükségleteiről gondoskodva ne lett volna. Rizs és zöldségek képezték a katonák főélelmét; az ürühus csak másodsorban jött, ha t. i. volt; marhahust kivételesen láttam. A katona teljesen megelégedett, ha napjában egyszer, este felé, egy tál zöld főzeléket, vagy piláfot főzhetett magának; ha ezt sem kapott volna, akkor kegyetlen kétszersültjét, mely a kenyeret helyettesitette, áztatta fel vizben és ép olyan nyugodt volt mellette, mintha csak akkor hajtottak volna be és osztottak volna fel egy birkanyájat. A török katona a legnehezebb harcokat a kétszersültön vivta ki. Egyébiránt, a mint mondám, ez kivételes dolog volt; s a legénység esténkint rendesen hozzáfoghatott a főzéshez szerény tábori konyháján. Ez a konyha a földbe ásott csekély vályu, melynek alján a tüz ég, felső peremén pedig a főző edények (alacsony plehmedencék lapos födőkkel) fortyognak.

A török katona élete a főzésen és vizhordáson kivül alig van valami terhes foglalatosság által megzavarva. Ruhájának és fegyverének tisztogatásával nem igen vesződik; s ha verekednie nem kell, vagy őrségre nem rendelik: alszik egész nap, a mint mi is tettük. De azért a török tábori élet elég tarka; sőt a mennyiben a tarkaság és rendetlenség egy értelmü, mondhatnám, nagyon is tarka. Alig, hogy a csapatok kijelölt táborhelyeiken megállapodnak és lerakodnak: csudálatosan zagyva csőcselék lepi el a tábor utcáit, s ép oly kényelemmel telepszik meg ott, mint akár Sztambul mecsetjei mellett. A tábori rendőrségnek, melyről más seregek szabályzatai annyit beszélnek, csak nyomát sem látjuk; e tekintetben a török seregek megőrizték régi hagyományaikat. Egyébiránt tán nem is kell a rendőrség ott, a hol

a rendetlenség nem lesz rendzavarássá. Az az ezer meg ezer fegyveres és fegyvertelen basibozuk csak tátogatni vagy pihenni jött a táborba; lopni máshova ment. A jámbor bolgárok, kik szintén ezer számra őgyelegtek apró ökrös szekerei körül, melyeken a sereg után az élelmet és lőszereket szállitották, örültek, ha valaki őket nem bántotta. Egy veszedelem van csak e szabad kóborlásban: az, hogy nagyon megkönnyiti az ellenségnek a kémkedést. De ennek a szerbek, legalább a mennyire az eredmények mutatták, nagyon kevéssé tudták hasznát venni.

A sok tarkabarka nép közt csak egy fajtát nem lát az ember, a miből pedig az európai fantazia legtöbbet sejt a török táborban, t. i. az asszonyfajtát. Még az európai katonaélet poezisének kóbor képviselői a markotányosnék is teljesen hiányoznak A korán határozottan kitiltja az asszonynépet a táborból; és ha igaz, a mit krónikákban és regényekben eleget olvasunk, hogy a pasák régi időben egész kis háremmel szálltak táborba: ezt bizony a korán tábori »reglamája« ellenére tették. Most a török pasák szigoruan tartják a korán rendeletét; s Achmed Ejub még Nisből is, a hol pedig mint katonai kormányzónak állandó lakása volt, visszaküldte asszonyait Sztambulba, és legfeljebb a tőlük vett szerelmes levelekben élvezte a családi élet örömeit.

Legélénkebb volt a tábor képe az esti takaródánál. Napnyugtakor a terjedelmes tábor összes kürtjei megharsantak, s egy melodikus takaradóval bucsuztak el a muló naptól, vagy tán üdvözölték az ujat, melyet a török napnyugtától számit és alvással kezd. Az első hangokra a legénység fegyvertelenül sietve sorakozott osztályonkint; s a takarodó végeztével megharsant a hatalmas »pádisá csok jásá« (a pádisá sokáig éljen) kiáltása, hullámosan szállva osztályról osztályra, dombhátról dombhátra, és késő viszhangban verődve vissza az Ozren magas gerincéről. Szép és megragadó ünnepélyesség ez, melynek ép oly emelőleg kel hatni a háboru ezer veszedelme közt szultánját — s a mit ez képvisel, hazáját és vallását — éltető legénység önérzetére: mint tán lehangolólag az ellenségre, mely a hozzá áthangzó riadásokban küzdelemre készülő ellenfele nyugodt önbizalmának impozans nyilvánulásával találkozik. Nem is mulasztották el a török vezérek ez ünnepélyt — a joklamát — még az ellenség

közelében sem, vagy legfeljebb csak akkor, ha az ilyetén kiabálás a joklamázó csapatot közvetlenül az ellenség golyóinak árulta volna el.

A joklama után nemsokára egy más, csendesebb, de nem kevésbé megható ünnepélyesség következik. A teljes sötétség beálltával a tábori müezzin lép ki a vezéri sátor körül egy kiválóbb helyre, s keletnek fordulva rákezdi az imára intő éneket, melylyel városokban a minaré erkélyéről szokta a népet hivni. Az énekben nincs semmi gyönyörködésre méltó; elnyujtott, siket, torokhangokon üvöltött monoton dallam, melynek egész szépsége hatásában áll. Hallatára a katonák csoportosan sietnek sátraik elé; levetik és maguk elé állitják csizmáikat azután térdre ereszkedve és leborulva imádják Allaht, a ki bizonyára megérdemli a h a t a l m a s nevet, mert sok, nagyon sok igaz h i v ő j e van, kiknek egész lelkén uralkodik.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

XIII.

Alekszináctól Nisig és Nistől Vidinig. — Bajunk lovainkkal és tudósításainkkal. — Mr. Henty basi bozuk postája. — Odahagyjuk a tábort; egy sebesült ló. — Megint fedél alatt lakunk. — Hirtelen bucsuzunk Nistől. — A zaptie kiséret. — Ak-Palanka és a kőkerités, mely előtt Csernajev megakadt. — Pirot és hánja; diszes éji szállás; emberi és egyéb hálótársaink. — A Balkán magános zugaiban; egy csendes rendőrtanya és részeg törökje; nagyuri zaptienk. — Kidült lovunk; uttalan utaink; eltévedünk az ismeretlen hegytetőn. — Egy hán a Balkán gerincén; nagyszerü éji tanyánk. — A Balkán északi lejtője; ős erdő és kilátás a Dunáig. — Egy világfi kajmakám; Berkovce, a kies hegyaljai város. — Megválunk lovainktól; török uti kocsi, mint kinpad európai csontoknak. — Tizenhárom órai kocsizás. — Rendőrház, mint kávéház. — Cserkesztatár falu; mohamedán temetés. — A bolgár fensik. — Lom-Palánka. — A Duna, a megváltás folyója. — A zsidó korcsmárosné és eladó lányai. — Alvás menyasszonyi ágyban. — Rémült ébredés. — Gőzhajó, fürdő és bifsztek. — Vidinbe érünk.

Augusztus vége felé a táborban a föld égni kezdett lábaink alatt. Vidinből egy heti vagy tiz napi kirándulásra indultunk ki legfeljebb Bánnyáig, honnét a Timok völgyén át egy nap alatt visszalovagolhattunk volna Vidinbe. Most már két héten túl táboroztunk; és Vidintől, miután Knyazsevacot és a Timok vonalat a törökök ismét feladták, legalább négy napi járó földre voltunk. Pénzünk fogytán volt, mert készletünket jónak láttuk Vidinben hagyni, a hol költségeink legnagyobb részét — tolmácsot; és lovat — utólag kellett fizetnünk; ruhánk már rég elfogyott lovaink — a jámbor lelkek — melyeket egy heti táborozás alatt szándékoztunk tönkre tenni, most már a harmadik hetet járták és veszedelmesen fáradtaknak látszottak. D. barátunk, ki néhány nappal előttünk távozott, nem is merte a magáét Nisnél tovább vinni; hanem eladta és kocsin utazva Vidinig, ott a ló gazdájával kiegyezkedett. A mieink szerencsére még nem voltak ennyire.

De legtöbb fejtörésünkbe tudósitásaink kerültek: két hét óta csak táviratainkban adhattunk hirt magunkról, melyeket néha méregdrága futárokkal küldöttünk Nisbe. Pedig mit használ az lapjainknak, hogy mi itt a legérdekesebb dolgokat látjuk; ha nekik nem tudjuk egyébkint tudtukra adni, mint a távirda által — a mint sejtettük és később ugy is találtuk — megcsonkitott és érthetlenné tett táviratokban. A török postát, mely hetenkint kétszer indult és vagy öt napig utazott Nisből Konstantinápolyig nem igen vehettük igénybe. Kiszámitottuk, hogy leveleink két héten túl utaznának Budapestig, mig Vidinen át öt hat nap alatt ott lehetnének. Mr. Henty, mint igaz angol, kinek ép annyi pénze, mint vállalkozási szelleme volt, nagy erőfeszitéseket tett, hogy saját költségén közvetlen összeköttetést létesitsen Nis és Vidin között. Felfogadott egy lovas basi-bozukot és nem kevesebb pénzért, mint 50 forintért utnak inditotta azzal a kötelezettséggel, hogy három nap alatt Vidinbe érjen. A basibozuk meg is érkezett vagy két hét mulva, a mikor mi, kik öt nappal utána indultunk, már Vidinből megint el is utaztunk. Utközben valószinüleg kéjkirándulásokat tett. Henty néhány nappal később egy gyalog basibozukot inditott utnak szintannyi pénzért. Ez becsületesebb legény volt; Nisből visszahozta a levelet; azt mondta, hogy nagyon elfáradt és nem volt kedve tovább menni.

Mi jobbnak találtuk egy basi-bozuk helyett magunkat inditani utnak egyelőre Nisbe; s onnét ha szükséges tovább Vidinbe. A török főhadiszállásról, mely ekkor még a Morava jobb partján, Katun szerb határhelység felett állott, vagy négy órai csendes lovaglás vitt bennünket a Morava egyre táguló völgyén fel a Nisava partjain elterülő sikságra, melyen Nis fekszik. Az út kezdetben az ellapuló hegység csekély lejtőin, azután a völgyet elhagyva a sikság legelőin és szántóföldein át ugyszólván torony iránt visz a minaréivel már messziről fehérlő város felé. A háboru utolsó képe egy sebesült ló volt, mely az út mellett kidőlt belekkel vergődött. A táborban a mult éjjel egy szerb löveg becsapása folytán egy sereg ló vadult meg és szakitotta el kötelékeit; találkoztunk is néhány lovassal, kik e lovakat keresték; e szegény állat is azok közöl való lehetett. Azután munkás bolgárokat láttunk, a mint épen földjeik termését hordták be; és vég-

re magát a várost. Nem mondhatom meg, mily jól esett szemeimnek és lelkemnek romok helyett megint házakat, basibozukok helyett mesterembereket látni magam körül. Csak a szabad ég hatalmas sátrát cseréltem fel kedvetlenül spanyol zsidó asszonyunk büzös és balhás szobájával; s a külső koplalást az itteni zsiros élelemmel, melytől mindjárt első nap M. barátommal együtt megbetegedtünk. Lehet egyébiránt hogy ennek a nisi lázlevegő volt az oka; az uton legalább, melyre indultunk, rögtön megszabadultunk minden bajtól.

Nisről, valamint első látogatásomról a szerdár ekremnél (fővezérnél), később szólok. Ez alkalommal csak két napot töltöttünk Nisben; ép annyi időt a mennyi alatt meggyőződhettünk arról, hogy tudósitásainkat nem vagyunk képesek máskép teljes biztossággal elküldeni, mint hogyha saját magunk visszük el Vidinbe. Rögtön rászántuk tehát magunkat ez utazásra; hogy aztán kellőleg felszerelve operácioink bázisát egészen áthelyezzük Vidinből Nisbe.

Az utra ismét eszközöltünk ki egy zaptie kisérőt. Erre — maguk a törökök mondták — itt a háttérben nagyobb szükségünk volt, mint közvetlenül a tábor körül. A muteszarif (kerületi főnök), kihez fordultunk, meg is adta minden ellenvetés nélkül; nem is kellett a fővezér hatalmas protekciójára hivatkoznunk. Ez a különös rendőri kiséret már oly átalános szokás, hogy — habár rendkivüli terhet róhat az országra és hatóságokra — nem tagadják meg semmiféle érdemesebb idegentől. Rendesen bizonyos napidij jár a rendőröknek; mi ettől is fel voltunk mentve; annál busásabb baksisokkal tartottuk jó hangulatban embereinket. A kiséret kirendelése igen egyszerü módon történik. A hatóság az utas mellé ád egy zaptiét azzal a parancscsal, hogy kisérje el a legközelebbi őrházig, s ott adja át egy másik rendőrnek. Ez a másik aztán oda áll a kocsi elé, és elüget a harmadik őrházig, hol a harmadik rendőr veszi át az embert. Igy — tolonc módra — elkisérik akár a világ végeig, a mi alatt Törökország utolsó őrházát kell érteni. Csak arra kell vigyázni, hogy az ember valahol etetésnél, vagy éjeli utazásnál el ne veszitse kisérőjét, mert akkor aztán nem kap másikat, mig csak a legközelebbi hatóság ujat nem rendel. Pedig e kiséret hiánya, nem is számitva az utonállókat, kiket én nem voltam hajlandó oly vesze-

delmeseknek tartani, sok tiszteleti és kényelmi előnyöktől fosztja meg az embert. Mert a zaptie élő jelvénye annak, hogy a kocsiban (vagy lovon) egy hatósági védelem alatt álló ur utazik, ki elől minden okos ember kitér, s a ki a szolgálatokat jó pénzzel szokta megfizetni.

Augusztus 30-án délelőtti 10 órakor indultunk meg Nisből az ak-palankai uton. Négyen voltunk: M. barátom, én, dragomanunk és zaptienk. Szándékunk volt az Ak-Palankától a Babina Glaván és Nikolaji gerincen át Belgradcsikra vivő uton menni Vidinbe, a hova harmadfél nap alatt véltünk eljuthatni. Ezen út azóta, hogy a törökök Szerbiát s ezzel a Timok völgyét elvesztették a legközelebbi összeköttetés Nis és Vidin között; az utat jó részben Mithad pasa épitette ki; ő épitett hozzá Pirotból is egy ágat, mely a Babina Glava mellőzésével, de némi kerülővel létesiti ugyanezt az összeköttetést.

Az ut a Nisava széles, de mindinkább összeszoruló völgyében indul kelet felé. Jobbról balról termékeny és elég jól müvelt szántóföldek terülnek el: a falvak messzebb a hegyoldalakban látszanak. Csak egy kis fürdő — Bánnya — van az ut közelében, hova a nisi törökök nagy szorgalommal zarándokolnak ki mosdani. Bánnyán túl Szikievacska Klisszuránál (szorosnál) az ut elhagyja a folyót, (mely itt egy egészen szük hegyszorosba kerül) és a hegységen át jelentékeny, 636 meternyi magasságokban kanyarogva, Palankától egy órányira Topolnica nevü cserkesz falunál száll le ismét a Nisava völgyébe.

Ak-Palanka egy kis török bolgár város a Nisava balpartján. Legnagyobb nevezetessége az, hogy vele szemben a tulsó parton emelkedik fel ama hatalmas hegytömeg, melyet Babina Glava név alatt ismer a világ azóta, hogy Csernajev a háborut megnyitó expediciójával hiressé tette. Ak-Palanka nem tehet arról, hogy a nagy muszka vezér még jobban nem hireskedett, s a várost, s ezzel a Nis és Konstantinápoly közti összeköttetést hatalmába nem ejtette. Az az öreg rovátkos falkerités ott a folyó partján bizonyosan nem állta volna utját; egykor várnak tartották, s a német császári és török seregek küzdöttek is birtokáért, ma katonai célokra alig ér többet egy szérüs kert erős falánál. De hát utját állotta a muszka tábornoknak két vagy három török zászlóalj, mely elég volt arra, hogy a szerb sereg előcsapatait a

Nisava hidjától visszahajtsa akkor, mikor Nisben mindössze csak öt ezer török katona állott, s az egész későbbi török sereg még hátul Szófiában volt alakuló félben; mig szemben velük Szerbia egész hadereje csatára készen fel volt már vonulva. Ez az első előőrsi csetepaté rányomta a bélyeget az egész háborura. A szerb seregnek, mely e kedvező pillanatban sem tudott semmi sikert kivivni, nem lehetett egyéb sorsa a folytonos futásnál.

Délután 4 óra tájban érkeztünk meg Palankába. Mig lovaink abrakot kaptak, magunk a barátságos török korcsmáros keményre főtt tojásaiból csaptunk lukullusi lakomát. A szomszédban lakó kajmakám, kit különben is megakartunk látogatni, a zaptié által értesitve megérkezésünkről, házához kéretett bennünket. Átmentünk hozzá, és találtuk őt alázatos együttlétben egy magas vendégével, Husszein Abdi pasával, ki Nisből családjával együtt Konstantinápolyba utazott, s a kajmakámnál szállt be pihenni. A pasa a tágas terem kényelmes pamlagán csibukozott, mig a kajmakám egy kis fapadon vonta meg magát. Tulajdonképen a pasa fogadott bennünket a házi gazda helyett, még pedig nagyon szivesen. Kérdezősködött viszonyaink és utazásunk célja felől. Megmondtuk, hogy a nikolaji g erincen keresztül szeretnénk Vidinbe jutni. A kajmakám aggodalmát nyilvánitotta ezen ut biztossága iránt; a Babina Glaván ugyan török csapatok állanak; de azontul már mutatkoztak szerb portyászok, sőt zaptiéi egyik őrházból meg is futottak. A szerbek ugyanis a törökök elvonulása után visszatértek Knyazsevácba, learatták és betakaritották a még lábán álló termést, s ezen munka védelmére portyászcsapatokat bocsátottak ki Pandiralo, sőt Gramada környékére is. A pasa ennek folytán kijelentette, hogy nem engedheti ily kedves vendégek életét veszélynek kitenni; s ezért, nem is ereszt bennünket ezen az uton, hanem azt tanácsolja, hogy menjünk a kissé hosszabb, de biztos vonalon Pirotba, s onnét a Balkánon keresztül Berkovcebe. Az időveszteget és nem igen volt inyünkre; de megfogadtuk a pasa tanácsát annál is inkább, mert a másik utra rendőrt sem kaphattunk volna kiséretül.

Búcsút véve barátságos pasánktól, 5 óra után megindultunk Pirót felé. Az ut csakhamar ismét elhagyja a Nisavának itt nagy kanyarulatot képező völgyét, s a kopár balparti hegységen át

jókora (797 méter) emelkedéssel egyenes irányban visz Sarkőj (Pirot) felé. Csakhamar beesteledett, és már éjeli 10 óra után érkeztünk meg a hatalmas fasorok által környezett városba, mely igy sötétben is sokkal jelentékenyebbnek látszott Palánkánál. Vára is nagyobb és erősebb; falait legalább földburkolat is védi, és széles árok futja körül.

Zaptienk a város első hánjába vitt bennünket, hol a mint mondá — fáradt lovaink, meg magunk is jól el leszünk helyezve. Az ilyen népnek a ló mindig fontosabb ez embernél. A zaptienek igaza is volt; lovaink egy tágas, szellős istállót és jó almot kaptak; mi magunk sokkal kevesebbet ennél. A ház vendégszobája a kávéház volt; egy dohos, dohányfüsttől homályos terem, melyben kis petroleum lámpa terjesztett több büzt, mint világosságot A falak körül egy ölnyi szélességü deszkadobogó futott; nappal diván, éjjel ágy. Most már négy vagy öt török testvérünk horkolt rajta keresztben és hosszában heverve. A gazda helyet csinált köztük számunkra; de csak nehezen tudtuk rászánni magunkat a leheverésre. Pedig nagy szükségünk volt rá; tizenegy órát ültünk lovon; vidini bérlovaink már erejük végét járták, hajszolásuk jobban kifárasztott bennünket, mint akár a gyalogolás. Meglehetősen össze voltunk törve; még étvágyunk se volt, nem ettünk pedig egyebet a palankai keménytojásoknál. Egyébiránt kávésunk nem is tudott volna többet adni kávénál, a mit annál bőkezübben mért. Egy legény még éjfél után is egyre főzte a tüzhelynél, a hol munkáját éjelenkint csak egy két órára szokta megszüntetni. Erre a kis időre lehevert a szoba közepére, hol már dragomanunk, zaptienk és korcsmárosunk is aludtak; akkor aztán az egész szoba ki volt rakva alvó és horkoló emberekkel.

Ez az »alvó« jelző rám nem illett egészen. Leirhatatlan egy éj volt ez; a szememet is alig hunytam be, s a poloskák mégis minden tartózkodás nélkül futkostak át képemen. Mérgemben egy mellettem fekvő törökre dobáltam őket, a ki életmegvető nyugalommal horkolt. Azt hittem, hogy szomszédom, ha már ennyire hozzá van szokva, többet is el visel a saját részénél; s a mely állat egyszer vele jól lakik, nem jön vissza hozzám. Jöttek helyettük ujak. Felkeltem és az alvó embereken átlépve kimentem az utcára; rettentő hideg volt; egy

kutya rohant rám nem tudom mi okból, s néhány lépésnyivel odább egy török őr szólitott meg, kinek nem tudtam felelni. Nehogy bajba keveredjen, vissza kellett térnem a kinpadra. Szabaditó gyanánt üdvözöltem zaptienket, a ki fél négykor figyelmeztetett bennünket, hogy indulhatnánk. Rögtön készen voltunk. Kavedzsink ekkor már megint tüzhelyénél állott, és néhány findzsa jó kávéval erősitett meg bennünket az utra.

Négy órakor megindultunk. A város még aludt, a csendben lovaink kopogása messze hangzott a rosz kövezeten. Zaptienk nagy helyismerettel kalauzolt bennünket a kanyargó sikátorokon. Letértünk a nagy konstantinápolyi országutról, mely Pirotból délnyugoti irányban megy Szófia felé, s átkelve a Nisaván, melylyel itt a városnál ismét találkoztunk, egy mellékutra mentünk ki az apró házak tömkelegéből. Pirotnál a felső Nisava völgye jelentékeny sikséggá tágul, melyet néhány mértföldnyi hosszaságában mindkét oldalról nagy, hullámos taréju magaslatok kisérnek. Utunk vagy másfél óra hosszat e sikságon vitt; az első kis bolgár falunál azonban neki mentünk az éjszaki oldalon elnyuló magaslatnak. Hosszas, vesződséges kapaszkodás következett egy rosz, meredek utacskán, melynek sok pontján a gondviselésnek folytonosan őrt kell állani, nehogy a rajta közlekedő apró ökrösszekerek is le ne forduljanak. A hegység majdnem egészen kopár; csak itt ott egy mélyedésben találtunk egy kis feltúrt termőföldet, melyen a csekély termés még apró kepékben állott A hegy éléről gyönyörü kilátás nyilt vissza a kelő nap fényében tündöklő Pirotra, a szófiai országutra, a széles völgyre, s a tulsó magaslatokra; előttünk pedig feltünt a Chodzsa balkán sötét gerince, melynek most már kiágazásai közt voltunk.

A hegyhátról néhány száz lábat leszállva egy sajátságos völgybe, vagy katlanba jutottunk, a minővel még nem igen találkoztam. Egy mértföldnyi hosszu és negyed mértföldnyi széles, szabályos téglányalaku térség volt ez, melynek falait mindenfelől néhány száz lábnyi magasságú, szabályos bevágásokban hullámzó hegyhátak képezték; a deszkaegyenességü talaj a legtermékenyebb volt azok közül, melyeket odáig török földön láttam; az ut, mely a kis sikot hosszában hasitotta ketté, dusan sarjadzó rétek és gazdag kepék közt haladt; az uttól oldalt — ugy látszik az éjszaki szelek ellen — az északi hegyhát alá vonulva öt hat

kis, de csinos bolgár falu állott, melynek lakossága kint a földeken volt elfoglalva. Külön, magános világ ez, melybe nem jár más, mint nyáron a kormány adószedője, és télen tán egy eltévedt madár, mert más állat a hegységen át akkor nem igen juthat.

Vagy két óráig haladtunk ez elzárt sikságon át, melynek szépségéből alig hiányzott egyéb, mint a fa, mely innen is eltünt már a hegyek lejtőiről. Azután egy kis patak szük völgyébe jutottunk, mely nem tudom merre talált magának utat a Nisava felé. Mi elhagytuk e völgyet; megint emelkedni kezdtünk és csakhamar elértük déli állomásunkat, a hegyoldalban fekvő Sztanyanci falut.

Zaptienk egy bolgár ház tág udvarára vitt bennünket, hol egy kazal árnyékába telepedtünk le. Intésére az egész ház lakossága rendelkezésünkre állott. A gazda lovainknak vetett takarmányt, az asszony csirkékre vadászott, legény fia vizért futott. S mindez nem a fizetés reményében, hanem a zaptie hatalmától való félelemből történt. Rettenetes ur az a zaptie ezen elhagyott vidékeken, hol az uraságban a szultán után közvetlenül ő következik; sőt tán előtte áll, mert a szultán távol van, ő pedig mindig jelen. Akárhányszor láttam, hogy mikor egy faluba megérkeztünk, a zaptie magához intette a legelső bolgárt, ki szerszámával kezében munkára akart menni; s a bolgár oda jött a zaptié lovát jártatni; egy másik bolgárt intett oda, az hozott neki vizet, a harmadik tüzet. Nekünk is rendelt annyi bolgárt, a mennyire szükségünk volt, vagy nem volt; s néha még azt is ellenezte, hogy a jámboroknak borravalót adjunk. A zaptiégazdálkodás nem a legkisebbike a török adminisztráció orvoslásra szoruló bajainak.

Itteni bolgárgazdánk egyébiránt nem ingyen szolgált. Busásan megfizettük takarmányát és csirkéit, melyekből tolmácsunk kitünő ebédet készitett. Fél kettőkor indultunk ujra utnak, és folytattuk a kapaszkodást az előttünk levő meredek gerincre. A magas nyergen túl megint egy kis elzárt völgybe jutottunk, melynek legelrejtettebb szegletében fekszik Komesztica helysége. Egy magános kis hegyzug ez, melyből ha fenekén vagyunk azt hisszük, a madár se tud kirepülni. Pedig, ugylátszik, fontos hely; mert egy őrház van benne, az egyetlen, mely e vonalon az össze-

köttetést Pirot, s aztán a Szófiából a Dunához vivő póstaut őrházai közt fenntartja. Zaptienk az őrházhoz vitt bennünket, mely a hegy lábánál, egy ligetben, kis csergedező patak partján a legkedvesebb kúnyhócska volna egy szerető pár, vagy egy emberúnta remete számára. De a zaptiek sem érzik magukat rosszúl benne.

Egy ősz szakállu tekintélyes férfiu elnöklete alatt vagy négy rendőrt találtunk ott, szalmazsákokból álló kereveteiken elterülve, és pipáik füstjébe merülve. Nagy méltósággal, de épen oly szivességgel fogadtak bennünket. Látszott rajtuk, hogy e völgy urainak érzik magukat, de hajlandók egyszersmind az uraság kötelességeit — a vendéglátást is teljesiteni. Kávéval szolgáltak, kikérdeztek utunk célja felől, jó tanácsokat adtak; akár csak, mint palánkai pasánk egy nappal előbb. Átalában mindenütt tapasztaltam, hogy a törököknél nem találjuk oly nagynak a távolságot a különböző társadalmi osztályok modora és szokásai közt, mint az európai népek legtöbbjénél. A közönséges zaptié ép azzal a nyugodt illemmel és természetes méltósággal beszél veled, mint akármelyik pasa. Ennek okát ép ugy lehet keresni a társadalmi szokások természetes egyszerüségében, mint az osztályok átlagos miveltségi fokozata közti csekélyebb különbségben. Ki is neveztük az öreg zaptiét, ki társaságunkban elnökölt, rögtön — tábornagynak. Azontul magunk közt csak müsirnek hivtuk.

Zaptiéinknek, kiket egy bolgár fiu szolgált, egy török vendégük is volt; az egyetlen részeg török, a kit (egész Konstantinápolyig) az országban láttam. Rettentő kedélyes hangulatban volt; érkezésünk örömére rögtön egy birkát akart levágatni a szomszédságban lévő tanyáján; azután meg mindenáron pénzt — még pedig orosz rubeleket — akart ajándékozni, a melyekből ezüstben és aranyban volt vagy két font az övében. A zaptiék kissé szégyenkeztek miatta; és nagyon örültek mikor végre elnyomta az álom.

Gazdáink minden áron ott akartak bennünket éjjelre fogni. Azt mondták később jár már az idő; 5 óra elmult; és sötétben nehéz lesz a Balkán gerincén lévő őrházat megtalálnunk. Mi azonban nem akartuk az időt vesztegetni; megindultunk. Kisérőnk az öreg, a müsir lett. Megint egy nagy kapaszkodó volt

előttünk; elcsigázott gebéink alig tudtak már menni. Fennt a tetőn dragomanunk lova egészen felmondta a szolgálatot; egy darabig kézen vezette, de aztán már vonszolni sem birta. Szerencsére egy bolgár tanyához értünk; a lovat ennek gazdájára biztuk fényes igéreteket téve neki, ha másnap hajnalra a lovat, vagy legalább a nyergét a legközelebbi őrházba hozza.

Dragomanunk mellettünk kutyagolt; különben e gonosz utakon magunknak is sokszor gyalogolásra kellett fognunk a dolgot. Nemsokára besötétedett, s ott aztán vége lett az utnak egészen. Odáig csak ki volt épitve, ugy a hogy; de egyszerre mintha épitői belefáradtak volna, vagy egy reggel elfelejtettek volna visszajönni, megszünt az ut és kezdődött a hegyoldal a maga természetességében. Zaptienk innen aztán torony iránt kezdett bennünket vezetni, habár az orrunkon túl nem láttunk. Egy meredek görgeteges oldalon vezettük le lovainkat, egymás mögött lépésről lépésre bukdácsolva; még egy gyalogösvényt sem éreztünk lábaink alatt; a laza kő minduntalan kiszaladt lábaink alól; majd lovaink majd mi buktunk térdre. Valóságos kalváriai utazás volt; de végre is ott voltunk a fenéken.

Már régóta nagy zugás hallatszott fel hozzánk. Egy megduzzadt hegyi patak volt, melynek habjai dühösen törtek meg az eléjük hengeredett óriási köveken. A patakon át kellett mennünk. Előbb megpihentünk. De lovaink sehogy sem akartak a meredek partról a zajos vizbe lelépni; ugy kellett őket magunk után vonszolni. Jó félórát vesztettünk, mig végre a tulsó partra jutottunk. Térdig át voltunk ázva; a mi nem a legkellemesebb érzés volt a hirtelen leszállott dermesztő hidegben. Szerencsére nem volt időnk meghülni. Ép olyan ut állott előttünk hegynek, a minőt a tulsó parton megtettünk a völgynek. Ujra megkezdődött a kapaszkodás, és küzködés a sötétséggel, guruló kövekkel és nehezen vonszolt lovainkkal. Vagy egy órai vesződség után végre meglehetősen kimerülve fennt voltunk; f e n n t, a honnét már feljebb nem mehettünk, a Chodzsa Balkán gerincének élén. Fennt csak lettünk volna; de innen aztán hova menjünk? ezt nem tudtuk. Müsirünk a kapaszkodás fáradalmai között egészen kinyögte az eszét és elvesztette tájékozottságát. Csak ment, mint a vak légy; bevallotta, hogy maga se tudja hova. Szép kilátásunk az volt, hogy igy átázva és átizzadva, az éles és hideg

levegőben a szabad ég alatt fogjuk a hajnalt bevárni. Szerencsénkre M. barátom megjárta már egyszer ez utat; emlékezett, hogy a szófiai póstaut itt a gerinc hosszában, tehát épen előttünk keresztben fut el; ha tehát egyenesen keletnek megyünk, lehetetlen rá nem akadnunk. Megindultunk; legalább tizszer láttuk már képzeletünkben az ut távirdaoszlopait, mig végre a valóságban ráakadtunk. Tiz perc mulva aztán elértük az út mellett lévő őrházat és hánt, a melynek tágas terme barátságosan fogadott be bennünket.

Tiz óra volt. A távollevő korcsmárost egy bolgár parasztgyerek helyettesítette, a ki kávét főzött, és egy rengeteg hideg ürücombot tett elém, hogy egyem belőle, a mennyi belém fér. Nem volt igen jó; de akkor keveset gondoltam én ezzel. Tán soha életemben, meg nem szolgáltam ugy vacsorát és pihenést, mint e két napi uton. Vén zaptienk csak vagy négy órát utazott velünk, mégis ugy szúszogott, mint egy fujtató. Letelepedtünk a tüzhely köré. Ez az óriási szobának közepén földbe vájt és kővel kirakott kis mélyedés volt, melyen óriási hasáb fák égtek. A tüzhely felett egy lánc csüngött a bográcz számára; s a füst a lánc irányában menekült ki a tetőzetnek valami láthatatlan nyilásán. Kezdetleges egy tanya volt; de nekünk e pillanatban megbecsülhetetlen. Nemsokára kipihentünk annyira, hogy alvásra is gondolhattunk. A bolgár fiu egy külön kis kamarát nyitott meg számunkra, melynek dobogóján nagyszerüen aludtam. Ez ugy hiszem inkább fáradtságom érdeme volt, mintsem a deszkadobogóé, mely a mint reggel utólag tapasztaltuk, lakosság dolgában nem igen szegényebb a többi csárdák deszkaalkotmányainál.

Reggel későn ébredtünk csak fel; a fáradtság mindnyájunkat elnyomott. Dragomanunk lova hajnalban csakugyan megérkezett; becsületes bolgárunk meghozta, pedig nem bántuk volna, ha megszökik vele; de tán félt a mi zaptie által tanusitott nagy uraságunktól. Hét óra tájban indultunk meg a Balkánról le felé egy oly uton, mely néhány órai menetén kárpótolt bennünket az előbbi két nap minden fáradalmaiért. A hegységre nem lehetett ráismernünk; a déli oldalon oly kopár és kietlen hegytömegnek északi lejtőjét a leghatalmasabb őserdő boritja. Százados bükkök, tölgyek, szilfák, itt ott néhány fenyü képeznek egy sürü

zöld boritékot a hegy oldalain, a meddig csak a szem lát; fejsze nyomával alig találkozunk benne, legfeljebb az ut mellett; az irtó munkát leginkább az északi szél végzi, melynek töveikből kitépett áldozatai ott hevernek egymáson korhadozva.

A hán, melyben éji szállásunk volt, már az őserdő szélén áll. A postaut onnét kezdve nagy kanyarulatokban kezd a lejtőn leereszkedni. Az ut felett az óriás fák sürü ernyőt képeznek, melyek harmatos levelein megtörnek, de át nem törhetnek a reggeli nap sugarai. A hegyből minden száz lépésnyire egy kristálytiszta, jéghideg forrás fakad, mely az ut alatt vájt kis csatornában talál lefolyást. Az utas, kivált a ki heteken keresztül olyan vizeket ivott, mint mi, alig győzi magát e felséges italból multra és jövőre kárpótolni. Néhol a hegynek egy szakadásán át kinyilik a táj és kilátást nyerünk a dunamenti Bulgáriának hullámos területére, sőt egy távoli csillogó szalagban felismerni véljük a Dunát, mely most számunkra az igéret folyója. Hatalmas kép, felséges keretben; a minőt ritkán látunk életünkben, de ha láttunk, soha el nem felejtünk.

Az ut gyorsan ereszkedett velünk le; lovainkat kézen vezetve gyalog haladtunk az ernyős szerpentinákon. Jó kedvünk volt; a gyönyörü reggel nemcsak fáradt lovainkat, de még a komoly müsirt is felvidámitotta. A müsir annyira megszerette társaságunkat, hogy nem törődve a közbeeső rendőrállomásokkal a legközelebbi városig elakart bennünket kisérni. Az uton nem találkoztunk egyéb élő lénynyel, csak néhány öszvérhajcsárral, kik megterhelt állataikon a Dunától sót szállitottak a hegységbe, sőt — a mint mondták — a hegységen tuli városokba is. Két órai ereszkedés után még mindig a hegység mélyében elértük az első rendőr karaolt; itt is a köteles vendégszeretet és kávé várt reánk, a mi a török őrházakban igen kellemes ellenszolgáltatás a csekély borravalóért, mit az ember a parancsnok csausznak adni szokott.

Innen már csekélyebb eséssel, de egyre szálltunk lefelé. Az ut egy kis patak völgyén haladott. Találkoztunk egy kis fürészmalommal, az ipar és civilizácio első postájával. Azután egy apró házu, cserép födelü cserkesz telepitvénybe értünk, egyikébe amaz őrtanyáknak, melyekkel a török kormány e vitéz népből hütelenkedő tartományainak fontosabb pontjait megrakta. A

lakosságból alig láttunk valakit; fegyverfogható része ugylátszik a Morava vagy Timok völgyén járt.

A falun túl már kijutottunk a tulajdonképi hegységből, s az ut még egy dombháton átkelve neki kanyarodott Berkovce városának, melynek fehér házai és minaréi feltüntek már balra a hegység lábánál. A városon kivül találkoztunk egy lovas társasággal, melynek élén a kerületi kajmákám haladott. Ezen úr kivételes egyénisége volt a török szolgabirói karnak; szép fiatal ember, könnyü előkelő modorral, vidám társalgással, választékos öltözettel, akármely európai szalonban helyet foglalhatott volna; habár a törökön kivül más nyelvet nem beszélt. Jó kedvüen üdvözölt bennünket; Mayerszt már előbbi utjából ismerte; utasitott bennünket, hogy a városban kihez forduljunk a szükséges kiséret végett; beszélt a legujabb hirekről, melyeket mi a Balkánban nem hallhattunk. Tőle tudtuk meg, hogy Murad szultán betegsége miatt »leköszönt« és helyébe Abdul Hamid lépett, minek örömére ma reggel már ágyuztak a városban, és még három napig fognak napjában ötször üdvlövéseket tenni. A kajmakám is ez ünnepet ment a hegységbe egy kirándulással megülni, miután ugyis épen török vasárnap, vagyis péntek volt. Kiséretében egy törzstiszt, a helyőrség parancsnoka, s a városnak még néhány előkelője lovagolt.

A szives kajmakámtól elbucsuzva, déli tizenegy óra után megérkeztünk a városba, melyen miután egy török várost már leirtam, semmi megemliteni valót nem találtam fekvésén kivül, mely egyetlen a maga nemében. A Chodzsa Balkán legmagasabb gerincének lábánál egy kis termékeny sikság végén fekszik, melynek szabályos téglányalakját, mind a négy oldalon a nagy hegységből kifutó alacsonyabb dombhátak határozzák meg. A város távolabbról, a sikság közepéről tekintve gazdag mezőivel és lombos kertjeivel, háttérben a Balkán sötétzöld erdeivel, óriási sáncával és magas gerincének sajátságos körvonalaival kóborlásom legszebb képei közé tartozik.

A városnak egy előkelő fogadójába szállottunk, mely azonban gazdája távolléte miatt társaságunknak csak egy részét, lovainkat tudta rangjukhoz mérten elhelyezni. Mi magunk a kapu alatt ettük meg fényes villás reggelinket: magunkhozta szardinát és a fogadósné főzte kemény tojást; még bort is kaptunk

hozzá egy szomszéd bolgár kereskedőtől. De nem sokat törődtünk az asztali, helyesebben asztal nélküli élvezetekkel. Egyetlen gondolatunk volt tovább jutni innen, és még az éjjel elérni Lom-Palánkát a legközelebbi dunai állomást, hogy onnét aztán a másnap reggeli gőzössel Vidinbe utazhassunk. Elcsigázott lovainkkal ez már nem volt lehetséges; kocsit kerestettünk tehát és találtunk is. Dragomanunkra biztuk, hogy a lovakat kipihentetve, kellő lassusággal és biztossággal Vidinig szállitsa; magunk már egy órakor kocsin ültünk.

A törökországi utazás élveinek egy uj fajtájával nyilt alkalmam megismerkedni. Kocsink egy fatengelyü, rugótlan faszerszám volt, melynek felső szekrénye közvetlenül a tengelyeken nyugodott. E szekrényben nyoma sem volt annak, a mit mi ülésnek nevezünk. A török kocsi — legyen az olyan magunk fajta könnyü bricska, vagy előkelőbb ekhos jármü — nem ismeri ezt a butordarabot. A török utas ép ugy, mint otthon szobájában, lekuporodik a kocsi fenekére, maga alá szedi lábait, s aztán csibukra gyujtva, akár egy hétig elrázatja magát. Csakhogy ehez török lábszárak, ülő csontok és hátgerinc kellenek. Kocsisunk sejtette, hogy mi mindezzel nem vagyunk ellátva, s ezért kivételesen néhány ujnyi szalmát rázott s egy pokrócot teritett a láda fenekére, melybe holminkat és magunkat be kellett pakoltatnunk. Fél óra mulva már pokoli kinokat éreztünk minden tagunkban; előre nyujtott lábakkal ültünk a kocsi fenekén, mely a döcögős uton rettentően lökködött, s néha magasra vetett bennünket. Irigyeltük még a rázó rostán ugráló gabonaszem sorsát is; az néhány perc mulva megszabadul kényszerü táncától, mi előttünk nyolcz vagy tiz mértföldnyi ut állott. Gonosz örömet éreztünk, mikor a kocsinak már az első fél órában baja esett, s a kocsis kénytelen volt vagy tiz percre a hiba megigazitása végett megállani. Azután ujra kezdődött a martiromság. Megkisértettük végig feküdni a kocsiban, lehetetlen volt; negyed óra mulva összerázott, megbódult s a naptól megaszalt agyvelővel bujtunk ki a kocsi fenekéről.

Gonosz állapotunk dacára is megkisértettük a kezdetben elég érdekes vidékben gyönyörködni. A berkovcei sikságról vagy két órai hajtás mulva, egy oldalt nyiló kis völgyön át, egy második hasonló alaku, hegyköritette, termékeny sikságra jutottunk,

melyen át szintén vagy két óra hosszat haladtunk. Néhányszor vizen kellett átmennünk, az Oguszt és később a Dzsibrica folyókon és mellék patakjaikon. A hidak a tavaszi árvizek által elszaggatva és még nem voltak helyreállitva; gázolnunk kellett; ha a viz néhány ujnyival magasabb, ülőfürdőt kapunk ládánkba, vagy esetleg meg is uszunk. — A második zárt sikságról is kiérve a Balkán előhegységének a Dunáig terjedő fennsikján haladunk tova. Nagyrészt terméketlen, kopár terület ez, melyen csak itt ott találunk egy magános falut vagy őrházat, körülötte egy darab mivelt földdel, vagy egy folyót, a — Lomot — melyen szintén át kell gázolnunk. Az elég korán beálló sötétségben azt hisszük, hogy egy végtelen sivatagon haladunk, melynek nincs vége se merre; tán kissé elhagyatottnak is éreznők magunkat, ha a körülöttünk ügető zaptie körvonalai nem nyugtatnának meg bennünket a biztosságunk felett őrködő államhatalom ébersége felől.

Kocsisunk két pihenőt tartott. Az elsőt mindjárt utunk első negyede után, egy jelentékeny cserkesz tatár faluban. Bolgár tán csak épen annyi volt ott, a mennyit zaptienk lova sétáltatására és egyéb szolgálatokra magához inteni jónak látott. Mialatt kocsisunk etetett, mi a karaolban, melynek első emeleti tágas, erkélyes terme egyszersmind a falu kávéháza volt, néhány becsületes török atyánkfia társaságában kávézgattunk. Törökjeink a csibukjaik füstje által igénybe nem vett összes érdeklődésükkel felénk fordultak; és nem győzték bámulni a furcsa ákumbákumokat, melyekkel mi a körülfutó fakerevet gyékényére kuporodva, uti jegyzeteinket futólag papirra vetettük. — Ablakaink alatt egy temetési menetet láttunk elhaladni a közel temető felé, melynek apró turbános fejfái hozzánk látszottak. A halottat, ki egy könnyen összerótt négyszögletü, fehér deszkaládában feküdt, hat ember vitte a vállán, és még négy más követte. Pap, harang, asszony, gyerek, ezen a mi »utolsó utazásunknál« oly nélkülözhetlen kiséret, hiányoztak ez igazhivő temetési menetétől, mely rideg csendben vonult a kis temető felé, hogy ott átadja a barát vagy rokon testét a sirnak, illetőleg az ott reá várakozó angyalnak, ki az ő jó és gonosz cselekedeteinek szigoru megmérlegelésére hivatva van.

A halott már megtalálta csendes nyugvóhelyét, mikor mi

megint tovább döcögtünk kinzó szerszámunkon. Ezentul még csak egy pihenőnk volt, esti 8 óra tájban egy magános karaolnál, hol a zaptiék nem tudom honnan keritett kitünő szőllővel tartottak jól. Ez volt estebédünk; de étvágyunk nem igen volt már a gonosz kocsizástól, melynek legsulyosabb része még csak ezután következett. A percek és órák csigalassusággal váltak meg tőlünk; eljött éjfél, éjfél után egy óra; valósággal lázas állapotban kapaszkodtunk a kocsi oldalaihoz, hogy rázását mérsékeljük. Ha az álmosságtól, melyre három napi ilyetén utazás után bizony jogunk volt, fejünk lehanyatlott, egy rettentő ütés éles fájdalma ébresztett fel bennünket. Végre két óra után egy magas partról szálltunk le és egy negyed óra mulva elértük Lom-Palánka városát.

Még vagy tiz percnyi megpróbáltatás várt reánk a város kövezetén. Ez ugyan semmivel sem volt rosszabb a többi török városokéinál, de ezuttal a mi bordáink voltak rosszabb karban; mintha csak égő parázszsal lettek volna megtöltve. Tiz perc mulva aztán elfelejtettük fájdalmainkat. Mint egy sötétfényü érclap terült el előttünk a Duna hatalmas tükre. Nincs az a szent folyó, melynek megpillantása oly hatással lehessen hivőire, mint reám e nagy folyó. Lethe vize volt, melyből még nem is ittam, s már minden bajt feledtem. Pedig volt mit. Nem mondhatom, hogy nehezen türtem volna a táborozást; de az a cigány élet, az a folytonos kóborlás, nyugtalan munka, bizonytalanság, koplalás, álmatlanság végtére is megfeszíti kissé az idegeket. A három napi erőltetett és kimerítő utazás, melynek e tizenhárom órai kocsizás méltó koronája volt, még fokozta e feszültséget egész a türelmetlenségig, sőt lázas ingerültségig. Az ember gyülölte már a földet, mely lábai alatt volt, s ezt e sok apró bajt termette. S ekkor egyszerre, mint egy varázslattal, ott áll az ember a Duna partján, a civilizáció országutján, Európa és — a mi nekem több — Magyarország üterénél, mely ha akarom, egy rövid nap alatt engem is hazám határaihoz visz. Soha sem szerettem igy tán az öreg Dunát, pedig (mint kiszolgált evezőlapátnak) régi jó barátom volt, kinek hátán életem legszebb óráit töltöttem. Érteni kezdettem, hogy az utasok, bármennyire bámulják is a vaskaput, csak akkor kezdenek a folyóhoz igazán dithyrambusokat zengeni, a mikor Törökország belsejéből vetődnek ismét partjaira.

Egy nagy széles épület előtt állottunk meg. Zaptienknek határozott szándoka lehetett ajtaját beszakitani, olyanokat ütött rajta. De nem készült még el munkájával, mikor a toronymagasságu emeleten egy ablak megnyilt, s a fogadósné türelemre kérte. Nemsokára az ajtóban fogadott bennünket egész családjával elismerésre méltó pongyolában. Egy spanyol zsidó asszony volt két csinos, gömbölyü lányával. A harmadikat épen tegnap adta férjnek; és dicsekedett, hogy a mátkapár szobájába fog bennünket elhelyezni. Kaptunk is két nagyon selymes és pelyhes, de viseltes fehérneműjü ágyat, nem is számitva a szobát boritó ezer limlomot, melytől nem tudtuk holminkat hova rakni.

A diszes ágyakon plaidjeinkbe burkolva rögtön elaludtunk; s azt hiszem aludtunk volna itélet napig, ha reggel hat órakor a fogadósné ijedve fel nem ver bennünket: hogy a hajó a szokottnál korábban érkezett, már itt is van és rögtön tovább indul. Rémülten ugrottunk ki ágyainkból; még egy napot e lyukban tölteni, borzasztó gondolat. A fogadósné megijedt, hogy megverjük. Szerencsére a hajó indulása előtt megérkeztünk.

A fedélzeten nagyot lélekzettünk és kezdtük magunkat hajszolt vadállat helyett embernek érezni. Első emberi gondolatunk egy fürdő, s egy reggeli volt. A bifsztekhez, melyet kaptunk, szerettem volna egy ódát irni; de nem vagyok sem alkalmi, sem alkalmatlan költő, s igy kénytelen vagyok prózában megörökiteni emlékezetét.

Néhány óra mulva Vidinben voltunk.

XIV.

Vidinből Belgradcsikon át Nisbe. — Előbb egy kirándulás Budapestre. — Nagyvezéri bújurúltúm. — Indulásunk bérkocsin Belgrádcsik felé. — Uj dragomanunk és kofferja. — Oszmanié, egy nagy cserkesz falu. — Belgrádcsik vára és városa; a kajmakám és hűsitői. — Török tiszt barátaink. — A belgrádcsiki kővilág csudái. — Pityókos kedvü bolgár kisérőnk. — Csupreni éji szállásunk és rendőrcsaúsz pasánk. — Felkapaszkodás a Szveti Nikolára ökörerővel és gyalog. — A Szveti Nikola nyerge és kilátása. — Fáradságos leereszkedés. — A Trgoviski Timok forrásai és völgye. — Déli állomásunk és uri arnauta zaptienk. — Éji szállásunk a leégett bolgár faluban, Izvorban. — Gazdánk, a falu birája és háztartása. — A háboru kezdetének szinhelye. — A szerb vakondok háború. — Pandiralo és török sirok. — A Babina Glava; szerb sánczok; a török tábor és parancsnoka. — A Nisava völgye felett. — Egy török hidfő. — Megérkezünk Ak-Palankába és Nisbe.

Vidinben egy váratlan meglepetés várt rám; a török kormány bujurúltúja, mely nekem az összes török táborokban való tartózkodást ünnepélyesen megengedte. Igaz, hogy már e nélkül is szinte polgárjogot nyertem két török táborban; de azért mégis örültem a hivatalos engedélynek, mely által tekintélyem török barátaim előtt a nagyvezéri pecsét által támogatva csak növekedhetett.

A nagyvezéri fermán, egy ötvenhét centimeter hosszu és harmincnyolc centimeter széles kemény papiros; ez most már keleten is kiszoritotta az ősi pergamentet. A hosszában vett papir egész felső fele üres; az irás a közepén kezdődik és áll, nagy arabs jegyekkel irt, s egymástól távol álló hat sorból, mely alatt egy furcsa ákombákomokból épitett sátor árnyékában a nagyvezéri aláirás és pecsét diszeleg. — E fermánhoz azonkivül külön nyilt boritékokban még öt (mienkfajta félivre, nagyon apró

betükkel irt 3—4 sorból álló) parancs volt csatolva a különféle, névszerint vidini, nisi, bosznai, jeni pazari és mitrovicai török táborok parancsnokaihoz.

Meg voltam ugyan győződve a török kormány lojalitásáról, hogy leveleimbe nem irta a régi török pasák módjára azt a gonosz ajánlatot, hogy: ezen soraim átadójának talpára pedig veress huszonöt botot, — de csupa kiváncsiságból sem mulaszthatam el, hogy fermánom tartalmát török irástudók által magamnak meg ne magyaráztassam. Meggyőződtem aztán, hogy abban, ha nem is épen melegen, de elég hathatósan vagyok nemcsak parancsnokok, de mindennemü török hatóságok gondjaiba és támogatásába ajálva. E levél birtokában most már bátran neki indulhattam Törökországnak; legfeljebb a basi bozukok, vagy más utonállók ellen nem nyujtott biztosságot két okból, először mert azok nem igen tudnak olvasni; s másodszor, mert utólag szoktak az utas ajánló leveleiről tudomást venni, akkor t. i. mikor már tán lelőtték és zsebeit kutatva ráakadnak. De az e fajta nép ellen nem is használ egyéb annál az élő utlevélnél, melyet a zaptie képez; s ebből a fermán segélyével annyit kérhettem, a mennyire csak szükségem volt.

Mielőtt azonban leveleimnek hasznát vehettem volna, kénytelen voltam Vidinből felrándulni Budapestre, honnét egy őszi hadjáratra ruhával és élelmi szerekkel (egy egész láda konservvel) megrakodva egy hét mulva, szeptember 8-án kerültem vissza ismét Vidinbe.

Szeptember 10-kén már megint utban voltunk Nis felé. Ezuttal a rövidebb vonalat választottuk a szerb határ hosszában, Belgradcsikon, s a Nikolaji balkánon át. A vidini pasának voltak ugyan aggodalmai ez ut biztossága iránt, mert a szerbek még mindig Knyazsevácban állottak, sőt portyász csapataik kirándulást tettek Granadához is, a honnét néhány török zászlóaljnak kellett őket visszakergetni; török csapatok pedig csak Belgradcsikban és a Babina Gláván állottak, ugy hogy épen e két ponti közti legveszedelmesebb vonal volt nyitva a szerbek portyázásainak; mi azonban nem engedtük magunkat visszaijesztetni - jobban féltünk első utunktól, mint a szerbektől. Csak az került némi fáradságunkba, hogy bérkocsist találjunk, ki a szerbek iránt ép ily kevés respektust érezzen. Végre találtunk egyet, a k

azelőtt egy jelenleg Nisben tartózkodó pasánál szolgált, és most leginkább azért vállalkozott az utra, hogy előbbi urát meglátogathassa; különben pénzben is kért vagy hatvan forintot a harmadfélnapi utért, a mi tán nem is volt nagy ár azért, hogy első utunk élvezeteitől magunkat megválthassuk. Vidinben első dragománunktól is megváltunk; a táborozás változatos vesződségei között sokkal kiállhatatlanabbá vált, hogy sem utitársunknak óhajthattuk volna. Kaptunk helyette egy még kiállhatatlanabbat; egy hájas fiatal urat, ugyanazon spanyol nemzetségből, ki egy virágzó kávéházi üzletet hagyott oda, hogy költségünkön jövedelmes kéjutazást tegyen a harctérre. Akart is akkora koffert magával hozni, hogy a mi két kis bőröndünk és táskáink is bele fértek volna. Az indulás pillanatában kellett felvilágositanunk, hogy nem lakodalomra megyünk, hanem háboruba, és hogy ha a kávéházában két hetes inggallérokat hordott, a háboruban egy hónapig is elhordhatja; továbbá, hogy szalonkabátra sincs szüksége, mert olyat Nisben még a müsirek sem viselnek.

Három élénk ló által vont könnyü ruganyos kocsinkban nagy uraknak éreztük magunkat. A Mithad pasa által épitett ut becsületére vált alkotójának; itt ott meg volt ugyan viselve és a háborus időkben elhanyagolva: de leszámitva a Nikolaji szoroson átkelő részét, melynek kanyarulatai kissé könnyelmüen vannak a meredek hegyoldalba vetve, egész vonala beválnék egy európaibb ország uthálózatába. Az ut a Duna mentén indul meg, de mindinkább távolodik a folyótól és csakhamar felkapaszkodik a terrasszra, mely a folyótól csekély távolságra emelkedik, s azután csak két helyen (a Vitbol és Arcer folyók által) megszakitott fennsikon halad délfelé. E fensik, ép ugy mint keletibb része Berkovce és Lom közt, csak kevéssé van mivelve; az igaz, hogy a karaolokon kivül csak itt ott látunk rajta egy pár tanyát vagy csekély falut. A legtöbb kulturával találkozunk még tán egy nagy cserkesz telepitvénynél — Oszmaniénél — hol a hegység vad fiai eléggé bebizonyitották a békés munkára való képességüket. A világos cseréptetejü, takaros házak már némi megállapodott jólétre is mutatnak. A falu lakosságából itt sem igen láttunk embert. Néhány miniature cserkesz — öt hat éves kölykek — futkostak a kút körül; két fiatal cserkesz lány (minden különös szépség nélkül) hozott a fején egy köteg rőzsét a hegyoldalból;

s egy öreg cserkesz (tán az egyetlen fegyvertelen, a kit láttam) hajtott haza egy takarmánynyal félig megrakott ökrösszekeret a mezőről.

Itt a Balkán rengeteg fala egyre nőve közeledik már hozzánk előhegységével, melynek kebelében Belgradcsik fekszik magas hegyoldalban, egy kisebb kúp alján, mindenfelől körülzárva, csak északnyugatnak Adlié felé nyitva kilátást az alacsonyabb halomvidéken át, mely felett az adliei mecset bádogos minaréje farkasszemet néz a belgradcsiki várhegy furcsa ormaival. Elég meredek kapaszkodással jutottunk fel a sajátságos fekvésü városba, mely félkörben veszi körül az ut felett uralkodó magas sziklafészket. Ez csudálatos egy alkotása a természetnek; néhány száz lábnyi magasságu majdnem minden oldalon függélyes sziklafalak, melyek tetején lépcsőzetesen egymás felett vagy három, nem is egészen összefüggő kis lap fekszik. Ezen kis lapok furcsa ormai közé vannak a vár falai beékelve; soha vár jobban meg nem felelt a sziklafészek nevének.

Lábánál vonulnak meg a város szegényes kis házai, melyek lakosságának legnagyobb része törökökből áll. Vár és város egyik szélső bástyája a törökségnek Szerbia ellen, melynek határai innen egy óra alatt elérhetők.

A kajmakám zaptienk által magához hivatott, és frisitőkkel megvendégelt bennünket. Egy szolga kávéval, s egy tányéron éretlen görög dinnyével kinált, mely jégbe hütött nedves szivacsnak én még érett állapotában sem vagyok nagy barátja. Itt a tisztesség okáért mégis ettem belőle, és hazai tökünkhöz, mely ugyan nyersen még nem volt alkalmam élvezni, rokon izünek találtam. A kajmakám egy öreges, elhizott s a mint látszott nem nagy képzettségü török uri ember volt, a ki bujurultumat némi nehézséggel olvasta; de annál nagyobb tisztelettel vette tudomásul. A kajmakámtól elválva az időt több jókedvü fiatalabb tiszt társaságában töltöttük, kik a vár és néhány zászlóaljnyi kis szomszéd tábor őrségéhez tartoztak. Fő mulatságuk egy szegény őrült volt, a ki tisztnek képzelte magát, és teljes tiszti egyenruhában járt köztük. A törököknél szokásos jóakarattal dévajkodtak el vele. Iránt unk rendkivül barátságosak voltak; és a ház előtt az utca közepére kiülve nagy érdeklődéssel kérdezősködtek Magyarország felől

melyről mindnyájan tudtak annyit, hogy nekik egyetlen barátuk.

Időközben kocsisunk alaposan megetette és kipihentette lovait; négy órakor ismét uton voltunk. Az ut a várhegy nyugati oldalán kanyarodik ki a városkából, és rögtön egy nagy meredélyen esik le. Itt kezdődik Belogradcsik hires kővilága, melyről minden utazó, ki nem becsukott szemmel ment át rajta, a legnagyobb elragadtatással szól. Blanqui, a francia Institut tagja, ki 1841-ben utazta be Bulgariát, (véleményét egyébiránt csak Kanitz idézetéből ismerem), sem az Alpesekben, sem a Pyreneieekben, sem Provánszban, sem Spanyolországban, sem Tyrolban, vagy Svaicban nem talált ehez hasonlíthatót. Maga Kanitz, e szorgalmatos és aprólékos, de épen nem költői természetü Balkánkutató is megerőlteti tollát e szikláktól kapott benyomásai ecsetelésében. Egy ötven hatvan ölnyi szélességü mély váluban vagyunk, melynek több száz lábnyi magas függélyes odalait sajátságos vörnyeges szinü, csudálatosan szaggatott és rovátkolt kőfal képezi. E fal porhanyó homoknak és apró kavicsnak konglomeratuma. Szinén kivül sajátságos alakulásaival ragadja meg a figyelmet s a képzeletet. Itt egy karcsu oszlop ál az ut mellett roppant bunkós fejjel, melytől félünk, hogy vékony nyakáról rögtön reánk zuhan. Amott a fal tetején át egész gothikus templom tetőzetét véljük látni. Tovább mintha mindenféle megkövedt emberi alak tartana gyülést, furcsán kinőtt fejjel, háttal, vagy összevissza nőtt végtagokkal; mellettük mindjárt tarajos vadállatokat látunk ugrásra készülni. Egy helyütt hosszában van meghasadva a szikla, és egy ölnyi széles pázsitos völgyecske megy be a homok kő testébe; szinte sajnáljuk, hogy kanyargó futásának titkait nem követhetjük. Másutt jó magasan egy vizszintesen fekvő nyilás tátong; ez egy barlang, melybe, azt mondja rendőrünk, egy zászlóalj katonaság elfér.

Ez alakos sziklavilág kiválóan alkalmas arra, hogy a népmonda, vagy a fogékony utas képzelete benépesitse. S azt, hisszük, hogy ha néhány órával később a hold halvány fényénél utaznunk át rajta, magunk is ébren találjuk az alvó kőalakokat. De akkor még csak alkonyat volt; a nap gyengülő sugarai hosszu bizarr árnyékokat adtak a szikláknak, de nem életet. Az egész óriás társaság a legmélyebb csendbe volt merülve,

melyet hintónk gördülése és lovaink kopogása is csak alig zavart meg. De azért minden alak félreismerhetlenül magán hordta bélyegét az élő és alakitó erőnek, melynek lételét és folyton változó alakjait köszöni. Ez a viz, mely nyomait ott hagyta a szikla minden kis mélyedésén és tarajan. Az egész völgy mintha csak egy időnkint megjelenő folyó kivájt ágya lett volna, melyet a belgradcsiki magaslatokról lerohanó viztömegek folyton mélyitenének. Az oldalfalak a felettük meggyülő és utat kereső viztömegektől nyerik rovátkaikat és szakadásaikat. A rajtuk ülő alakok meg tán egyenesen az égből kapják az alakitó erőt; a laza homokkőben minden esőcsepp meghagyja nyomát; s egy erőszakosabb zápor ujra profilozza e furcsa kőlényeket.

A szük völgy nemsokára egy kanyarulatot téve nyugatnak, jelentékenyen kitágult, és lassankint veszteni kezdette szinét és alakjait. Csak itt ott jelent meg még egy szörnyeteg az előbbi társaságból; az oldalfalak vörös szinét pedig szennyes szürkeség, a porhanyó homokot réteges mészszikla váltotta fel. A vidék azonban ott is megtartotta csendjét, mondhatnám holtságát; még a pár darab kertecske, vagy csekély termőföld is el volt hagyatva minden munkás kéztől. Vasárnap volt; s a bolgár nép faluiba vonult vissza. Egyetlen bolgár paraszt élénkitette meg utunkat. Ez egy furcsa emberke volt, ki apró lován nagyon pityókos állapotban lovagolt haza Belgrádcsikból Csuprenbe, a hova estére mi is szándékoztunk. A városon kivül értük utól; hozzánk csatlakozott és pici lován ügetve, vagy vágtatva folyton lépést tartott velünk. Kigyulladt arccal és csillogó szemekkel egyre ingadozott nyergében, de azért jókedvü beszélgetését zaptienkkel és kocsisunkkal egy pillanatra sem szakitotta meg. Természetes, hogy politizált; bizonygatta, hogy ő igaz törökérzelmü bolgár, és hogy községével együtt nagyon örült, mikor papjuk a háboru kezdetén kereket oldott és elment a visszavonuló szerbekkel, kik a nikolaji hegységről a faluig leszállottak, a faluba azonban, miután csak is néhány embert tudtak a hozzájuk csatlakozásra birni, be nem mentek. Most legalább nem kell nekik papot fizetni.

A völgyből még csak egy kis dombnyergen keltünk át és megérkeztünk az öreg Balkán aljába, Csupren községéhez, hol éji tanyánkat szándékoztunk felütni. Egy tekintélyes zaptié csaúsz fogadott bennünket, oly szeretetteljes méltósággal, hogy

majdnem ezt is kineveztük müsirnak. Tényleg ott a faluban ugy is pasa volt, s a legkorlátlanabb patriarchalis hatalmat gyakorolta. Minket egy csinos bolgár házban helyezett el, mely — ugylátszik — előkelő idegenek érkezése alkalmával a falu hánja volt. Óriási terméből, hol vacsoránkat főzték és embereink tanyáztak, a mi számunkra egy kis éji kamara nyilt a szokásos széles deszkapaddal. Ez volt az egyetlen tiszta fekvőhely, melyre az egész török belföldön találtam; egyszersmind azonban a legdrágabb éjiszállások egyike, a melyet valaha fizettem. A bolgár hándzsinak, ugylátszik; meg kellett ragadnia a ritkán kinálkozó alkalmat, hogy vendégeiből magát és tán csaúsz protektorát is egy kis pénzzel lássa el. De legalább jól aludtunk.

Reggel 6 órakor megint uton voltunk. Kocsisunk egy sajátságos utazásra készitett el bennünket. Mondta, hogy két pár ökröt küldött előre a balkán aljába; ezek fogják kocsinkat a hegyre felvontatni. Odáig azonban még vagy egy órai utunk volt két szük völgyön át. Az első, melyben Csupren kis falva feküdt törökül Büjük dere (nagy völgy) nevét viseli, és patakját bulgáraink Golema Rekának mondták. Ennek egy szük oldalvölgye a másik, szintén egy kis patakkal, melyet parasztjaink Monasztirszka Rekának neveztek. Mind e patakok a Lom folyó forrásai közé tartoznak. Hét órára megérkeztünk a hegyaljához, honnét az ut szemeink előtt kezdett számtalan kanyarulatban az 1400 meternyi magasságu nyereghez felkapaszkodni. Kocsisunk ökrei már vártak ránk; csakhamar be is voltak fogva. Kocsisunk lovait kézen vezette; mi pedig gyalog kezdtünk a kocsi ut szerpentináit elmetsző gyalogösvényen felmászni.

Utunk nem lett volna kellemetlen. A Szveti Nikola északi lejtőjét elég sürü erdőség boritja; habár ez a bükk és tölgy erdő szépségben meg sem közeliti a berkovcei Balkán oldalait. Épen az ut mellett van nagyon megpusztitva, és uj hajtásu cserje által pótolva. Minden száz lépésnyire majdnem a hegy tetejéig fris források törtek elő a földből, kedves pihenőhelyeket nyujtva lassan haladó ökreink bevárására, melyeket nem volt szabad messzire magunk mögött hagynunk; mert különben lehetetlenné tettük volna zaptienknek, hogy reájuk, s reánk egyformán kiterjessze gondoskodását. A nap lassankint kibujt egy hatalmas oldalgerinc mögül, és kezdetben kellemesen enyhitette a reggeli

lég nagyon is érezhető csipősségét; később azonban már kissé terhes vendéggé vált. Szerencsére, a mint emelkedtünk, a friss hegyi szellő ellensulyozta a nap hevét. Emelkedésünkkel tágult látkörünk is a mögöttünk fekvő szép, hullamos vidékre, melynek egy részén tegnap áthaladtunk. A tetőhöz közeledve már megpillantottuk a Dunát is, mint egy fénylő szalagot a mögötte fekvő Románia szürkeségében ; és távcsöveink Vidint, Kalafattal és a Dunapart még néhány városának sötétlő pontjait is megkülönböztethették. E négy órai ut egyike volt legélvezetesebb hegymászásaimnak; ökreink gondoskodtak róla, hogy kényelmessé is tegyék.

Tizenegy óra volt mikor a nyereg élén levő kis térségre érkeztünk. A jéghideg szél, melyet a Balkán gerincén átjáró légáramlat képezett, egy kis házacskában késztetett bennünket védelmet keresni, hogy a hosszas gyalogolás hevültségéből kihüljünk. Benn néhány zaptiét és egy csoport előttünk érkezett basibozukot találtunk élénk társalgásban. Az utóbbiak megunták Oszman pasa nyugalmas üldögélését Zaicsár felett, és hadi müveleteiket a Morava völgyébe készültek áttenni; a zaptiek a szerbek itt viselt dolgait beszélték el nekik. Szomszédságunkban egy óriási rom állott. Ez a nagy török őrház volt; valóságos kis vár, félölnyi szélességü kőfalakkal, lőréses tornyokkal. A szerbek a háboru kezdetén, miután a néhány zaptieből álló őrség elmenekült, elfoglalták, felgyujtották és romba lőtték. Ugyanezt tették egy kisebb régi őrházzal, mely az utasoknak beszállóul szolgált. A szerbek elvonulása után, a törökök őrségük számára tanyául rögtön ezt a házat épitették, melyben most mi is voltunk. Elég erős vályog épület volt, néhány kamarával. Csak nem régiben készülhetett el, mert körülötte még mindenféle épitkezési maradvány és ácsforgács hevert.

A török őrség irigylésre méltó darab földön ütött tanyát. A tán két háromszáz lépésnyi széles nyereg, melyről déli oldalán ép oly meredeken esett le hegység, mint az éjszakin, a másik két oldalon szép pázsitos, s odébb erdős szelid lejtőkben emelkedett fel a néhány száz méterrel magasabb két hegykúphoz, a melyek közé fészkelve van. Száz lépésnyire az őrháztól, még egy fris forrás is fakad az erdőből; meg is vendégeltettük magunkat üditő italából. Éjszaki kilátásáról már beszéltem; déli kilátása

más fajta, de tán ép oly megragadó volt. Nagy félkörben vagy nyolc hegyláncolat vált ki egymás hátteréből. A déli szerb hegységek, a Moraván tuli Jasztrebáccal, azután a Babina Glava és a Nisava völgyén tuli Szuva planina hegytömegei egy összefüggő hegyterületet látszottak képezni.

Az ut a nyeregről nagy meredekséggel szállt le a tulsó oldalon. Ökreinket fent elhagytuk; s ujra befogtuk lovainkat és — magunkat. Mert az utat néhány zápor, tán már a tavaszi hóolvadás nagyon megrongálta; és e nyugtalan időkben senki ki nem javitotta. Tele volt lyukkal és szakadásokkal, melyekben kocsink minden pillanatban vagy fennakadt, vagy fel akart borulni. Azonkivül az út néhol oly meredek, s a kanyarulatok oly hirtelenek voltak, hogy lovaink csak nehezen birták az üres kocsi nyomását is fenntartani; s a kanyarulatokon magunknak kellett ellensulyul a kocsiba kapaszkodnunk, nehogy saját lendülete a mélységbe vesse. Néha négyen, de legalább is ketten támogattuk és vittük kocsinkat két oldalról, átemelve a kerekeket a veszedelmesebb szakadásokon, s aztán rögtön eszeveszetten rohanva a meredeken legörgő kerekekkel, hogy még a legközelebbi kanyarodó előtt feltartóztassuk futásukban. Kocsisunk ugyanis elvesztette kerékkötőjét és a kezdetleges fatalp, melyet a hegytetőn egy bolgár által csináltatott, sehogy sem akart becsületesen szolgálni; magunknak kellett tehát az eleven kerékkötő szolgálatára vállalkozni, ha a völgyfenékre épségben akartunk kocsinkkal leérkezni.

Végre két órai vesződség után leértünk sokkal jobban kifáradva, mint a négy órai kényelmes felgyalogolásban. Onnét szerencsénkre már lovaink vittek bennünket, s igy kipihenhettünk. A szük völgynek, melyben haladtunk, ép ugy, mint a hegység egész déli lejtőjének nagyon kopár képe volt. Ugyanazon sajátságos jelenséggel találkoztunk, melylyel a berkoycei vonalon; ellentétével annak, a mit más hegységeken tapasztalhatunk, hol a déli lejtők szoktak dús tenyészetük által az északiak kopárságától elütni. Itt már egész a Babina Glaváig és Ak Palánkáig azon vidéken át haladtunk, mely a háboruban a szerbek első hőstetteinek szinhelye volt. Leszállottak e határaikon fekvő völgyekbe; elégették a török őrházakat; lázadásra buzditották a bolgárokat. Ezek azonban csak kevés hajlandóságot mutattak

a lázadásnak békés foglalkozásuktól nagyon elütő mesterségére; megmaradtak csendes kunyhóikban; csakis néhány vállalkozóbb ember szövetkezett a szerbekkel, kikkel Csernajeff hősi visszavonulása után kénytelenek voltak tüzhelyeiktől ők is elköltözni. A távozottak házait aztán a visszatért törökök égették fel.

Ily körülmények közt nem csuda, ha a különben is magános kis völgyet, melynek hosszában a romban levő török őrházakon kivül csak két kisebb bolgár tanya — Ravna Bucsije és Janja — volt, mi egészen elhagyottnak találtuk. A kis völgy oldalai adják a Timok keleti ágának — a Trgoviski Timoknak forrásait. A források egy csekély patakban egyesülnek, melynek szakadásos partjain a néhol egészen összeszoruló sziklák között az ut nagy vesződséggel halad előre. Legközelebbi állomásunknál — Balta Berilovcenél, a kis völgy nyugatnak fordul és egy második kis patakot felvéve jelentékenyen kitágul. Alján és oldalain már tér nyilik az emberi munkának is; és mentében három elég jólétnek örvendő bolgár község feküdt. A legjelentékenyebb közölük Balta Berlovce; békés időkben még póstaállomás is, hol fáradt lovaink és maguk számára mi is pihenőt tartottunk.

A zaptiek őrházában szállottunk meg. Itt még a régi egyenruhátlan zaptiéknek egy csapatjával találkoztunk. Főnökük egy gyönyörü fiatal arnauta volt, borotvált accal és homlokkal, erőteljes fekete bajusszal, szép éles arcéllel és vonásokkal, ruganyos sugár termettel. Nemzeti ruháját hordta, mely szabásra nézve nem tért el az egész félszigeten használatos öltözetekétől, (rövid mellény és dolmány, s alul feszes felül bő nadrág, de sokkal feltünőbb volt élénk szinei, és töménytelen sujtásai miatt. Arnauta rendőrünk nagyuri vendégszeretettel fogadott bennünket; ebédünkhöz, mely valami hideg konszervből állott, még sajtot és kenyeret is adott; és előkelő egyszerüséggel minden fizetést és ajándékot visszautasitott. Barátságos kézszoritással voltunk kénytelenek köszönetünket leróni házigazdánk iránt, ki mint egyszerü rendőr is tudott úr maradni.

Alig egy órai pihenés után, ugy négy óra tájban ismét uton voltunk. Egy mértföldnyire állomásunktól a Timok völgye kikanyarodik északnak, és tán ezer lépésnyire az uttól a Korenataci őrháznál belép Szerbiába, jó távolra belátást engedve ennek hegyei közé. Mi a Timok egy mellékfolyójának völgyén délnek, s

aztán megint nyugatnak fordultunk. A völgy egy árnyas, zöldellő vályucska volt, melyből vagy félmértföldnyire az előbbi ponttól egy mellékpatak mentében a Pirotba vezető országut kanyarodott ki délkeletnek. A mi utunk tovább vitt a mindinkább összeszoruló völgy oldalán felfelé. A völgynek majdnem végén, félig már a magaslatokon fekszik Izvor falu, melybe hat óra tájban érkeztünk meg. A falu a kis patak magas partjain szétszórt házaival nagy területet foglal el; gyümölcsfáinak rengeteg erdejével s a völgy oldalain sorakodó szőllőivel bizonyára e vonal legjobb módu és képü községei közé tartozott, a mig létezett; most négy ötödrésze romokban hevert. A falu a Babina Glava feljáratának lábánál nagyon a szerbek keze ügyébe esett; volt idejük a lakosság jó részét maguk részére csábitani; a szegény emberek aztán nem mertek már házaikban megmaradni és elmentek a szerbekkel földönfutóknak; üresen hagyott tüzhelyeik a törökök bosszújának estek áldozatul. Az egész nagy faluban alig láttunk embert; csak a vége felé találkoztunk egy pár asszonnyal, a kik mezei munkáról tértek haza a romok közt elszórva fekvő ép kunyhóikba.

A nap még nem nyugodott le, de kocsisunk nem akart tovább menni. Azt mondta, hogy fenn a Babina Glaván, a hova még három órai utja van, nem talál lovai számára sem fedelet, sem eleséget. Mi ugyan minden áron menni akartunk, de végtére is kénytelenek voltunk magunkat megadni. Kocsinkat lent hagytuk az út mellett; magunkat zaptiénk a falu hodzsabasijához (birájához) szállásolt be, ki ugy látszik hű maradt a törökökhöz; háza legalább épen állott kissé feljebb a hegyoldalban. A biró uram kocsink mellé őröket, lovaink számára istállót rendelt, a mi számunkra pedig maga költözködött ki házából. Ez a ház három kamarát rejtett magában; ezek közül kettő lakószoba, s egy konyha szolgálatot tett. A diszesebb szobát, melynek butorzata az egyik fal hosszát s a szoba szélességének két harmadát elfoglaló fadobogóból, s két fali fogasból állott, én és utitársam foglaltuk el; a másikba zaptienk és kocsisunk telepedtek le. A bolgár család — apa, anya, egy felnőtt fiu és lány, s néhány kisebb gyerköcz — a konyhára helyezkedtek el. A konyha volt egyébiránt mindnyájunknak közös társalgó terme is. Butorzata két faládából állott, melyben a házi asszony kevés vas és cserép edényét s egyéb eszközeit tartotta; a tüzhelyet a középen lévő

négyszögletes mélyedés képezte, mely felett láncon csüngött egy kis bográcsa. Mialatt a bográcsban csirkéink pörkölődtek, magunk az esti hideg ellen alacsony fapadkákra vagy a földre kuporodva a lobogó tüz köré gyültünk; a két három négyszögölnyi térségen alig tudtunk egymástól mozdulni. Saját felügyeletünk alatt készült vacsoránk épen nem volt rosz; pörkölt csirkén kivül még rántottát is kaptunk; s a jó vacsora után a deszkadobogónkra teritett szénán kitünően aludtunk.

Reggel hat órakor elhagytuk a bolgár házat, melynek gazdája lakásért, élelemért, istállóért, s minden egyéb szolgáltatásért — mintegy 20 piaszternyi (két forintnyi) számlát tudott csak összeállitani. Az ut a falun tul meredek kapaszkodóval emelkedik fel a gerincre. Tulfelül már a Szvrljicski Timok forrásvidéke terül el; ennek völgyét utóljára Derventnél láttuk. Balra tőlünk egy szük völgyön vitt fel az ut a Babina Glava hullámos tetőire. Jobbra egy alacsonyabb halomvidék nyujtott belátást a Trezibaba planina lábához. Mindjárt lábainknál a pandiráloi leégett őrház falai feketéllettek.

Megérkeztünk a szerbek egyetlen támadó müködésének vonalára, mely aztán később a török sereg egyik oszlopának előnyomulási vonalává is lett. Izvor felett, a vizválasztó élén találkoztunk már egy szerb sánccal. Tovább az ut mentében, kivált az ereszkedőn le egyik sánc, s egyik vadászárok a másikat érte. A szerbek a mint látszik, még sem egészen küzdelem nélkül adták fel e pozicziókat, mert több helyütt találkoztunk az ut mellett az alacsony sirok sorozatával, melyekbe a török katonák kegyelete rejtette elesett társaik tetemeit.

A szerbek itt és mindenütt, a merre jártam egy csudálatos vakondok háborunak nyomait hagyták maguk után. A hol csak egy pillanatra megvetették lábaikat felturták a földet maguk körül; a földhányásnak valóságos mániája uralkodott a szerb seregben. S a szerb vezérek alapgondolata tán nem is volt helytelen; mert az ily gyakorlatlan néphadsereget mindenesetre legkönnyebb földhányások mögött értékesiteni. Csakhogy e védelmi rendszernek megvannak nagy hátrányai is; mert az örökös sánchoz szokott fiatal katona azt hiszi, hogy sánc nélkül nem is lehet az ellenség golyói előtt megállani; és ha kezdetben nem szokott hozzá, később majdnem lehetetlenség őt arra birni, hogy

ürgelyukából kibujjék és nyilt terén előre menjen. S ezért tán nem csalódás azt hinni, hogy a szerb sereg gyávaságában s a támadásra való teljes képtelenségében nem kis része volt a szerb vezérlet sáncoló mánîájának. Azt az ellentállást, melyre a török seregek a gramadai és pandiraloi vonalakon leltek, a szerbek akár egyetlen sánc nélkül is kifejthették volna, s legalább néhány zászlóaljuknak alkalmat nyitottak volna meggyőződni a felől, hogy nem viszi el az ördög mindjárt az egész hősi társaságot azért, hogy egyszer nyilt homlokkal megáll az ellenség tüze előtt. Ugy, a hogy történt, első harcaik inkább a gyávaságot, mintsem a harciasságot nevelték katonáikban, kik egyebet sem tapasztaltak, minthogy sáncok mögött sem tudnak a törököknek komolyan ellent állani.

Néhány leégetett falut, tanyát és utszéli hánt oldalt hagyva, kilenc óra tájban értünk fel a Babina Glava magaslatára, melyen egy három zászlóaljból álló török tábor tanyázott; fehér sátrait már az izvori magaslatról láttuk. Az egész utvonalon nem találkoztunk egy török előőrssel; csak közvetlenül a tábor bejáratánál állt néhány jámbor őr, fehér sátorernyő által védve a nap szuró sugarai ellen. Pedig e vonalon ez volt a legelőbbre tolt török haderő, melynek nemcsak a maga, de az egész utvonal biztosságáról kellett volna gondoskodnia. A derék parancsnok azonban ugy látszik a biztossági szolgálatot egészen Allahra bizta; s az öreg uristen jól is végezte dolgát, mert a kis török tábornak sem addig sem azután nem esett semmi baja.

Az út közepén szelte át a tábort, mely az előbbi szerb sáncok közé telepedett le. Itt a szerbek már egy egész erőditett vonalat épitettek, mely közönkint nagy földredutokra támaszkodott. Az egész vonal felett az ut mellett emelkedő csinos kis kúp, s azon egy földcitadella uralkodott. Ennek sem tudták egyéb hasznát venni, mint hogy átengedték a töröknek, a kik most a szerb sáncárkokat főző, mosdó, vagy rejtőző helyeknek használták. A török tábor nagy mozgásban volt; valamennyi százada gyakorlatra készült, vagy meg is kezdte már gyakorlatait a tábor előtti lejtő szabad térein. Mi megállapodás nélkül elakartunk haladni, mikor a parancsnok egy alsóbb rangú tisztet kocsink után küldött azzal az izenettel, hogy látni kiván bennünket.

Meglátogattuk tehát Achmed bej ezredest, egy hizalmas és kissé szúrtos török urat, ki egy szalmazsákon csibukozva fogadott bennünket sátrában. Megkávéztatott és kikérdezett utunk felől; megtekintette bujúrúltúmat; azután bókot mondott bátorságunkra, mert mi volnánk az első utasok, kik Belgradcsik felől e vonalon érkeztünk; végül reménységet nyujtott arra, hogy Nisben valoszinüleg érdekes dolgokat fogunk találni, mert Alekszinác felől néhány napja idáig hallani az ágyuzást, a mi pedig szép dolog, mert a távolság légvonalban vagy nyolc mértföldet tesz.

Ezredesünktől és a tábortól búcsút véve gyorsan haladtunk a hullámzó fennsikon és nemsokára megérkeztünk déli élére, honnét az út hirtelen ereszkedik le Ak-Palankához, a Nisava völgyébe. A város, a völgy s a tulsó oldalon emelkedő Szuva Planina magaslatai gyönyörü képet nyujtanak. Nem csudáljuk, ha Csernajev ennek szemléletébe elmerülve megfeledkezett nagy terveiről, s két három hétig, mig itt ült, egyebet sem tett, mint hogy az utszéli őrházakat leégette. Alant a folyó partján az utat keresztben egy földhányás zárta el, melyen a földbe vert cövek mozdulatlanságával két török katona állt őrt. Ez a sárból és rőzséből készült sánc, melyet tán árkostúl átugorhattunk volna, volt az a hires török hidfő, mely a bábina-glavai hős előnyomulásának utját vágta, s a hires Sztratimirovics tábornok alatt álló szerb előcsapatok megszaladására kedvező alkalmul szolgált.

Az út most megkerülte az öt öl széles sáncot, a mit bizony a szerbek is megtehettek volna, ha féltek tőle. Tizenegy óra tájban a városba értünk, és meglátogattuk kajmakám barátunkat, a kinél most egy kapitányt találtunk ép oly kényelemmel és uraséggal elhelyezkedve, mint azelőtt Husszein Abdi pasát; szegény feje, ugy látszik, a szultán valamennyi szolgájának utszéli szolgája volt. Egy órai tartózkodás után ismét utban, s esti öt óra után Nisben voltunk.

XV.

Nis. — Egy kis történelem; törökverő ősünk Nis falai alatt. — Nis fekvése; vára és erődei; a török cserkesz város. — Polgári kórház; a koponyák tornya. — A bolgár városrész; egy bolgár ház. — Basi bozukok és kereskedők. — A bazár és üzletei. — A lóbazár és török ló. — Laci konyha. — Katonai kórház. — Egy török villa. — A török, bolgár és zsidó lakosság. — Az idegenek; a reporterek; angolok és hamis angolok. — Egyéb reporter példányok. — Az állandó nisi reporter társaság. — Egy süket reporter. — Európai és magyar orvosok. — Egy török-magyar orvos. — Dr. Fried. — Táviratainkés a távirda. — Egy jeles távirda főnök. — Madárnyelvü táviratok. — A török posta. — Patriarchalis levélkiosztás.

Több megszakitással mintegy két hetet töltöttem Nisben, a régi Naisszuszban vagy Naisszopoliszban, melyet az »s« betüvel ellenséges lábon álló görögök ma is »Nisszának« neveznek. Ha amolyan közönséges turista volnék, rögtön el kellene mélyednem a város történeti multjába, ugy a mint azt egyik másik tudományosabb képü utazó könyvében már összeböngészve találjuk. Mint harci tudósitót azonban sokkal inkább elfoglalt az aktualitás, hogysem időm maradt volna e munkára, mely különben is nagyon hálátlannak igérkezett. Mert Nis kétségbeejthetne minden régészt. Tudják róla, hogy egy hatalmas római város helyén áll, a mely egyszersmind a »nagy« Constantinnak születési helye is volt; de a hires koloniának még csak nyomát sem lehet a mai török városban felfedezni; alig létezik néhány darab felirásos kő, melyet a tudós világnak Nis nyujtott volna. A nisi sikon rómaiak és barbárok, görögök és bolgárok, magyarok szerbek és törökök, s végül németek és törökök közt folyt harcok, ugy látszik segitették az időnek darabonkint megőrleni a régi várost, hogy nevénél egyéb se maradjon belőle az utókornak.

Még sem hagyhatom azonban említés nélkül azt a minket közelebbről érdeklő történeti tényt, hogy hires Hunyady Jáno-

sunknak is sikerült Nis falai alatt egy fényes győzelemben a nyomorgatott szerbek javára több ezer törököt levágni és elfogni, s a várat is hatalmába keriteni; a mit jelenlegi elkeseredett török barátságunkban tán hajlandók is volnánk törökverő gubernatorunktól utólag rosz néven venni. Annyi bizonyos, hogy ha Hunyady Jánosunk véletlenül felébredne, nem igen ismerne rá sem magyarjaira, sem törökjeire; de nem ismerne rá szerb védenceire sem, legkevésbé azokra, kik az ő fészkében, Nándorfehérváron ütötték fel tanyájukat. Egyébiránt a törökök akkor sem igen maradtak adósok; egy év mulva már visszaadták a kölcsönt Várnánál, sőt levágták királyunk fejét is, a mely sajátságos gyakorlatot Európa akkor félannyira sem vett tőlük rosz néven, mint mai napság. Azóta a félhold még kétszer adott helyet Nis ormain a keresztnek, 1689-ben és 1737-ben, a mikor a német császári hadvezéreknek sikerült a várat rövid időre kezükre keritniök, s aztán megint elveszteniök. Az utóbbi alkalommal az erődítéseken is nevezetes átalakitásokat és javitásokat tettek, minek később a törökök igen jó hasznát vették.

Nis azon szép kis sikság szélén fekszik, mely a Nisava és Morava összefolyásánál a szerb és bolgár hegyek, egy részről a Gulijanszka Planina, s a Jasztrebac, másrészről a Szuva Planina, s a Toplica folyó feletti hegység láncolatai közt elterül. Az itt jelentékenyen megnövekedő bolgár Morava völgye Alexinác felé Deligrádig csak egy zsákutcába futó meghosszabbitása e sikságnak. E zsákutcát Trubarevo községnél a két felől összenyomuló szerb hegységnek egy szorosa zárja el, melyen keresztül tör utat magának a Morava, hogy aztán feljebb Sztalacnál a Krusevác felől jövő szerb Moravával egyesüljön. A Moravának ezen szorosára támaszkodnak ezen hegyvonalak, melyek a deligrádi és djuniszi állások neve alatt a mult évi háboru történetében oly hirnevesekké lettek. Az egész nisi sikság geologus találgatások szerint egy nagy tavat képezett, mignem a viz utat törve a fenntemlitett szoroson az egész vidéket le nem csapolta; nem hagyva egyebet örökségül mint a nisi lázat, mely huszonnégy óráig a Balkánon át való utazásom előtt magamat is megkinzott.

A város és vár a Nisava partján terülnek el; helyesebben mondhatnám partjain; mert mig a jobb partot egészen a vár

foglalja el, a tulsó oldalon a folyó több ágra oszlik, s a városból a várba a széles árkon kivül is még nehány hidon át lehet csak bejutni. A vár az északi oldalon alig valamivel a város niveauja felett fekszik; régi, de nagyon ép falai, széles, vizzel elönthető árka és jó karban levő sáncai dacára sem birhat a mai lövegek ellen elég ellentállási erővel, annál kevésbé, mert csekély kiterjedése miatt egyik oldalától a másikig végig söpörhető. A törökök sem annyira a falakban, mint inkább azon négy erődben látszanak a vár erejét keresni, melyeket a Szerbia felőli oldalon, még pedig kettőt közölük, magasabb kúpokra épitettek; ezek egyike Mithad pasa jó hangzásu nevét viseli. A várban egy csekélyebb török telepen kivül leginkább csak állami épületek vannak; kaszárnyák, raktárak, pósta és távirda épület, s a kormányzó pasa konakja. E tekintélyes, két külön (zárt folyósóval összekötött) szárnyból álló épület, az előtte fekvő szépen rendezett térrel együtt egy reform pasa, ha nem csalódom Mithad keze nyomát látszik hordani. A vártól északra fekvő szép gyepségen terült el a török tartaléktábor, mindjárt az északi kapu előtt a fővezér terjedelmes sátrával. E gyepen át vitt az ut nyugatnak a Moraváig, s ott aztán a folyó mentében be Szerbiába.

A vártól délre terjedt el a város egészen a hegység tövéig. A vár közvetlen közelében telepedett meg a török városrész több apró moséjával. E résznek keleti kiágazását az ak palankai út mentében egy uj tágas és diszesebb utca képezte, mely a belgrádi török lakosságnak (a vár kiüritése alkalmával, 1867-ben történt) áttelepitése, valamint egy kis cserkesz község letelepitése által keletkezett. A város ezen oldalán ugyanazon ut mentében van a polgári kórháznak tekintélyes épülete egy csinosan bekeritett fiatal ültetvény közepette. A polgári kórház most természetesen a sereg számára volt lefoglalva, s a mellette lévő kis temetőben az uj sirok egész sora fedte a háboru áldozatait. A kórház mellett egy kis kőkunyhóba beépitett forrás-kut áll, a források mindenütt kiváló gondoskodás tárgyát képezvén a török társadalomban; s a kút mellett egy ölnyi átmérőjü és két ölnyi magasságu négyszögü kőtorony, melynek falain szabályos gömbölyü bevájások láncolatai sorakoznak. Az ember azt hihetné, hogy a torony ágyugolyókkal volt kirakva, melyek lassankint kihullottak foglalatjukból. Ki is volt rakva — emberi

koponyákkal. A torony a Kele Kaleszi, koponyák tornya, melyet egy török pasa csudálatos fantáziája azon felkelő szerbek koponyáiból rakatott, kiket miután a szomszéd Vojnik hegyen sáncaikat megvédeni már képtelenek voltak, hős vezérük, Szingelics sáncostól törököstől a levegőbe röpitett. A koponyák eltüntek már; és csak a gömbölyü üregek beszélnek egykori töltelékükről.

A török városrésztől délre már tágasabb utcákkal és udvarokkal terül el a bolgár rész. Az egész város körülbelül 1000 török és 1500 keresztény házzal bir. A zsidó lakosság szintén lehetőleg elkülönitve vonja meg magát a Nisava partnak néhány utcájában egy rengeteg magtáralaku zsinagogával, mely a hosszu nap ünnepén alig volt képes az egész zsidóságot befogadni. E napon egyébiránt a rettentő zsivaj miatt nem igen volt tanácsos a zsinagóga közelébe jutni. A bolgároknak is van már egy igen nagy kéttornyú temploma, körülötte tágas udvarral, iskola épülettel, paplakkal, s ha nem csalódom püspöki rezidenciával is.

Nis külső arcképe nem különbözött Vidinétől, s a több vidéki török városokétól. Épitészet, kövezet, tisztaság dolgában nem sokat engednek egymásnak. Nisben tán még rosszabb a kövezet, s esős időben csak veszedelemmel lehet rajta járni vagy lovagolni; de viszont több modern épülettel találkozhatunk benne. A bolgár városrészben néhány egészen csinos házacskát lehet látni. Mi kezdetben egy spanyol zsidó családnál birtunk egy szobát; de a piszok és balhák már néhány nap mulva elüztek bennünket. Akkor kimentünk a bolgár városba, és kibéreltük (egy hónapra tiz forintért) egy ház egész első emeletét. Lakásunk a fából készült ernyős lépcsőházon kivül egy előszobából, egy nagy négy, vagy öt ablakos utcai szobából, s egy kis benyilóból állott. Butorzatunk alig volt egyéb, mint az az ablakok alatt, a két fal körül futó alacsony kerevet, melynek hátához keskeny szalmavánkosok voltak támasztva, ülő része pedig egy vékony vászonszövettel letakarva. Asztalt és két széket csak különös kivánságunkra szerzett házigazdánk, valamint egy mosdótálat is. A benyiló egészen üresen állott, mi megtettük fürdőszobának. A szobák padozva nem voltak; ágyunkat minden este magunk állitottuk össze a földön a kerevet szük szalmavánkosaiból és

pokrócainkból. Akár csak a táborban lettünk volna, leszámitva a fedelet, mely legalább az eső ellen megvédett bennünket.

Gazdánk a földszinti helyiségben lakott, mely az utcára nyiló présházat és pincét, e mögött egy konyhát s egy szobácskát tartalmazott, melynek butorzata alig volt tökéletesebb a mienknél. A ház fa és vályog épület volt. Mögötte a két három marhára számitot istálló, már csak rőzséből volt fonva és kisározva, s egy hasonló alkotmányu disznóól társaságában az elhanyagolt és gaztól felvert kertecske egy részét foglalta el. Igy néz ki egy jobb módu bolgár gazda belső telke. Hogy jobb módu volt, azt abból következtettük, hogy szüretje napokon át tartott. Az egész bolgár lakosság két héten keresztül a szüreteléssel volt elfoglalva; apró szekereiken hordókban szállitották a szőllőt a városi házaikban lévő sajtókhoz. A munka még késő éjjel is folyt; a minek mi nem igen örvendettünk; mert esténkint vacsoráról hazamenet csak a legnagyobb vesződséggel tudtunk utat törni a szük közöket elálló szekerek, kocsik és ökrök tömkelegén át. A sötétségben néha át is buktunk egy csendesen kérődző marhán, vagy gazdáján. Mert utcai világitás nincs még Nisben, kivéve a várban a konak előtti kis tért. Mindenki maga hordja magával lámpáját, mely egyébiránt sokszor csak arra jó, hogy az ember szemét még vakabbá tegye.

A háboru kezdetén a török hatóság a lámpahordást kötelezővé is tette; a kit az őrjáratok a sötétség beálltával lámpa nélkül találtak, bevitték éji szállásra. Később nem vették oly szigoruan a dolgot. Kezdetben is nem annyira a lakosság, vagy a szerb kémek, mintsem a basibozukok ellen volt rendszabály irányozva, a kik első megjelenésük alkalmával rettentő garázdálkodást vittek véghez. A legcsekélyebb dolog volt az, hogy a kereskedésekben és korcsmákban vásároltak, ettek és ittak, s aztán fizetés nélkül távoztak. Ha a kereskedő ellenkezett velük, késeiket mutatták, s a megijedt embert a faképnél hagyták. A következő napon aztán valamennyi török és bolgár kereskedő boltja zárva maradt; minden üzlet egyszerre megszünt. Ekkor meg a város békés lakosságát fenyegette, ha nem is éhhalál, de mindenesetre nagy inség, mert itt még kevésbé vannak a családok készletekkel ellátva, mint tán nálunk. A hatóság sietett is erélyes rendszabályokhoz nyulni. Az ostromállapot kihirdetésénél sokkal többet

használt az, hogy minden kereskedőnek, a ki kérte, külön zaptiét bocsátott rendelkezésére; de véglegesen csak az orvosolta a bajt, hogy a basibozukok csapatonkint kiszállingóztak a harctérre. A biztosság a városban lassankint helyre állott; de egy uj basibozuk csapat megjelenése még azontul is általános rémületet idézett elő a bazár boltjaiban.

Nisnek is meg van bazár utcája, sőt mondhatnám két utcája; mert a Nisavának egy elágazása ketté vágja annak törökebb részét és kevésbé török folytatását. A kettő nem sokban különbözött egymástól; alacsony, elől egészen nyilt bódék hosszu sorozata, melyben céhek szerint csoportosultak a különféle mesteremberek és kereskedők. Azelőtt a török bazár felett meg volt a szokásos fafedél is; Mithad pasa azonban lehordatta ezt a veszedelmes tüzfészket, a mi kétségkivül nagy hátrányára vált — legalább esős, vagy nagyon napos időben — a bazári életnek, helyesebben ácsorgásnak. A bazár bolgár részében volt néhány európaibb üzlet, a többi közt egy vagy két gyógyszertár is, mely azonban sokkal jobb vásárokat csinált cognacban, malagaborban és hasonló szeszes kotyvasztékokban, mintsem orvosszerekben; a mivel különben nem akartunk a nisiek bölcseségére nézve semmi hátrányosat mondani. Az egyik gyógyszertár még pezsgőt is tartott, és bölcsen, mert az ott tanyázó európai társaságban akadt olyan bolond, a ki megvette, sőt meg is itta a méregdrága kotyvasztékot. Rumot egy pesti cég szolgáltatott számunkra, nem is kellett kétszeres áránál drágábban megfizetnünk; mindenesetre olcsóbb volt, mint a borszesz, melyet rendes árának tán négyszeresén vettünk. Egyébiránt örülnünk kellett hogy igy is kaphattunk e városban, melynek lakosságát a háboru tán megkétszerezte, közlekedését pedig a forgalomnak legközelebb eső főüterével a Dunával, majdnem egészen elvágta.

A drágaság egyébiránt nem állott meg a borszesznél. Egy félig európai nyeregért, melyet nálunk olyan minőségben 20 forintért akárki megkaphat, a török mesterember, kin egyébiránt Európa demoralizáló befolyása egy nagy pápaszemben nyilvánult, 7 török lirát, vagyis 70 forintot kért. M. barátom nem tudott tőle egyebet kérdeni, mint hogy »a lóval együtt érti-e azt az árat, vagy a nélkül«; a mi nem volt épen nagy tulzás, mert lovat —

az igaz, hogy csak macska nagyságban — nem volt épen nehéz a bazárutca végén lévő lóvásáron öt, hat liréárt kapni. Ez a lóvásártér, melyet két mellékutcának a főutcába való beszögellése képezett, azonkivül, hogy száraz időben is feneketlen sarával sokat boszantott bennünket, Nisnek egyik legérdekesebb pontja volt. A legtarkább embercsoport adott itt egymásnak találkozót; cserkeszek, basibozukok és egyéb törökök hozták el zsákmányolt, vagy más ősi jogon szerzett lovaikat fél áron adva a hivőknek, kétszeresen kínálva a gyaur idegeneknek. Mi jobbnak is láttuk nem tőlük, hanem török tiszt ismerőseink utján kéz alatt venni lovat, miután első tábori expediciónk alatt a bérelt lovakba halálosan beleuntunk. Feltünt, hogy a lóvásáron alig találkoztunk bolgár emberrel; mintha csak a ló privilegizált állata volna a privilegizált fajnak; a bolgárnak házi állata a türelmes ökör volt; jóval kisebb és gyengébb fajta, mint a mi magyarországi ökreink. A piacon megforduló lovak nagyon vegyes fajták voltak; többnyire apró állatok, melyek azonban, ha az idétlen korukban való használat el nem csigázta őket, fáradalmak és koplalás dolgában rendkivüli dolgokra képesek.

A török ló ezen tulajdonságai átalában bámulatosak; oly igénytelen és oly fáradhatlan, mint gazdája. Rendesen napjában kétszer kap abrakot; de az sem rontja el kedvét, ha 24 óráig nem jut evéshez. A katona és nyalkább basibozuk szorgalmasan tisztogatja lovát, egy fogas pléhvakaróval, melyen sodronyokra füzött apróbb pléhdarabok munkaközben nagy zörgést csinálnak; ez, a mint mondták arra való, hogy a ló figyelmét foglalkoztassa; a közönségesebb török még ennyi gondot sem fordit lovára, hanem azért követelései ép oly nagyók iránta. A nyereg csak kivételképen jön le a ló hátáról, de azért a nyeregtörés a ritkább esetek közé tartozik. Egy kis lovon, melyre alkuban voltam, kilovagoltam a Nistől öt mértföldnyire levő peszkanicai főhadiszállásra; hegyen völgyön át mászkáltunk és nagy zivatarban érkeztünk meg. A szakadó eső hideg széllel vegyest egész éjen át tartott; a kis ló a nélkül, hogy valamit enni kaphatott volna a szabadban kipányvázva állott, és másnap azért a legjobb hangulatban kocogott velem vissza Nisbe. Más alkalommal ugyanezt az útat egy erősebb jóvérü kis török lovon, mely törökországi kószálásaimból magammal is hoztam, egy nap tettem meg,

a nélkül, hogy lovam napközben valamit evett, s e miatt kedvetlenséget vagy lankadtságot mutatott volna.

A lóvásár közvetlen közelében van a másik tágasabb vásártér, melyen a környékbeli bolgárok gyümölcsös és gabonásszekerei már nagyobb szerepet játszottak. A törökséget itt a lacikonyhák képviselték, melyekből kivált a szemeink előtt egy tölcsérből közvetlenül a sütőrostélyra préselt kolbászok rosz zsiradéka a leggonoszabb fojtó szagot terjesztette. A lacikonyhák a bazár boltjaihoz hasonló fabódék egész sorában voltak elhelyezve; s utcára nyiló tüzhelyük mögött tágas éttermeket mutattak, melyekben mindig kuporgott néhány vásári vendég olcsó ebédje mellett. A vásártér és lacikonyhák tájéka azon időben a török sereg teherhordó állatai és katonai kiséretük által volt ellepve, miután még a csatatéren lévő zászlóaljak is közvetlenül a nisi raktárakból szerezték szükségletük jelentékeny részét.

A katonák és vásárosok csoportjaiból kibontakozva egy szélesebb és hosszu utcán át jutott az ember a város nyugoti részén lévő szabad gyepes térre, mely felett a hegyoldalban az óriási katonai kórház rozzant épülete állott. E kórház az időben még a hozzá foglalt polgári kórházzal és egyéb magánépületekkel együtt sem volt elég a sebesültek befogadására, s az előtte levő térségen már a negyedik barak kórházat épitették, nem is számitva azt a kis sátortábort, mely szintén sebesültek elhelyezésére szolgált.

Szintén a város ezen oldalán, de a Nisava tulsó partján van egy érdekes darabka föld, melyet nem akarok említés nélkül hagyni. Ez egy török csiftlik (villegiatura), mely egy régi hatalmas nisi pasa birtoka volt, s most is egy dédunokája kezén van. A birtokhoz majorsági épületek és néhány száz hold szántóföld is tartozik ugyan, de minket inkább diszkertje és mulatólaka érdekelt. A kert egy roppant erős kőfalakkal körülvett negyven ötven holdnyi területü, ritkás faültetvény, mely most nagyon elhanyagolt állapotban van, de virágzása idején sem igen különbözhetett jelen állapotától; sőt most sem igen árnyas hárs, és jegenye fái akkor még soványabbak lehettek. A kertnek mindenesetre legvonzóbb, mert legsajátságosabb része a volt főur nyári laka. Ez egy óriási, három emeletes torony, négyzet alakban, négy öt ölnyi átmérővel épitve. Rengeteg, há-

rom lábnyi vastagságu falai, inkább egy bástya előfokának, mintsem nyári laknak mondanák; ablakai is inkább lőrések, mintsem ablakok; de azért a tulajdonképi lőrések sem hiányoznak mellőlük. Egyetlen szük ajtónyiláson át lépünk be, melyet még most is egy erősen megvasalt tölgyfaajtó zár el. Keskeny falépcső visz az emeletekre, melyek kettéjét apró szobácskák, konyha sat. foglalják el. A harmadik emelet a falak rovátkos mellvéde mögött nyilt terasszot képez, melyet egy könnyü oszlopokon nyugvó fatető véd a napsugarai ellen. Ez bizonyára szellős és kellemes pihenő hely; még szép kilátással is kárpótolhatja a torony urát belső lakása komorságáért. Az egész épület jellemző darabja az országnak és időnek, melyben egy hatalmas kormányzó várától alig negyed órányira ilyen nem épen közönséges elővigyázati eszközökkel volt kénytelen gondoskodni nyáréji álmainak és ebédutáni szieszstáinak biztosságáról. S a mint a falban, s az erkély ernyőjén mutatkozó golyónyomok bizonyitják, ez az elővigyázat nem is volt felesleges, mert a szerb »hajduk« csakugyan megkisértették néhányszor törököt fogni »fektében.«

A török urnak egyébiránt volt egészen nyugalmas időkre egy könnyebb fajta nyaralója is, mindjárt a torony közelében; egy diszes kalitka alaku kis faköszk, melynek pallózata, oszlopai gerendázata ékes arabeszkjeikkel és dombor faragásaikkal a keleti ácsmüvészet mintái lehetnének. A négyszögletü kalitka szemközti oldalain négy kirugó és ablakokban bővelkedő erkély volt a heverő párnák befogadására, s egyszersmind a keleti embernek elkerülhetlenül szükséges, légvonat előidézésére. A padozat közepén mesterséges faragásu, most kiszáradt szökőkut állott; szintén nélkülözhetlen segédszere a keleti ember merengéseinek. Mi magunk is letelepedtünk egy félórára az egyik kis erkélyben, és szökőkut nélkül ugyan, de különben teljes keleti kényelemben, szőnyegen heverve, szabad légvonattal, kávé és dohányfüst mellett találgathattuk képzeletünkkel a ház egykori gazdájának álmadozásait. A jelenlegi gazda, egy fiatal, de száraz és beteges kis bej nem igen látszott hasonlitani őséhez, kinek harcias erényeiből, ugy látszik, nem örökölt mást, mint hogy a válláról vörös zsinórón lefüggő revolvert tán még álmában sem tette le; habár ez kissé ellentétben állott modern öltözetével és

békés hajlandóságaival, melyeknél fogva, ha jószágán tartózkodott is, nem ősapja tornyában, hanem egyik kis majorsági épületben ütötte fel tanyáját.

De térjünk vissza a városba. A lakosságról mondtam már egyet mást, és még csak keveset kell hozzátennem. A török lakosság — a hivatalnokokat és katonákat nem számitva — üz ugyan földmüvelést is, de leginkább az ipar van kezei között; vagyonossága nagyon csekélynek látszik. A bolgár lakosság főtömegének foglalkozása a föld és szőllőmüvelés, s ezzel némi vagyonosságra is tett szert, a mit nem annyira a házaiban, vagy személyén mutatkozó jólétből, mint inkább az általa épitett nagy templomból és iskolából, lehet következtetni. A zsidó népnek sajátságos helyzete van; a kis kereskedést, mely másutt főkeresetforrása, itt a görög és örmény tartják kezeik között, kik e téren, még a zsidón is kifognak; a zsidók leginkább csak a szaraf, pénzváltó üzletével foglalkoznak, mely a török aprópénz viszonyai között, melyekről másutt szólni fogok, nagy fontossággal bir; azonkivül a kereskedésben a közvetitő, és ügynöki elemet képviselik, s az alsóbb fajta iparnemekben a törökökkel versenyeznek. A kissé európaibb iparokkal, mint európai ruhák készitésével sat. bolgárok foglalkoznak; a kereskedő üzletek, gyógyszertárak, vendégfogadók görög kézben vannak, habár ily görög vidéki fogadósnál piszkosabb és a mellett ragadozóbb vadállatot nem igen lehet képzelni. Nem tudom, melyik tudós utazó könyvében olvastam egy állitólagos európai hôtelről Nisben. A török bolgár hánokon kivül találtunk ott egy u. n. hôtel nationalt, első emeletén egy sor szurtos szobával, s alant egy közös kávézó és ebédlő helyiséggel. Társaim háltak egyszer ott, de nem lehetett volna őket visszavinni; én egyszer ettem konyhájáról, de szivesebben koplaltam volna. Azontul legfeljebb lovainkat küldtük oda.

A város lakosságából a legszebb és legrokonszenvesebb nép a zsidó volt. Az a spanyol zsidó faj ez, mely a keresztény türelmetlenség elől a mohamedán türelem és megvetés alatt keresett menedéket; és megvonult, szerény életében teljesen megőrizte fajának nemcsak egyéniségét, de legapróbb sajátságait és régi spanyol nyelvét is. Szép, erőteljes, de korán érő, és korán hervadó nép; jó termettel, kissé olajsárgás arcszinnel, rendkivül

összhangzó, szabályos vonásokkal, melyek közt az orrnak különben a zsidó fajnál jelleges praedominálásával is ritkábban találkozunk. A fiatal menyecskék közt gyönyörüen fejlődött murilloi mintákat is látunk; de a nő tizenkét éves korában már rendesen fiatal menyecske, és harminctól hetvenig matrona. Kivételeket is találunk köztük; igy egy temesvári, de spanyol származásu asszonyság, ki az európai kolonia számára főzött harmincon jóval túl lévő kora, tekintélyes terjedelme, s egy házas fia dacára igen jó karban levő menyecske volt. Legnagyobb gondot valószinüleg 14 éves csinos lánya okozott neki, a ki teljesen kifejlődött nő volt; tán vőlegényt is talált már neki abban a feltünőleg szép, herkulesi idomu legényben, a ki ugyan csak 18 éves gyerek volt még, de a férfiasság dolgában túltett akárhány derék orvostudor hazánkfián, ki ott a török katonák elnyomorodott tagjain gyakorolta sebészi tudományát.

Nis polgári lakossága között lehetetlen a háboru által oda vont idegenekről nem szólnom. Első helyen a laptudósitókról emlékezem meg, kik ha annyi helyem volna, mint a mennyi nincs, megérdemelnének akár egy külön fejezetet. Már egy előbbi fejezetben megemlékeztem a nehézségekről, melyekkel a török táborokhoz való csatlakozásra az engedély kinyerése a török kormánynál járt. Nem is volt Nisben s a török főseregnél nagyvezéri bujurultuja, csak hármunknak: Mr. Hentynek a »Standard« levelezőjének, Mr. G.-nak a »Daily Telegraph«-tól, és nekem. Mayersz barátomnak, mint a »N. Freie Presse« levelezőjének nem volt szüksége semmiféle engedélyre. Ezenkivül még Dr. K. levelezett Nisből szintén a »Standard« és »Breslauer Zeitung« részére a fővezér specialis engedélye folytán.

Ennél több tudósitó nem is volt állandóan a harctéren. De azért az utazó reporterek sokféle faja megfordult ott és másútt török földön, különösen a Duna mentében és Konstantinápolyban; magam is találkoztam e gazdag családnak majdnem mindennemü példányával. Legderekabbak kétségkivül az angolok, kik egytől egyig gentlemanek; a legkiálhatlanabbak a bécsi zúglapok többé kevésbé éretlen, de mindig neveletlen, és hazug hirházalói, kik csak a zsurnalisztika és reporterek tekintélyét ássák alá, a hol megfordulnak. Igaz, hogy a törökök nem igen eresztették őket beljebb a parti kikötőknél; csak egy, ugyanaz, a ki magát Szer-

biában táviratilag holtnak jelentette s a belgrádi diplomatiát olyan futkosásba hozta, jutott el vállalkozóbb legény létére Nisig, honnét azonban egy jóakaró consilium abeundi folytán visszafordult. Néha az angol tudósító tisztes maszkját is felveszi valami iparlovag; mint p. egy Mr. A. a ki állitólag egy nagy angol lap számára utazott a Duna mentén, s vidini konzulunktól néhány napoleont vett soha vissza nem fizetendő kölcsönül, a ruszcsuki angol konzulnak pedig egy nagyobb összegre szóló, de aztán beválthatatlannak bizonyult csek-et adott el. Mr. Henty nemzete nevében ugy restelte a dolgot, hogy a vidini konzulnak saját zsebéből fizette ki követelését; a ruszcsuki konzul üthette bottal nyomát a pénzének. Megtette egyébiránt, hogy kurrentáltatta élelmes honfitársát.

A hitványokon kivül voltak aztán olyan példányok, a kiket inkább a furcsa rovata alá kell soroznom. Igy Bécsből egy nagy német ujságtól küldtek Vidinbe egy csudálatos hosszu, száraz, szük mellü és szük fejü legényt; mesterségére nem volt zsurnaliszta, hanem állitólag katonatiszt; habár a katonai dolgokhoz ép oly kevéssé konyitott, mint akármi egyébhez a világon. Egy szörnyen együgyü fráter, kinek egyetlen ajánlata a bécsi török követnek egy névjegye volt. Nem győzött csudálkozni azon, hogy e névjgynek oly csekély hatása volt török földön, hogy egyetlen török pasát sem tudott egy kávén és cigaretten túl meglágyitani, Pedig ő azt hitte, hogy hathatós összeköttetései vannak a törökökkel; miután, a mint ismételve emlegette, felesége nagyon jó barátságban van a török követség első titkárjával; akkor látogatja meg, mikor akarja. Kétségbeejtőleg bizalmas frater volt, kivált a feleségét illető dolgokra nézve; apró szemei csillogtak, ha róla beszélhetett; mi pedig végre is arra a sejtelemre jutottunk, hogy nem is annyira a háboru, mint inkább a felesége miatt küldték őt le törököt látni. Minden postával várta a felesége leveleit, meg a pénzét; az utóbbi nem igen sietett, de az elsők elég szorgalmasan érkeztek, s ő aztán felolvasásokat tartott belőlük, boldognak boldogtalannak. Mi félbolondnak tartottuk szegényt; de azért ő is csak reporter volt, nagy diszére kollegáinak, s a lapnak, mely küldötte. Vidinből elutazásunkkor nagyon kért bennünket, hogy vigyük magunkkal Nisbe; alig tudtuk a nyakunkról lerázni.

Nisben tartózkodásom utolsó idejében egy porosz báró zsurnaliszta is érkezett oda — valamennyünknél előbbkelő módon — titkárjával. Nagy termetü, marcialis megjelenésü, hosszú bajuszú, több nyelvet jól beszélő, müvelt uri ember volt, a ki ott több német lap számára egész tudósító hivatalt akart szervezni. A fővezér azonban nem engedte meg neki, mert a báró oly bujurúltúval érkezett meg, mely egyedül csak a drinápolyi kerületre szólott, s igy nem volt épen alaptalan a gyanú, hogy a sztambuli kormánynál utazása czélját eltitkolta. A báró a táviratok egész özönét bocsátotta a konstantinápolyi német követség fejére; mind hiába. Onnét engedély helyett inkább kellemetlen tudósitások érkeztek róla. A török tábornokok megtudták, hogy kevéssel azelőtt még montenegroi szolgálatban volt; ő maga karlista szolgálatát emlegette, a hol alezredesi rangját is szerezte; mert a porosz seregben, a mint mondá, lovas százados volt. A táborban lévő tábornokok különösen is tiltakoztak a fővezérnél az ellen, hogy a porosz bárót hozzájuk kibocsássák. Ő aztán kiszökött oda egyszer a maga jóvoltából, a mi jámbor K. barátunk társaságában; a főhadiszállást mellőzve, az előőrsön levő Hafiz pasánál tett látogatást, és teljesen tájékoztatván magát általa a török sereg állásai felől, másnap visszatért Nisbe, s az ott reá váró szemrehányások elől rögtön utra kelt Vidinnek. A törökök még zaptiét is adtak melléje; minden más seregnél legalább néhány hétre zár alá tették volna.

Volt ott egy magyar honfitársunk is, ki egyéb foglalkozás hiányában a hirlapok azon hirére, hogy a törökök idegen szabad csapatokat szerveznek, jött le Nisbe. Mire oda ért nem volt pénze sem neki, sem török kisérőjének, egy fiatal embernek, ki hivatal vagy iskolakerülésből nagybátyja Fazli pasa révén akart a hadseregbe lépni. Fazli pasa öccsét hazakergette; a szabad csapatokról pedig senki sem tudott semmit. A mi jobb sorsra érdemes honfitársunk nem tudta mihez fogjon; megkisértette tudósitásokat irni, de nem volt kinek. Végre sikerült őt Vidinig visszautaztatnunk.

Kell még egy más valóságos, még pedig nagyobb szabásu reporterről szólnom, kinek szintén nem volt szerencséje a török főhadiszálláson. Ez Mac Gohan volt, a »New York Herald« és »Daily News« tudósitója, a ki egy orosz középázsiai expedicioban

is részt vett; a törököknél azonban rosz fát tett a tüzre az által, hogy első volt, ki a »bulgarian atrocities« lármáját a »Daily News«-ban felverte. Kellemes müvelt ember volt; már Vidinben találkoztunk vele, s néhány nappal utánunk Nisbe érkezett. Volt nagyvezéri bujúrúltúja is, mint a Levant Herald (egy konstantinápolyi törökérzelmü, angol francia lap) tudósitójának. A fővezérnél azonban értésére adták, hogy őt tulajdonkép nem a »Levant Herald«, hanem a »Daily News« tudósitójának tartják; s ő e figyelmeztetést elégnek tartotta arra, hogy már másnap utnak eredjen Konstantinápoly felé.

De a nisi zsurnaliszta társaság állandó tagjairól is érdemes egyet mást elmondanom. Mayersz barátomról, kivel együtt éltünk, dolgoztunk, ettünk, ittunk, koplaltunk, fáztunk, szóval jóban, roszban barátságosan megosztozkodtunk, tán nem is kell többet beszélnem. Első helyen a derék Mr. Hentyről szólok, a ki hősiesen kitartott a táborban Fazli pasa oldalán, mintha csak oda lett volna láncolva; kiállott szerbet és basi bozukot, veszedelmet és unalmat egyaránt, kiállotta még azt a kétségbeejtő fegyverszünetet is, mely majdnem az egész szeptember hónapot betöltötte; s még tán többet is kiállott volna, ha a tábori élet, különösen a sok rosz élelem és még rosszabb viz végtére is le nem ütik lábáról. Szeptember közepén megcsappanva és megsárgulva jött be Nisbe, és lovait eladva, utazott rögtön Vidinbe és tovább Londonba. Egészen elérzékenyedve vettünk búcsút a derék férfitól, kit tábori életünkben igazán megszerettünk és becsültünk, s a ki vasakaratával majd hogy nem áldozatává lett hivatásának.

A másik angol lap, a »Daily Telegraph« tudósitója, Mr. G., fiatalább és könnyebb kaliberü ember volt. Nagy móddal volt berendezkedve; Konstantinápolyból hozott dragomanján kivül, még külön angol titkára volt. Nisben egy csinos kis házat birt bérben, s ott igen kellemes, vendégszerető asztalt tartott. A városban is állandóan egy külön zaptie volt az oldalán. Ha a táborba ment két lován kivül még külön kocsi is kisérte; szóval olyan úr volt, a minő az ember Nisben csak lehet. S ez sem saját kényelmére, sem tudósitói tisztére nem volt hátrányos; mert magam is tapasztaltam, hogy mint másutt, ugy a törököknél is az urasággal, vagyis a kidobált pénzzel egyenlő arányban nő az

ember tekintélye. G. ur különben nem volt épen nagy katona; s ethnografiai ismeretei sem birhattak különös alapossággal. Engem legalább nagyon meglepett azon kérdésével, hogy valljon Magyarországon az emberek németül beszélnek-e? Siettem is őt lehetőleg informálni országunkról, melyről nevén kivül alig tudott egyebet; nehogy adandó alkalommal világra szóló lapjában bekebelezzen bennünket Nagy Németországba.

A társaság legérdekesebb alakja mindenesetre dr. K. volt; ugyanaz a német zsurnaliszta, kinek olyan maniacus furorja volt Magyarország ellen, s ki mint pesti levelező és később bécsi czikkiró töltötte meg fényesen irt dühöngéseivel a »Neue freie Presset«, s miután azzal összeveszett, más bécsi és külföldi lapokat. Ujabb időben kegyesebb indulatai támadtak Magyarország iránt, melynek még polgárává is lett. Mérges tollát ugyanis neki találta forditani az osztrákoknak is; azok meg nem igen értettek vele tréfát, és mint idegent (németországi polgárt) egyszerüen rendőrileg kiutasitották. Doktorunk ekkor Pozsonyba költözött át, valami módon — még az uj községi törvény előtt — állitólag felvétette magát egy erdélyi szász község kötelékébe, s most már, mint szintén »Madzsare« nem schimpfol többé ránk. Legalább ő maga azt mondja.

Ujdonat honfitársunkat egy fájdalmas betegsége különösen kvalifikálta a harctéri tudósitó szerepére. Hallását ugyanis majdnem egészen elvesztette, és csakis egy gumi szócső segitségével lehetett vele közlekedni. E tulajdonsága a török tábornak egy érdekes alakjává tette. A török ember humanizmusa átalában igen nagy minden nyomorék, vagy beteg irányában; és az ingliz (az alsóbb fajta töröknek minden hirlapiró angol, ingliz) süket doktor az utolsó török katona jóakaratára is számithatott. A mellett ő ki is tüntette magát bátorsága által; mikor a szerb golyók miatt a török tisztek is kezdték a fejeiket kapkodni, ő még mindig nyugodt volt; nem tudott a lövöldözésről és a golyók süvöltéséről semmit. De hiszem is, hogy süket emberekből legkönnyebben lehetne hősöket képezni; a veszedelem, mit tud s lát, sokkal kevésbé támadja meg az ember idegeit, mint az, melyet közeledni h a l l.

K. barátunk hősiességénél azonban sokkal nagyobb népszerüséget szerzett neki bőkezüsége. Szórta az angol pénzt, szemé-

lyes szolgálatára dragomanján és zaptiején kivül még egy hadseregbeli őrmestert is tartott, a kit egyik ezredes barátjától kért kölcsön; s azonkivül kirándulásain még néhány kölcsön kapott (török) kozák is kisérte. A táborba mindig egy egész tyúkóllal és nagy pincetokkal vonult ki; s természetes, hogy szivesen látott vendég volt az alsóbb pasáknál és törzstiszteknél, a kik igen jól éltek asztaluknál, ha ily megrakodott vendég érkezett hozzájuk. — Volt egy dragomanja, a legnagyobb zsivány, a kit csak kikereshetett volna széles török földön; egy megbúkott zsidó órás, ki megcsalta volna egy teljesen ép embernek mind az öt érzékét, hát őt. A dragoman a törökök előtt kiadta magát gazdája titkárjának, azt forditotta le beszédéből, s viszont azt mondta el a válaszból, a mi neki tetszett; barátkozott a török tisztekkel, meghitta őket ebédre, ha a városba jöttek; jól mulatott velük ura asztalánál, a mig ez szegény bámészkodva ült a néha rajta mulató társaság közepette, nem értve abból egyebet, mint a mit dragomanja szükségesnek látott néha néha a fülébe trombitálni. Ha sokat kérdezősködött, dragomanja még durván össze is szidta, természetesen a trombitán kivül. El lehet képzelni, hogy bánt e fickó nélküle tehetetlen gazdája pénzével. Mi végtére sem nézhettük közönyösen e dolgot, és figyelmeztettük K-t, kivel elég jó viszonyban voltunk, emberének gazságaira. A dolog vége az lett, hogy a bajánál fogva mindenki irányában gyanakvó ember velünk veszett össze, és minket tartott ellenségeinek. Akkor aztán ott hagytuk dragomanjával együtt. Képzelhetni, hogy egy ily állapotban lévő harci tudósitóra a törökök és néha dragomanja sok »medvét« felkötöttek (miután német emberről van szó, tán élhetek e képpel); bizonyára csak rendkivüli esze és szellemessége mentette őt meg gyakori és nagy baklövésektől. Hanem azért mégis látott a szerbek által irtózatosan megcsonkitott cserkeszeket a török táborban futkosni, a kikről a táborban és főhadiszálláson senki sem tudott. Szegény barátunk apró lován, melyen akkor tanult lovagolni, nyaka körül hangvezető csövével, melynek egyik vége mindig valaki másnak a szájánál volt, igazán ragyogó élce és zsurnalisztai tehetsége, nagy energiája és önfeláldozása mellett is nagyon szánandó ember volt ezen ép férfiakat is kemény próbára tevő szerepben. Pedig hát oly lap számára levezett, minő a »Standard«, mely őt még akkor küldte Nisbe, mikor Henty

Oszman pasánál tartózkodott. Henty távozása után ismét ő maradt az angol lap egyedüli levelezője.

Nis lakosairól szólva még a sereg orvosairól kell megemlékeznem. Azon orvosok között, kik török alattvalók, jelentékeny számmal voltak a görögök és pedig többnyire intelligens, művelt, néha kitünő férfiak. Ezeken kivül azonban a törököknek egy egész sereg szerződött európai orvosuk van, kik különböző időre, különböző feltételek alatt vannak a szolgálatra felfogadva. Különösen nagy számmal történtek e szerződtetések a háboru folyamában. Találkoztunk ezek közt néhány közönséges, rideglelkü emberrel, kik mint puszta napszámosok pénzért szerződtek az élő emberhús konzerválására, és képesek voltak a kórházban sztreikolni, ha fizetésük kiszolgáltatása egy nappal elmaradt. Néhányan közölük török szolgálatban — hogy, hogy nem — vagyont szereztek, s azért nem átallottak, folyton a legnagyobb gyülölettel és megvetéssel szólni azokról, kiknek kenyerét ették. A nagy többség azonban tisztességes, buzgó és hivatáskedvelő férfiakból állott; s örömömre szolgált látni, hogy különösen a magyar orvosok, kikkel megismerkedtem csupa derék és nemeslelkü emberek voltak, kik azt a szegény sebesült katonát nemcsak kezelni, de szeretni is tudták. Különösen kedves ismerősünkké vált Dr. L. egy egészen fiatal orvos, ki csak akkor érkezett egy évi szerződéssel Bécsből, hogy ez alkalmas téren nagyobb sebészi gyakorlatot szerezzen; s azonkivül dr. D. egy idősebb, s akkor kissé beteges honfitársunk, ki már hosszabb ideje állott török szolgálatban. Mindketten asztaltársaink voltak Madame Asztreánál, együtt türve velünk müthologiai nevü, szép gazdaasszonyunknak néha tulságosan zsiros, néha (mint a zsidó hosszú nap alkalmával) tulságosan sovány konyhai szeszélyeit.

Megismerkedtem aztán egy valóságos török, de azért félig magyar orvossal; ez Mollah Halil, ki a hatvanas években megunva a török mollaságot Pestre jött, s itt több előkelő ember altal felkaroltatván, Pécsett és (gondolom) Szarvason magyarúl tanúlt és gymnásiumi tanulmányokat is tett. Azután több oldalról segélyezve néhány évet töltött az orvosi egyetemen; miközben Abdul Aziz átuzása alkalmával tudomást vévén létezéséről, császári ösztöndijt rendelt neki. Akkor tájban sokat beszéltek és irtak is róla nálunk. Nemsokára haza hivták a konstantinápolyi

orvosi iskolába, a hol befejezte tanulmányait. Most katonai orvos, még pedig alezredesi rangban. Alacsony cigány feketeségü legény, ki elég folyékonyan beszél magyarul, és nagy szeretettel emlékezik meg Magyarországról és itteni pártfogóiról. Néhány nagyon kellemes órát töltöttem vele.

Legkiválóbb orvosi ismerősünk azonban dr. Fried volt, Abdul Kerim személyes orvosa, egy eperjesi születésü hazánkfia, ki már több év óta török szolgálatban van. Nemcsak orvosa, de különösen bizalmas embere is volt a fővezérnek; a zsurnaliszták és egyéb idegenek irányában a főhadsegéd és táborkari főnök teendőit is teljesitette. Ő volt megbizva még a tudósitók által küldött táviratok láttamozásával is, a miben és sok másban nagy szivességeket tett nekünk, kikkel már mint honfitársaival is igen kedélyes viszonyban volt.

A táviratozás volt egyébiránt legnagyobb fájdalmunk. Dr. Frieddel nagyon kevés bajunk lett volna, kivéve, ha bizonyos tárgyra nézve kételyei voltak és szükségesnek látta az akkor épen nagyon beteges és rosz kedvü fővezér parancsát kikérni. A válasz (ez a Konstantinápolyból rendelt kényszerü fegyverszünet alatt történt) rendesen az volt, hogy »ezt nem érdemes megtávirni«, vagy most »ugy sincs távirni való.« Máskor a fővezéri revizion elég könnyen átjutottunk; annál több bajunk, illetőleg baja volt táviratainknak a távirdahivatalban, mely gyönyörüen volt arra a célra berendezve, hogy mentül több galibát okozzon a távirónak és még inkább a táviratok vevőinek. Egy görög vagy olasz főnök állott az élén, mintaképe a török szolgálatban álló perfid és haszonleső keresztény hivatalnokoknak. Alatta egy csomó görög és örmény táviró kölyök, kiknek zsirosan csillogó szemei majd kiugrottak a baksisért. A főnök mellékfoglalkozásul még szegény K. barátunknak élelem és italliferansa s a mellett bankárja volt; képzelhetni, hogyan fizet az ember, ha nem is »a kovácsnál szenet,« hanem a távirdafőnöknél vesz pezsgőt és malagát. Minden héten legalább néhányszor dühösen össze is vesztek; és K. egyszer keservesen panaszkodott főnökbarátjára, hogy nyolc lirát ajándékozott neki táviratai gyors kiadásáért, s az mégis megengedte magát Mr. G. által vesztegettetni, hogy a »Daily Telegraph« táviratait előbb küldje el, mint az övéit a »Sztandard« számára. Dühösen vissza is követelte

nyolc liráját; hogy másnap valószinüleg megint vissza adja. Egyébiránt az is megesett K. barátunkon, hogy a mikor sürgősen pénzre és utasitásokra lett volna szüksége, vagy négy táviratot váltott lapjával, a nélkül, hogy egyik fél a másikéból valami értelmet tudott volna kibetüzni.

Képzelhetni, hogy mi volt sorsa, a mi táviratainknak, kik a baksisban nem állhattuk ki a konkurrenciát a hatalmas angol lapokkal. Fogalmunk sem volt arról, hogy mikor és hogyan adják tovább táviratainkat. Érkezett is Budapestre egy ilyen táviratom: »Hauptquartier vor alexinatz 20 abends 19 Rekognoscirung aali saib sus nisel linken morava ufer ubeer grechac vorm ruckh heute Bier vorrutchunthe uberstance dolrujevuc serbielse voncuppen zuruckgeworfen front Alexinatz entwikeln Liken ufer vierständigeac geschutzkamauf rukzume serben morgen vorruckung.« Kétségtelenül rendkivüli gyönyörüségére szolgálhatott ez a tisztelt közönségnek, de magamnak is, mikor később közönségképen olvastam; kivált ha meggondolom, hogy én ezt az elég összeszoritott, de zsurnaliszták számára, kivált előbbi táviratim után teljesen érthető szöveget küldtem be drága stafétával a táborból augusztus 20-án Nisbe: »Hauptqartier vor Alexinac 20. Abends. 19. (t. i. tizenkilencedikén, mert 18-káról már szólt egy táviratom) Recognoscirung. Ali Saib aus Nis am linken Moravaufer über Grejac vorgerückt. Heute hier Vorrückung über Stanci Dobrujevac. Serbische vortruppen zurückgeworfen. Front gegen Alexinac entwickelt. Linken Ufer vierstündiger Geschützkampf. Rückzug Serben. Morgen vorrückung.« A távirat nyelvére nézve kell megjegyeznem, hogy miután a fővezér németül igen, de francziául nem jól értett, az ő kivánsága volt, hogy táviratainkat németül szövegezzük. Ez azonban nem volt inyére a távirdafőnöknek, a ki viszont németül nem értett; és mint maga is titkos tudósitója egy konstantinápolyi agenciának (legalább szavahihető emberek biztositottak róla) a mi táviratainkból szokta saját tudósitásait összeállitani, és néhány órával a mieink előtt a maga emberének megküldeni. Ennek a szép mesterségnek a mi német táviratink utját szegték; viszonzásul ő meg nyakát szegte a mi táviratainknak, még pedig ugy, hogy mi nyakon sem csiphettük érte; mert egyszerüen oda adta őket expediálásra legszamarabb távirdainasának, a ki sem ol-

vasni, sem távirni nem tudott. Végre is kénytelenek voltunk a távirdainasok közt barátokat keresni, ha meg akartunk élni.

Még a levél pósta intézetéről kellene szólnom, mely, a mint már tán említettem is, Nisből egyedül Konstantinápoly irányában hetenkint kétszer közlekedett. Kaptam is általa szerencsésen egy küldeményt, mely egyébiránt Szofiáig az osztrák postával ment és csak ott tétetett át a török póstára. A nisi póstahivatal egyik nagy baja volt, hogy hivatalnokai nagy része nem tudott európai nyelven olvasni, a levelek jó része pedig francia cimzéssel érkezett. Ezek kihordásáról tehát alig lehetett szó, hanem ha valaki bement a póstára levelet keresni, eléje döntöttek egy csomót, s ő aztán kikereste közőlük azokat, melyek neki szóltak, vagy épen megtetszettek. A pósta gyorsasága sem volt nagyon szédítő; mi Nisben öt napot számitottunk Konstantinápolyig, mikor azonban már a fővárosban voltam, egy Nisből táviratilag bejelentett levelet épen két hét múlva kaptam meg.

E mintahivatalnál végeztünk a nisi polgári társasággal. Most már a katonai társaságról is akarnánk beszélni; s egyszersmind összefoglalni mindazt, a mit a hadsereg különféle alkotó elemeiről és viszonyairól képeink keretébe valónak tartunk.

XVI.

A török fővezér, tábornokok és tisztek. — Abdul Kerim. — Látogatás a fővezérnél ; sátra, csibukja. — A fővezér városi lakása. — A török vezérlet ; a háboru rövid története és néhány kritikai adat. — A pasák ; Achmed Ejub, Ali Szaib, Nedzsib, Fazli, Szulejman, Hafiz, Aziz. — A török tábornoki kar és előléptetési rendszer. — Állatorvos tábornagy. — A tisztikar ; a tiszti rangfokozat. — A tiszti carriére. — A szubordinácio és szolgálati szabályzat. — Szolgálati irálypélda. — A térképek és müveltség. — Egyenruha és külső csin.

A katonai társaság első embere, a fővezér és akkor még hadügyminiszter is, vagy törökösen szerdár ekrem és szeraszkjer, Abdul Kerim. A mikor augusztus végén az alekszináci táborból bementünk Nisbe, első tisztelgésünket természetesen nála tettük. Közvetlenül a vár északi kapuja előtt, a glacis emelkedésén állott három négy sátor, köztük egy nagyon terjedelmes, tetején óriási sárgaréz gömbbel és félholddal. Ez volt a fővezér sátra, és körülötte irodája, távirati hivatala, és segédtisztjeinek sátrai. A kis térről szép kilátás nyilt az előtte elterülő tábor apró fehér sátraira, s a gyepes mezőkön keresztül a Szerbia felé felemelkedő hegységre.

A fővezért nem nagyon őrizték. Egyetlen katona állt őrt egy vászonernyő alatt; a sátor bejáratánál pedig egy szolgálattévő csausz álmoskodott. Dr. Fried, hekimbasi (főorvos) után tudakozódtunk; a csausz némán a fővezéri sátorra mutatott. M. barátom tudta már a járást; közeledett a sátor nyilásához, ugy hogy belsejének egy részét is átláthatta; azután elkezdett titokteljes jeleket és képeket vetni a nyilás függönye mögé. Már megijedtem, hogy a szerdár ekremnek vágunk grimászokat, a mikor egy európailag és választékosan öltözött fiatal férfi lépett ki a

sátorból. Dr. Fried volt, kinek barátom bemutatott. A doktor azt mondá, rögtön bevezet bennünket a fővezérhez; öltözetünk hiányosságát és lucskosságát ki fogja menteni az, hogy ép akkor szálltunk le lovainkról, melyeken a permetező esőben négy öt órát ültünk.

Beléptünk a fővezéri sátorba, mely csak nagy méretei és sulyosabb szövete által tért el a másutt látott és leirt sátraktól. Két szemközti fala szét volt nyitható, s a szükségesnél nagyobb légvonatnak is tért nyitott. A sátor butorzata egy kisebb asztalon kivül, három széles és rendkivül magas (igy kivált Törökország szokatlan) pamlagból állott, melyek szép szőnyegekkel voltak letakarva; a földet szintén vastag perzsa szőnyeg boritotta.

A fővezér a sátor bejáratánál balról levő pamlagon foglalt helyet, félig támlájára düleszkedve, egyik lábát lelógatva, a másikat maga alá vágva. A fővezér széles testes ember; magasságával nem vagyok egészen tisztában, mert későbbi ismételt látogatásaim dacára állva soha sem láttam. Arca széles, de igen szabályos; rendkivül nyugodt, majdnem merev, de kissé fáradtnak látszó vonásokkal. Csak szeme nem fáradt; az erős homlok alatt még erősebb szemöldek árnyékában két átható, s élénk fény lobogott. Igy áll előttem még most is a török fővezér képe. Az arcot rövidre nyirt fehér szakál és bajusz övezte; a homlokot és rövid hajat mindig a fesz födte. Hanem azért épen most olvasok egy jogászaink konstantinápolyi utján lelkesedő czikkben néhány igen szép szólamot Abdul Kerim övet verő szakáláról és halántékát nyaldosó fehér fürtjeiről. A politikai poezis még a török tábornokból is zsidó prófetát csinál.

Abdul Kerim a bemutatás és üdvözlés után leültetett bennünket a vele szemben levő pamlagra. Kivülünk még néhány törzstiszt ült a szomszéd óriás pamlagon egészen európai módon, a semmibe lógó lábakkal. A kávét és cigarettet rögtön a kezünkbe nyomták. A vezér maga csibukozott. A csibuk, melyet tulajdonképen feljebb személye leirásánál kellett volna emlitenem, mert tán soha sem láttam nélküle, egy rendkivül hosszu szár végén a pasától beláthatlan távolságban, a sátor közepén a földre téve füstölgött; talán minden öt percben ujjal váltották fel. E hosszu szár a fővezér magas rangjának is jelképe volt;

mert, a mint Vámbérinál is olvastam, a török illemszabályok szerint a csibukszár hosszusága a méltósággal arányban növekedik.

A fővezér nagyon szives volt barátságos bólintgatásaival, de csak keveset beszélt. A bőbeszédüség átalában nem volt bűne; és később, mikor a Konstantinápolyban kötött kétszer tiz napi fegyverszünet, meg kiujuló betegsége rosszúl hangolták, környezete arról panaszkodott, hogy épen nem lehet szavát venni. A fővezér ifjuságában Bécsujhelyben és Bécsben tanult; németül beszél is, de nem épen nagy könnyüséggel, s ezért szivesebben használ tolmácsot saját gondolatai közlésére, habár látogatója német előadását teljesen érti, sőt a »N. freie Presse«-nek rendes olvasója.

Látogatásunk alkalmával mindenekelőtt a táborban szerzett tapasztalatainkat kellett előadnunk; s ezt meg is tettük elég bátran, még kritizálva is itt ott a sereget és vezéreket. Azután én egy névjegyet adtam át a fővezérnek. Leutazásom előtt ugyanis Bécsben lévén, meglátogattam Hauslab, nyugalmazott táborszernagy urat, a ki annak idején Abdul Kerimnek tanára volt. A táborszernagy igen szivesen fogadott, és néhány ajánló sorral ellátott névjegyet adott, hogy Abdul Kerimnél az ő üdvözletét is átadjam, s egyszersmind örömét fejezzem ki a fölött, hogy egykori tanitványát a török hadsereg legmagasabb állásában láthatja. Át is adtam ez üzeneteket, melyeket a fővezér a névjegygyel együtt látható megelégedéssel fogadott.

A csekély számu megjegyzések egyike, melyekkel a fővezér a tulajdonkép csak e l ő t t e folyt társalgásba vegyült, egykori tanárára vonatkozott.

»Hauslabnak már nagyon öregnek kell lenni« (Der Hauslab muss schon sehr alt sein«) mondá, vagyis inkább kérdé.

Azt feleltem, hogy a táborszernagy bizony jó öreg ur (hogyne, mikor a tanitványa is tán hetvenes ember és hozzá szerdár ekrem); de azért rendkivül jó erőben van, folyton foglalkozik, s én is komoly munka közben találtam. Azontúl még csak egy megjegyzést hallottunk tőle az időről, mely épen az éjjel esőre fordult. Nemsokára ajánlottuk magunkat.

Vidinből visszatértem után megint tisztelegtem a fővezérnél, a ki ezután néhány napra sátrából beköltözött a vár déli

oldalán lévő szép konakba, mely azelőtt Achmed Ejubnak, mint nisi katonai parancsnoknak volt lakása. Az egész lak két külön épületből állott, melyeket egy udvar, s puszta kertecske választottak el egymástól. Az első utcai rész — a mint ezt az elrácsozott ablakok mutatták — Achmed Ejub háreme volt, melynek lakosait a háboru zaja Konstantinápolyba riasztotta. Szobáikat a tábori távirda és egyéb irodák foglalták el. Egyideig egy sebesült tiszt is feküdt ott. A hátsó épület első emeletén lakott a fővezér és orvosa. Az épületekben falépcsők és előcsarnokok és tágas termek voltak, melyek butorzata alig állott egyébből, mint a fal körül futó és szőnyeggel leteritetett kerevetből, s egy kis puhafaasztalból néhány európai mintáju szalmaszékkel. Csak a fővezér szobája volt valamivel gazdagabban felszerelve. E lakásán már tán csak egyszer láttam a fővezért későbbi nisi tartózkodásom alatt. Betegeskedése miatt ugyszólván senkivel sem érintkezhetett. Még távozásom alkalmával is csak dr. Friednél tehettem meg búcsúlátogatásomat.

Ugy gondolom eleget beszéltem a török fővezér külső phiziognomiájáról. A belsőről nem tudnék már ennyit mondani. Környezetétől hallottam, hogy Abdul Kerim, európai nevelése dacára szigoru mohamedán és ótörök; e mellett azonban épen nem zárkozik el az európai civilizació áramlatától, sőt szemeit sem hunyja be annak eseményei előtt. Már Hauslab táborszernagy emlitette, hogy Abdul Kerim Bécsben léte alatt nagyon szorgalmas olvasója volt az Augsburger Allgemeinenek, és átalában nagy barátja az ujságoknak; ebből következtette a táborszernagy, hogy a török fővezér tán befogadja táborába az ujságirókat, a mint hogy módjával meg is tette. Most már a régi német ujságot a fővezér asztaláról is leszoritotta e »Neue fr. Presse«, melynek számai megjelenésük után vagy tizenöt nappal rendesen megérkeztek Nisbe, és dr. Fried szivességéből nekünk is egyedüli forrásunk voltak, melyből a világ két hét előtti állásáról tudomást vehettünk.

* * *

Itt van azonban helyén, hogy Abdul Kerimről mint fővezérről és hadviseléséről szóljak. Alig van ujabb időben háboru, melyben valamely hadviselő fél hadvezetésének érdemeiről és

hibáiról oly kevés biztossággal lehetne itéletet mondani, mint a lefolyt háboru török vezérletéről. Egész sorozatából áll a kitünőleg koncipiált haditerveknek, melyek azonban vagy épen nem, vagy csak nagy lassusággal hajtattak végre; s ha végrehajtattak, dacára a teljes taktikai sikernek, sztrategiai eredményeiket oly kevéssé, vagy oly cseppenkint termették volna meg. A terv koncipiálása, a végrehajtás erélye és ügyessége kétségtelenül a fő- és alvezérlet érdeme; de hogy a lanyhaságot, kapkodást, hosszas várakozást a vezérletnek, a sereg szervezeti hiányainak, vagy a konstantinápolyi kormánynak, (mely egyik kezét mindig rajt tartotta az aktiv sereg gépezetén) és a kormány diplomatizálásának rójuk-e fel, és ha valamennyinek felrójuk, melyiknek mily arányban tegyük: senki nem tudja.

A háboru lefolyásának rövid összefoglalása legjobb bizonyiték ezen állításunk mellett. Szerbia julius 2-án izente meg a háborut, és két nap mulva Csernajev már Niset megkerülve Ak Palánkával szemben a Babina Glava magaslatain állott, átmetszéssel fenyegetve a Nis, Szofia és konstantinápolyi fő utvonalat. Szerencsére Csernajev e fenyegetésben megfeneklett. Pedig ekkor még Nisben csak a rendes várőrség és még néhány ezer ember volt; az egész későbbi török sereg Szofiában gyült és alakult lassankint a fővezér személyes vezetése alatt. Julius 10-ikére Csernajev már — mielőtt a törökök egy csakugyan jelentékenyebb haderőt vethettek volna ellene — önként feladta a babina glavai poziciót és visszavonult a szerb határon. Erre különböző okokon, különösen a bolgárok fellázitásának teljes meghiusulásán kivül, közremüködhetett az is, hogy időközben a vidini török sereg, Oszman pasa alatt átlépve az ott semmi jó poziciót nem nyujtó határt, és szerb területre nyomulva ugyszólván küzdelem nélkül hatalmába keritette a Timok jobb partjának magaslatait, és Veliki Izvornál, közvetlenül a szerbek zaicsári kulcspoziciójával szemben vetette meg lábát.

Ez nagyon zavarhatta Csernajev terveit; annál inkább, mert a lapok ekkor rendkivüli dolgokat irtak a Vidinbe irányuló török katonaszállitmányokról, és igy nem lehetett tudnia: valljon, nem fog-e a török főtámadás épen az ő háta mögött Zaicsár Paracsin vonalán megindulni. Európai katonai tekintélyek ugy is ezt tartották volna a leghelyesebb támadási iránynak nemcsak

azért, mert ezzel a hires alekszináci és deligrádi szerb poziciók igen rövid elintézést nyertek volna; de azért is, mert a török seregnek élelmezési nehézségei ez aránylag legrövidebb szárazföldi vonalon lettek volna legcsekélyebbek. Vidinig, mely ez esetben az operáció bázisa és főrakodója lett volna, a vizi szállitás a legcsekélyebb akadályt sem vetett volna a török sereg utjába; a sereg ennélfogva sokkal nagyobb mozgékonysággal birt volna és aránylag rövid idő alatt elérhette volna az alsó Morava völgyét, s onnét már megint a Dunára támaszkodva Belgrádot is.

Oszman pasa, nyugodt megmaradása Izvor felett megnyugtathatta a szerb vezért a felől, hogy a töröknek egyelőre nincsenek ily veszedelmes szándékaik. Mindamellett is saját személyes vezetése alatt megkisértette Oszman pasát izvori állásából kivetni. Ez volt a julius 18-iki izvori csata, melynek következményeit volt alkalmam személyes tapasztalataimból leirni. A véres fejjel visszavert szerbek azontul békét hagytak a törököknek; a törökök pedig készülődtek nagy komolysággal, és egész Európát, barátot és ellenséget kétségbeejtő lassusággal. Arról természetesen nem tehettek a török vezérek, hogy a török kormány inkább pénzhiányból, mintsem gondatlanságból elólegesen ugyszólván semmi készületet nem tett (pedig már az előtte való ősszel beszéltek jól értesült ujságirók Nisben összpontositott 40 ezer emberről, melyekkel Husszein Aziz akkori hadügyminiszter, egyenesen Belgrádba akart masirozni): és tényleg a hadüzenet megtörténtekor a mozgósitás munkálatai az alphánál voltak. A mozgósitás pedig kétszeresen nagy szó egy oly szervezetü seregben, s oly kiterjedésü és közlekedésü országban minő a török. Az első hónapi várakozás és készülődés tehát teljesen indokolt volt.

Julius végén együtt volt egy 50 ezernyi működő sereg Nisben; és megindult a török offenziva a Timok felső völgye és Knyazsevác ellen. A szerbek csak csekély ellentállást fejtettek ki; de a törököknek azért mégis nyolc nap (julius 29-étől aug. 5-éig) kellett, mig az alig néhány mértföldnyi hosszuságu vonalat és Knyazsevácot hatalmukba keritették. Az akcióban részt vevő pasák állitották, hogy ez már a harmadik, legfeljebb negyedik napon megtörténhetett volna. A parancsnok Achmed Ejub, rendkivül komolyan vette a »napi munkát«; s napnyugtával kö-

telességének tartotta letenni a kardot; akár mint a kőmüves esti harangszóra a félig felemelt malteros kanalat. Még az utolsó nap estéjén is Aziz pasának, ki dandárával egy Knyazsevác felett uralkodó előretolt pontot elfoglalt és támogatást kért, parancsot adott a visszatérésre, mert csapatai fáradtabbak, hogy sem segélyt küldhetne. Aziz körülbelül azt felelte, hogy az övéi meg fáradtabbak, hogysem visszatérhetne. Igy maradt a fontos pont a törökök birtokában. Különben másnap ujra kellett volna érte és Knyazsevác birtokáért verekedni.

Knyazsevác és a Timok völgye török kézben volt; mert a szerbek Knyazsevác eleste után Zaicsárt kiüritették. Mindenki azt várta már, hogy e biztos alapról a törökök koncentrikus támadást intéznek a zaicsár paracsini és knyazsevác deligrádi vonalokon a Morava völgyére. E helyett a török sereg teljes tizenkét napig mozdulatlanul ült a Trezibaba magaslatain. A Timok völgyét mindössze arra használták, hogy azon át Fazli pasa dandárát Zaicsártól a knyazseváci sereghez vonták; s aztán Knyazsevácot, is a Timok völgyet is feladták. Hasztalan fáradozás volna biztos feleletet keresni az itt feltóduló kérdésekre: hogy mit akartak a törökök knyazseváci előnyomulásukkal? ha szándékuk volt e vonalon támadni, miért adták fel tervüket? mi szükségük volt két drága hetet tétlenül elvesztegetni? sat. Tény az, hogy a török sereg, augusztus 17-én sarkon fordult, visszament Derventig, s onnét a délkeleti szerb hegységen át nyomult Alekszinác elé, a Morava jobb partjára. E mozdulattal kombinálva a Morava balpartján egy Nisből kiindult sereg, melyhez a knyazseváci seregtől is küldetett egy hadosztály, indult ki és küzdötte fel magát szintén egész Alekszinác vonaláig.

Sokan a knyazseváci seregnek e vesződséges hegyi marsát, dacára szerencsés sikerének, veszedelmes, és legalább is felesleges, mert a csapatokat ok nélkül kinzó manoeuvrenek tartották; mert a sereg egy két mértföldnyi csekély kerülővel Nisnek a Moravavölgy jobbparti kényelmes utján minden baj nélkül juthatott volna Alekszinác elé. Ez ellenvetés tán nem egészen alapos. A törökök célja az volt, hogy a szerbeket két felől foglalkoztatva és kétségben hagyva az iránt, hogy melyik felől várják a főtámadást, minden komolyabb küzdelem nélkül juthassanak az Alekszinác előtti és melletti balparti pozíciók birtokába.

Ezt a céljukat el nem érik, ha mindkét seregüket a Morava két partján a völgyben tolják előre. A szerbeknek nem nagy fejtörésébe került volna a két parallel haladó vonalból a veszedelmesebbet felismerni, vagy a Morava hidjain át szükség esetén főerejüket egyik, vagy másik ellen vetni.

A törökök terve jó részben sikerült. A jobbparti sereg augusztus 20-án csekély küzdelem után birtokába jutott az Alekszináccal szemben álló pozicióknak. A szerbek még nem látszottak egészen tisztában lenni a felől, nem kell-e nekik még egy Knyazsevác felől jövő támadástól is tartaniok; a hova Oszman pasa Zaicsárból egy nap alatt levonulhatott; s azonkivül azt is hihették, hogy a balparton jő az erélyesebb támadás. Itt legalább lépésről lépésre kellett magát a török hadosztálynak felküzdeni; habár tulajdonképi komoly csatára itt sem került a dolog. A török vezérlet a balpartra igen nagy sulyt helyezett. Nedzsib pasa már előnyomulásunk alatt, tán 19-idikén említette, hogy nem szándékoznak Alekszinácot homlokba támadni, hanem a balpartra átkelve megkerülni. De akkor aztán nem tudjuk mire vélni azt az átalános támadást, melyet a jobbparti sereg augusztus 23-án az alekszináci vonalnak homlokzatára, és különösen Fazli pasa hadosztálya által annak leghatalmasabb erődjére intézett. Azt hitték-e, hogy az erőditett vonalat valami jó szerencse kezükbe ejtheti? vagy pedig tán az egész támadás csak szinlelt volt arra számitva, hogy a szerbek figyelmét lekötve a török sereg zavartalan átkelését a Moraván lehetségessé tegye? Az utóbbi feltevés mellett látszik szólani az, hogy a támadás török részről nem vitetett sem elegendő erővel, sem a kellő szivósággal, Fazli hadosztálya néhány zászlóaljának szétlövetése után visszatért tartalékállásába; s ugyanakkor megkezdődött már a sereg átvonulása a balpartra.

A szándék, hogy a szerbek figyelmét a jobbpartra vonják, véletlenül nagyon is sikerült. Horvátovics hadosztálya, mely idáig a bánnyai utat őrizte egy Knyazsevác felől jövő támadás ellen, de most már meggyőződött, hogy az egész török sereg Alekszinác előtt áll, ekkor Bánnya felől egyszerre megjelent a török sereg háta mögött, s két napra — augusztus 25-én és 26-án — komoly munkát adott egész tartalékának. Szerencsére a szerbek akkor sem ismerték fel a helyzetet és nem tudták egész erejüket

a nem épen kellemes állapotban levő meggyengült jobbparti török seregre vetni. Horvatovics kemény ütlegeket kapott, s a török sereg egész kényelemben végezte el átvonulását a Morava balpartjára.

Ezen manoeuvre is sok kritika tárgyát képezte. Igen okos katonák azt mondták, hogy Alekszinácot azon oldalról a Morava jelentékeny akadályán keresztül megtámadni ép oly kemény dió, mint akár homlokban megrohanni; s másrészről hibás számitás az, hogy a török seregnek a balpartón való előnyomulása miatt a szerbek kénytelenek lesznek Alekszinácot kiüriteni. Ellenkezőleg a török sereg lesz a legkellemetlenebb helyzetben, mert az alekszináci megerősitett pozició a szerbek kezében a legkényelmesebb és legalkalmatosabb eszköz arra, hogy a törökök visszavonulási és élelmezési vonalát zavarják és balsiker esetén az egész sereget a legválságosabb helyzetbe juttassák. A következmény a török fővezérnek adott igazat; igaz, hogy nagyon későn, csak két hónap mulva.

Az egész török sereg átkelése után a balpartra Csernajev ur kezdett tisztába jönni az iránt, hogy hol van a török és mit akar. Elhatározta végre, hogy egész erejével és tudományával elébe áll. Igy történt a szeptember elseji csata, melyben a szerbek, habár a török seregnek csak kisebb része vett tényleg részt (a mi szintén hiba volt török részről), teljesen megverettek. E csata ép oly érdeme, mint a mily hibája a török vezérletnek. Érdeme, mert győzött, és a Morava balpartját egész a jobbparti Deligrád irányában levő u. n. gyuniszi erődítésekig hatalmába keritette; de egyszersmind roppant hibája, mert nem ismerte fel a szerb sereg bomlott állapotát, sem a csata napján, sem azután nem tett semmit sikerének kellő kizsákmányolására, a völgyben kitünően használható lovasságát tétlenül hevertette; és végre nem vette észre, hogy Alekszinác a csata után való napon tényleg fel volt már adva, és csak az első török katonát várta, a ki birtokba vegye. Miután ez a török katona nem ment el, a szerbek megmaradtak benne, a Morava hosszában futó halomsoron felvetett földmüvek által oldalt is megerősitették, s a deligrádi állással összeköttetésbe hozták, és későbbi támadásaik alkalmával még igen jó hasznát vették, vagy legalább vehették volna. Hogy a török tábornokok mennyire nem voltak tisztában a szeptember elseji győzelmük horderejéről, azt nekem különösen is

volt alkalmam tapasztalni, a mikor szeptember közepe felé vidini és budapesti utamból visszatérve, a »Neue freie Presse«-nek azon póstán még meg nem érkezett számát vittem magammal Nisbe, melyben a »Times« szerb részen lévő tudósitójának a szept. 1-jei csatáról küldött óriási távirati értesitése le volt forditva. A török tábornokok oly ujság gyanánt olvasták, vagy fordittatták le maguknak e közleményt, mintha nem is ők vivták volna ki ama csatát.

Szeptember elsejére ismét egyike következett ama szüneteknek, melyek magyarázatát a hadsereg viszonyaiban hiába keressük; és legfeljebb a konstantinápolyi diplomáciai ákcioban találhatjuk meg. A török sereg tétlenül ült elfoglalt posicioiban, legfeljebb elsáncolta magát. A megvert, de az orosz inváziо segélyével ismét rendbe szedett szerb sereg volt az, mely szeptember 11-kén habár elégtelen erélylyel egy támadási kisérletet tett. A támadás ugyanazon pontokon történt, melyeken a későbbi küzdelmekben. Elől a Morava vonalán foglalkoztatták a törököket, Alekszinác felett egy Tesicánál a Moraván átnyomuló osztály fenyegette a törökök hátát és visszavonulási vonalát, s az alatt a főtámadás a tulsó nyugati oldalon, Gyunisztól intéztetett azon céllal, hogy a törökök a Moravába vettessenek.

A török sereg által elfoglalt sajátságos pozicio egyébiránt kihívta ezt a támadást; csakhogy természetesen oly ellenségre lett volna szüksége, a mely képes legyen ellene nyomatékkal fellépni. A török állás a Morava balpartján egy másfél mértföldnyi hosszu és keskeny éket képezett, melynek alapja szemben volt az alekszináci főerőditményekkel; keleti oldala hosszában voltak a Morava, továbbá az Alekszináctól Deligrádig terjedő szerb földhányások, és részben a deligrádi erődítmények; az ék élét egy egész koszoruja környezte a deligrádi és balparti (Nesztor hegyi) szerb erődítményeknek, s az ék baloldalát majdnem egész hosszában a szerbek gyuniszkai erődítményei fenyegették. Egy török tiszt igy jellemezte a sereg állását: »Állitólag mi ostromoljuk a szerb erődítéseket, de tulajdonkép azok ostromolnak minket!« Annyi bizonyos, hogy csakis oly sereg ellen, minő a szerb, lehetett a töröknek mintegy másfél hónapon át ily állásokban büntetlenül megmaradniok.

Szeptember 15-kén megérkezett az utasitás Konstantinápolyból tiz napi fegyverszünetre. Furcsa egy fegyverszünet volt

ez; a török kormány nem akart »lázzadó alattvalójával« egyességre lépni; csak azt igérte meg a hatalmaknak, hogy serege minden támadástól tartózkodik és csak a netán ellene intézett támadás visszautasitására fog szoritkozni. A szerbeknek is tehát körülbelül ugyanezt kellett volna tenniök. Az első hét napon komolyan is vették a fegyverszünetet; s az ellenséges katonák az előőrsökön fraternizálni kezdtek. De csakhamar vége lett a barátságnak. Miután a török tábornokok a szerb vezérrel semminő különös megállapodásra, sőt érintkezésbe lépni sem akartak: a szerbek kezdték a fegyverszünetet semmibe venni, illetőleg minden az előőrsök felváltására menő gyalogszázadot, vagy a folyóhoz itatásra vonuló lovascsapatot »támadó hadoszlopnak« vettek és felállitott ütegekből meglövöldöztek. A török ütegek rendesen válaszoltak a lövésekre, a miből aztán néha egész komoly párbeszédek fejlődtek ki a folyó két partján szemközt levő ütegek között. Ezt az állapotot a török tisztek tréfásan ugy jellemezték, hogy a lovasság és gyalogság fegyverszünetet kötöttek, de a tüzérség háborut visel. Néha változatosság okáért a gyalogságnak is akadt dolga; a szerbek a Morava mentén, különösen a törökök által Alekszinác alatt vert hidnál egész komoly éjjeli támadásokat rendeztek; ez történt különösen szept. 22-kén.

Szeptember 24-én uj parancs jött Konstantinápolyból, mely a fegyverszünetet megint tiz napra, ugyanazon módon meghosszabbitotta. Erre Csernajev 28-kán egy átalános megtámadással válaszolt ugyanazon pontokon, de sokkal nagyobb erővel, mint 11-kén. Gyunisz felett, honnét a főtámadás jött, több órai makacs harc folyt. A szerbek mindenütt véres fővel visszaverettek; de a törökök az ő sajátságos és szigoru logikájukkal még az üldözéstől is tartózkodtak, miután parancsuk volt, hogy csak az ellenséges támadás visszautasitására szoritkozzanak. Válaszul aztán kaptak Csernajevtől két nap mulva, szeptember 30-kán egy második még dühösebb és makacsabb támadást, melyet hasonló nyugalommal vertek vissza. Egy diadalmas csapatjuk üldözte a megvert szerbeket, és elfoglalt tőlük egy fontos poziciot. Megint csudálatos következetességgel visszarendelték ezt a csapatot is; mert nekik nem szabad támadni.

Végre oktober 3-kával elérkezett e furcsa fegyverszünet vége. A szerbeknek el ment a kedvök a támadástól; most már a

törökökön volt a sor. Készültek is megint két álló hétig. Hogy mire kellett ez idő, senki sem tudja megmondani. Október 19-kén indult meg a török támadás a szerbeknek a Gyuniszka patak feletti, s a török ékállás nyugati oldalát fenyegető erődítményei ellen. Egy egy napi közbeeső pihenés által megszakitott három napi véres küzdelemben, 19-kén, 21-kén és 23-kán a török sereg lökésenkint vetette ki a szerbeket pozicioikból. Gyunisz, s ezzel a közel Krusevácba vivő út a törökök kezére került, és csak a Gyuniszka patak torkolatánál, a patak s a Morava által képezett sarokban levő hatalmas Nesztor hegyi állás maradt a szerbek kezében.

Ismét öt napi szünet állott be, melyet a török csapatok most már igazán »jól megérdemlett nyugalomban« töltöttek. Ez idő alatt végre nagy vesződséggel kiszállitottak Nisből három (15 centimeteres) Krupp-féle ostromágyut, melyek közül hat már egy hóval azelőtt érkezett Konstantinápolyból. Kettő Alekszinác, egy pedig a Nesztor hegyi erődök ellen irányoztatott; miután a hét pont elleni támadást kombinálni szándékoztak. Október 29-kén a törökök véres küzdelem után elfoglalták a Nesztor hegyét, de megint elmulasztották, hogy a teljes bomlásban hátráló szerbeket megsemmisitsék. Alekszináccal szemben megelégedtek azzal, hogy ostromágyuikkal a várost és erődítéseket puhitották. Ez az érett alma magától az ölükbe hullott; 30-ka és 31-ke közti éjjel a szerbek a most már tarthatatlan helyett önként kiüritették.

A szerb seregnek egyébiránt teljes felbomlásban és hátrálásban kellett lennie; kiüritette Deligradot is. A kémszemlére küldött török lovasság október 1-én üresen találta az összes erődítményeket és tul ment rajtuk, hogy az érintkezést a futó ellenséggel feltalálja. A vezérlet azonban megint elmulasztotta Deligrádnak gyalogság általi megszállását; ép ugy, mint a tulsó oldalon elmulasztotta a Gyunisztól két mértföldnyire levő gazdag Krusevác elfoglalását, melytől pedig csapatai alig félórányira voltak. Igy történt, hogy a november 1-én megkötött hat hónapi fegyverszünet, a törököket mindkét fontos pont birtokán kivül találta, a minek sulyos következményeit kivált akkor éreznék meg, ha a fegyverszünetet nem béke, hanem háboru váltaná fel.

* *
*

Ebben megismertettük a háborunak, hogy ugy mondjuk, egész csontvázát, mely bizonyára igazolja előre bocsátott megjegyzéseinket. A végeredmény kétségkivül dicsőséges a török vezérletre és még inkább a hadseregre nézve; de a vezérlet ellen a legnagyobb vád az, hogy az eredmény épen két hónappal előbb, a szeptember elseji csata után elérhető lett volna, ha azon pillanatban nem hiányzott volna a török parancsnoknál a kellő éles látás a helyzet felismerésére, s a tekintet nélküli energia annak kizsákmányolására. E hibák részben a fővezérletre, jó részben azonban a helyszinén vezérkedő tábornokra Achmed Ejubra esnek vissza. Mert a sereg taktikai vezetése az ő kezében volt. A seregnek a balpartra való átvonulása után ugyan Abdul Kerim, ki addig csak a sztrategiai intézkedéseket tette, a mint mondá, a taktikai vezetést is személyesen vette kezeibe; de miután Abdul Kerim tényleg soha sem volt a seregnél, és az egész háboru folyama alatt csak tán négyszer hajtatott ki kocsin (mert lóra betegsége miatt nem ülhetett) egy egy napra a helyzet megszemlélése végett: a tulajdonképi taktikai vezetés még sem lehetett az ő kezében, és a csatatéren előálló pillanatnyi helyzet kizsákmányolása nem lehetett az ő feladata. Ugy látszik, hogy Achmed Ejub, mint alvezér szintén nem tartotta a saját hatáskörébe valónak. Én legalább a fővezérletnek ezen állandó távollétében találom fel annak legfőbb okát, hogy a török sereg folyton mintegy előre meghatározott napi feladatokat oldogatott; és semmi oly dologra nem vállalkozott, a mi (egy alvezérre nézve nagy felelősséggel járó) önkénytes iniciativát követelt, bármennyire megfelelt volna ez a helyzet igényeinek. A helyzet alakult a csaták változatos esélyeihez képest; az intéző hatalmat és szellemet azonban mindig Nisből (néha tán épen Sztambulból) kellett kivárni a helyzet megitéléséhez és felhasználásához. A fővezérlet közvetlenségének hiánya egy más háboruban hamar megboszulná magát.

Egy másik sajátságos tulajdonsága volt a török vezérletnek a rendkivüli — mondhatnók tulságos óvatosság. Ez óvatosságot részben politikai tekintetek tették szükségessé; a török seregnek nem volt szabad vereséget szenvednie, különben rögtön nyakán lett volna a diplomacia. Más részről a seregnek aránylagos csekélysége is óvatosságot ajánlott; a moravavölgyi sereg

mindig inkább alatta, mint felette állt az ötvenezer embernek; s a szemközt levő szerbek bizonyára nagyobb számmal voltak. De a főokot mégis tán a többnyire idős török vezérek temperamentumában keressük; az öreg ember nem igen szeret kockáztatni: s ez erény is — egy bizonyos határig. Ez az erény különben elragadt némileg a vezérek környezetére. Emlékszem, minő borzongással beszéltek ott az aknákról, melyekkel a szerbek sáncaikat megerősitették; attól tartottak, hogy Alekszinác megtámadása sok ezer emberükbe fogna kerülni, kiket a szerbek egyszerüen levegőbe röpitenének. Ez csak azt bizonyitja, hogy az illető tiszteknek nagyon hibás fogalmaik voltak az aknákról, melyeknek bizony több a füstje, mint a haszna. Mert egy több mázsányi porral töltött akna is csak néhány négyzetölnyi területet vet fel, s igy a legalkalmasabb pillanatban felrobbantva sem öl meg annyi embert, mint egy századnak jól irányzott sortüze. A szerbeknek mindössze sem volt annyi puskapora, hogy nehány ezer törököt levegőbe vethettek volna. Nem is hisszük, hogy a török vezérek ez iránt kétségben lettek volna; legfeljebb türelmetlen kiséretük tüzének fékezésére találták ki ezt a nagy gyerekeknek való mumust. Később legalább, mikor egyszer elvoltak szánva a támadásra, nem sokat törődtek a szerb aknákkal, melyek közül néhány fel is robbant és harcképtelenné tett négy vagy öt török katonát.

De nem az én dolgom, hogy olyan fél katona létemre a török vezérlet katonai kritikáját megirjam. E helyett inkább csak annak a jámbor, de igaz szivü óhajtásnak adok kifejezést, hogy vajha a következő háboruban, hol a török vezérlet valószinüleg ugyanazon kezekben lesz, e vezérlet erényei mentül nagyobb, hiányai pedig mentül kisebb mértékben nyilvánuljanak; hogy a helyes koncepciókat erélyes és gyors kivitel támogassa; hogy megszünjék az a hadvezetés, melynek fele hátul Konstantinápolyban, másik fele a csatatér mögött vagy öt mértföldnyire, és csak a harmadik fele van a helyszinén. A törököknek sokat kellett okulniok a mult év tapasztalatain, ha uj, sokkal veszedelmesebb ellenségükkel a sikernek csak némi reményével is akarnak szembe szállani.

* * *

A fővezér után a többi pasákról és az egész tábornoki karról is volna némi mondani valóm. Egyes tábornokokról beszéltem is már ott, hol velük közelebbről megismerkedtem. Itt még csak néhány futólagos megjegyzést teszek. Achmed Ejubot maguk a törökök is jó katonának, de nem nagy vezéri tehetségnek tartják. Főérdeme, hogy katona és karddal kezében töltötte szolgálati éveit, a mit kevés pasa mondhat el magáról. Külsejére nézve apró, zömök, jó erőben levő ötvenes ember. Ali Szaib, a másik müsir, ki a két sereg egyesülése előtt a balparti sereget vezette, sem különös erények, sem hibák által nem tünt ki. Középtermetü, szikár, fekete ember, igen barátságos modorral. Nedzsib pasa a törzskari főnök egyéniségéről már szóltam; a törökök inkább európai világfinak, mint nagy katonának tartják; s ez itéletük nem egészen alaptalan. A hadosztály parancsnokok közül Fazli pasa erényeit már kiemeltem, azonkivül még Szulejman pasa (egy negyvenes, középtermetü, rőt ember) azelőtt a konstantinápolyi hadi iskola parancsnoka látszott értelmes katonának. A dandárnokok közül a két testvér Hafiz (később osztálytábornok lett) és Aziz tüntek ki, kik mindketten európai és még hozzá német nevelésü katonák, s az első azonkivül még rendkivül vállalkozó és merész parancsnok is.

Az itt elsorolt tábornokok közül csak Nedzsib, Hafiz és Aziz beszéltek európai nyelveket; s a többi tábornokok között sem nagyobb a nyugati nyelveket értők száma. S ezt nem azért emlitjük meg, mintha a nyugoti nyelvben, s a vele járó európai félkulturában már valami különös katonai erényt látnánk; hanem egyszerüen azért, mert a nyugati nyelvek képezik az egyedüli közeget, melyen egy török tiszt magasabb katonai képzettséget szerezhet. E képzettségnek a török tábornoki kar átalában véve — tehát a néhány kivétel leszámitásával — igen alacsony fokán áll. Egy török törzstiszt, maga egészen európailag iskolázott fej, kivel e szomoru tárgy felett beszélgettünk, megkisérlette e tünemény magyarázatát.

A szultáni kényuralomra, különösen Abdul Aziz őrült önkénykedésére, s az ezzel kapcsolatban lévő előléptetési rendszerre (ha ugyan a »rendszer« szót lehet itt alkalmazni) vitte vissza a tünemény okait. Az ifju tisztek, mondá, a sztambuli ha-

diiskolából kilépve, vagy néhány évi külföldi tanulmányból visszatérve, igyekeztek Sztambulban »szem előtt« maradni, s az ott levő hivatalokba, bizottságokba, katonai gyárakba, vagy hadsegédi állomásokba bejutni, jól tudva, hogy az ottani cselszövények, pártfogások, és apró szolgálatok legbiztosabb eszközei előléptetésüknek. És ugyis volt; a mig a közönségesebb csapattiszt évek hosszu során át küzködött fel a törzstisztségig, hogy ott, miután tanulmányainál fogva többre nem is lehet igénye, megrekedjen: addig a befolyásosabb összeköttetéssel biró tisztek a fővárosi helyi állásokban léptek elő egész a tábornokságig, a nélkül, hogy tulajdonképen valaha katonák lettek volna.

E tekintetben különösen nagy dolgokat vitt véghez Abdul Aziz szultán; a legképtelenebb kreaturákkal töltötte meg a tábornoki kart. Tisztemnek egyszer Árábiából visszatértekor a daresura (főhadi tanács, egyik katonai főadminisztracionalis testület előtt kellett megjelennie. Csudálkozva látta, hogy tulajdonkép egy katona sincs a főhaditanácsban. A müsirek közt egy sereg mindenféle mesterembert, egy csomó orvostábornokot talált, kik igen nagy szakértelemmel szóltak a katonai dolgokhoz. Van a török seregnek egy müsirje, a ki mesterségére nézve állatorvos. Egy Musztafa nevü pasa a huskomisszioban vitte fel ezredességig; egy másik az akadémiából a posztógyárba lépett és lett tábornokká. De ezek legalább dolgoztak, vagy dolgozhattak volna valamit; hanem egy egész sereg pasa van, a ki csupa adjutanskodás és udvarlás utján nyerte el katonai rangjait. Átalában a katonai rang azért van oly nagy becsben még az állatorvosok előtt is, mert a korán alapján semmi más hivatalnoknak, csakis a katonának van nyugdijra igénye. Ennek, sőt családjának is szükség esetén okvetlenül kell ellátást nyernie. Ezért akar mindenki katona lenni.

De beüt a háboru, és egész sereg pasa kap dandárt vagy hadosztályt, a ki addig egy árva századot sem vezetett. Igy történt aztán, hogy mikor a hercogovinai lázadás kitörése alkalmával egy altábornagyot ki akartak küldeni, ez őszintén kijelentette, hogy nem ért a dologhoz, mert egész életében nem katonáskodott. Ez a ferik (Mehemet), mint Abdul Aziz adjutánsa végezte egész katonai pályafutását. S ez még derék ember, mert őszinte volt; de hátha bátran vállalkozott volna a feladatra. Volt

Abdul Kerimnek is a háboru kezdetén egy hadosztályparancsnoka, a ki egyszerre eltünt; néhány nagy baklövése után Abdul Kerim hozzáméltó lakonizmussal egy hadi tanácson azt mondta neki: »Te pedig eszeveszett vagy, menj vissza Sztambulba,« És vissza is ment.

Igy nyilatkozott a sereg tábornokairól tisztem, a ki mellesleg mondva nagyon buzgó török volt és csak néha néha vesztette el hitét hazája jövőjében. S itélete, a mint egyrészről nem lehetett ellenséges indulatu, másrészről nem is volt túlzott, sőt némileg tán mögötte maradt a valódi viszonyoknak, melyeknek egy kényuralom alatt, teljes önkényen alapuló előléptetés mellett csak is igy és nem másképen lehetett fejlődniök. Még inkább azt kell csudálni, hogy az a néhány képes és katona tábornoka is megmaradt a seregnek Abdul Aziz gazdálkodása alatt. Természetes, hogy az Aziz bukása után hatalomra jutott kormány nem kezdhette működését azzal, hogy a tábornokok közt razziát csináljon. Ezzel csak egy sereg uj ellenséget szerzett volna, pedig barátokra volt szüksége. De meg kiket is tett volna az elcsapottak helyébe; a képes embereket, kiket csak szerves intézmények nevelhetnek, nem rázhatta le a fáról. Elég volt ha a legképtelenebb embereket mellőzte; s a többit az időre, s a következő jobb kormányokra bizta, melyeknek a sereg ujjászervezésében elég teendőjük lesz; csak értelmük és akaratuk legyen hozzá. A hagyományos demoralizáció és zürzavar utóhatásai azonban még egy uj bölcs organizáció esetén is sokáig éreztetni fogják magukat a hadsereg vezérletében és tagjaiban; a mint igen gyakran érezték a mult háboru alatt is, mikor tisztem a sereg tényleges vezetőinek két harmadáról, még a javáról is ugy itélt, hogy tulajdonképen — nem katonák.

A tisztikarban körülbelől ugyanazon okok hasonló hatásaival találkozunk, mint a tábornoki karban. Az előléptetési szabályokat pótló önkény itt is megtermi veszedelmes gyümölcseit. Csakhogy természetesen az alsóbb tisztikar csekélyebb fontosságához képest csekélyebb mértékben. Tisztem csudálatos előléptetési eseteket beszélt el. Igy például egy őrnagy, ki éveken keresztül betegeskedett, vagyis inkább képtelensége miatt betegséget szinlelt és zászlóalja vezényletét át nem vette: egy szigorubb főnökétől megkapta már az utasitást, hogy nyugdijaz-

tatásáért folyamodjék, a mikor egyszerre a sereghez, melynél zászlóalja beosztva volt, megérkezik alezredesi kinevezése; ugy kellett utána a fürdőre küldeni, hol ő mulatott, mig zászlóalja a szerbek ellen verekedett. A seregnél átalános megütközést keltett e tény; de hát mit lehetett ellene tenni, ha az illető őrnagynak a daresurában hatalmas pártfogója volt.

A török tisztikar fokozatai körülbelül azok, melyek az európai seregekben; de a tiszti rangról való fogalmak egészen mások. A tiszt tulajdonkép csak a törzstisztnél kezdődik; csakis ennek jár állásánál fogva a b e j cime. A hadnagy (mülazzin) főhadnagy (mülazzin evel) és kapitány (jüzbasi) inkább csak altiszti fokozatok, és sem állásukra sem hatáskörükre, de nagyobbára tanulmányaikban sem igen különböznek a tulajdonképi altisztektől, a csausztól (őrmester) és onbasitól (káplár). A hadi iskola növendékei kapitányi ranggal lépnek a seregbe. Egy alkalommal, midőn arról volt szó, hogy nálunk (Magyarországon) most mindenki katona, a török tisztek nagyon csudálkoztak rajta, hogy a jelenlevő három magyar közül az egyiknek (csekély személyemnek) csak hadnagyi, a másik kettőnek, kik pedig tényleg is szolgáltak a hadseregben, csak főhadnagyi és kapitányi rangja volt. Tekintélyünk helyreállitására, kénytelenek voltunk elmondani, hogy Auersperg osztrák miniszterelnök is csak honvédkapitány, sőt Bismarck sem igen tudta többre vinni az őrnagyságnál. — Törzstiszti rang több van mint nálunk; az ezredesen (miralaj), alezredesen (kajmakám, helyettes) és őrnagyon (bimbasi) kivül van még a szárnyőrnagy (kolászi) két fokozattal. Hogy a sorozat teljes legyen, megemlitem itt még a pasák három fokozatát is: a vezérőrnagy (liva), altábornagyot (ferik) és tábornagyot (müsir).

Az alsóbb rangu tisztek többnyire a közlegénységnél kezdték szolgálatukat; a hogy németül mondják »pick auf« emberek; eljutnak néha a törzstisztségre, sőt idővel a pasaságra is a nélkül azonban, hogy eredeti tudományukhoz még valamit hozzátanulnának. A tiszti vagyis inkább pasai pályára készülő tisztek inkább a hadseregen kivül szolgálnak; s még a csapatbeli törzstiszti parancsnokságokat is szivesen átengedik a »pick auf« embereknek; legfeljebb a törzskarba lépnek be, melynek — a mennyire értesültem — a törököknél még mindig azon régi

módi, a csapatszolgálattól különvált és dédelgetett szervezete van, melyet az európai hadseregekben már mindenütt elvetettek; a miért aztán a csapatbeli tisztek a törzskariakat hajlandók — nem katonáknak tekinteni.

A szubordináció sokban különbözik a mienktől. Nálunk a seregben van egy mindenkinél, a leghatalmaskodóbb előljárónál is nagyobb ur: a szabályzat. A törököknél a feljebb való nem a szabályzat, hanem a maga nevében, pillanatnyi szeszélye szerint zsarnokoskodik. Ugy látszik, legalább több müvelt tiszt panaszkodott erről, teljes hiányában vannak a katonai hierarchia minden egyes fokozatának hatáskörét szigoruan megállapitó szabályzatnak; vagy ha van ily szabályzat, nem tudják, vagy merik alkalmazni. Következménye ennek: a felsőbbek zsarnoksága, s az alsóbbaknak a szolgálatban való bizonytalansága. Senki sem tudja biztosan, hogy mit és mennyit tehet és köteles tenni felsőbb parancs nélkül; és hogy az által érdemli-e meg a felsőbb haragot, ha tesz, vagy az által, ha nem tesz valamit. Ez a szolgálati elvtelenség egyébiránt csak egyik kifolyása a feltétlen — és nem törvényes szabályok, hanem csak is a fizikai lehetőség s a felsőbbek kényelemszeretete által korlátozott — hatalmi centralizációnak, mely a török intézményeket átalában jellemzi. Hatásai a feljebb való és alárendeltek közti viszony külsőségeiben is jelentkeznek. A patriarchalis, majdnem baráti viszony mellett, melyben az alsóbb tiszt (néhány hirtelen botütést leszámitva) a legénység irányában van: kétszeresen feltünt a majdnem szolgai alázatosság, melylyel a tiszt a felsőbb parancsnokokkal érintkezik. Sokszor hittem, hogy a pasa rögtön ráhúz egyet alázatos tisztje hátára; a mint hogy nem régiben még átalános szokás is volt. A szavak és cimek egyébiránt, melyekkel illetik őket, felérnek most is egy botütéssel.

Erre nézve érdekes esetet hallottam Vidinben Oszman pasáról. Még a háboru előtt, a hires Radetzki eset idejében, mikor egy Romániában beszállott bolgár felkelő csoport a gőzös kapitányát kényszeritette, hogy Bulgáriában állomáson kivül partra tegye őket, Oszman pasa egy zászlóaljat küldött a lázzadók után. A zászlóalj parancsnoka T. bej, azonban egyszerre észreveszi, hogy legénységének fejenkint csak ötven vagy hány tölténye van; megállapodik tehát és távir vissza Vidinbe töltények-

ért; ezzel elveszit huszonnégy órát, vagy többet, ugy hogy a felkelők miatta akár a Balkánt is elérhették volna. Oszman pasa aztán küldött neki az állami távirdahivatal utján egy ilyetén hivatalos táviratot: Te szarvas barom és gyalázatos kutya! Nem hittem volna, hogy ilyen világra szóló szamár vagy! s azután következtek a hivatalos parancsok. E távirat sokáig beszéd tárgyát képezte Vidinben. A vigasztaló benne az, hogy az őrnagy Oszman pasa véleményének lényegét csakugyan meg is érdemelte; a kevésbé vigasztaló — ha igaz — az, hogy T. bejt azóta előléptették.

A tisztikar katonai s egyéb müveltsége nagyon csekély. Térképekről átalában csak homályos fogalmaik vannak. Találtunk egy franciául is beszélő vezérkari őrnagyot, ki térképünkön alig tudott eligazodni; majdhogy a folyót utnak, az utat meg folyónak nem nézte. Térképek dolgában egyébiránt a pasák is igen rosszul voltak ellátva; török térképeik a mi ilyetén munkálatainknak leghiányosabb másolatai; s a mi vezérkarunk térképe volt az egyetlen valóban használható utmutatójuk. Az alsóbb tiszteknél nem láttam térképet; sőt használatával sem igen látszottak tisztában lenni; legalább sokszor bámultak bennünket, hogy mi térképünk segélyével biztosan megtudtuk mondani, hogy merre és mennyire van tőlünk Alekszinác, vagy Bánnya, Knyazsevác vagy Zaicsár.

Más tekintetben való müveltségük sem sokkal nagyobb; csak egy jellemző beszélgetést emlitek itt meg. Knyazseváctól Alekszinác ellen vonulásunk alatt történt, hogy véletlenül egészen az elővédet képező lovasosztályhoz jutottunk, s egy hosszú pihenő alatt, annak tisztjeivel kedélyes beszélgetésbe bocsátkoztunk. Nagy barátság keletkezett köztünk; és tisztjeink biztositottak bennünket, hogy ha a szerbeket már megverték, segitségére jönnek a magyarnak, és visszaszerzik a mi szabadságunkat is. Magyarország felől alig tudtak többet, mint hogy menekültjeink 1849-ben a szultánnál kerestek védelmet. Ezt különben nem lehet csudálnunk, mikor néhány héttel később egyik előkelő török lap, a Basszíret, adott olvasóinak egy olyan forma (hibákkal teljes) értekezést a magyarok történetéből, a minőt nálunk alsóbb lánynevelő intézetekben szokás adni a görög vagy egyéb illusztris régi nemzet viselt dolgairól, p. o. a trójai háboruról.

A tisztek külső megjelenése nagyon szegényes, hanyag és néha szurtos. Az egyenruha sokszor különböző önkényes darabokból áll ; itt ott lyukas, a gombok hiányzanak. Az öltözet csinosságára a török közéletében, de hadseregében sem ád nagyon sokat; a kiálló csizmafül egyik kiegészitő része az öltözetnek, még az európai nevelésü pasáknál is. Egyébiránt e tekintetben nem is szabad költséges csint követelni a tisztektől, a kiknek körülbelül másfél évi fizetése hátralékban volt. Különös közönyösséget mutattak a rangfokozatot mutató jelek iránt. E jelek azelőtt franciásan a karra alkalmazott sujtások voltak; azután a galléron lévő csillagok hozattak be; de nem ugy, mint nálunk, hanem vizszintesen egymás mellé rakva; a törzstisztek pléhgallért is viseltek volna. Ez a megkülönböztetési mód még el sem volt tán fogadva, és Sztambulban már ujon törték a fejüket. Ezért a tisztek legnagyobb része ama jelvényeket meg sem szerezte; és a pasák megkülönböztetés nélküli egyszerü tiszti kabátokat viseltek, vagy néha épen polgári szürke kabátot; és mi sem volt nehezebb mint egy ismeretlen tiszt rangját kitalálni; legjobb volt, ha az ember mindjárt megkérdezte. A tiszti egyenruha különben egy nyakig gomboló, álló galléru és bő szárnyu, térdig érő sötét kék (inkább fekete) kabát volt, egy sor vastag, félholdas gombbal; és hasonló szinü bő pantalló csizmába huzva, vagy a nélkül. Sztambulban létem alatt elkészültek végre az uj megkülönböztetési és egyenruha tervezettel; a tisztek vállrojtot kaptak; a pasák veres nadrágot és világos kék kabátot; s a legénység egészen uj egyenruhát.

A török tisztikarnak közös és igen tiszteletre méltó erénye a kötelességérzet és igénytelenség, melylyel szolgálatát a legszomorúbb viszonyok közt is végzi. Ha járandóságaiból hónapokon át nem kap semmit, rongyoskodik és megelégszik azzal, hogy a legszükségesebb élelmi szereket megkapja. Ez annál csudálatosabb, mert a tisztek nagy része családos ember, és velük családjaik is nélkülöznek. Háboru idején az állam az otthon maradt tisztcsaládoknak is kiadja rácioit. A tisztek szolgálata békében s elég szigoru, még a családosak is kötelesek kaszárnyában lakni.

Összefoglalva tapasztalataimat, nézetem a török sereg tisztikaráról az: hogy az alsóbb tisztek a kapitányig birva a török

közkatona minden erényével csekély (mert a török harcmód szerint a mienknél sokkal szükebb) hatáskörében tisztességesen megteszik kötelességüket. A törzstiszti és tábornoki kar azonban — egyes kiváló emberek kivételével — egyátalán nem képes megfelelni az ujabb hadviselés által a felsőbb és alsóbb parancsnokokhoz intézett rendkivül nagy igényeknek.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

XVII.

A török katona; a basibozuk; a cserkesz; a hadsereg. — A katona erényei; nizamok és redifek; török és magyar katona. — A rácio és fizetés. — A török temperamentum a táborban. — A török fanatizmus, melyet a seregben nem tudok feltalálni. — Az egyenruha. — Az önkénytesek; keresztény legio. — A basibozukok; a reporter és basibozuk. — Jámbor paraszt és gonosz zsivány csőcselék. — A cserkeszek arisztokrata faja; Apollok népe; a cserkesz öltözet, fegyverzet, ló és nyereg. — A cserkesz, mint katona és mint betegápoló, vagy halottkisérő. — A cserkesz főnökök; petíciójuk a szultánhoz. — A cserkesz kivándorlás és telepités. — Viszony a cserkeszek és török hatóságok közt. — Cserkeszek és bolgárok; a cserkesz, mint lókötő és földmivelő. — A cserkeszek rabszolgái és eladó lányai. — Cserkesz hadi jog. — A cserkeszek a keleti kérdésben. — A török sereg katonai értéke; a szervezet; a szekerészet hiánya; a gyalogság, lovasság és tüzérség.

A török hadsereg legnagyobb ereje és legszebb erényei közkatonájában rejlenek; e kitünő emberanyagban, mely testi erejével és a fáradalmakban való szivósságával, világos értelmével és tanulékonyságával, erős hitével és teljes odaadásával, józanságával, csekély szükségleteivel, csendes vérmérsékletével, s a harcban való nyugodt és megtörhetlen bátorságával valóságos mintaképe a jó katonának; és megbecsülhetetlen katonai tulajdonságaival a sereg szervezetének és vezérletének nem egy hibáját képes helyreütni.

A török katona a török fajnak java népe, arcban, termetben és vérmérsékletben nem kevéssé hasonlit a mi magyar fajunkhoz. A sorhadbeli zászlóaljak legénysége (nizam) is jóval erősebb, mint a mienk; a török faj valamivel korábban fejlődik. A tartalékzászlóaljak (redif), melyek a török seregben külön vannak szervezve, csupa erőteljes férfiak már; nem egy török tiszt

hajlandó a redif zászlóaljakat jobbaknak tartani a fiatalabb nizamoknál; s tán helyesen, mert a mi más hadseregekben a tartalékos katonát a családi tüzhelyhez és esetleg családhoz visszavonja, s ez által lehangolja: az a török redifnél teljesen ellensulyoztatik a háboruviselésben levő hatalmas vallásos momentum által.

Megtalálni bennük azt a magyar katonatulajdonságot is, hogy »virtust« helyeznek mesterségükbe. A mint egy magyar ezred több ezer sarka csak egyetlen hangos koppanást hallat minden fordulatnál: ép ugy (a török nem szokta öszeverni a bokáját) a török zászlóaljak fegyverfogásai csak egyetlen villanást képeznek. Buzgalmuk forrása különbözik ugyan a mienktől; mert mi hiu nép vagyunk; a törökben pedig ez erénynek (legalább a külsőségekben) nyomát sem lehet felfedezni: de az eredmény ugyanaz; az t. i. hogy a jó török zászlóaljak a katonáskodás technikai részében, a fegyverfogásokban, mozdulatokban oly gyorsak és tökéletesek, ha nem tökéletesebbek, mint a mi legjobb ezredeink. A török ujonc buzgalmára nézve hallottam európai tisztektől a jellemző tényt, hogy a mint az első oktatást és utbaigazitást megkapja, vállra vetett puskájával elmegy a kaszárnya egyik zugába, s ott saját kommandoira addig rángatja fegyverét ide oda, mig csak valamennyi fogást a legnagyobb gyorsasággal meg nem csinál.

A török katonaság béke idején kaszárnyákban van elhelyezve, és igen jó ellátásban részesül. Napi rációja 300 dram (1 dram körülbelül 3.2 gram) kenyérből, 80 dram husból, 27 dram zsirból, 3 dram vajból, 6 dram hagymából, s ugyanannyi sóból, azután olajból, világitó szerből, fából és télen fütő szénből áll; ehezjárul aztán kétszer hetenkint édes pilaf készitésére 96 dram rizs, $16\frac{1}{2}$ dram cukor és ugyanannyi vaj. A ráció annál nagyobb szerepet játszik a török seregben, mert ezt mindig rendesen megkapja katona és tiszt; a fizetést meg soha. A tisztek is egészen a rációra vannak utalva; a tiszteknek járó napi rációk száma rangfokozatuk arányában jelentékenyen emelkedik, ugy hogy a magasabb tiszteknek, ha sok magánszolgát nem tartanak, ez egyik jövedelmi forrásuk. Háboru esetén a tisztek és katonák otthon maradt családjai szintén katonai rációkat kapnak az államtól.

A csatatéren természetesen nincs kaszárnya. S a rációk

sem mindig köszöntenek be pontosan. Abdul Kerim ugyan a legszigorubb figyelemmel gondoskodott katonáiról; hanem azért mégis elégszer megesett, hogy a katona nem igen rágott egyebet a kőkeménységü kétszersültnél; de ezen legalább volt mit rágni. Még jó volt ha az ég csatornái megeredtek; legalább nem kellett nagyon messzire menni vizért a kétszersült feláztatására. A török katona azonban a legnagyobb könnyüséggel szenvedi az időjárás és kétszersült viszontagságait; a török nép egyszerü és rideg életmódja a legjobb előkészület a katonaéletre; még a késő őszi lucsokban és hidegben is aránylag csekély számmal fordultak elő belső betegségek.

Feltünő az a csend és nyugalom, mely a török csapatoknál uralkodik. A csapat képe tökéletesen megfelel az egyes katona temperamentumának, megteszi dolgát, megfőzi és megeszi ebédjét, pontosan elvégzi imádságát (pedig a bölcs korán a háboru alatt e kötelezettség alól majdnem egészen felmenti), s azután kis körben elbeszélget, vagy cigaretjére — háboruban a dohány is rációjában jár ki — gyujtva pihenni fekszik. Csak néha néha hallani egy hangosabb kacajt, vagy pedig egy bús, csekély melodiáju dallamot, melyben siket fej és éles torokhangok váltakoznak egymással. Egy magamfajta, de német, zsurnaliszta barátom, ki fejében már készen vitte le a chablonokat, melyekbe a töröknek bele kellett volna illeniök, kétségbeejtőleg ridegnek, költőiség nélkülinek és szomorúnak találta ezt a tábori életet. Én nem tudtam erre az álláspontra helyezkedni, s a töröktől azt kivánni, hogy számunkra vallensteini tábori jeleneteket rendezzen; ő a mi tábori tüzeink zajos és hóbortos kedvü társaságában valószinüleg ugy érezné magat, mintha bolondok házába került volna; s tán bölcsebben is tesz, hogy a táborban is megmarad annak, a mi — töröknek.

Ebben a csendességben nagy része van egyébiránt a török katona folytonos — józanságának is. Az a katona, a ki a bort és pálinkát csak hiréből ismeri, kevésbé érezi magát lármára és hangos jó kedvre indittatva, mint a többi európai hadsereg, melyek a hadjárat nélkülözéseiért és fáradalmaiért az italban való mértéktelenséggel szokták magukat kárpótolni, s a melyek némelyikénél a harci vitézségnek is egyik főrugóját a szeszes italok képezik.

A török katona temperamentuma szolgálatára is sajátságos jellemet nyom. Emlitettem már másutt, hogy a katona és tisztje közti viszony nagyon patriarchalis. A tiszt rendesen egy rengeteg hosszu fehér bottal sétál csapatja mellett, és rá rá húz egyet valamelyik csökönyös legény hátára, vagy legalább bornyujára: de a szolgálatban és szolgálaton kivül való érintkezés közt nincs az a különbség, mint nálunk. Az, a mit a német »stramm«-nak nevez, teljesen hiányzik a török katonából. Bizonytalan térdcsuklókkal, tiszteletjeléül övvön keresztbe vetett kezekkel áll meg előljárója előtt; s azután hanyagúl megfordúlva, kényelmesen megy dolgára.

A »rendnek« is egészen más képe van a török seregnél. Ugy tünik fel, mintha a legénység maga és nem a tiszt tartaná fenn a fegyelmet. A vonuló csapatok sorai rendetlenül, dülöngve haladnak; az igaz, hogy a török seregben nincs is meg a fríssitő és izomacélozó dobszó; a kürtöt meg inkább csak jelek adására használják. A kinek valami baja van, vagy csak elfáradt, kiáll a sorból, leül az út mellé; és senki sem törődik vele. Nálunk igen hamar elfogyna a sereg ilyetén szabadság és gondatlanság mellett; a töröknél estére azért mindenki csapatjánál van. Csakhogy ez az elmaradozás azért még sem tekinthető nagy erénynek; mert egy gyors visszavonulás alkalmával a csapat felét az ellenség kezében hagyhatná.

A táborban tartózkodásom alatt legjobban meglepett az, hogy sehol sem találkoztam azzal, a miről nyomtatva már annyit olvastam: a török katona fanatizmusával. A török katona nagyon vallásos, és pedig müveletlenül vallásos, az bizonyos; e mellett bárdolatlan ősember, s igy a harcban, mikor pajtásai mellőle elhullanak, míkor élet élet ellen küzd, és saját életét is szuronya hegyén hordozza, ép ugy neki vadul, mint akármely német, vagy egyéb kúltúrmensch. Ezenkivül azonban nem tudom, miben keressem fanatizmusát? Mig nem ismertek bennünket a táborban, néha hallottuk magunk körül a nem épen hizelgő, de nem is sértő (mert az igazságnak megfelelő) megjegyzést: gyaúr, vagyis hitetlen; de ez tán még annyira sem különös, mint a mi egy tekintélyes főpapunkkal Hollandiában történt meg, hogy az utcai gyerekek utca hosszat azt kiabálták utána, hogy: zsidó. Később még csak nyomával sem találkoztunk az

ellenszenvnek; pedig gyaúrságunk csak akkora maradt, s e mellett elképzelem, hogy a katona előtt nem igen lehet népszerü a reporter ember, ki előtt az ő élethalál küzdelmei mindössze is csak szenzácios hireket képviselnek.

Vagy tán a csatában, a foglyok sokat emlegetett lemészárlásában nyilvánul ez a fanatizmus? Kérdezzünk meg katonákat, hogy a rohamok után, a kézi tusákban és még jóval az ellenség megfutamodása után van-e szó foglyokról a világ bármely hadseregénél? Nincs akkor más, csak ellenség, a ki az imént megölte barátaimat, s engem is megakart ölni, s a kit most én ölök meg, ha mindjárt elvetette is fegyverét. A ki csak valaha részt vett ily küzdelmekben, nem igen beszélhet egyébről, mint az emberi természet vadságáról, mely ily pillanatokban a neveltebb népek fiaiban is feltámad és csak később, néha nagyon későn ád helyet emberibb érzéseknek, a lefegyverzett ellenség iránti könyörületnek. Nem hiszem, hogy a törökök fanatizmusa lényegében máskép nyilatkozott volna. A bárdolatlanabb, vadabb nép tán jobban ís megölte a futó ellenséget, mint kellett volna; mert magam is láttam levágott fejeket, a mi kétségtelenül vad és szükségtelen operáció, akár élő, akár holt emberen hajtsák végre de a már kézre került foglyok ép oly emberséges bánásmódban részesültek a katonák, és hatóságok részéről, mint akárhol másutt. A legnagyobb embertelenség tán az volt; hogy a pasák Csernajev titkos terveiről mindenféle oly dolgokat akartak tőlük megtudni, melyekről szegény fejüknek fogalmuk sem volt. A török fanatizmus folytonos emlegetése idétlen tulzás; a török táborban semmivel sem volt több fanatizmus, mint tán ellenfeleinél a délszlávoknál (vagy akár egy igazhivő tiroli községben): de mindenesetre több volt a bátorságból, elszántságból és egyéb katonai erényekből.

Az egészséges katona jó tulajdonságain kivül a beteg török katona erényei is megérdemelnek néhány szót. Megsebesülni minden háboruban fél halál; a török sereg egészségügyi intézményei mellett felér kilenc tized rész halállal. A katona megsebesül fenn a hegyek közt; a csata után, ha addig el nem vérzik, s a sereg ura maradt a csatatérnek, összeszedik és leszállitják a tábori kórházhoz. Itt bekötözik ugy, a hogy, s aztán ökörszekérre rakják, mely vagy huszonnégy óra alatt beszállitja

a nisi kórházakig, ugy hogy néha megsebesülése után harmad negyed napra kerül rendes orvosi kezelés alá. S a török katona e nehéz sorsot a legnagyobb önmegadással türi, a kórházban csendes és szelid beteg, ragaszkodik orvosához; de a könyebb sebesült már néhány nap mulva kikivánkozik ágyából és vissza — táborához. A nyugalomra, melylyel a török katona a sebet és testi szenvedést viseli, egy jellemző esetet hallottam Fazli pasánál. A pasa egyik tüzérjének egy szerb löveg kezét és lábát szakitotta el: rögtön az amputáláshoz kellett látni, mit a tüzér elaltatás nélkül állott ki. A pasa résztvevően kérdezte a szegény embert: »hogy vagy fiam?« »Elég jól« volt a válasz.

Áttérhetnék a török katona külsejére, vagyis egyenruhájára. Ezt nem épen nehéz leirni; mert a hadseregben épen nincs meg az a változatossága az egyenruháknak, mint másutt; gyalogság, lovasság és tüzérség ugyanazon egyenruhába vannak bujtatva; csak a gyalogság vadászzászlóaljait különbözteti meg a nyakon egy zöld szegély. Vörös fesz, rövid gallértalan posztódolmány, mely a mellen nem ér össze; ez alatt ép oly rövid, s a mellen áthajló mellény, mely a nyakot szintén szabadon hagyja; azután térden fölül, szoknyabőségü, s azon alul testhez álló nadrág; a gyalogságnál, rövid, a lovasságnál hosszabb száru, rendesen szinezetlen csizma, és végül vastag szürke darócköpeny képezik az egyenruhát. A ruha szine — a köpenyt kivéve — sötétkék, veres oldalszegélyekkel tarkitva. A kék szint az eső egész zászlóaljak hátán mocskoszöldre mosta, a mi nem igen dicséri a sereg posztógyárát. A csizma majdnem az egész sereg lábáról leszakadt, s uj szállitmányok nem igen érkeztek. A katonák nagy része szijas bocskorban járt, melyet a megevett kecskék és birkák bőréből sajátkezüleg készitett. Mindenesetre olcsó lábviselet; és gyakorlati is, mert az eső és sár nem állanak meg benne.

A török katona külsejére ép oly keveset ád, mint tisztje; ugylátszik, erre nézve semmi kötelező szabály nincs a hadseregben. A mily tisztán tartja testét a folytonos mosakodásokkal, melyek télen sok meghülésnek és betegségnek okai: ép oly szurtos ruhája, rozsdás fegyvere, sőt oly siralmas állapotban van a lovasság lószerszáma is. A fegyvernek csakis lakatját és csöve belsejét tisztitják, miután különben használhatlanná válnék.

Kivételt képeznek a tüzérség Krupp ágyui, melyek az egész hadjárat alatt megőrizték feketés szürke fényüket. Az ágyukon kivül még csak a lovakat tisztogatják elég szorgalmasan.

A török katonasággal nem szabad egy kategoriába helyezni az önkényteseket és basi bozukokat. Volt a seregnél néhány önkénytes zászlóalj részint a rendes csapatok egyenruhájában, részint pedig egy hasonló szabásu kékes szürke vászongunyában, mely akár rajtuk se lett volna; már a hüvösebb nyári éjszakákon majd hogy megfagytak. Voltak köztük kiszolgált katonák, azután sztambuli szofták, sőt néhány dervis, a ki még az egyenruhában is megtartotta a fesz helyett durva sárgás nemezből készült, csonka kup alakú, magas barátsüvegét; egészben véve azonban nagyon jött ment nép voltak, melynek a sereg semmi hasznát nem vette. A szürke ruhás önkénytes zászlóalj az első tüz után nagyon elégedetlen volt, mert a »legrosszabb helyre állitották őket,« a hol t. i. golyók jártak. Legénysége kezdett is csendesen szökdösni; zaptiek fogdosták őket össze a Sztambulba vivő út mellékén, és hajtották vissza a táborba; magam is láttam egy ily kis szállitmányt. Volt egy keresztény önkénytes zászlóalj is, melyet a török kormány az európai közvélemény és diplomácia tiszteletére Konstantinápolyban szervezett, és a sereghez küldött. Ott aztán nem igen tudták mit tegyenek e valamennyi ország földönfutóiból összeszedett csőcselékkel; megtartották a nisi táborban, hol főfoglalkozásuk a városban megforduló idegenektől való koldulás volt. Egy cseh csirkefogó ismételve is megszólitott bennünket alamizsnáért; par excellence panszláv származása dacára beállott ugyan csaúsznak ebbe a furcsa idegen legioba, de azért ősi természetét le nem vetkőzhette.

Ez önkénytesektől különböznek a tulajdonképi basi bozukok; vagyis a nem egyenruházott, szabad önkénytesek. A basi bozukot ugy szokás ugyan európai nyelvre leforditani, hogy »feje bomlott«, vagy eszeveszett; török katona nyelven azonban nem igen tesz egyebet, mint a mi huszáraink nyelvén a »paraszt,« vagy bakanyelven a »cibil«; értenek általa mindenkit, a ki nem katona, s nincs egyenruhában. Az őr, ki Nisben egy kaput őrzött, melyen alkonyat után csak katonának volt szabad átjárni, magamnak is mondott olyasmit, hogy »basibozuk« és »olmaz«; a mi azt jelentette, hogy »basibozuknak nem lehet.« Neki tehát én is basi

bozuk voltam; képzelem minő rettentő sértésnek vette volna ezt magára az én német nevelésü barátom.

A basi bozuk török paraszt, ugy a hogy az eke mellől elfutott, és a próféta zászlajának hivására kardot ragadott. Mielőtt Budapestről elutaztam, olvastam egy kitünő német lapunkban a basi bozukoknak olyatén leirását, a melynél különbet csak egy hiszterikus asszony lázas fantaziája szülhetne. A legelső basibozuk csapatnak, melyet a képzeletdús levelező Vidinben meglátott, minden legényéből egy három fogsoru szörnyeteg lett tolla alatt. Biztositok mindenkit, hogy bármely felfegyverzett európai parasztcsoportról ép oly joggal lehetne ily leirást adni. A mi negyvennyolcadiki harcunk szerb és oláh parasztjai felértek, ha túl nem tettek mind külső ijesztőség, mind kegyetlenség dolgában valamennyi török basibozukon. A különbség csak az, hogy basi bozuk őseinek egy egész arzenálját akasztja magára, melynek legtöbb darabja egyébiránt nem ér annyit, mint a civilizált népfelkelések vasvillája. Egy basibozuk csapat, mely felkerekedve valamelyik bulgariai faluban, fele gyalog, fele lóháton, minden fajta rongyos gunyában, óriási turbánjaival, kovás puskáival, bárdjaival, ezüstös handzsárjaival, görbe kardjaival, élén egy kis zöld zászlóval, melyhez az öreg zászlótartó szakálla képezi a második lobogót, egy hangtalan féldob dongása mellett mendegél valamelyik török tábor felé, bizony inkább hasonlít vándorló koldusok, mint vérszomjas tigrisek csapatjához, és látványnak is inkább furcsa, mint borzasztó.

Igaz, hogy a zsákmány vágya a vallásos paraszton kivül elhozza a próféta zászlaja alá a professzionatus zsiványt és gyilkost is; sőt az a paraszt is azért vonult ki családi tüzhelyétől, hogy hite ellenségét gyilkolja és vagyonát zsákmányul ejtse, annál inkább, mert már a korán is megrendeli az ellenség javainak a harcosok közti igazságos felosztását. Semmi esetre sem akartam tehát a basibozukot rendkivül emberséges és jámbor szándékokkal gyanusitani; csak azt állitom, hogy semmivel sem jobb, sem rosszabb, mint a minők a mi ismertebb (akár oláh, akár délszláv, akár tót) népfelkeléseink voltak.

A basi bozukról egyébiránt nem lehet, mint egy fajta népről beszélni. Voltak külön törzsfőnökök alatt szervezett csapatok, mint p. o. a lovas arnauták, kiket alig is lehet a közönséges basi

bozukokkal egy néven emliteni. E daliás, elég jó módu, fülig fegyverzett és katonatermészetü nép a moravavölgyi harcokban majdnem oly jó szolgálatokat tett a török vezérletnek, mint akár a cserkeszek. Voltak aztán egyes községekből, vagy vidékről való csapatok, melyeket egy jobb módu aga, a régi szpahiknak egy ivadéka tartott össze még a régi uraság révén. A legtöbb basi bozuk azonban tetszése szerint csoportosult és eloszlott, jött és ment, a merre akart, és tette, a mihez kedve volt. Rendesen ahoz volt kedve, hogy a sereg mögött, vagy oldalában az ellenség által üresen hagyott falvakat kirabolta és felgyujtotta; s aztán zsákmányát biztos helyre vivén, visszatért uj zsákmányra.

Egyszerüen marodörök voltak; és nem emlékszem esetre, hogy e lézzengő basibozukok valahol verekedtek volna; a táborba csak tátogatni, vagy a zsákmányolt élelmi szert eladni jártak be; különben pedig kisebb nagyobb csoportokban magukra tanyáztak.

Kétségtelen, hogy e bolygó nép, nem is emlitve az általa elkövetett zsiványkodást, csak hátrányára volt a török vezérletnek. Ha csak azt nem tekintjük előnynek, hogy a szerbekben hire által üdvös félelmet gerjesztett, nem volt egyéb haszna, mint hogy a török táborba a rendetlenségnek egy állandó elemét vitte, és hogy Európa minden érzékeny szivét a török hadvezetés ellen felázitotta. A török tisztek maguk is belátták ezt, és legalább előttünk helytelenitették is a basibozukok igénybe vételét. Kérdésemre, hogy mért nem szervezik legalább e csőcseléket és osztják be csapatokba külön parancsnokok alatt, a kik némi fegyelmet tartsanak köztük? még Oszman pasa azt felelte, hogy a basibozukok oly önkénytesek, kiket — azért, hogy jó szántukból eljöttek vallásukért küzdeni — maradásra kötelezni nem lehet. Azonkivül e szervezetlen basibozukok még zsoldot sem kapnak a szultántól; s ezért nem lehet őket megakadályozni abban, hogy kóborolva keressék meg kenyerüket.

Keresték is, a mig lehetett, a mig t. i. a török seregek Szerbiában előnyomultak; és maguk mögött kizsákmányolni való tért hagytak. Mellékesen mondva ez a zsákmány nem volt valami gazdag, mert a szerbek minden mozditható vagyonukat jó eleve összeszedték és magukkal vitték; csak néhány hirtelen meglepett község hagyta hátra ingóságai egy részét. A mint azonban a

török sereg Alekszinácnál megállapodván, ez a sovány aratás is megszünt; a basibozukok csakhamar megettek minden ehetőt, a rosz időjárás beállott és minden fedél fel volt égetve, az ideiglenes fegyverszünet pedig megszüntette a gyors előnyomulás reményét: a basi bozukok kezdtek éhülni, zugolódni és rendetlenkedni. Mikor aztán nagyon alkalmatlanokká lettek Achmed Ejub egyszerüen haza kergette őket, nem tudom minő hathatós büntetések alatt megtiltva, hogy tábora környékén mutatkozzanak. Lassankint elszéledtek tehát oda, a honnan jöttek. Számuk különben is csak a háboru elején volt jelentékenyebb, s akkor sem igen tehetett többet, néhány ezer embernél.

* * *

Végül és egészen külön szólok a cserkeszekről. Rosz néven is venné tőlem e büszke arisztokrata faj, ha a török parasztok népfelkelésével vagy a rendes hadsereggel, vagy akár a pasákkal is egy kalapba vetném. Mert a cserkesz többnek tartja magát és tán több is mindezeknél. Az európai ujságolvasónak annyit beszéltek szláv és nem szláv ujságok a cserkeszek kegyetlenségéről hogy akár valódi emberevőknek képzelheti őket. Én ott a hely szinén csak keveset láttam kegyetlenségeikből: de annál többet hősi erényükből és előkelő tulajdonságaikból; inkább találtam okot bámulásukra, mintsem a tőlük való irtózásra.

A cserkesz faj első pillanatra meghóditja a plasztikai szépség minden kedvelőjét. Valóságos Apollók népe ez. Ezer cserkesz közt nem találsz egy kivető alakot. E magas, sudár (mondhatnám kissé szikár) termetek, széles vállak, karcsu derekak, erőteljes csipők, kissé hosszú lábszárak, finom metszésü kezek és lábak, mintha csak egyenesen a szobrász kezéből kerültek volna ki; az egész alak a szépség, erő és ruganyosság csudálatos összhangzata. A hosszu, de izmos nyakon szépen formált büszke fejek ülnek; arcaik kissé élesek, legtöbbnyire erős sasorral, körszakállal vagy csak bajusszal. Konstantinápolyban láttam egy öreg cserkesznél mesterségesen téglavörösre festett hosszu szakállat is. És a mi tán legcsudálatosabb e termet egész a legkésőbb öreg korig megőrzi idomait és ruganyosságát. Az ötven éves ember ép oly könynyüséggel üli lovát, mint a húsz éves suhanc; és annyi ezer közt nem láttam egyetlen elhizott cserkeszt sem.

A cserkesz öltözete különösen alkalmas arra, hogy termete idomait feltüntesse sőt emelje. Fején magasabb vagy alacsonyabb prémes kalpagot hord, olyant minők a mi diszkalpagjaink, a mint átalában az egész ruha sokban emlékeztet a mi régi öltözetünkre. Testét egy szorosan testhez álló, hosszu dereku atilaszabásu kabát födi, melynek szárnyai térdig érnek; ezt rendesen bekapcsolva viselik; ha nyitva van, a mellet egészen elfödő törökös mellényt látni alatta. Nadrágjuk fent nagyon kényelmes, térdnél kezd szükebb lenni, és a bokánál már majdnem egészen össze van vonva, ugy hogy csizmában vagy azonkivül viselhető. Lábbelijük saru, európai topán, vagy pedig rövidszáru, hegyes oru, sarkatlan csizma. A ruha szövete durva posztó, szine többnyire szürke, vagy barna, de látni sok feketét is; a gazdagabbak és előkelőbbek kék és egyéb sötétebb szineket is viselnek; ezeknél az atila háta, melle, karjai, sőt a csizma is dús, néha aranyos sujtásozással van ékesitve. Az atila elválhatlan részei a tölténytartók, melyek a ruhával hasonló szövetből — mindegyik oldalon hét, kilenc töltény számára — a mellre vannak varva és még emelik az ugyis erőteljes mellizmok idomait. E tölténytartók, habár rendesen a csontból való tölténycsövek is benn vannak, most már csak inkább diszitésre valók; de azért a cserkesz ragaszkodik hozzá, ép ugy mint régi kovás fegyveréhez, melyet prémes nyers bőrtokba rejtve új módi fegyvere mellé is a vállára akaszt.

A Morava völgyi cserkeszek régi puskáikat egészen otthon hagyták; ők kivétel nélkül Vincseszter-féle ismétlő fegyverekkel voltak ellátva, melynek kitünő hasznát tudták venni. Fő fegyverük egyébiránt mégis az a keskeny, görbe kard, melyet egy vékony övre kötve hordanak oldalukon; egy handzsár, vagy rövidebb kés egésziti ki a fegyverzetet. E leirt alakot képzeljük egy apró élénk lóra, s előttünk áll a cserkesz könnyü lovasság képe. A cserkesz lovával nem hordat egyebet saját magánál és fegyverzeténél; málhának, vagy bármi kényelmi eszköznek nyoma sincs: elég, ha egy daróc köpenyt nyerge mögé csatol, az mindjárt lótakaró is. A cserkesz a könnyü öltözetben, melylyel bemutattuk, végig harcol egy egész hadjáratot, dacol az idő minden viszontagságával; és még tán meleg ételre sincs szüksége. Egy kis turó, s egy darab kenyér, mit nyeregtarisznyájában hord, napokra elég neki; csak ha hosszabb időre táborba szálnak valahol,

kerül elő főzőedény is különben láthatatlan trainjükből. Egyébiránt nem is igen volna hely lován bármi egyéb málhának. A cserkesz nyereg egy kis fabak, elül hátul magas, vékony kápával. A bakon egy jó vastag bőrvánkos fekszik, mely közepén erős hevederrel van a bakra szoritva, ugy hogy inkább két nagy hurkának, mintsem vánkosnak néz ki. A kengyel szijjon függő kis vasivből áll, melynek talpát egy tán három hüvelyk átmérőjü s ugyanoly magasságu fahenger képezi. A nyereg oly rövid, hogy a két kápa közé a lovas teste mintegy be van ékelve; és a cserkesz hosszú kengyellel félig állva ül a két ék között. Kitünő lovas; de hogy is lehetne más. Sarkantyu helyett rövid fanyelü, szijból font ostort hord, melylyel kimélet nélkül szokta lovát elrakni. Különben mesterileg tudja kimélni és beosztani lova erejét; a legerőltetőbb marsok és hegymászások után is mindig marad a netán szükséges rohamra egy villámsebességü vágtatása.

A cserkeszek vakmerősége a törökök között is átalános elismerés tárgyát képezte. Az első alekszináci harcok leirásánál emlitettem már a cserkeszek szereplését a csaták megnyitásánál. Ők képezték az előnyomuló sereg állandó előcsapatát. Nem lehetett szebb látványt képzelni, mint mikor egy harcos nap estéjén a cserkesz lovas csoportok — tán 800 vagy 1000 ember — összegyültek egy kis térségen a török előőrsök háta mögött, hogy átvegyék a fővezér parancsait a következő nap teendőire nézve. A főnökök egy szükebb körbe gyülve hallgatták meg a parancsokat; azután az egész tömeghez intéztek néhány szót, vagy saját csoportjaikhoz vonulva tanakodtak; és néhány perc mulva az egész tömeg kisebb nagyobb rajokra szakadozva legyező alakban oszlott szét és ügetett az előőrsök vonala elé. Mondhatom, hogy ez uj előőrsi vonal mögött sokkal biztosabban éreztük magunkat.

De nemcsak a támadásnál voltak elől a cserkeszek. Viszont, ha a török sereget támadta meg az ellenség, az első ágyuszóra százankint kerekedtek fel e harcszomjas emberek a Morava melletti csendes táborukból. »Hol a gyaúr?« ez volt egyetlen kérdésök, és lóhalálában rohantak az ellenség elé, mely első puskalövéseit rendesen e merész lovasokra tette. A fegyelmezetlen merészség, melylyel a cserkeszek, az ellen puskacsöveibe rohantak elég kellemetlen és hathatós benyomást gyakorolhatott ugyan a

nem épen harcias szerb gyalogság idegeire: de gyakran nem csekély és szükségtelen áldozatokat rótt a támadókra is, a kik nem egyszer akadtak egy erélyesebb tiszt által valami árokpart mögött jobban összetartott szerb gyalogosztályra, melynek tüze aztán szép pusztitást vitt véghez e rendetlenül száguldó, s igy a zárkozott gyalogság ellen semmi erővel nem biró vad lovasság soraiban.

Érdekes volt a cserkesz a csata után is a betegek ápolásának és halottak temetésének egészen kereszténvi kötelességeiben. Természetes, hogy ő e kötelességét csak saját betegeire és halottaira terjeszti ki; de ezekre aztán teljes buzgalommal és önfeláldozással. Meginditó volt látni a vad cserkesz harcosokat, mikor az augusztus 20-iki harc estéjén sebesültjeiket oda hozták a főhadi szállás melletti őrházba (az egész vidéknek egyetlen épen hagyott fedele alá), mely ideiglenes kórház gyanánt szolgált. Négy harcos vitte vállán a faágakból összerótt és galylyakkal befont nyugágyat, melyen a sebesült feküdt. A ház előtt letették az ágyat, s azután kezeiken, melyek csudálatos gyengédségre voltak képesek, vitték a beteget a házacska belsejébe. A cserkeszek elfogadták a török orvosok segélyét is, de inkább szerették a maguk módján gyógyitani, kivált könyebb betegeiket; mihelyt lehetett el is szállitották őket haza, vagy tán egy szomszéd cserkesz faluba; a nisi kórházakban legalább alig volt egy két cserkesz.

Ép oly szigoruan és komolyan teljesitették azonban halottaik temetését. Már előbb volt alkalmam egy csatatéri cserkesz temetés egyszerü és megható jelenetét leirni. Később ismételve is láttam e jeleneteket. A cserkesznek az utolsó puskalövés után, vagy tán még a harc alatt, ha pillanatnyi szünet áll be, első gondja az, hogy halottjait föld alá tegye; ez egyébiránt meg van a török katonánál is. Egy alkalommal, midőn Fazli pasát a szerbek hátulról támadták meg (augusztus 26-án), és mi alant a Morava partján lévő cserkesz tábor közelében aludtunk; a cserkeszek csak éjfél felé kerültek meg a késő estig elhuzódó harcból. De kora hajnalban már megint felkerekedtek, még pedig fegyvereiken kivül ásóval és kapával fegyverkezve, hogy először is halottaikat temessék el, kiket az éji sötétségben meg sem igen találhattak. A fegyverropogás azon az oldalon nemsokára ujra

kezdődött; lehet, hogy a cserkeszek egy része elül már tüzben állt, mig a többiek hátul tegnap elesett társaikat temették.

A cserkeszek természetesen török főparancsnokság alatt állottak; de azért maguk között teljesen megtartották saját harci szervezetüket; s az egyes községek, illetőleg törzsek által állitott csapatokat saját főnökeik vezették, a kik közül többen nemzeti ruhájukon török törzstiszti jelvényeket hordtak. A főparancsnokságot a cserkesz származásu Hasszán pasa vitte felettük; azonkivül több törzskari tiszt volt hozzájuk beosztva, a kik azonban a főnökök mellett inkább csak a katonai tanácsadó és közvetitő szerepét játszották.

Igen érdekes cserkesz főnök társaságban reggeliztem egyszer a Nisi táborban, egy ismerősömnél, Husszein Vaszfi pasánál. A pasa tulajdonképen expasa volt, a mennyiben az ifju török párthoz tartozván, rangjától 1868-ban ő is megfosztatott és mint menekült egész a legujabb időkig külföldön tartózkodott. 1867-ben még, mint tényleges török tiszt, jelen volt Budapesten, a koronázási ünnepélyen és nem győzte elég lelkesedéssel emlegetni a magyarok által kifejtett fényt és vendégszeretetet. Az uj kormány sem alkalmazta őt még előbbi rangjában; csak mint önkéntes, s különösen a keresztény legio parancsnoka jött a harctérre, honnan csakhamar megint elégületlenül távozott. Anyja cserkesz lány lévén, rokonságot tartott a cserkesz főnökökkel, s ezek nála gyültek össze tanácskozásra. Ép ekkor járt vége felé az első tiz napi szeptemberi fegyverszünet; a cserkeszek elégedetlenek voltak. A mig verekedni lehetett, nem volt velük baj; de most ott kellett tétlenül heverniök a Morava partján, mig a szerbek ágyuból lődöztek rájuk; sőt ha a folyóhoz itatni mentek, még puskából is. Ez a furcsa fegyverszünet nem fért a cserkesz agyvelőbe; voltak egyéb apró bajaik a pasákkal, és vezérlettel. Peticiót szerkesztettek tehát a szultánhoz sérelmeik orvoslása végett; a házi gazda ép akkor olvasta fel nekik a megirt szöveget, melyet a főnökök komoly fejbólintásokkal fogadtak el.

A tanácskozás befejezése a reggeli volt, melyben én is részt vettem. Kevésbé az ételeket, mintsem a társaságot élveztem, melylyel a gazda megismertetett. A legkiválóbb cserkesz főnökök ültek itt együtt. Balszomszédom egy veres szakállu óriás, Kambullad bej volt; tovább ült Kucs bej, egy erőteljes szürke

szakállu öreg vezér. Azután egy előkelő férfi következett, Allo bej, kinek testvére nem vándorolt ki Kaukazusból és most orosz szolgálatban jelentékeny állást foglal el; neje Miklós nagyherceg palota hölgye. Szulejman bej, egy előkelő és szép fiatal ember az uralkodó szultánnal volt sógorságban; a mellett vitéz legény volt, egy Medzsidié rendjel már a mellén függött, s most megint kitüntetésre terjesztette fel a fővezérség. Musztafa bej, egy hatalmas férfiu, őrnagyi rangban az egész cserkeszségnek tulajdonképi parancsnoka volt. Ő egyik legelőkelőbb cserkesz család feje és különben is vagyonos ember volt, és a Márványtenger kisázsiai partján Izmid (Nicomedia) környékén nagy fekvőségekkel birt. Alparancsnoka Achmed bej, egy fiatalabb szép ember szárnyőrnagyi rangban, különösen kivált fényes öltözete által. Még Szelimah bejt kell megemlitenem, egy egyszerübb, de szintén előkelő családból való, s a csatatéren érdemeket szerzett főnököt, a kivel már azelőtt együtt rándultam ki a Moravavölgyi táborba.

A főnökök kezdetben előkelő tartózkodást mutattak, és némi közönyösséggel vették tudomásul az értesitéseket, melyeket a pasa személyemről adni szükségesnek tartott; később azonban eléggé felmelegedtek, sőt szivélyesekké lettek. A cserkesz hidegség és fennhéjázás egyébiránt nemcsak a hitetlen idegenek, de a hitrokon törökök iránt is nyilvánul. A cserkesz arisztokrata nép, mely hüségesen megőrizte évezredek előtti törzsszervezetét és patriarchalis hagyományait; s érintetlenül hozta át azokat török földre.

A cserkesz kivándorlás története nagyjában elég ismert dolog. Mikor Oroszország 1863-ban a Kaukazust végleg meghóditotta és az utolsó hegyi cserkesz törzseket is leverte: Európaszerte roppant érdeklődést keltett ez az uj fajta népvándorlás. A levert törzsek inkább hazai földjüket akarták odahagyni, mintsem fejüket a hatalmas zsarnok igája alá hajtani. A nem faj-, de hitrokon török szultán birodalmára vetették tehát szemeiket, melytől eddigi élethalál harcaikban is segélyt vártak — bár hiába! — s a mely most uj hazával kinálta őket. Az orosz kormány örült, hogy e fékezhetetlen nép javától megszabadúl; s a mellett, hogy elkezdett a Kaukazusba kozákokat telepiteni, minden módon — fenyegetésekkel és könnyitésekkel egyaránt, előmoz-

ditotta a kivándorlást. A török kormány felismerve a hatalmat, melyet ez életerős és harcias, mohamedán népben nyer, két kézzel kapott e népszaporodáson. A hires török adminisztráció azonban mindent elkövetett, hogy az ebből származó nyereséget mentül inkább devalválja.

Az 1864-ik év folytán mintegy harmadfélszázezer cserkesz kötött ki Kisázsia feketetengeri kikötőiben. A török adminisztratió nem tudta mit kezdjen velük; a szerencsétlen cserkeszek csekély vagyonuk legnagyobb részét elfecsérelve és odahagyva voltak kénytelenek kivándorolni; a török adminisztrácio pedig megközelitőleg sem gondoskodott ennyi ember ellátásáról; sőt még terve sem volt készen kolonizációjuk iránt. A cserkeszek tömegesen vesztek éhen, vagy a rosz eleség, az idő viszontagságai által e hajléktalan koldustömegek közt támasztott lázakban és ragályos betegségekben. A gyönyörü emberanyagnak tán negyedrésze elpusztult; a kikötőkön és útközben nem is haltak, hanem hullottak. Végre aztán megkezdték a telepitést; a megmaradt kivándorlók jelentékeny része — mintegy százezer ember — került Európába hol a keresztény községek közt elszórva, de különösen a szerb határon és Balkán vonalán lőnek sürübben letelepitve.

A török kormány e letelepitési politikájával igen jól számitott. E rettenthetlen harcosokban az egészen keresztény lakosságu területeken hatalmának megbizható őröket, és a Balkán védvonala számára a legtermészetesebb és legkitünőbb védőket nyerte. Több utazó megjegyezte már, hogy az oroszok a Balkánon ujra találkozni fognak a Kaukazussal, s azzal a megtörhetlen néppel, mely egyik hazáját már elvesztette az orosz medve ellen, s a másodikat az üldözött tigris dühével és kétségbeesésével fogja védelmezni.

A letelepités tervének megvalósitása nem felelt meg az alapeszme szerencsés voltának. A török adminisztrácio és cserkesz nép nem igen fértek meg egymással. Ezek megakarták tartani eredeti törzsszervezetüket; a török kormányzat pedig ép olyan jámbor és kizsákmányolható rabszolgákat szeretett volna belőlük csinálni, mint a minők többi bolgár és török alattvalói. A cserkesz bej és törzsfőnök, ki származási fáját Ábrahám idejéig felvitte, sehogy sem láthatta be, hogy ő engedelmes szolgája legyen a piszkos török kajmakámnak, vagy akár pasának, kinek

apja, vagy legalább anyja még rabszolga volt. Még a cserkesz rabszolga is büszke volt urára; és mikor a szultán a cserkeszeket rabszolgáik elbocsátására kötelezte, ezek önként maradtak uraiknál. A török bürodemokratikus zsarnokság, s a patriarchalis nép életnézete feltétlen ellentétben állottak egymással.

A cserkeszek panaszkodtak is a pasák önkénykedései ellen; a török hivatalnokok pedig azt állitották, hogy minden cserkesz megrögzött lókötő, utonálló és bandita. S az utóbbi állitásban sok igazság van; a cserkesz hegyei közül, s kivált az oroszokkal folytatott hosszas harcokból mindenesetre sajátságos fogalmakat hozott magával az enyim és tiedről; s a nyomor, melyben a cserkesz koloniák kivált kezdetben voltak, még tán hajtotta is őket a könyebb uton való vagyonszerzésre. De Saint Clair angol kapitány, s bulgariai lakos és birtokos, e nagy ellensége a bolgároknak és barátja a török, s kivált cserkesz népnek, ki »A Residence in Bulgaria« cimü könyvével és leveleivel az angol bibliai politikusok között oly nagy megbotránkozást keltett, határozottan azt állitja, hogy a cserkeszekre fogott lopások és rablások nagy részét bolgárok követik el, hogy a török biróságok a cserkeszeket roszakaratulag üldözik, és hogy a cserkeszek által elkövetett kihágásoknak is elejét lehetne venni, ha a cserkesz bejek patriarchalis hatósága törzsük felett visszaállittatnék. A kapitány a cserkeszeket valóságos »gentleman« fajnak, a bolgárokat ellenben megrögzött képmutatóknak, csalóknak és tolvajoknak tartja, kik a török hatóságok által az idegen konzuloktól való félelemből inkább dédelgettetnek, mintsem elnyomatnak; s ez állitás bizonyitására az esetek egész sorát tudja idézni. Szintén a kapitány szerint a cserkeszek, a hol a különféle zaklatások lehetségessé teszik, és a kormány által kijelölt s általuk fáradságosan feltört földjeiket a bolgárok nem tudni minő jogalapon el nem pörlik, igen jó és szorgalmas földmivelőkké lesznek.

Egyébiránt magam is láttam nem egy cserkesz falu körül kezdetleges bár, de haladó kultúrát, mely nem igen állott mögötte a legtöbb bolgár falu földmivelésének, s épen nem igazolta azt a sötét képet, melyet szlavofil utazóknál a cserkesz falukról olvashatni. A cserkesz eredeti hazájának hegyei közt sem volt par excellence földmivelő nép; gazdagsága bizonyára inkább nyájaiban állott; s ezért nem csuda, ha csak nehezen tudja a

röghöz kötöttség állapotát és faluja szük határának korlátait megszokni. Megvallom magamnak is sajátságos látvány volt, ha a falu közelében kis örkrös szekérrel találkoztam, melyet egy harcias képü, öltözetü és járásu cserkesz fegyvertelenül ostorral kezében hajtott; vagy ha az erdőből egy köteg rőzsével a fején láttam visszatérni a cserkesz asszonyokat és leányokat, a kikről eddigelé alig olvastam egyebet, mint hogy a pasák töménytelen sok piaszterért szokták őket feleségnek megvenni. Ez a lányeladás, a mint átalában a rabszolgakereskedés, most már el van tiltva a török birodalomban, a mi nagyon rosszul esik az angoloknál is bibliaiabb felfogásu cserkeszeknek, a kik nem tudják belátni, hogy miért ne legyen szabad nekik lányaikat ugy eladni, mint az ókori patriarcháknak; annál is inkább, mert e lányok a szegénység és nyomor helyett gazdagságot és fényt kapnak cserébe, egyszersmind pedig közvetitői ama nagy rokonságoknak és befolyásoknak, melyekkel nem egy cserkesz család törököknek eladott nőtagjai révén bir. Mondják is, hogy ugy titokban, idegenek számára hozzáférhetlen helyiségekben még egyre foly a nővásár, a mely egyébiránt a fizetett árat leszámitva nem igen különbözik a keleti értelemben vett rendes »férjhez adástól.«

Hogy a cserkeszek lassankint hozzászoknak a békésebb foglalatosságokhoz, és kezdenek »gazdákká« változni: erre magam is láttam nagyon világos bizonyitékot egy több száz főnyi cserkesz lovas csapatban, mely szeptember vége felé jelentkezett Nisben a fővezérnél. Ez emberek odáig a mezei munkával voltak elfoglalva, arattak és betakaritottak, és csak miután biztositották családjaik számára a télire valót, övezték fel fegyvereiket és szálltak táborba a hitetlenekkel verekedni. Pedig mi sem gyakorol nagyobb vonzerőt a cserkeszre, mint a háboru; és kivált egy háboru a szerbek ellen, kiket az orosz pártfogoltjainak; s igy féloroszoknak tud. A háboru első hirére el is felejtették zsörtölődéseiket a török hatóságokkal, és vagy tizenötezer cserkesz gyült össze Sztambulban egyebet sem kérve a szultántól, mint hogy a szerbek ellen saját költségükre verekedhessenek. Akkor még nem fogadták el ajánlatukat; később aztán két kézzel kaptak rajta, és nem is volt okuk megbánni, mert olcsóbb (a sovány rációért verekedő) és kitünőbb katonákat keresve sem tudtak volna találni.

A cserkesz fogalmai a háboruról nem illenek be az európai nemzetközi jog kodexébe; nem ismeri még azt a megkülönböztetést, hogy a háborut az állam és fegyveres ereje és nem polgárai ellen folytatjuk; neki az ellenség élete, vagyona egyformán szabad martalék. Az embert megöli, házát felgyujtja, marháját elhajtja, ingóságát elviszi. Mindezt megteszik egyébiránt az u. n. civilizált háborukban is kissé más formában; hanem azért a kodifikált háboru párthiveinek kétségtelen joga van a cserkesz hadviselést perhorreszkálni. Egy dolog menti azonban a cserkeszeket, az, hogy nagyon fegyelmezhető és engedelmes katonák; és ha a török vezérek megtiltották volna nekik a gyujtogatást, vagy zsákmányolást, egészben véve számithattak volna engedelmességükre. Mert a cserkesz mindenekfelett katona, még pedig nobilis katona, és csak másodsorban martalóc. Előbb megvereksik az ellenséggel, és csak ha katonai kötelességét teljesitette, lát a haszon után. Mikor a pasák szerb foglyot kivántak tőle, hozott nekik azt is; és ha a háboru célja azt követelte volna, hogy egy bitang lovat el ne fogjon, fájó szivvel bár, de lemondott volna róla. Pedig a bitang ló a delejnél is jobban vonja a cserkeszt. Magam láttam a mint egy mars alatt egy bozótos és meredek hegyoldalban két bitang, megvadult lóra egy cserkesz társaság a legnyaktörőbb és eszeveszettebb hajtóvadászatot rendezte. Szerencsére elfogták mire az elől kifejlődő puskaropogás máshová hivta őket; ép oly eszeveszetten rohantak aztán az ellenség felé, mely még jobban vonja őket, mint a bitang ló. Ez az erős katonai kötelességérzet az, a mi a cserkeszt még ellenségei előtt is tiszteletre méltóvá teszi.

A cserkesz népnek lesz még szerepe a keleti kérdés jövőjében, és pedig nemcsak, mint katonának. Oroszország már is felismerte az akadályt, melyet e nép most már a Fekete tenger innenső partján képez tervei utjában. Nem is volna egyéb óhajtása, mint hogy a cserkeszeket másodszor is hazátlanná tegye. Azon pontok között, melyeket Ignatyef ur a konstantinápolyi konferencia megnyilta előtt Bulgária szervezésére nézve az európai diplomaciával elfogadtatni akart, ott állott a cserkeszeknek Európából való ujolagos kitelepitése is. A diplomacia nem tette magáévá e népvándoroltatásnak egészen orosz eszméjét, melyet csak a »bolgár borzalmaknál« nagyobb borzalmak árán lehetne

valósitani. A cserkeszek azonban igen jól ismerik Oroszország szándékait, és kiengesztelhetlen gyülölettel várják a pillanatot, melyben ujra összemérhessék kardjaikat hatalmas ellenségükkel. A cserkesz harci düh nem a leglágyabb lesz a kemény diók közt, melyekbe Oroszország most beleharapni készül.

* * *

Miután a török haderő egyes elemeiről elég hosszasan beszéltem, tán nem felesleges egy futólagos képet ide vetni a hadsereg szervezetéről és katonai értékéről. A hadsereg hét hadtestre (ordu) van felosztva, melyeknek szervezete a territorialis rendszerre való törekvés nyomait hordaná magán, ha egyáltalán léteznék valahol egyebütt, mint a szultán rendeletének papirosán. A valóságban a háboru kitörésekor nem volt Törökországban sem hadtest, sem hadosztály, vagy dandár; nem volt egyéb, mint egy csomó zászlóalj, lovas század és üteg, melyeket a világ négy tájékáról gyüjtöttek össze a hadsereg megalakitására. Mikor együtt voltak a seregnél, akkor elkezdték őket a szükséghez képest ide oda dobálni az egyes dandárok és hadosztályok közt, ugy hogy nem egy dandárnok pasán megesett, hogy a háboru végén egy zászlóalj sem volt alatta azok közül, melyeket a háboru elején vezetett. Annyira megy ez, hogy a zászlóalj, még számát is változtatja különféle beosztásához képest. A kisebb csapatosztályok megjelölése békében is igen vesződséges dolog, mert az ezredek folyó számai minden hadtestben ujra kezdődnek. Egy szakasz megjelölését tehát ilyen formán kell formulázni: a 2. hadtest 2-ik ezrede 2-ik zászlóalja első századának második szakasza. A csatatéren lévő seregnél a zászlóaljak az ott alakult dandárok kebelében kapnak uj folyószámot, és ha más dandárba tétetnek át ujra számoztatnak.

Az állandó sztrategiai egységek teljes hiánya nevezetes bajokat okoz a vezérletben és a müködő sereg akcio képeségében is; de hogy mily roppant nehézségeket gördit a mozgósitás utjába, azt volt alkalmunk a lefolyt háboruban tapasztalni. A roppant török birodalom rengeteg papiros hadseregéből alig tudott összesen 100.000 embert talpra állitani; s a Morava völgyén a török sereg létszáma nem igen tudott az ötvenezer emberen felül emelkedni. Igaz, hogy ebben a pénzhiánynak is nagy

része volt; de annyi pénzzel, a mennyit a törökök katonai célokra költöttek, bizonyosan lehetett volna a seregnek legalább valamiféle szervezetet adni, melylyel aztán még igy pénztelenül is könnyebben mozoghattak volna, mint ezzel a mozaikszerü, seregösszevonással. Ha már most csakugyan orosz háborunak kell következni: akkor a mult évi szerb háboru nagy szerencse volt a törökökre nézve; mert általa legalább mozgósitási gépezetük kerekei munkába jöttek és egy év óta dolgoznak. Ama sok százezernyi török hadseregnek, melyeket hirlapi hirek a Duna és Balkán vonalán összegyüjtöttek, tán csak fele vagy harmada áll ugyan talpon; de ez is valami. Az egy évi előkészület nélkül azonban attól lehetne tartani, hogy az orosz sereg annyi ellentállásra sem fog találni Kostantinápolyig, mint talált 1828-ban és 1829-ben.

Ebben épen nincsenek kimeritve a török hadszervezet hiányai. Nincsenek szakszerüen képzett müszaki csapatai; összes egészségügyi intézkedései abból állanak, hogy a seregnél néhány orvost tart, mögötte pedig némi távolságban kórházakat állit, de a sebesültek összeszedése, első bekötése és tovaszállitása a legprimitivebb módon és eszközökkel történik. A legfőbb hiány, hogy nincsen semmi nemü szekerészete. A mi európai fejünk alig tudna sereget egy jelentékeny szekerészet és tehervonat nélkül képzelni. A török sereg pedig neki megy a világnak azzal a bagázsiával, a mit a hátán hord. Az igaz, hogy nem is messzire jut vele.

Mindössze a zászlóaljaknál van egy csapat öszvér vagy ló, melyek a nélkülözhetetlen lőszertartalék készletet hordják hátukon. Azontul a sereg minden szükségletét rekvirált bolgár ökrös szekerek szállitják utána. E szekerek fatengelyei és apró állatai a rosz hegyi utakon alig néhány mázsa terhet képesek elvinni, és három négy mértföldnél nem igen tesznek nagyobb utat huszonnégy óra alatt. El lehet tehát képzelni, hogy micsoda rengeteg szekértömegnek kell csak egy ötvenezer főnyi sereg nyomában is járni, és minő gyorsasággal volna képes előnyomulni a föld népe által teljesen kiüritett és semmi segélyforrást nem nyujtó országban oly sereg, melynek egész lőszertartalékát és napi élelmét ilyen szekereken kell maga után szállittatnia. Minden három mértföldnyi ut, melyet előre tesz, megkétszerezné a

szükséges szekérszámot és az időt, mely alatt szállitmányai a sereget elérhetik. A ki egy ily török szekerészoszlopot látott, az a legjobb akarat mellett sem hitegethette magát azzal, a mit a háboru elején sokan oly valószinünek tartottak, hogy t. i. a törökök a szerbek teljes megveretése esetén is nagy gyorsasággal fognának Belgrád alá nyomulni.

Az egyes fegyvernemek közül a gyalogsággal kezdjük, melyet az tesz kitünő csapattá, hogy a helyes szervezés és kiképzés hiányai tán csak kevéssé, a török katona egyéni tulajdonságai pedig nagy mértékben érvényesülnek benne. A gyalogság átalakitott Szneider-féle fegyverrel volt ellátva, mely hátultöltő ugyan, de nem a legjavából. A konstantinápolyi raktárakban készen hevert vagy 500 ezer kitünő Henri Martiny-féle fegyver; de ezeket nem lehetett a seregben kiosztani, mert a török kormány az amerikai eredeti töltényeket drágállotta, saját tölténygyárának kisérleteivel pedig nem tudott elkészülni. Addig a gyalogság lődözött a rosz fegyverekkel; szerencsére a szerbeknek sem volt jobb. Most egyébiránt, a mint hallom, elkezdték már az uj fegyverek kiosztását; az oroszok ellen szükség is lesz rájuk.

A török gyalogság harcmódja meglehetősen el van maradva a világtól. A csatát az ujabb taktika rajai helyett még mindig a régi csatárlánccal nyitja meg, melyben a katonák szép egyenes sorban két lépésnyi távolságra egymás mellé állogatva a hátul álló tiszt kommandójára lépnek, céloznak, lőnek és hátrálnak. Szerencse, hogy tiszt és legénység komoly pillanatokban elfelejtik ezt a furcsa tudományt, és tán természeti ösztönüktől is megtanulják a terrenum kellő felhasználását, a mi nélkül a mai fegyverek korában sikeres gyalogsági harcot képzelni sem lehet.

A lovasságról alig lehetne valami dicséretest mondani. Mindenekelőtt nagyon csekély az a része, mely lovon ül; Vidinben beszélték, hogy a tényleg szolgáló lovas legénység fele gyalog jár, és már hosszu idő óta hiába várja a lovat. De hát a ló drága portéka; pénzbe kerül, s a török kormánynak mindene inkább volt, mint kész pénze. A moravai seregnél volt ugyan négy u. n. lovas ezred, de szintén nagyon gyenge létszámmal. Egyébiránt a török vezérek e lovasságnak sem tudták hasznát venni; pedig a Morava völgyében lett volna alkalom rá. Legfeljebb minden had-

osztályparancsnok két századnyi testőrséggel kisértette magát, a minek alig volt egyéb haszna, mint hogy az ellenségnek kényelmesebb célpontot nyujtott. A lovasság különben is silány; lovai jók, roszak, aprók, nagyok vegyest; de nagyobb baj, hogy a legénység nem tudja lovát kihasználni, mondhatnám, legnagyobb része épen nem tud lovagolni; a mint hogy a török sereg, de átalában a török ember sem igen áll magas fokán a lovaglás művészetének. Ügetni épen nem lát az ember lovat a törököknél; ezt a poroszkálás pótolja, a mire nagy vesződséggel tanitják a lovat; rendesen félig poroszkáló lépésben, vagy vad vágtatásban járnak. A török ember ráül lovára, nehányat ránt az iszonyu erős zablyával lova száján, a ló erre fájdalmában megágaskodik és elkezd ékes bakugrásokat tenni; tudja, hogy gazdája ezt kivánja; a következő pillanatban bele vágják a sarkantyút az oldalába, és a ló dühös vágtatással rohan el; mig aztán gazda és ló vére csillapodván órákon keresztül csendes lépésben vagy poroszkálásban meg vannak egymással. Ez egyébiránt izlés dolga egy magánlovasnál; ha a lova le nem veti (a török ló pedig nem teszi, mert a legtürelmesebb és legjobb indulatu állat a világon) másnak nem igen lehet kifogása ellene. De már a sereg lovasságának egyéb feladata is van, mint hogy lovát zaklassa és időnek előtte tönkre tegye; s e feladatoknak a török lovasság mostani állapotában alig volna képes megfelelni. Nincs siralmasabb látvány, mint egy török lovasosztály elvonulása valami pasa előtt; az eleje lépésben megy, néhány ember poroszkál, a legtöbb meg elmarad a sorból, s aztán vágtatva csatlakozik. Az egész lovasságon legjobb a fegyvere a Vincseszter-féle ismétlő karabin, melyet egyébiránt alig volt alkalmuk elsütni. A lovasság egyik legfontosabb feladatát az előcsapati szolgálatot is nem a rendes lovasság, hanem kizárólag a cserkeszek végezték.

A tüzérség érdemli meg a legnagyobb dicséretet. Krupp ágyui kitünők, fogatai erős délmagyarországi lovak; tisztjei és legénysége európai tisztek által van begyakorolva; kitünően lő és elég gyorsan mozog. Alig lehet ellene kifogást tenni, ha csak azt nem, hogy több lehetett volna a csatatéren. A konstantinápolyi raktárakban száz számra tétlenül állottak a kitünő Krupp csövek; csakhogy természetesen minden cső elé hat jó ló kellett volna, a mire nem volt pénz. Még a kiállitott tüzérség is meg-

érezte a lóhiányt, mert e miatt csak két ágyuhoz állitottak egy lőszeres kocsit, holott mindegyik mellett is nagyon el kel egy. Annyi bizonyos, hogy ha a török hadsereg, még pedig a gyalogság is, a lőszeres kocsik és train hiánya miatt lőszer dolgában minduntalan meg nem szorult, azt jó részben a hadvezérlet kényelmességének is köszönheti, mely semmi kisebb, lőszerpazarló csata után sem mulasztotta el legalább egy, két napi pihenőt tartani, mely egyszersmind a lőszerkészletek kiegészitésére szolgált. Az sem lehetetlen, hogy e pihenők néha csak kényszerü következményei voltak az ellődözött municionak, melyet ujjal kellett pótolni, mielőtt a sereg ujabb vállalkozásokba bocsátkozott volna.

Egészben véve nézetem az, hogy a török seregnek jelen szervezetében, melyen a mult nyár óta pénz és idő hiányában nem sokat lehetett javitani, katonáinak minden kitünő tulajdonsága mellett is nehéz helyzete volna egy európailag szervezett hadsereg ellen. Nagyobb szabásu sikeres offenzivára teljesen képtelen volna; és csakis a defenzivában volna képes magát erőteljesebben érvényesiteni, ha ugyan az ellenség tulnyomó számával nem ellensulyozná, s esetleg meg nem semmisitené a török seregnek mindig nagy defenziv erejét.

XVIII.

A török tábor a Morava balpartján. — Tábori levelek. — Az angol société de secours aux blessés elnöke, s orvosai. — 1. Utazás az őszi esőben. — Cserkesz főnök barátom. — Kereszttűzben. — Az uj főhadiszállás. — 2. Kilátás az uj pozicióból. — Alekszinác és erődítményei a tulsó partról. — Deligrád és sáncai szintén csak a tulsó partról. — A török-sereg állása. — 3. Utolsó látogatásom a táborban. — Az angol ambulance. — Trik trak csata. — Egy angol tábornok. — Szerb ágyugolyók. — Furcsa fegyverszünet. — Még egyszer a török pozicio. — Végső elmélkedések. — Nehány szó a szerbekről és Szerbiáról.

Másodszori Nisbe érkezésem után az időközben beállott fegyverszünet folytán a város volt ugyan állandó főhadiszállásom; de időközben többször kirándultam a táborba körültekinteni. — Őszi tábori éleményeim ismertetésére ismét akkor irt leveleimhez folyamodom, melyekben leghivebben és legközvetlenebbül találom benyomásaimat feljegyezve:

1.

Török főhadiszállás Peszkanica felett, szept. 15.

Az első estét, melyet ismét a török táborban egy legujabb barátunk és házi gazdánk (Izzed bej, Ali Szaib pasa segédtisztje) sátra alatt töltök, felhasználom arra, hogy egy rövid levelet intézzek önökhöz. A künt locsogó, s a sátor falaihoz csapkodó eső, a hét órai lovaglás és a három órányi záporban átázott ruha és csizma ugyis nagyon korrespondensi hangulatot keltenek az emberben.

Nisben nem nagyon biztattak bennünket az utazásra; a fővezér környezetében oly nyugalom uralkodott, hogy egyáltalán nem kellett attól tartanunk, hogy künt a csatatéren valamit el

találunk mulasztani, ha tartózkodásunkat a különben nem igen csábító városban meghosszabbitjuk. Egy nappal tovább maradtunk tehát, hogy teljesen kipihentessük a hosszas utazásban kissé megviselt tagjainkat. A nap jó részét egyébiránt a fővezér házánál töltöttem. Abdul Kerim az utóbbi napokban ismét gyengélkedett, és a hideg éjszakák elől tábori sátra alól a városba költözött, hol Achmed Ejub müsirnak (nisi katonai parancsnoknak) háza szolgál lakásául.

A fővezér orvosától, Fried doktor urtól tudtuk meg, hogy a fővezérhez tegnap érdekes vendégek érkeztek. Colonel Lloyd Lindsay M. P., az angol »société de secours aux blessés« elnöke; továbbá Mr. Mac Cormac (Chief Surgeon of Thomas hospital) és még négy orvos, névszerint Leslie, Pitts, White, és Basker urak (membres du Collége royal de chirurgie — a mint magukat megnevezték.) Ez urak egy angol ambulance osztály élén Nándorfehérvárról Widdinen át jöttek, a honnét egy nappal utánam szintén Belgrádcsikon át utaztak idáig. Egy részük azelőtt a szerb seregnél volt Alexinác előtt, és az ezredes szerb oldalról volt szemtanuja a szeptember elsei csatának. A Nisbe érkezett ambulance-osztály az alekszináci török sereghez van hivatva csatlakozni, és ez okból az ezredes ma szintén kiutazott ide a sereghez, bár a szakadó eső mindenféle látogatásban akadályozván bennünket, idáig még nem találkoztam vele. Tegnap este ugyanis egy angol kartársamnál (a »Daily Telegraph« tudósitójánál) megismerkedtem az egész angol misszióval, a mely nagy érdekkel hallgatta a mi rengeteg (vagy hat hetes) tapasztalataink elbeszélését basi bozukok, cserkeszek és egyéb előttük csak az ujságok meséiből ismert emberi fajzatok felől. Mára a táborba adtunk egymásnak »viszontlátást«!

Ma reggel aztán csakugyan oda is hagytam Nist; habár egyelőre csak néhány napra. Mert, a mint a táborban körültekintettem, és esetleg látom, hogy nincs kilátás sem mi látni valóra, — a mi valószinü — megint betekintek a városba, a hol könnyebb dolgozni is, meg esetleg a kész leveleket Widdin felé utnak bocsátani, mintsem itt az ellenséges föld kellő közepén.

Nem kis érdekkel közeledtem a csatatérhez, mely mióta utoljára elhagytam, egészen átvonult a Morava tulsó partjára, fe\»dva a jobb part pozicióit, melyeknek elfoglalása néhány szép

manoeuvre tanujává tett bennünket. Utunkat a nisi fensikon most természetesen a tulpart hegységei felé irányoztuk, majdnem torony iránt haladva a sovány gyepterületet átmetsző taguton. Ott, hol a fensik csatlakozik a Morava völgyéhez, értük el a folyót, át is keltünk rajta a csapatok számára készült könnyü hidon, melyet vékony lábain kivül bizonyára az ég különös kegyelme is segit összetartani, habár közvetlenül utánunk egy szintén Nisből érkező ágyuüteg is vonult át a rengedező alkotmányon. Egyébiránt a sulyosabb szállitmányok nem is e hidon keresztül, hanem egy kis kerülővel Mramoron át térnek a balparti utra. A hidnál egy kis török őrség áll; az egyedüli, melyet az utvonal biztositására egész a sereg előőrséig találtunk. A folyón tul Szupovác falu van (helyesebben — volt) a honnét augusztus 18-án Ali Saib diviziójának előnyomulása a Morava völgyében megindult. A falun tul egy kies ligetbe és forráshoz értünk. A cserkesz-főnök és kozák (török kozák t. i.) csaúsz, a kiknek őrizete alatt utaztunk, pihenést tanácsoltak, annál inkább, mert a tornyosuló fekete fellegek és a távoli dörgés moraja, melyet nem lehetett összetéveszteni az előttünk néha néha felhangzó ágyulövésekkel, lovaink számára nehéz munkát helyeztek kilátásba. Letelepedtünk tehát néhány száz basi bozuk és teherhordó öszvér közé. Cserkesz barátunk előkelő módon fogadta el meghivásunkat keményre főtt tojásból és csirkesültből álló reggelinkhez, a maga részéről kecsketuróval járulva a lakomához. A gyümölcsöt a szomszédos szerb szőllőhegyekből a basi bozukok majdnem épen ingyen adták. A társalgás sem volt épen élvezet nélküli, amennyiben a nemes főnökkel a reá nézve félig, reám nézve kilencvenkilenc századrészben ismeretlen török nyelven sikerült megegyeznem az iránt, hogy miután a magyar a töröknek kardas-a (testvére), a cserkesznek legalább is unokabátyja. Török barátaim ugyanis ismételve kardasuknak nyilatkoztattak, és a nemes főnök sem vonakodott — gyehennára kárhoztatott gyaur létemre — rokonságába fogadni; dacára annak, hogy az ilyetén rokoni érzelmek hevét rendkivül emelő pohár cognacot állhatatosan visszautasitotta. Rövid reggelinket jó kedvünk még rövidebbé tette.

Három negyed óra mulva — tán déltájban — indultunk ujra utnak. Mindenütt csatatéren haladtunk. Itt a török ütegek

helyét, ott szerb vadászárkokat és sáncokat találtunk; ágyugolyók által ketté tört fák és fúrt gödrök szegélyezték az utat; koronként egy ló hullája vaditotta meg lovainkat. Tesica falu szintén csak volt; lángjai, melyeket annak idején a tulsó partról láttunk, elpusztitottak mindent, házat, sövényt, sőt még a gyümölcsfaligetet is, mely házait környezte. A kies falu és vidéke halott pusztaság ma. A falun tul az országut az elszélesülő völgyben a folyó mellett marad, és csakhamar az alekszináci szerb állás pozició-ágyuinak lőtávolába jut. Más utat kellett tehát választanunk; készen is találtuk azt, ugy amint a török sereg és szállitmányai előttünk kitiporták. — Egy széles csapatnyom visz a dombgerinceken végig, szőllőkön, csepőtén, ligeteken keresztül. A bucka, melyben lovad megbotlik, lehet szőlőtőke, lehet egy fiatal bükk csonka tuskója; csak az ut mellékéről ismerheted meg, a hol az átvonuló ütegek kerekei még csak félig tiporták el a tenyészetet. A domb élén találkozunk a török sereg utócsapatainak első őrszemeivel; — innét vetjük az első pillantást a tulsó part egy völgynyilásába, a hol nem messze előttünk Alekszinác fekszik. A városkán tul a part hosszában mennydörög és villámlik, a szerb ütegek ugy látszik komoly beszélgetésben állanak a török ütegekkel, melyeket álláspontunkról nem láthatunk. — De mennydörög és villámlik mögöttünk is; az ég haragja utolért bennünket, az eső sűrüen kezd hullani, és mire esőköpenyeinket kibontjuk, már nyakunkba szakadt. A láthatár elsötétül, kilátásunk eltünik szemeink elől, a minél sokkal inkább bánjuk azt, hogy az ut kezd eltünni lábaink alól. A csapatnyom, melyet ezer meg ezer saru és patkó tiprása kényszeritett utnak lenni; a zápor szabaditó hatalma segélyével leveti kemény igáját és lesz megint termőföld. Terem egyelőre sarat, süppedőt és sikamlósat. Lovaink lépései bizonytalanok; a török patkó — egy darab sima vaspléh a közepén egy lyukkal — rosszabb ilyenkor a semminél. Felfelé lépésről lépésre küzdve haladunk; lefelé tehetetlenül csuszkálunk. — Nem tudjuk az ut kellemetlensége-e, vagy a csata szomja arra birják cserkesz vezetőnket, hogy a mint a tüzelő szerb üteg irányába jutunk, oda hagyja a hegységet, és letérve a völgybe, ott haladjon tovább. Itt aztán az a kellemes mulatság várt reánk, hogy két — illetőleg ha a magasban egyre csattogó eget is számitjuk — három tüz között legyünk a világ

legbékésebb utazói. Mert ez alkalomra még a revolveremet is otthon hagytam. Pedig ha az ember egyszer ágyutüzbe kerül, igényt tarthat a tollkésén kivül legalább még egy darab fegyverre. A török arcvonalban ekkor épen Fazli pasa hadosztályának állását értük el, a melynek ismerős ágyui balra néhány száz lépésnyire álltak a lejtőn és fejünk felett lődöztek át a tulsó partra. — A szerbek visszatüzeltek az ütegre, de szerencsére vagy nagyon is hosszut, vagy igen is rövidet lőttek; közvetlen közelünkbe egy lövegük se jutott. S igy csak mindkét fél golyóinak zenéjében gyönyörködhettünk, melyek az ágyuknak az eső által elfojtott, tompa puffanásával és az ég szabad csattogásaival együtt elég mulatságos ensemblet képeztek.

Még egy fáradságos kapaszkodás után felérkeztünk a dombtetőre, hol a török főhadiszállás áll. Cserkeszünket itt már elvesztettük; tova ment a völgyben álló csapatjához. Siettünk a kaliba és sátortenger közt egy ismerős barátot keresni, a kinek fedele alatt meghuzhassuk magunkat. Találtunk is egy ismeretlen barátot, mert csakis e pillanatban ismerkedtünk meg vele, a ki azonban többet ért sok régi ismerősnél, és ellátott bennünket mindennel, a mire szükségünk lehetett; sőt a miről nem is álmodhattunk, meleg vacsorával Ali Szaib müsir kitünő konyhájáról. Neki köszönheti ön, szerkesztő ur (ha ugyan van benne valami köszönni való), ezt a levelet is, melyet egyébiránt nem a tárgyhiány, de a fáradság már bevégeznem kényszerit.

2.

Török főhadiszállás Pescanica felett, szept. 16.

Ismét táborban vagyok; megint az égboltozat fedelem, a puszta föld, mely vajha kissé szárazabb volna, székem és asztalom egyszersmind; körülöttem a régi képek, nehány sátor a tábornokok, vezérkari iroda és távirda számára; két zöld sátor most már az egyesült két seregnek két müsirjét: Achmed Ejubot és Ali Szaibot takarja; a sátrakon tul jól összeszorulva galy és szalmakalibák (kaliba tulajdonkép török szó, ép ugy, mint a sátor is rokon a török csádirral), melyek alatt a derék katonák bujnak össze az éj hidegje, vagy az ég vizei elől; sátrak és kalibák közt felnyergelt, kipányvázott lovak, a felkelő nap gyenge sugaránál melengetve az éji özönvizben és hajnali szélben meg-

dermedt tagjaikat; nehány száz lépésnyire előttünk egy ágyuüteg sugár fekete csövei, koronkint egy egy lövést küldve a széles völgyön át, melyre a tulsó oldalról egy villanás, füstgomoly, s azután a valahol közelünkben lecsapó ellenséges löveg süvöltése válaszol. Mintha csak ott volnánk, a hol két hét előtt; pedig (de csakis a tér kategoriája és nem a katonai helyzet szempontjából szólva) egészen másutt vagyunk. Előttünk egy félkörben vonuló széles völgy terül el, melynek fenekén a nap történetében oly hirre vergődött Morava kigyózik tova; a völgy tulsó oldalát dombvonal és felette hegység szegélyezi, mely lépcsőzetesen emelkedik fel az Ozren magas hátához. A folyó partján itt ott fehér hátu falvak állnak, csudálatos ellentétet képezve az innenső part feketén heverő romjaival, vagy inkább csak puszta házhelyeivel. Mindjárt jobbra tőlünk a hegység egy bevágásában csinos kis városka egyetlen karcsu tornyával, mely mintha csak félve merne az innenső oldalra áttekinteni. Ez a sokat emlegetett Alekszinác. Utcáiban a legjobb távcső sem fedez fel egyetlen lakost; ki van az halva minden emberi lénytől; a szerb katonaság vagy elől a sáncokban, vagy hátul a völgyben rejtőzik. A város felett délkeletre hátulról látjuk azt a most oly csekélynek tünő dombgerincet, melynek sáncaival azelőtt onnét a jobbparti halomsorról nézett a török sereg farkasszemet. Innen is látni még néhány gyalogzászlóaljat, mely, habár egyetlen török sem áll velük ott szemközt, féltékenyen őrzi a sáncokat, melyek élén Szerbia sorsa már hetek óta függ. A völgy hajlásában észak felé a hegylánc alján, mely előbb kissé hátravonulva ott egy nagy kanyarulattal a folyóra kidülleszkedik, több fehér falucska látszik; köztük alant, a három négy házból álló Deligrád is, melyről a szerbek második — tán az elsőnél is erősebb — védelmi állása vette nevét.

Ez a tulsó part. Az innensőt, mely a tulsóval szemben egy szabálytalan, domboru félivet képez, sokkal kevesebbé lehet belátni; csakis azt a részét ismerhetem, amelyen utam idáig, hol a török állás központján vagyok, végig vitt; a tovább északra és északnyugatra elnyuló részt majd csak ezután tekinthetem meg. Az állás egy tekintélyes magasságu dombláncolat, mely az egész völgyön, sőt a tulsó part alacsonyabb halmain is uralkodik. A most már egyesült török sereg Achmed Ejub közvetlen és Abdul Kerim főparancsnoksága alatt, négy hadosztályba osztva,

foglalja el ezen Alekszináctól majdnem egész Deligrádig kiterjedő hosszu oldalállást. A központon, a Peszkanicától délkeletre emelkedő magaslaton Husszein Szabri hadosztálya áll a főhadiszálással. A folyó mentében alább Szulejman pasa hadosztálya képezi a balszárnyat, vagy ha ugy tetszik — az előcsapatot. Ez elnevezéseknél ugyanis némileg zavarban vagyunk; a török sereg legujabb manoeuvreje egy határozott oldalvonulás az ellenséges állás mellett; a mig a sereg mozgásban van homlokával Deligrád felé, addig Szulejman pasa az előcsapatot képezi; a mint a sereg megáll — amint hogy most nagyon is megállott — hogy arcba forduljon a szemközt Alekszináctól Deligrádig nagyon is világosan — mert a sáncolások egész sora által — kijelölt szerb arcvonal ellen, akkor Szulejman pasa a balszárnyat képezi. Leghelyesebb azt mondani, amint hogy e pillanatban ugy is van, hogy Szulejman pasa hadosztálya mind a két feladatot teljesiti.

Erre egyébiránt alkalmas eszközei is vannak. Hadosztályának egyik dandárát Hafiz pasa vezeti, a ki Ali Szaib egész előnyomulásában és a szeptember elsei csatában is, mint a sereg faltörő kosa szerepelt; az ő dandára képezi az állásnak Vitkovácig elnyuló élét. A másik dandár Hasszán pasa cserkeszeivel, szintén a szélbalon áll, lent a folyó partján, hol a cserkeszek minden alkalmat megragadnak, hogy a folyón átgázolva a szerb előőrscsapatokba belekössenek. A jobb szárnyat (illetőleg hátvédet), majdnem egészen Alekszináccal szemközt Adrovác helység felett Fazli pasa hadosztálya képezi; ütegei folytonosan — e pillanatban is — beszélgetésben állva a szemközt levő szerb ütegekkel. Fazli pasa utócsapatai jóval tul Alekszinác felett, körülbelől Tesica táján vannak elhelyezve és biztositják a sereget és egyszersmind a most itt a balparton érkező szállitmányokat a tulsó partról jöhető szerb megtámadások ellen. Az egész vonal középpontja mögött körülbelől Veliki-Sziljegova felett áll a sereg negyedik hadosztálya, Adil pasa alatt tartalékot, de egyuttal hát- és oldalvédet képezve a Krusevác felől jövő szerb megtámadások ellenében. Hogy ez állás épen nem felesleges, azt nemcsak az elmélet, de már az eddigi gyakorlat is bizonyitja; mert a szerbek szeptember 8-iki támadása épen ezen oldalról jött, és visszautasitására a Szulejmán és Adil hadosztályok csapatait kellett alkalmazni.

A két ellenséges fél állásának ismertetéséhez még csak nehány adatot kell csatolnom. Első sorban is a sáncokról. A tulsó parton közvetlenül a part felett emelkedő halomvonal éle szerb batteriákkal van megkoronázva. E pillanatban négy ily földhányást látok tüzelni, de ha tekintetbe veszem a szerbeknek egész a vakondokságig menő földturó hadviselését, melylyel a harctér minden pontján találkozunk, s ha tekintetbe vesszük továbbá az időt, melyet a török hadviselés legifjabb, 20 napos manoeuvrének megkezdése és szeptember elsei győzelme óta a szerbeknek ismét engedett: fel kell tennem, hogy a tulsó partnak minden használható pontja meg van már akár ütegekkel, akár gyalogsági sáncokkal erősitve, s hogy a meglevő erődítésekhez napról napra ujak csatlakoznak; ugy, hogy a török sereg itt egy uj erősitett vonallal áll szemközt, melynek két szárnya az alekszináci és deligrádi nagy erődökre támaszkodik, és a melynek egyetlen gyengesége a szerb sereg (előttem egyébiránt ismeretlen) számához képest való rendkivüli hosszuságában áll. Habár másrészről e hátrányt nagy részben ellensulyozza azon körülmény, hogy a török állások és az előtér teljesen beláthatók, s igy egy ponton váratlan támadás már csak a szükséges hidverés miatt is lehetetlen lévén: a szerb vezérlet könnyen, sőt az első halomsor mögött láttatlanul is öszpontosithatja erejét a támadás helyére annál is inkább, mert szárnyai a két megerősitett hely által teljesen biztositva vannak.

A másik adat a hidakra vonatkozik. A szerbeknek jelenleg is áll még rendelkezésükre egy hid közvetlenül Alekszinác felett Fazli pasa állásával szemközt. E hid előtt egy hidfő redoute az egyetlen sánc, melyet a szerbek az alekszináci pozició-ütegek védelme alatt a balparton még megtartottak. A törökök épen tegnap fejezték be a hidverést közvetlenül Trnjan falu felett. A Moravának egy kettős hajlása itt a török állás felé nagy kört csinál, ugy hogy a török gyalogság két oldalról a kettős hajlásnak a szerb állás felé nyomuló sarkaiban felvetett sáncok mögött megfészkelhette magát, s igy legalább a szerb gyalogságra nézve lehetetlenné tette, hogy a kör belső hajlásában a hidverést megakadályozza; a szerb ütegek még igy is elég bajt okoztak. A hid tehát készen áll: de ez által az esetleges török főtámadás pontja is ki van jelölve. S ez nem épen kedvező körülmény, annál kevésbé,

mert a támadó török hadoszlopnak nemcsak a hidnak, hanem a folyó által bezárt kör szük nyilásának defiléjén is át kell vonulnia, mielőtt támadó arc vonalát kifejleszthetné.

A katonai helyzetet a török seregre nézve nem lehet épen a legrózsásabbaknak festenem. Azóta, hogy a sereg a balpartra való átvonulást befejezte, és mostani állásait szept. 1-én egy szép győzelemmel kiküzdötte, ismét egyike állott be azon szüneteknek, melyek ezen egész hadjáratot jellemzik, s a megvert, sőt tán már szétbomlott ellenségnek ismét időt engednek csapatai összeszedésére, uj védelmi állások elfoglalálására, sőt azok teljes megerősitésére. Az eddigi szüneteket a szükséges szállitások rendkivüli nehézségeivel indokolták; most ez indok nem alkalmazható. Mert a török seregnek a szerb állások elleni akció megindítása által egy lépéssel sem kellene a nisi raktáraktól eltávoznia. Most azonban egy más ok merül föl, az, hogy a török sereg mostani száma nem elég erős arra, hogy ily rendkivül megerősitett állásokat kierőszakoljon, s esetleg csapatainak ötöd vagy hatodrészét a csatatéren hagyja. Nem vagyok képes ez indok helyessége fölött itéletet mondani; habár alapossága esetén kétszeresen kell sajnálni, és minél inkább barátja valaki a törököknek, annál inkább kell sajnálnia, hogy a szerbek szeptember elseji veresége és ottani tudósitások által is elismert derouteja föl nem ismertetett és kellőleg ki nem zsákmányoltatott. Ily körülmények közt azt is föl lehetne tenni, hogy a török vezérlet várakozó állást foglal el addig, mig a kiterjedt csatatér más részein felszabaduló török csapatok magához vonása által megerősödhetik; addig pedig ezen előre ékelt és könyebb fajta sáncokkal meg is erősitett állásában ostromoltatja magát a szerbek által. De viszont vannak jelek, melyek egy legközelebbről megindulo komoly támadás eshetőségére is engednek következtetni; igy a hidverés és azután a régóta emlegetett ostromágyuk, melyek már közelednek a csatatér felé. A Konstantinápolyból utnak inditott egy üteg 24 fontos Krupp ágyu közül három megérkezett Nisbe, és már nehány nap óta ott áll a szerdár sátra előtt; a többi most van utban Szófiából. A szállitás rendkivül bajjal jár; husz bivaly van a nehéz szerszámokba befogva, a hidakat jó részben le kellett bontani és a patakok árkait kitölteni, hogy az ágyuk tovajuthassanak. Még nagyobb lesz majd a nehézség Nistől

idáig, a hol az ut utolsó részét mezei csapásokon, hegyen-völgyön át kell megtenniök. Pedig itt már nagyon is várják a megváltó masinák megérkezését.

3.

Nis, szept. 27.

Mielőtt szerkesztő ur beleegyezésével a harctért elhagynám, melynek érdekességét az utóbbi időkben oly kábitó unalom váltotta fel, szükségesnek láttam még egy bucsúlátogatást tenni a még mindig alekszináci, vagy helyesebben Moravavölgyi táborban; nemcsak hogy a pozíciókat, melyekben a két ellenséges sereg e hónap kezdete óta szinte megkövült, még egyszer megtekintsem, de egyszersmind, hogy táborbeli patronusaimtól és ismerőseimtől is bucsut vegyek.

Ez uttal aránylag rövid idő alatt, vagy öt órai kemény lovaglás után jutottam fel a főhadiszállást képező dombtetőre. A táborban majdnem mindent változatlanul találtam. Egyetlen ujság az angol ambulance volt, mely Fazli pasánál a tartalékállásban ütötte fel üres sátrát. Az ambulancenak idáig még nem akadt dolga, mert az utóbbi napok fegyverszünete miatt ujabb sebesülések alig történtek; a régibb betegeket pedig a szomszédos török ambulancenak időközben nagyon megszaporodott sátrai fogadták be. Az angol orvosok tehát, a kikkel még Nisben megismerkedtem, arra használták tágas kórházi sátrukat, hogy a vörös kereszt védelme alatt, maguk lehetőleg kényelmesen elhelyezkedjenek és kézi gyógyszertárukból magamhoz hasonló betegeket egy korty »half and half«-fal az ut fáradalmai után erőhez segitsenek.

A főhadiszállás a legmélységesebb nyugalom békés képét nyujtá. És ha a tulsó parton levő szerb üteg nem találta volna szükségesnek koronkint dombunk aljára egy egy süvöltő izenetet küldeni, azt hihettük volna, hogy látogatásunk egy békés csapatösszpontositás délutáni álmát zavarja meg. Achmed Ejub müsirt és Nedzsib basát, a táborkari főnököt, egy trik trak partie mélységes, de előttem ismeretlen gyönyörüségeibe találtam elmerülve. Igyekeztem is különben szivélyes jellegü bucsuzásomat rövidre szabni, hogy a sátor hüvös árnyékában mentül hamarább ujra kezdődkhessék a bábu vértelen harca, melylyel a fegy-

verszünet által tétlenségre kárhoztatott parancsnokok magukat a nagy háboru pangásáért kárpótolták.

Rögtön azután látogatást tettem a szomszédos sátorban, mely az angol kormány képviselőjének, Campbell tábornoknak lakhelyéül szolgál. A tábornok ur, kinek az a bizonyára nem kellemes feladat jutott, hogy e háboruban a humanizmust képviselje, a minek pedig átalában kevés köze van a háboruhoz, titkárjával (vagy tán segédtisztjével) dolgozott. Mindamellett is a legelőzékenyebben fogadott, és egy jó félórára félbeszakitotta ama jelentés szerkesztését, melynek valószinüleg az angol meetingek számára kell adatokat szolgáltatni arra nézve, hogy a török-szerb háboru ép annyira megfelel a felbuzdult angol humanizmus követeléseinek, mint akár a francia-porosz háboru. A tábornok egy magas, előkelő, egészen ősz, de rendkivül erőteljes öreg ur, a legnagyobb szeretetreméltósággal beszélte el tábori élményeit, és ismertette meg velem a török és szerb állások részleteit, melyeket mint a tábornak kényszerü és állandó lakosa napról-napra figyelemmel tanulmányozott.

A tábornok igen szigoruan itélt a szerbek magaviseletéről a fegyverszünet alatt, különösen a miatt, hogy a szerbek a török előőrsök mögött mutatkozó legkisebb lovascsoportokra is rögtön lőttek. A lombsátor alól, a hová kivonultunk, épen szemtanui voltunk egy ily jelenetnek. Egy, tán tiz emberből álló lovas csapat ment, vagy épen annyi vezeték-lóval a török előőrsök vonalában levő falú kutjához itatni. Alig hogy a kis csapat kivált a domboldalból, a szemközt levő szerb sáncban egy villanás és füstgomoly támad, és rögtön utána tán harminc lépésnyire a kis csapattól, ép az ut mellett, melyen egy órával azelőtt magam is végig kocogtam, egy löveg robbanik szét. A csapat lovai első pillanatban megugrottak, de a legénység csakhamar rendbeszedve magát, némileg szétoszolva és irányt változtatva folytatta utját a falu felé. Mindenesetre csodálatos neme a fegyverszünetnek, midőn egy sereg, mely a maga részéről a támadástól tartózkodásra kötelezi magát, még a vizet is ágyugolyók árán kényteleh megváltani; nem csodálhatni, ha a török seregben nagy az elkeseredés emiatt az egész fegyverszünet ellen, melynek egészen olyan képe van, mintha csak őket kárhoztatná tétlenségre. Az angol tábornok maga is nagyon szigoruan nyilatkozott a szerbek

ezen visszaélése felől. Miután nincsen formális fegyverszüneti szerződés, nézete szerint érthető volna, ha a szerbek netán azon csapatokra lőnének, a melyek a két sereg előőrsi vonala közt létező semleges tért átlépik; de tökéletesen menthetetlen, hogy a szerbek a török katonáknak saját vonaluk mögött való békés mozgását akadályozzák.

Egyébiránt meglepett, hogy a török ütegek ez alkalommal nem válaszoltak a szerb lövésre, a mit az előtt soha el nem mulasztottak volna.

A tábornok urtól vettük azon felvilágositást, hogy a török ütegek az egész Morava vonalon parancsot kaptak arra, hogy még az ilyetén kihivásokra se feleljenek. Az ellenkező oldalon, a Gyuniszka völgye felé levő vonalon a törökök már nem viselik magukat oly passzive; mert ott, mint a tábornok mondá, a szerbek támadó magatartása által sokkal inkább veszélyeztetve érzik magukat; ott tehát nem is mulasztják el a szerb lövésekre a szükséges, sőt rendesen találó feleletet megadni. A tábornok különösen elismeréssel nyilatkozott a törökök nagy mérséklete felől, melyre szerinte aligha fogná magát bármely más európai sereg is kötelezve érezni.

A tábornok szives meghivását ebédre nem fogadhattam el, mert még a tábornak és a török sereg állásainak többi részeiben is szét akartam tekinteni. Ezen állással főbb vonalaiban már megismertettem önöket, ugy hogy most azt, a mit már mondtam róla, csak néhány adattal kell kiegészitenem. A török sereg ezen állása bizonyára unikum a maga nemében. Egy hosszú ék gyanánt furódik be a szerb hadállásba, mely a jobb partra Alekszinácztól Djunisznak le egészen Veliki Sziljegovácig huzódik. A török állás ugyszólván körül van véve szerb erődítésekkel, és első pillanatra azt hihetné az ember, hogy nem a törökök a támadó fél, hanem ellenkezőleg a félig körülkeritett török sereget ostromolják a minden oldalról előnyomuló szerbek. Igaz, hogy sáncok mögül nem lehet ostromolni; a ki támadni akar, annak a sánc mögül ki is kell bujnia; s ebben a szerbek idáig, akárhányszor megkisértették is, mindig rendkivül gyengéknek mutatkoztak.

A szerbek folytonosan dolgoznak deligrádi vonaluk megerősitésén; az alekszinác-deligrádi vonal halmai most már egy egész sáncsor által vannak megkoronázva. Egy hatalmas redoute

áll épen a törökök által a Moraván vert hiddal szemben; ugy hogy a törökök debouchirozása e ponton a legnagyobb nehézségekbe fog ütközni, mert a redoute ágyui épen hosszában söprik a szük nyelvet, melyen a török támadó oszlopnak ki kellene fejlődnie. Feljebb aztán a (néhány házból álló) Deligrád felett egy hatalmas dombhátnak már nagyobb mérvü erődítései keresztben zárják el a Morava völgyét, mely itt egy nagy kanyarulatot téve összeszorul. Ez a már egy év óta annyit emlegetett deligrádi állás, melynek erődítései kezet nyujtanak a balparti halomháton folytatódó sáncoknak. E sáncok itt a Deligrád-Gyunisz-knyazeváci utat fedezik és lenyulnak a Gyuniszka völgye előtt a patak jobb partján levő halomsorra, melyen a szerbek még legujabban is szaporitották sáncaikat. A török állás itt oly mélyen be van ékelve a sáncolások közé, hogy a vitkováci élen álló Hafiz pasa néha egyszerre kap lövegeket jobbról a Morava völgyi és balról a gyuniszkai szerb sáncokból s azonkivül a deligrádi nagy vonal egyik redoutejának ostromágyuiból, melyeknek lövegei az általuk furt valóságos kutak által teszik magukat felismerhetőkké. Kétségtelen egyébiránt, hogy a szerb állásnak, mint már Alekszinác előtt, ugy itt is, gyöngeségét tulságos hosszasága képezi; habár viszont e hosszuságot ellensulyozza az, hogy a törökök választása a támadás pontjára nézve a Morava völgyében nagyon is korlátozva van, s azonkivül, hogy az egész szerb vonalon egy jó karban levő ut huzódik körül, mely a csapatoknak egy vagy más ponton való gyors összevonását nagyon megkönnyiti.

A török támadás egyébiránt — ha a béke netán elejét nem veszi, a mit itt a táborban még nem hisznek — alkalmasint a balparton a Gyuniszka völgyi erődítések ellen fog irányulni; nemcsak azért, mert ezek a szerb állásnak aránylag leggyengébb pontját képezik, de mert egy Morava völgyi támadásnak a támadási pont korlátoltságán kivül is nagy nehézségei vannak. Ha ugyanis a török seregnek sikerülne is a Trnyan alatti hidon átkelve magát a jobb parton megfészkelnie, akkor jutna csak el feladatának legkritikusabb részéhez. Előtte Deligráddal, a háta mögött Alekszináccal, bár melyik vonal ellen irányozná is támadását, mindig egy más erődített vonal fenyegetné hátát és egész visszavonulási vonalát. Különben is a balparti támadásnak eré-

lyes folytatása felelne meg egyedül azon terv következetes keresztülvitelének, mely a harctért a folyó jobb partjáról augusztus hó végével teljesen a balpartra játszotta át.

Hogy e támadásnak mily sikere lesz, azt már én is csak kényelmes távolból fogom látni. Utolsó tábori éleményem egy éji támadás volt, melyet a szerbek a fegyverszünet nagyobb megerősitésére ezuttal nemcsak mint rendesen puskatüzzel, de valóságos ágyu kisérettel is rendeztek. A támadásnak és vaktában való lövöldözésnek azonban semmi más eredménye nem volt, minthogy a török tábor éjeli nyugalmát néhány órára megzavarta. Egy zuhogva leszakadó zápor lelohasztotta a szerbek harci szenvedélyét és véget vetett a vaktában való lövöldözésnek, egyhangu locsogásával ismét álomra ringatva azokat, kiket alájuk folyó vizével az álomból egészen ki nem józanitott.

Most ismét Nis száraz fedelei alatt vagyok. Elvégeztem bucsulátogatásaimat, becsomagoltam málhámat, még csak a harctéri tudósító tollát teszem belé, hogy aztán, mint most már egészen békés utazó meginduljak Sztambul felé.

* * *

Ez volt utolsó harctéri tudósitásom; mert még az nap, mikor megirtam, utnak indultam Konstantinápolyba. A török fővárosban értem meg már a háboru további eseményeit, melyek nemcsak a derék török seregnek (ennyi huzódozás után némileg váratlan) győzelmei miatt szolgáltak nagy elégtételemre: hanem különösen azért is, mert feltétlenül beváltották az én laikus kombinációimat, melyeket utolsó levelemben a béke valószinüségére, a törökök haditervére és támadásának legközelebbi céljára nézve kockáztattam. A háboru sorsa csakugyan a Gyuniszka patak mentén dőlt el.

Nem igen bántam, hogy az eldöntésnél a táborban nem lehettem jelen. Eleget láttam már a *háboruból*; arról pedig meggyőződtem, hogy a *csatákból* e szaggatott, hegyes völgyes földön, még a legvállalkozóbb veszélykeresés mellett is csak alig lehet valamit közvetlenül látni; s kivált keveset lehetett volna a gyuniszkai harcok alatt, mikor a folyton szakadó eső elzárt minden kilátást és feneketlenné tette a sikos hegyoldalak és mély szakadások sarát. Örömmel vettem tehát budapesti megbizóim

értesitését, hogy ők (kissé elsietve) bevégzettnek tekintik már a háborút és felmentenek kötelezettségeim alól; nem is fogadtam el egy rengeteg angol lap kecsegtető ajánlatait arra, hogy azontúl számára küldjek tudósitásokat. Nagyon meguntam már tábort, tudósitást, háborút és kivált fegyverszünetet; kötelességeim is sürgetve hivtak haza és előbb még jutalmúl tábori fáradalmaimért Konstantinápolyt is akartam volna látni.

Nem hagyhatom el azonban Nist és a török tábort a nélkül, hogy az ellenfélről és országáról, a szerbekről és Szerbiáról is néhány szót ne ejtsek. A szerbekből csak keveset láttam; a föld népe elmenekült mindenütt a török sereg előcsapatainak közeledésére. Legfeljebb néhány rongyos eltévedt jámbort hoztak be a cserkeszek pasáinknak, a kik aztán nagy vesződséggel igyekeztek belőlük valami okos beszédet kivenni; de sikertelenül. Az a pár paraszt vagy igen nagy hazafi, vagy igen ostoba volt arra, hogy Csernajev ur hadi terveire világot vessen. A szerb katonasággal már inkább találkoztam ugy tábori látcsövemen át, de mindig csak rövid időre; mert a hol védők voltak, ott a fejük bubját is alig mutatták ki sáncaik mögül; a hol pedig támadtak, ott alig vártak tovább az első ágyúlövésnél, vagy sortüznél. A személyes biztosság legcsekélyebb veszélyeztetése képes volt őket gyors hátrálásra birni.

A szerb sereg kétségkivül nagyon hasznavehetlennek bizonyult; s ezt nem is lehet csudálni. Egy hosszas békéhez, és meglehetős jóléthez szokott népet ragadtak ki egyszerre csendes tüzhelyei mellől a háboru nyomorai és veszélyei közé azért, hogy hozzá idegen, sőt előtte ismeretlen kalandos tervekért vesse mérlegbe életét. E népnek harci kedve csak csekély lehetett; s a félig begyakorolt, félig szervezett miliciának és nagyobb részt dilettans tisztjeinek harci erényei még csekélyebbek. Később a háboru folyamában az orosz tisztek vittek némi összetartást és erőt a szerb milicia soraiba; de vittek egyszersmind idegen zsarnokságot és más fajta demoralizációt. A végső csatákban a katonák már nemcsak a törökre, de orosz tisztjeikre is lőttek; s a hivatalos lelkesedés felszine alatt a szerbek — a mint ezt alkalmam volt tapasztalni — mély gyülölettel viszonozzák a megvetést, melyet ez orosz cár a világ előtt képükbe vágni jónak látott. Ez egyik nagy eredménye a háborunak; a másik nem cse-

kélyebb eredménye az, hogy igen hirtelen eloszlatta azt a gőzkört, melybe a szerb nép csendes munkásságán és szerény jólétén felkapott kalandor politikusok saját fejeiket és a világ szemeit Szerbia rendkivüli ereje és hivatása felöli hitegetéseikkel burkolták. Kitünt, hogy Szerbia saját erejéből a keleti kérdésnek egyik sarkát sem képes megemelni, s hogy még arra, a miben Európa hajlandó volt a szerb hivatás leghatalmasabb tényezőjét látni, a bolgár nép ragaszkodására sem számithat. Ha a bolgárok álmadoznak valamiről, az nem egy nagy Szerbia, hanem egy külön Bulgaria. »Kelet világitó tornya« meglehetősen elhomályosodott; s ez hasznára lehet nemcsak az európai diplomácia keleti számitásainak, melyek most már tisztában lehetnek az adott tényezők valódi értéke felől; de előnyére egyszersmind a szerb nép valódi jólétének, ha okulva a tanuságokon, képes lesz nyakáról a »nagyhatnámság őrültjeit« lerázni. Mert ha a háboru babérai és a nagyhatalmiság aranyalmái nem viritanak is a szerbek számára, a csendes kultúra utján szép jövő várakozik reájuk. Ezt senki sem tagadhatja, a ki országukat látta. Nekem legalább be kell vallanom, hogy Szerbia kulturáját még a háboru által elpusztitott területeken is várakozásomon felül fejlődöttnek találtam. A földmivelés, bár alsóbb fokozatokon álljon is, a szorgalmas munka nyomait hordja magán; a szőllőmüvelés nagyon elterjedt; a gyümölcs s kivált szilvatermelés a legnagyobb gondban részesül; minden falut tekintélyes gyümölcsfaliget környez; a városok középületei és csinos kőházai a nyugoti izlés és kultura terjedését s a fejlődő kézmüipar bölcsőit jelölik; a főbb közlekedési vonalakat kitünő utak hálózata köti össze; szóval mindenütt egy fiatal bár, de fejlődő kultura jelenségeivel találkozunk, a melyek kétszeresen feltünnek a szomszédos török adminisztracio szomoru gyümölcsei mellett. E kultúra elég jó arra, hogy önmagának örülve, s önmagában tovább fejlődve népének szerény jólétet biztositthasson: de sokkal kisebb és gyengébb, hogysem idegen területek meghóditására indulhasson és küzdelmekre vállalkozhassék, melyekben nem diadal, hanem csak romlás várakozhatik reá.

XIX.

Nistől Szofián és Drinápolyon át Konstantinápolyig. — Sirket; a török szekérpósta. — Éji utazás Pirotig. — A Balkán és Balkán félsziget. — Leszedett hidak. — Angol orvosok. — A szofiai sikság. — Szofia; Hotel d'Austria; báró Hirsch és kórháza. — Az osztrák pósta; egy török »tatár« — Az Iszkra folyó. — Böjtesti lakoma a hegyek közt. — Tatar Bazardzsik. — Éji szállásom egy másik tatárnál. — Az első vasuti állomás. — A török vasut. — A Marica völgye. — Drinápoly, a második török város. — Ramazani est és világitás. — Cseh lányok mint belle hongroiseok. — A Drinápoly-konstantinápolyi vonal. — Teutonia Turciában. — Az arany szarv partján. — Bulgária; a diplomacia és a törökök felfogása Bulgáriáról. — A bolgárok lakta föld. — A bolgár paraszt viselete és egyénisége; rabszolgafaj. — A városi bolgár; bolgár erkölcsök. — Bolgár állapotok; török elnyomás; kényszermunka. — A bolgár szekér. — A kettős zsarnokság és hatása; török hivatalnok és görög pap. — A bolgárok jövője távolabbi és közelebbi időkben.

»Sirket« a török szekérposta; részben állami, részben szabadalmazott magánvállalkozás, mely a főbb közlekedési vonalakon nemcsak a levél, de személyforgalmat is fenntartja. Néhány nagyobb és szerencsésebb város kivételével, a minő például Vidin, hol az európai fuvarozó üzlet már meghonosodhatott, a »sirket« az egyetlen eszköz, melynek segélyével az ember Törökországban tengelyen odébb juthat. A főbb állomásokon külön ügynökségei és kocsijai, a közbeeső pontokon pedig váltóhelyei vannak; ugy hogy váltott fogatokon éjjel nappal, s igy elég gyorsan lehet vele utazni. Ha az utas csontjai kibirják, a sirket nem fárad el. Az árak nem nagyok, és a mi Törökországban fontos dolog — szabott árak. Az árszabály megállapitja, hogy egy vagy két személy (több rendszerint nem utazhatik egy kocsiban) mit fizet egy órára (körülbelül fél mértföld) rugós hintóban, vagy rugótlan nemzeti kocsiban. A hintó árai majdnem kétszeresek;

közönséges kocsiban körülbelül egy arany forintnak megfelelő összeg esik egy mértföldre.

Kocsit kapni rendesen könnyü dolog; de e háborus időben és még hozzá Nisben, a főhadiszálláson és a konstantinápolyi utvonal végpontján vesződséges feladat volt. A sirket álmos hivatalnoka oly csudálkozó képet vágott rám, mintha valami nagyon nevetséges követeléssel állottam volna elő. Szemeit nagy kényelmesen felvetette az égre, a mi török jelnyelven a »nincsnek« legmagasabb fokozatát jelenti. Nagyvezéri bújúrúltúm rengeteg papirosának és a fővezéri konakból velem hozott csaúsznak is csak némi nehézséggel sikerült a hivatalnokot arra birni, hogy szemeit az égről ismét reám vesse, és emlékezetében még egy szabad kocsit fedezzen fel. Hintóról szó sem volt; már csak nevének emlitésére megint égre merevültek hivatalnokom szemei. Siettem a köteles árat lefizetni, s igy legalább kocsit biztositani magamnak; habár tudtam, hogy a kétszer tjzenöt mértföldnyi uton, melyet a legközelebbi vasuti állomásig, Tatar Bazardzsikig meg kell tennem, minő sors vár rám a török nemzeti rázó rostán. Élveztem ezt már Berkovce és Lom Palanka között.

Szeptember 27-én esti 6 óra tájban vettem búcsút Nistől és barátaimtól; fél óra mulva már kint döcögtem a szabad országuton, azon a nagy utvonalon, mely annak előtte Szendrőn s a Morava völgyén, Nisen, Szófián és Drinápolyon át Európának főközlekedési vonala volt a kelettel, és fontosságát, melyet egy időre a dunai és fekete tengeri közlekedés tőle elvont, a törökszerb vasut kiépitése által ismét teljes mértékben vissza fogja nyerni. Az ut első részét Ak Palánkáig és Pirotig ismertem; különben is beéjjeledett már, és a jó kedvüen ugráló és zörgő kocsin álmot hiába kereső szemeim nem igen láttak egyebet, mint az utszéli fáknak, magános hánoknak és őrházaknak, vagy az elől csendesen kopogó zaptiének homályos körvonalait. Kocsimhoz még néhány sirket kocsi csatlakozott; a velük utazó török kereskedők is az én zaptiém tekintélye alatt kerestek védelmet; valóságos kis karaván volt. A váltóhelyek rövid pihenőin a kereskedőkkel együtt kávéztam; egyikük legalább fél mázsa török félezüst váltópénzt vitt magával apró zsákokban, és nagyon örült, hogy nekem, ki viszont apró pénzben szükölködtem nehány aranyat felválthatott.

A zaptié miatt csak lassabban haladtunk, és reggel három óra tájban érkeztünk Pirotba. Meglehetősen ki voltam merülve, és mig zaptiém az őrháztól másikat küldött maga helyett, ledültem a hán fogadó termében. A törökök pedig engedtek csendesen aludni; kocsi és zaptie vártak volna rám itélet napig, ha a fiatal kavedzsinek nincs több esze és figyelmeztetésül gyengéden meg nem rázogatja lábamat. Öt óra volt már, mikor Pirotból megindultam.

Az ut jó darabig a Nisava mellett elnyuló sikságon halad; azután belevág a Balkánba, mely a piroti és szófiai medencéket egymástól elválasztja. Tán nem felesleges itt megjegyeznem, hogy a »balkán« török szó egyszerüen annyit jelent mint h e g y. Az európai geografiának teljesen igaza van, ha az egész török félszigetet, balkán, vagyis hegyes félszigetnek nevezi, miután csakugyan nem egyéb, mind két nagy hegyrendszer ágainak hálózata. Az egyik rendszer a délkeleti alpesekhez csatlakozva a félsziget nyugoti részét boritja; a másik a Dunánál a Kárpátoknak nyujtva kezet a félsziget derekán és keleti részén uralkodik. Az utóbbi rendszernek főgerince és csomópontja, a régi »Haemus«, melyet mi par excellence Balkánnak, a törökök azonban Chodzsa Balkánnak, a bolgárok pedig Sztara Planinának (mindkettő annyit tesz: »öreg hegy«) neveznek, az a hegyvonal, mely a délkeleti szerb hegyekről, különösen a szveti Nikoláról a félszigeten keresztül a Fekete tengerig huzódik, s légmagasabb gerinceit nyugoti részén képezi, mig a tenger felé inkább szétterül és ellapúl. Ezen Balkántól itt már távolodtam; de azért kocsisom szerint megint csak balkánba, vagyis hegyek közé kerültünk.

A balkán nem vált az utnak előnyére. Csinálva nem volt épen roszúl; sőt inkább látszott rajta, hogy vonalát még a régi római mérnöki tudomány jelölte ki; de a háborus idők szállitmányai nagyon megrongálták. Különösen ártalmára volt az utnak az a legujabb szállitmány, mely a már emlitettem hat óriási Krupp-féle ostromágyu képében rajta átutazott. A 20—24 pár bivaly által vont szörnyetegeknek az út minden hidja gyenge volt; leszedték tehát őket, az áthidalt árkot kővel kitöltötték; s a hidakat az ágyuk átvonulása után ujra épitették. Ha az alatt valami hirtelen zápor jő, az elzárt vizfolyások valóságos özönvizet idéznek elő. A hidak

azonban, dacára, hogy mindegyiknél egy falualja bolgár dolgozott, nem készültek nagy sietséggel; magamnak is valami tizenöt árkon, patakon, sőt egy jókora folyón kellett átgázolnom. Ez az én könnyü kocsimnak sem volt mulatság, de még kevésbé válhatott hasznára a bolgár szekéroszlopoknak, melyek terhes rakodmányaikkal cammogtak a nisi főhadiszállás felé. Minden órában találkoztam egy vagy két ily oszloppal, melyek némelyikében száznál is több szekeret számithattam meg.

A hegyi ut tán három négy órán át tartott; a végén kis falu és utszéli csárda állt, melynek ajtajára bolgár nyelvre forditott hosszu parancsok voltak ragasztva a veliki (nagy) vezértől. Az ivóban mindenféle török nép, a mint látszott, hazafelé vonuló basibozukok kávézták és masztikáztak. Nemsokára aztán kiértünk a szófiai sikságra. Köröskörül látszottak a sikságot övező hegyek; maga a város is feltünt minareivel a sikság egyik oldalán; jobbra tőle a Vitos 7000 lábnyi hatalmas ormával; alig látszott fél mértföldnyi távolságnak, s mégis három órát tartott, mig a várost elértük. Pedig az út az egyenes talaj kopár rétségén torony iránt haladott, és kocsisom lovai dacára az égető hőségnek elég szorgalmasan kocogtak. Még egy kis állomást is kellett tartanunk egy őrháznál, mely egy árva tanya mellett állott. Itt vagy három kocsiteher idegennel találkoztam; angol orvosok voltak, vagy tán csak növendék orvosok, mert nagyon fiatal legények, kiket a török kormány akkor szerződtetett Angliában. Kerékbetört franciasággal szólitottak meg, és majdhogy nyakamba nem borultak, mikor angolul feleltem nekik. Kikérdeztek Nis, Alekszinác, a szerbek és kivált basibozukok felől, kik iránt tiszteletteljes félelmet hoztak magukkal az angol ujságokból. Felvilágositásaim sokkal inkább megnyugtatták őket, mint akár a kisérő zaptié hatalma. Szegény fiukat egészen megsajnáltam; egy hangot sem tudtak beszélni környezetükkel, még vizet is én kértem számukra; a feszben, melyet a török szolgálat jeléül feltettek, nagyon különösen érezték magukat, az égető nap néhány óra alatt levette képükről a bőrt. Bucsuzáskor ők is megvigasztaltak, hogy már csak másfél órányira vagyok Szófiától.

Végre délutáni négy óra után elértem Szófiát. Zaptiém a város első fogadójához a »Hôtel d'Austria«-hoz vezetett. A foga-

dós, egy nagyon vén és piszkos lengyel zsidó, családja élén fogadott; leszedték holmimat, s azt mondták, hogy az első emeleten diszes szobában fognak elhelyezni. Egy nagy teremből, mely kávéháznak és ebédlőnek látszott, s egy billiarddal, néhány hosszu asztallal, székkel és paddal volt butorozva, egy előcsarnokba, s ebből rozzant falépcsőn az emeletre jutottunk. Az emelet egy korhadt és minden lépésnél ingó deszkapad volt, melynek közein és szürágta lyukjain át a kávéházba lelátott az ember. Oldalt néhány ajtó nyilt a vendégszobákba, melyek egyike az én »diszes szobám« volt. Az ajtón nem volt kilincs; belülről be kellett támasztani, kivülről pedig függő lakattal bezárni; a padozat szerencsére két deszkarétegből állott, s igy ingott ugyan, de át nem látszott; a törött és össze vissza ragasztott ablakon szennyes szunyogháló függönyök lógtak; a bútorzat egy háromlábu asztalból és negyedféllábu székből állott; a vaságyról és ágynemüről ne is beszéljünk.

Szófia városa különb volt első fogadójánál. Semmi sem emlékeztetett ugyan benne a romaiak Szardikájára; de mégis egyike azon török vidéki városoknak, melyen még legtöbb hasonlatosságot fedezhettem fel a mi kisebb városainkkal. A török városrészek mellett, egész utcákat lehet találni európai jelleggel, könnyü falazatú, de csinos, emeletes házacskákkal. A pasa konakja még a mi fogalmaink szerint is tekintélyes, és szép épület volt. Ugy hallottam, hogy ez és Szófia ujabb jellege is Mithad korából származott, kinek kormányzósága idejében Szófia is a Duna vilajethoz volt csatolva. Mithad pasánál is többet tett azonban az épülő vasút, mely földmunkálataival már majdnem Szófiáig eljutott, és számos idegen mérnököt és vállalkozót hozott ide, a kik azonban, mióta a háboru a munkálatokat megszüntette, legnagyobbrészt megint elköltöztek. Az ő számukra egy nagyobb, és az én »Ausztriámnál« európaibb hotel is keletkezett. Kár, hogy az európai nép távoztával ez is megszüntette üzletét. Tekintélyes épületébe a báró Hirsch által felállitott tábori kórház költözött.

E kórháznál két ismerősömmel találkoztam. Egyik a kórház igazgatója volt, dr. F. bej, egykori adliei szives házi gazdám; a másik a kórház orvosa és műtője dr. Pollák, hazánkfia, az előtt pesti, most konstantinápolyi orvos, kit Hirsch báró fényes

feltételekkel szerződtetett kórháza számára. Luterotti, akkori osztrák magyar alkonzul s egyszersmind osztrák póstamester, társaságában Szófia egyik európai mulatóhelyén, egy a vasut tiszteletére keletkezett, s most elárvult sörház kertjében kerestük fel az orvos urakat. A sör és elvadult kert egyaránt méltók voltak a sörház árvaságához; de annál kellemesebb a társaság, melylyel a huszonkét órai gonosz kocsiút után egy élvezetes estét töltöttem. Másnap reggel még meglátogattam a száz személyre sok költséggel és nem kis koketteriával berendezett kórházat, melynek betegei a legirigylésre méltóbb lények voltak valamennyi török sebesült és egészséges katona között, és kétségkivül nagy hálával tartoztak a hatalmas pénzembernek, ki Törökországhoz kötött nagy anyagi érdekeit ily emberszerető tények által is jónak látta támogatni.

Kilenc óra után indultam meg Szófiából. Luterotti ur, ki nem csak házát ajánlotta fel számomra a legnagyobb vendégszeretettel, de hivatalos hatalmának szárnyai alá is fogadott, a sirkettől most már hintót is szerzett számomra és ugy intézkedett, hogy az osztrák pósta kocsijaival és két zaptiejével együtt utazzam. Be is ajánlott a pósta vén t a t á r j á n a k (tatár = levélhordó), ki a két kocsi felett parancsnokoskodott, és engem különös kegyelmére méltatott. Tekintélyes török öreg ur volt, diszes kék szinü és nagyon sujtásos ruhában, a mint az ily fontos állásu urhoz illik; fejére a turbánon kivül még egy nagyon szines kendőt is csavart, és a kocsi fenekére gubbaszkodva inkább vén anyókának, mintsem vitéz tatárnak nézett ki; pedig roppant kenményen tudott kocsisaival és rendőreivel beszélni. Időnkint kitekintett kendője alól, és gondoskodó pillantást vetett reám és kocsimra, akár csak mint egy reábizott fontos levélcsomagra, melynek nem szabad veszendőbe menni.

Utunk egy ideig még a szófiai sikság hosszában vitt. Ez a terjedelmes sikság az Iszkra folyó vizmedencéjét képezi. E folyó Szófiától délre a tekintélyes 8000 lábig emelkedő Rilo hegycsoportban közel a Marica forrásaihoz nyeri eredetét, és a szofiai sikságon több mellékfolyóval gazdagodva, a vidék hegy és vizrendszerében egészen kivételes szerepet játszik. A török félsziget keleti felének derekán keresztül ugyanis mindenütt a Chodzsa Balkán gerince képezi a vizválasztó vonalat. Az Iszkra az

egyetlen folyó, mely a hegyvonaltól délre eredve a északi futásában a Chodzsa Balkán gerincét — még pedig leghatalmasabb részét — átszakitja, és a Duna felé veszi utját. A mi utunk csakhamar megvált az Iszkra felső völgyétől; délnyugoti irányban haladva megint balkánra kerültünk még pedig egy messze terjedő hullámos fensikra, melyen már a vasut földmunkálataival és félig kész alépitményével találkoztunk. Itt a fennsik végén, hol a vonalnak a szofiai sikra kellett volna ereszkednie, szakitotta félbe a háboru a munkát, nagy bajára a török seregnek, melynek rendkivüli előnyére lett volna, ha szükségleteit Tatar Bazardzsik helyett, legalább szófiáig szállithatta volna vasuton. Egyébiránt e vonalon már nem találkoztam annyi ökrös tehervonattal; ugy látszik Szófiában nagyobb, megtöltött raktárak voltak már, melyeknek csak hiányait kellett a vidékről illetőleg Konstantinápolyból pótolni. — Az egész fennsik magaslatain és mélyedésein, melyeken áthaladtunk, egyformán terméketlen pusztaság. Csak itt ott találkoztunk egy bolgár, vagy cserkesz faluval, s körüle némi földmiveléssel és tenyészettel.

Alkonyat után a hegységnek egy magasabb pontján, — Ichtiman környékén — hol egy század rendes katonaság őrizte az út fontos szorosát, hosszabb pihenőt tartottunk, melynél estebédre a török tiszteknek és tatáromnak közös vendége voltam. Tatárom nagy barátságban volt a tisztekkel; ugy látszik minden utján velük szokott estelizni, mialatt elbeszélte nekik a szófiai, vagy tatar bazardzsiki legfrisebb hireket. Egy szellős lombsátor alá szőnyegeket teritettek, és a tisztek udvariasan meghivtak a letelepedésre. Tatárom is sietett helyet keresni; kocsijából mindjárt egy csomagot hozott magával, melyből csakhamar tekintélyes vizi pipa bontakozott ki. Egy katona vizet hozott az alsó edénybe; a tatár azalatt megtöltötte pipáját, beleillesztette az edénybe a hosszu kaucsukszárat; megpiszkálta a pipára tett parazsat; s aztán nagy élvezettel elkezdte nargiléjét szörcsögtetni. Addig nem igen lehetett szavát venni; ekkor azonban megeredt és meg sem állott a nyelve. Tatárom dohányzó dühe juttatta csak eszembe a Ramazán hónapot, melyben már vagy tiz napja éltünk. Az igazhivő tatár egész nap nem evett, nem ivott és nem dohányzott, a mint ezt a korán megrendeli; a korán tilalma azonban csak napnyugtáig szól; naplementével emberem elő-

ször is pipájának esett, ugy látszik ezt nélkülözte legnehezebben. Nem sokára jött az étel is. A tatárnak egy kisérője néhány kisebb csomagot vett le a kocsiról, melyekben többféle édes tészta, többi közt egy nagyon jó mézes lepény volt; a tisztek konyhájáról meg néhány husétel került ki. Kitünő iftárt (bőjtesti lakomát) csaptunk, még pedig egészen törökösen ujainkkal turkálva a tálakban és tépve szét az ételeket. Evés után hitetlen létemre is török barátaim példáját követve egész szappanyos fürdőt kellett vennem, hogy kezeimet megint használható állapotba helyezzem.

Vagy másfél órai pihenés után — tatárom még egy nargilet szitt el — megindultunk. Még vagy két óráig mehettünk hegyek közt, s aztán egy tágabb sikságra szállva, hajtottunk tovább. Az éjjel egyébiránt nagyon sötét volt, s a vidékről nem igen tudok egyebet, mint hogy éjfél tájban egy jelentékenyebb falun — a térkép szerint Vjetrenán — haladtunk át. Fél kettőre érkeztünk meg Tatarbazardzsikba; és tatárom tatártársának hazához vitt éji szállásra. Egy szép ház első emeleti nagy termébe vezettek fel, hol a fal melletti pamlagon már néhány török uri ember aludt. Egy üres helyre magam is ledültem. Tatárom ekkor már megint nargilejét szítta; s én a pipa szörtyögésénél, s a két tatár dünnyögő beszélgetésénél elaludtam, fáradtságomban észre sem véve, hogy a tatár házát kivüle még egy legio gonosz poloska és egyéb kellemetlen állat lakja.

Reggel hat óra felé tatárom gondosan felébresztett és kivezetett az előcsarnokban a falba illesztett nagy mosdómedencéhez, melynek nyitott lefolyó csatornája egyenesen az utcára szolgált. Rámosdottam tehát én is a járókelők fejére; az ő dolguk vigyázni, hogy a szappanos lé nyakukba ne folyjon. Tatáraim még kávéval is megvendégeltek, s azután a régi tatártól átvett az uj tatár, ki a póstát és engem Drinápolyig volt szállitandó; kocsim is készen állt már, elindultunk tehát a vasuti állomáshoz. Tatar Bazardzsikról nincs mit mondanom; jókora török bolgár város minden különös jelleg nélkül; néhány uj európai épülete a vasut közelségét sejteti. A vasut Drinápolyból jőve Tatar Bazardzsikon tul egy kisebb állomásig, Szarembejig, illetőleg Belováig megy, mely azonban a szófiai póstauttól félreesvén, Tatarbazardzsik, mint főállomás, képezi jelenleg a tulajdonképi vasuti forgalomnak végpontját.

A vasuti állomás félórányira feküdt a várostól. Egy nagyobb emeletes, de könnyü falu kőépületből és néhány félszerből áll, melyek körül egy sereg utas, tátogató és kocsi várt Szarembej felől érkező vonatra. Az egész társaság, leszámitva a feszeket és a török kocsisok viseletét, nem igen különbözött a mi indóházi közönségünktől; még a vasuti hivatalnokok is németül beszéltek egymással, mint nem régiben még nálunk; az állomás felirata azonban felül török és alatta francia volt. Ennyit megkövetel a török állam tekintélye; de többet nem is; mert különben a török e vasutat egészen idegen intézménynek tekinti és még a paraszt is nem törökül (gondolom — demir jol-nak) hanem franciásan — smendöfernek nevezi. Nem sokára berobogott a néhány kocsiból álló kis vonat, melyhez az itt beszálló katonaság számára még néhány kocsit csatoltak. A vasuti kocsik kiállitása ugyanaz mint nálunk; csak az osztályok számai vannak török jegyekkel felirva; s azonkivül egészen külön nőosztályok vannak, melyekbe férfiaknak — mint akármely hárembe, — belépni feltétlenül tilos. Egyébiránt alig láttam néhány női utast. A vonat gyorsasága sem lep meg bennünket, inkább mondhatnók lassuságnak. A vonatnak épen nincs sietős dolga; a legkisebb állomáson is hosszu ideig áldogál.

Van azonban egy különös sajátsága a török vasutnak, az, hogy éjjel nem jár, a mi kétségkivül szokatlan kényelem az Európából származott hivatalnokoknak és mozdonyoknak. Az egész Konstantinápoly-szarembeji vonal be van osztva két napi járó földre. Reggel megindul a vonat a fővárosból és estére beér Drinápolyba; másnap reggel megindul innen és estig elhajt Szarembejig. Az ellenkező irányban szintén egy vonat megy naponkint; s e két találkozó vonat aztán ki is meriti az egész forgalmat; legalább még e háborus, katonaszállitó időkben sem sikerült csak egy külön tehervonatnak is nyomát látnom. Mindegyik napi járó föld közepén egy déli állomás van, melynek német korcsmárosánál ép oly jól eszik és iszik az ember, mint akár egy másodrangu bécsi sörházban. Az utasok száma a katonákat leszámitva, kivált Drinápolyig alig volt harmincz; néhány európai utas és vasuti hivatalnok, görög kereskedő és zsidó ügynök, s egy pár török tiszt és tisztviselő képezték az egész társaságot. Filippopoliszig (törökül Filibe, bulgárul Plovdiv) a bolgár kegyetlenségek dol-

gában egy angol követségi titkárral utazó hivatalos bizottság ült velem egy kupéban.

Tatar Bazardzsik a Marica tágas völgyében, a Marica és Topolka folyók összefolyásánál fekszik. A Marica völgye, mely már Bazardzsikon felül Belovánál kiszélesedik, képezi azt a nagy vizmedencét, mely a Chodzsa Balkán déli lejtőjének összes vizeit felszedi és az aegeii tengerbe viszi. A patakoknak és jelentékenyebb folyóknak egész serege ömlik a balpartról a Maricába; de a jobb parti hegységek is elég tápanyagot nyujtanak neki. Természetes tehát, hogy a Marica Drinápolynál, hol még balpartján a Tundzsát és jobb partján az Ardát fogadja magába, már igen tekintélyes folyóvá növekedik. A Marica völgye jelöli meg egyszersmind a természetes utat, melyen a vasut Drinápolyig és még azontúl is Konstantinápoly felé halad. Ez némi hasonlatosságot juttat eszembe a török és némely hazai vasutunk épitése közt. A török vasút ugyanis Konstantinápolytól felfelé Tatarbazardzsikon túl épen azon pontig van kiépitve, a hol a Marica kényelmes völgyét elhagynia és a hegységen kellett volna a szofiai sikságra átkapaszkodnia. Itt kezdtek a munkálatok csigalassusággal haladni, mig nem a háboru egészen félbe nem szakitotta őket. E félbeszakitást a vasut társulat, illetőleg Hirsch báró bánja legkevésbé, mert bizonyára volt annyi financztudománya, hogy a kiépitett olcsóbb vonal mértföldjeiért ép annyi biztositást kötött ki magának, mint a ki nem épitett drága vonalért; s igy minden nap, melylyel ez épités elodáztatik, tiszta kamatnyereséget képvisel, nem is számitva a háboru folytán beállható különféle szerződés módositási és könnyitési igényeket.

A vasut Drinápolyon alúl még egy darabig megy a Marica völgyében, s azután szétágazik. Az egyik ág egy mellékfolyó, az Ergine medre hosszában kapaszkodik fel a Konstantinápoly előtt elterülő alacsony fennsikra; a másik a Marica folyását követve, ennek torkolata közelében Dedeagacsnál éri el a tengerpartot. Dedeagacs egyébiránt egy jelentéktelen fészek, melyet csak szerencsés fekvése tett arra a sorsra méltóvá, hogy vasutat kapjon, s idővel Konstantinápoly és Szaloniki hatalmas versenykikötőjévé váljék. De a vasuti politika nagyon is messzire vitt bennünket. Térjünk vissza ismét Tatarbazardzsikhoz.

A vidék, melyen áthaladtunk, Tatar Bazardzsik és Filippopolisz tájékán jelentékeny kulturát mutat, s az előttem ismert török föld legjobban művelt és legtermékenyebb vidéke. Filippopolisz azonkivül még regényes városka is, mely két magán álló hegy közti szük térről a hegyek meredek oldalaira kapaszkodik fel. Kivált az egyik hegy, a tetején egy félrom váracskával, lejtőjén az egymás felé ágaskodó könnyü török házak lépcsőzeteivel, és egyik szabad oldalán egy nagy török temetővel, egészen festői képet nyujt.

Filippopoliszon túl a vidék elsivárul; a völgy szükebb lesz és helylyel közel egészen összeszorul; egyes müvelt földdarabokat végtelen kopárságok váltanak fel, mig nem Drinápoly közelében mindez egy mocsár vidéknek ád helyet, melyet az ott találkozó négy folyó árterei képeznek. Drinápolyt (törökül Edirne) már messziről feltünteti két erdő; mecset tornyainak fehérlő és fáinak sötéten zöldellő erdeje. A nagy város egy tág sikság közepén csekély emelkedésen terül el, melynek tetejéről nagy moséjának a Szelimienek hatalmas kupolája uralkodik a városon és vidéken. Az emelkedett fekvésre ugy látszik szüksége is van a városnak, mert négy folyója, név szerint a Maritza, Arda, Tundzsa és a kisebb Üzündzsa, a mint látszik, még igy is sokszor megfürösztik lábait. Drinápoly az első török város, mely e vonalon terjedelme és kulturája által egyaránt meglepi az embert; indóházán egészen modern élet pezsg, bérkocsik és különféle fogadók omnibuszai várják a vonat érkezését. Az indóház a várostól jó félórányira van; a kocsi kitünő uton, fasorok és gondosan ápolt faültetvények közt repül a város felé; közvetlenül a város alatt két szép és erős kőhid visz át a folyókon; azután beérünk az utcába, mely egészen török ugyan, de tisztább, tágabb és kellemesebb, mint Sztambul legtöbb utcája. S a többi utcák sem rontják le az elsőnek kellemes benyomását.

Én különben a várost igen kedvező t. i. ramazani világitásban láttam. A Ramazan hónap estéi a török városokban valóságos ünnepek; az emberek kik nappal éhségtől és szomjuságtól elgyengülve csak lézzengnek, a bő estebédtől felvillanyozva tömegesen tódulnak az utczákra. Az üzletek megnyilnak, az utcán letelepedett, vagy járkáló kofák (természetesen csak férfiak) mindennemü, ramazáni édességeket kinálnak; apák és anyák

bevásárlásokkal és ajándékokkal terhelve sietnek haza; a minarék erkélyei kivannak világitva; s azonkivül a tornyok közt zsinegeken lámpákkal jelölt korán mondások lengenek; a nép ki és bejár a mosék ajtain, melyekre mi hitetlen idegenek csak kiváncsi pillantásokat vethetünk. Az utcai élet sokban mása a mi karácsonesténknek; a kivilágitott minarék azonban egészen uj és ismeretlen szépségü képet nyujtanak. A vékony torony az est homályában már csekély távolságban eltünik szemeink elöl, és csak lángkoronája világit felénk a magasból. Távolból nézve azt hihetjük, hogy a város felett lebegő tüzkoszorukat és lángarabeszkeket közvetlenül az égből lenyuló hatalmas kezek tartják meg helyzetükben.

Drinápoly kétségkivül megérdemli a török birodalom második városának rangját, és büszke is arra, hogy már Sztambul előtt fővárosa volt az európai és ázsiai török birodalomnak. Innen indultak a győzelmes Bajazit és utódai Magyarország elleni első harcaikra; s innen vették el az összeroskadó keleti császárság kezéből Konstantinápolyt is. Büszke lehetne a város még régibb római korára és a hatalmas császárra, kinek nevét is viseli. De e korra alig emlékeztet már egy kő is a nagy városban. Török székváros korából mecsetjein kivül, melyek közül a Szelimié a sztambuli első mosékkal vetekedik, meg van még a szultánok régi szerájja is, a Tundzsa partján egy szép ligetben, melyet egyébiránt, a mint irják, a folyó minden télen elszokott önteni.

Én nem láttam a régi szerajt, sem a városnak számos ujabb épületeit. Csak a kormányzó pasa (vali) konakja csábitott be magas fehér falkeritésével, mely mögött egy szép tágas udvar és hátul az egészen európai palotasztilben épült konak homlokzata állott. Csak egy estét és éjet töltöttem a városban, s ez idő legnagyobb részét is természetesen fogadómban és ágyamban. A fogadó »Rumili Hán« a török földnek egy fehér hollója volt; kényelme, tisztasága és konyhája becsületére vált volna a mi kisebb városainknak is. Lakószobái és étterme olaszosan voltak berendezve, s az utóbbit a vasut és üzletek által ide vont jelentékeny európai koloniai tagjai népesitettek be.

Az időben a fogadó kis kertje minden este nagy müélvezetet nyujtott az európai lakosság füleinek. Egy cseh női (vagyis inkább vegyes, mert néhány férfi által vezetett) zenekar játszott benne minden este nagy és kedélyesen sörözö hallgatóság előtt.

E zenekarok, miután Európa többi részéből már meglehetősen kikoptak, most a keletre vetették magukat; a jelentékenyebb vidéki városok, a konstantinápolyi café chantantok, a szigetek és kisázsiai partok városai kedvenc pénzbányáik. Nagyon gyönyörködtem, egy francia zsurnaliszta, Woestyne, sajátságos tévedésében e hölgyekre nézve. A »Figaro« érdemes munkatársa, ki Konstantinápolyból Drinápolyig és Filippopoliszig a mult nyáron tett utazása éleményeiről oly csudálatos leveleket tudott irni, melyeket aztán a »Voyage au pays des Baschi Bozuks« vonzó cime alatt együtt is kiadott, e hölgyeket ismételve is, mint magyar zenészeket emlegeti. E tévedés nyitjára az ujabb időben oly rengeteg haladásokat tevő nyelvészeti tudomány segélyével, vagy csak a francia nyelv némi ismeretével nem nehéz ráakadni. A franciának a cseh is »bohémien«, meg a cigány is »bohémien«; annyit már egy francia zsurnaliszta is tud hazánkról, hogy a Párisban néha megjelenő cigányok magyar muzsikusok. Nem csudálhatjuk hát, hogy a »Figaro« munkatársa a csinos bohémienneket megtette »belle hongroise«-oknak, kiktől egyebet sem vesz rosz néven, mint rendkivüli erényességüket, melylyel udvarlóiktól már a második szónál azt kérdik: nőül akar ön venni? A drinápolyi álmagyar kisasszonyok nem látszottak e férjhezmenési mániában szenvedni; legalább nagyon is szabad hangon beszélgettek udvarlóikkal, s azután hirtelenében társaságuk férfi tagjainak zenéje mellett olyan lármás bált csaptak, hogy alig tudtam tőlük elaludni. Még mikor reggel kocsira ülve a vasutra hajtattam, akkor is járták néhány lankadt muzsikus cincogására.

Reggel hét órakor már a vonaton ültem, mely estig Konstantinápolyba, vágyaim céljához volt szállitandó. Egész napi utamból alig maradt egyéb emlékem, egy meddő fájdalmas pusztaság képénél. Az ember alig hihetné, hogy egy nagy birodalom központjához, a világ legelső városainak egyikéhez közeledik; a vidék mentül tovább haladunk, ha lehetséges, még silányabb és kopárabb lesz. Este értünk már ki a Marmara tenger partjára. A főváros közelében lévő állomásokon, egy egész európai inváziò árasztotta el a vonatot; az én osztályomba egy angol vadásztársaság rontott be, és nagy barátságosan a whiskys kulacscsal kárpótolt azért, hogy jogos helyemnek is felére szoritott. Minden állomáson szaporodott az emberár. Vasárnap volt és Konstanti-

nápoly európai lakosainak kéjkirándulóival volt bajunk. Egyik állomáson rengeteg lárma kerekedett; németül veszekedett az állomásfőnök egy nagy társaság vezéreivel; az alatt a társaság zöme sörös palackokat emelgetett, szónokolt, az asszonyok sikoltoztak és kacagtak, egy énekkar pedig torkaszakadtából a »Wacht am Rhein«-t énekelte. Még whiskys hangulatban lévő angolaim is megbotránkoztak a »Teutonia« (ez a konstantinápolyi német egylet cime) ünnepnapi kicsapongásán, mely egy Bécs környékén levő állomáson sem lehetett volna zajosabb. Nemsokára átlépte a vonat a város körfalait, és a Yedi Kule (hét torony) állomásán állapodott meg. Itt már a török főváros kebelében voltam, a nélkül, hogy nehány kuszó növénynyel befutott öreg falon, és európai vasuti épületeken kivül egyebet láttam volna belőle. Ép ily vakon robogtam tovább a Márványtenger hosszában és a Szeráj csucsa körül; csak könyvekből tudtam, hogy a vasút itt a régi szultánok titokteljes kertjét vágja keresztül és szoritja vissza a tengerparttól. Néhány perc mulva az arany szarv partján léptem ki a kocsiból; s egy arabs hordár vezetett a hidon át a tulsó parti Galatába, és a »magas lépcsőn« fel Perába, az idegenek városába, hol a Pest szálloda székely és német pincérei közt, ha nem tudtam, bizonyára el nem találtam volna, hogy a török birodalom fővárosában vagyok.

* * *

Mielőtt azonban hosszas vándorlásaim után kikötőbe jutnék, még egyszer visszatérek a földre, melyen át négy napi utam hozott; s a duna- és balkánmenti térségekre, melyeknek egy részét már előbb, vagy később megismertem. A diplomácia vitás földéről Bulgáriáról akarok beszélni. Bulgária tulajdonképen csak történeti fogalom, melyet az európai diplomácia megkisértett reaktiválni. A törökök egyenesen tagadják létezését. Azt mondják, hogy van nekik öt vilajetjük (tartományuk), név szerint: a dunai, szofiai, drinápolyi, szaloniki és monasztiri tartományok, melyeknek egyebeken kivül bolgár lakosaik is vannak; de Bulgáriát nem ismernek. És csakugyan nem is könnyü dolog Bulgária fogalmát akár a történetből, akár más segédeszközökkel rekonstruálni. Az egykori bolgár cárok uralma majd az adriai

tengerig kiterjedett, majd meg nagyon is összeszorult; nem is számitva azt, hogy még tulajdonképen a török hatalom felemelkedése előtt tönkre ment. De a tényleges ethnografiai viszonyok alapján is nehéz a bolgárok számára egy külön országot kihasitani. Kétségtelen, hogy vagy ötödfél millió bolgár lakja a Balkán félszigetet; számra nézve a leghatalmasabb törzse ez európai Törökországnak; a Duna torkolatától egész a miridita hegyekig el van terjedve. Csakhogy a bolgárok által elfoglalt föld, kivált az, melyen tisztán és kompakt tömegekben jelentkeznek, épen nem bir oly geographiai körvonalakkal, hogy egy politikai Bulgária határai közé könnyen beszoritható volna. A bolgárok legnagyobb tömegekben és legkevésbé vegyitve, a Vidintől le Monasztirig és a dunai Nikopolisztól Szalonikiig huzott vonalak közt laknak; Szalonikinél és ettől keletre a tengerparton csak egy keskeny vonalat tartott meg a görög, és részben török elem. Ellenben sokkal gyengébb a bolgár elem ép azon területen, melyet ujabban divatba jött Bulgária neve alatt érteni. A Duna torkolataitól vissza egész majdnem Ruszcsukig, azután délfelé a tengerparton egész Burgaszig és innen keletnek Szlivnoig vont vonalak közti területet majdnem kizárólag törökök, vagy (a Dobrudzsát) tatárok foglalják el; a bolgár részek csak egyes kisebb szigeteket képeznek köztük. E területtől délre és nyugatra a főtömeget már a bolgárok adják; de az egész drinápolyi kerületben erős török szigetek által vannak megszaggatva. Ily körülmények között a törökök méltán kérdezhették a diplomatáktól, kik Bulgaria autonomiáját követelték: hogy hol van az a Bulgaria, hol jelölik ki határait? Gorcsakov herczeg erre egy Konstantinápolyban kolportált bon mot-val felelt, hogy a törökök maguk jelölték ki Bulgaria határait — kegyetlenségeik által; — s ez élcnek nem is rosz. De ha a diplomacia komolyan vette volna, és a polgárháboruban elpusztult faluk utmutatását követve Bulgária határait délen Filippopolisz, vagy Drinápoly környékén — északon természetesen a Dunánál — állapitotta volna meg: sokat is meg keveset is adott volna a bolgároknak. Sokat, mert hozzájuk csatolt volna nagy darab, tisztán török területeket, és keveset, mert a bolgárságnak jelentékeny, nyugoti tömegeit esetleg kifelejtette volna Bulgáriából.

De nem akarjuk tovább törni fejünket a problemán, melyet

a diplomacia adott fel magának; a jövő Bulgariája helyett foglalkozzunk inkább a jelen bolgáraival. Uti rajzaim közt már mondottam róluk egyet mást ott, a hol véletlenül találkoztam velük; de tán nem felesleges észleleteimet itt összefoglalni és kiegésziteni.

A bolgár nemzeti viselet tökéletesen elüt a többi délszláv fajokétól. A férfiak egy hosszu, attila szabásu, de bővebb kabátot, vagy pedig ujatlan dolmányt viselnek durva fehér abapostóból; nadrágjuk ugyanazon szövetből van, a térden alul mindinkább szükül, s a bokán a bocskor szijával van becsavarva; fövegük egy egészen lapos, gombaalaku, kiforditott prémü bőrkucsma, a csubara. Rendesen az öltözeten nincs egy fillérnyi sujtás, vagy egyéb diszités. Az asszonyok öltözete, inkább megegyez a délszláv nőviselettel, csakhogy szintén sokkal egyszerübb. Egyébiránt csak kevés bolgár nőt láttam ünnepi toiletteben; hétköznapi ruhájuk alig áll egyébből két rétü fehér vászon gunyánál. Csuprén tájékán vasárnapi ékszer gyanánt homlokukon néhány arany, vagy aranyozott pénzt hordtak, füleik mellé pedig rengeteg virágbokrétákat tüzdeltek. A városi bolgárok inkább törökösen és szlávosan, a müveltebbek európai módra öltözködnek. Papjaik a keleti egyház szolgáinak szokásos ruháját és fövegét hordják mentül zsirosabb példányokban.

A bolgár paraszt termetére nézve többnyire szálas és szikár; szőke, vagy gesztenyeszin haját hosszu fürtökben, vagy varkocsokban is viseli. Szép, szabályos arcok épen nem ritkák köztük; kifejezésük is értelmes volna, ha a félelemnek, meghunyászkodásnak és ravaszságnak egy sajátságos vegyülete nem nyomna el arcukon minden egyéb vonást. Elég egy husz harminc emberből álló bolgár csoportot látnunk, a mint lesütött szemekkel, meggörbedt termettel és hasra tett kezekkel állnak minden idegen előtt, hogy rögtön felismerjük bennük a hosszas kényuralom által tönkre tett és demoralizált rabszolga fajt. Egyetlen jó tulajdonságuk a rendkivüli munkásság és csekély igényüség, melylyel még a legnagyobb zsarolások alatt is képesek néha némi vagyont szerezni. Ez a munkásság az, mely idővel egy jobb kormányzat alatt emelheti, s esetleg regenerálhatja is az egész fajt; de egyelőre nem ígen szolgál egyébre, mint hogy a népet igen használható rabszolgává teszi — bárki számára.

A városi bolgár értelmes, fogékony és mozgalmas nép; az üzletben versenyez a legzsebmetszőbb görögggel; a mesterségekben ügyes tanitványa a nyugatnak; épit egyházat és iskolát, költ papjára és tanitójára, alakit még olvasókört is és olvassa azt a néhány bolgár ujságot, mely Konstantinápolyban és néhány főbb vidéki városban megjelenik; de erkölcsi tulajdonságaira nézve ő is még nagyon alacsony fokon áll. Találkoznak köztük a »nemzeti ügyért« lelkesedő hazafiak, kik a rendesen orosz zsoldban utazó emisszariusokkal szövetkeznek a nagy forradalomra, melyre azt hiszik, ezer és ezer társuk van és az egész népet magukkal ragadják. Mikor aztán a török hatóságok valaminek neszét véve fellépnek, befogatásokat tesznek és kutatni kezdenek: legközelebbi rokonaik és társaik árulják el a forradalmárokat. Nem volt bolgár lázadási kisérlet, melynél apák fiaikat, testvérek testvéreket ne árulták volna el és szolgáltatták volna ki a török hatóságoknak csupa félelemből, hogy ők is kellemetlenségbe keveredhetnének. Különben sincsen sajátságosabb dolog mint az a részvétlenség, melylyel a bolgár nép tömege ezeket a külföldi és különösen oroszországi, vagy az orosz politikával összeköttetésben álló bolgárok felkelési kisérleteit nézi.

A bolgár paraszt ugy látszik, sokkal inkább el van merülve saját nyomoruságába, és nagyon is megszokta a reá nehezedő önkényt, hogy sem agyában fel is támadna a gondolat, hogy azt saját erejéből lerázza. Ha mások leráznák róla, azt nem bánná; ezt még az orosz cártól is szivesen venné. Pedig volna mit lerázni, mert terhe van elég. Nem fejtegetem a török adózási rendszert, melynek gonoszságait nem volt ugyan alkalmam közvetlenül tanulmányozni, de pusztitó hatásaira nézve csak egy véleményt találtam a hely szinén megfordult külföldiek irataiban, s a török császári fermánokban egyaránt. Mellőzöm a hivatalnoki és birói zsarolást, mely rá teszi köpölyét mindenkire, ki az állam gépezetének legkisebb kerekével érintkezésbe jön. Arra a személyes zsarnokoskodásra sem fektetek nagy sulyt, melyet a legapróbb hivatalos személy, az utolsó rendőr is gyakorol a föld népén, a mint ezt több helyen kiemeltem. Csak arról a roppant teherről akarok megemlékezni, mely a fenebbieken kivül a robotban, vagy közmunkában (nem is tudom, mint nevezzem) a föld népére nehezül. Ezt bő alkalmam volt látni mindenfelé. Ha

utat vagy hidat kell csinálni, ha az államnak házat kell épiteni, a kirendelt bolgár községek lakossága dolgozik. A cserkesz bevándorlás alkalmával a cserkesz falvakat bolgár robotosok épitették. Ha a tábor körül egy erdőt kellett kivágni, vagy sánczot felvetni, vagy nagyobb számu sirt ásni, egész falualja bolgár jött a hely szinére néha több mértföldnyi távolságokról. A legnagyobb terhet egyébiránt a sereg szállitmányai rótták a bolgár lakosságra. A Vidin és Zaicsár, Szófia és Nis, s azután Nis és Alekszinácz közti vonalon folyton ezer, meg ezer bolgár szekér közlekedett; tán a bolgárság fele mindig talpon volt e szállitmányokkal. Ez emberek heteken keresztül az országuton, vagy az ut melletti legelőkön éltek, hova a pihenők alatt az uton álló szekérsorokból kifogott marháikat etetésre kiverték. Török tisztektől azt hallottam ugyan, hogy azok, kik rendes kötelezettségüknél többet szolgáltak, fizetést is kaptak (naponkint 7 piasztert, hetven krajczárt;) de ha meggondoljuk, hogy Törökországban a fizetés mily távol áll még a kifizetéstől, ebben nem nagy vigasztalást találhatunk a sereghez rekvirált bolgárok számára.

Én nem is igen tudom a bolgárt máskép képzelni, mint egy nagy szekéroszlopban rengeteg hosszu bottal lépdelve apró ökrei és kis csikorgó szekere mellett. Ez a szekér furcsa egy alkotmány; legnevezetesebb tulajdonsága, hogy a kör négyszögitését gyakorlatilag megvalósitja, mert kerekei akárhányszor megközelitik a szabálytalan négyszög alakját; különben nincs benne egyetlen vasszög, és az egész szerszám gazdájának keze munkája. Minden bolgár született ács és kocsigyártó, és a kard helyett a fejsze képezi elválhatatlan fegyverét. Van is szüksége rá. Sehol sem látni annyi törött szekeret az ut félen, mint itt. Ez a járművek és utak patriarchalis szerkezete mellett nem is csuda, de nem is szerencsétlenség. A kárvallott nem fut segitségért, vagy kovácsért a szomszéd faluba; hanem a legközelebbi fáról levág egy ágat, és ujra faragja az eltörött darabot; igy készülnek aztán a négyszögletes kerekek. Egy előkelő politikusunktól hallottam egy érdekes adatot a bolgár kocsiról. Ő a forradalom után kimenekülvén Vidinből Várnába tengelyen volt kénytelen utazni. Vidinben lovakat és kocsit vett; mire Várnába ért, kocsijából egyetlen egy szög sem volt már meg; utközben darabon-

kint egészen ujra kellett épiteni. A bolgár paraszt tán még rövidebb uton elkészül az ujjá épitéssel.

Azzal a kedvezőtlen itélettel, melyet a bolgárok kulturalis, és kivált moralis állapotáról és tulajdonságairól mondani kénytelenek voltunk, épen nem akartuk e bajokért a bolgárokat egyszersmind felelőssé is tenni. Ellenkezőleg ez a fejlődés egészen természetes, és inkább azt lehetne csudálni, ha a lefolyt idők kormányzata alatt a bolgárok más hova fejlődtek volna. Az állami és egyházi zsarnokságnak leggonoszabb faja sulyosodott rájuk évszázadokon át. A szultán eladta őket pasáinak, a görög patriarcha püspökeinek. A pasa zsarolta őket a szultán, és még inkább a maga számára; a mit a pasa meghagyott, azt elszedte a püspök meg a pap; és a szegény bolgár nem tudta melyik vérszopóbb: a török hivatalnok-e, vagy a görög egyház. Már pedig ez a kettős zsarnokság nem igen alkalmas arra, hogy egy népet erényekben neveljen. Igaz, hogy a mohamedán nép ép ugy alatta állott a pasák zsarnokságának, mint a bolgár; de a fölött nem volt legalább még egy második zsarnokság; azt nem zsarolhatta papja, mert nem volt neki. Azon kivül a mohamedán birt az uralkodó faj önérzetével, és még a külön nagy teher is, mely a hadkötelezettségben reá nehezült, csak emelte erkölcsi sulyát, szemben a fegyverviselésre képtelen, pusztán pénzben adózó nyáj felett. Ezért némileg természetes jelenség is, hogy a török köznép erkölcsi niveauja átalában magasabb, mint a keresztény rája bármely fajtájáé.

A bolgároknak hosszas küzdelmek után sikerült magukat a konstantinápolyi patriarcha s ezzel a görög papság zsarnoksága alul felszabaditaniok, és külön bolgár egyházukat szervezniök. Ez egyházi küzdelem volt egyszersmind kezdete a nemzeti szellem ujjá ébredésének, és ama mozgalomnak, mely egyelőre nem a törökök, hanem a görögök ellen irányult; a mint hogy csakugyan nem is a tolerans török, hanem a vallásilag és nemzetiségileg egyaránt türelmetlen görög papság fenyegette a bolgároknak nemcsak anyagi jólétét, de nemzetiségét is. A török kormány csak háttérben állott, és eleinte a görögök később a bolgárok felé hajolva, inkább csak az egyeztető biró szerepét játszotta a szenvedélyesen veszekedő felek közt.

A görög papság lerázásával a bolgárok egy nagy nyügtől szabadultak meg. A török kormányzat és adózás nyüge szintén jelentékenyen enyhült ugyan az utóbbi évtizedek alatt; de azért még mindig agyon nyomja őket. A török reformok sikerétől függne, hogy e nyüg is még jobban táguljon, esetleg nyügnek lenni megszünjék; s akkor remélhetjük, hogy a bolgár nép is belép egy egészséges, de lassu fejlődés proczesszusába, melynek fél, vagy egész század után bekövetkezendő végeredményeit nem kivánom találgatni. Ama távol időkig azonban a bolgár népnek egyátalában nincs képessége önálló politikai szerepre, s még kevésbé egy önálló állam alkotására; s rendeltetése az, hogy még sokáig eszköz, még pedig meglehetősen élettelen, mert csak számbeli sulya által nyomós eszköz maradjon a török, az orosz, vagy bármely más politika kezében, a melynek vele élni, vagy visszaélni hatalma és ügyessége van.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

XX.

Konstantinápoly. — A hasonlithatlan város. — Moltke a galatai toronyban. — A három város: Pera, Sztambul, Szkutari. — A népzagyvalék: török, görög, örmény, zsidó, frenk. — Az európaiak; a magyarok; az osztrákok. — Európai élet; kávéház, ebédlő, café chantant, szinház; Angot asszony lánya törökül. — Diplomácia. — A monarchia magyar nagykövete. — Orosz és nem orosz diplomácia. — A pasák és hivatalnoki kar. A török bürokrácia és török állam. — Reform és korán. Reform és bűrokrácia. A politikai pandaemonium. Keleti keresztény testvériség. Görög és bolgár viszonyok. — A török főváros utcai élete. A hamal; a szürüdzsi; az üzümdzsi; a lusztradzsi. — A galatai börze. Az arany szarv hidja. Koldusok és őrültek. Török kávéház; török ebédlő. A müezzinek korusa. — A magas porta folyosóin és hivatalain. — A bazárban. A bazár közönsége és kereskedői. A török pénz. A Bajazit mosé bazárja. A nagy mecsetek képe. — Bucsu Konstantinápolytól. A török vám és vámosok. Várna és Ruszcsuk. Az »Orient« fedélzetén.

A török főváros végső pihenő állomása volt törökországi utamnak. Nem is szándékozom róla többet irni, mint egy végső, pihenő fejezetet. Konstantinápoly az a pontja a török birodalomnak, mely leginkább bele esik a turisták országutjába, s a melyről könyvekben és lapokban legtöbbet olvashattunk. Hogy a sokhoz, mit Konstantinápolyról hivatottak és hivatlanok irtak, valami ujat, jót, s a mi fő, helyeset irhassak: tovább kellett volna tanulmányoznom a rengeteg várost és társadalmát; de még jelentékenyen túl is kellene mennem a határokon, melyek uti leirásom elé szabva vannak. Fő feladata ugy is inkább belföldi utjaim megismertetése volt.

A legtöbb leirás egyébiránt, melyet Konstantinápolyról olvastam, meggyőzött arról, hogy a hasonlíthatatlan város egyszersmind l e i r h a t a t l a n is. A sok turista, ki tollát szerencsétlenül

járt hasonlatokban erőltette meg Konstantinápoly szépségének festésére: jobban tette volna, ha szubjektiv elragadtatásának kifejezése után, azt tanácsolta volna olvasóinak: menjetek és nézzétek meg. Ezt a tanácsot adom én mindenkinek, még mielőtt azon könnyü karcolatokat is megkezdeném, melyeket a török fővárosról ide vetni merészkedem. Annyira nem bizom tollam erejében és biztosságában, hogy a főváros és környéke képének ismertetésére nem is akarok magam vállalkozni, hanem átengedem a szót egy férfiunak, a ki azóta, hogy a keletről és Konstantinápolyról irt, nevezetes pályát futott meg odáig, hogy most Európa legbámultabb hadvezére legyen. Ez Moltke. A német hadsereg nagy táborkarának főnöke, fiatalabb tisztkorában néhány évet töltött keleten és török szolgálatban. A reformer szultánnak, II. Mahmudnak, kedves embere is volt. Konstantinápolyi tartózkodásáról, valamint Rumeliában és Kis Ázsiában tett utazásáról leveleket irogatott, melyek egy vastag kötetben is megjelentek, de megérdemlett hirükre csak akkor emelkedtek, a mikor irójuk Európa legnagyobb hadverőjévé vált. A francia háboru után még a franciák is leforditották nagy ellenségük keleti leveleit.

E levelek egyikében Moltke, a hires galatai toronyba, Konstantinápoly egyik legmagasabb pontjára visz fel bennünket, s a torony karzatáról délfelé, a torony lábánál elterülő Galata, az arany szarv s a tulparti Sztambul felett el a Márványtengerbe vetve mindenekelőtt tekintetét — az előtte elterülő látványt következőleg irja le:

»A fejedelmi szigetek (îles des Princes) és Proti sziklája kék körvonalaikkal merülnek fel a fénylő medencéből, melyet a Madiana fok határol. A háttérben az Olympus emeli fel havas fejét, fehér felhőhöz hasonlóan, a napos és meleg tenger fölé, és a még távolabbi láthatáron alig felismerhető pára alakjában jelennek meg Katolymnia és Cizikusz hegyei.

Negyven lépés elég arra, hogy a karzaton körüljárjunk; — de a tárgyaknak minő sokfélesége ötlik a szembe ezen kis körjárat alatt? A keleti oldalról a tekintet (a Boszporus ázsiai partján) Szkutari elővárosra esik, a régi Chrysopoliszra, a mely megszámlálhatlan házaival, nagyszerü moséival, fürdőivel és forrásaival amphitheatralisan emelkedik fel egy magaslatra, melynek tetejét komor cypruserdő koronázza. A legbájolóbb helyen, a Marmara-tenger partján egy roppant, tizezer emberre való kaszárnya és a Szelimnié kecses moséja emelkedik. Jobbra Kadi köj, a régi Chalcedon házai csillognak, melyeknek kertjei a Modaburun meredek partjait koronázzák; s távolabb egy rendkivüli szépségü hegyfok cyprusokkal és platánokkal beül-

tetve nyomul a tengerbe. Egy kis világító torony a végső pontján a »lámpa kertjének« nevét adta neki. Közelebb a ponton, hol a Boszporus a Propontiszba ömlik, a »fiatal lányok tornya« merül ki a habokból fantasztikus formáival. Vonzó magány volna ez egy remetének, ki a mozgalom és legváltozatosabb élet közepette, egy millió ember által környezve a legmélyebb visszavonultságba akarna merülni. — Három nagy város tekint e toronyra, a legnagyobb hajók haladnak el lábainál, számtalan csónak futja körül anélkül, hogy érintené. Mindenki borzadva fordul el e falaktól, mert a pestis betegek kórházát zárják magukba. De mindenek fölött a Szeráj csucsa az, mely a szemlélő tekintetét magára vonja formáinak szepsége és szineinek rendkivüli fénye által. A Boszporus dühvel veti magát e csucsra, melyet az »arany szarv« és a Propontisz képeznek; hullámai folyton körülnyalják és e sötétkék alapon, a cyprusok és platánok árnyéka mellett, bámulatos csinnal és kecses formákkal rajzolódnak le a márvány köszkök aranyozott rácsozataikkal, a fehér minarék és a fénylőn szürke kupolák.

És most a torony északi oldalára viszem önöket, honnét a meglepett tekintet a Boszporus partjait követheti egész az »óriás hegységig;« a tengerszoros, egy roppant folyóhoz hasonlóan, paloták, mosék, köszkök és kastélyok közt kanyarog, összekötve két tengert, elkülönitve két világrészt, — helyesen szólva: Konstantinápoly főutcáját képezi, ha ez alatt a városoknak, elővárosoknak és faluknak azon tömegét akarjuk érteni, a melyben 800,000 ember szorong egymás mellett. A török villák főhomlokzatai mind a Boszporus felé vannak fordulva és a rája is igyekszik legalább néhány lábnyi földet megtartani háza vagy kertje számára hullámainak partján. Az ázsiai oldalon a Bejler bej bájos moséja mellett a sztarroszi nyári palota tündöklik; az európai parton Besik tas (Dolma Bagdse), a szultán téli palotája és Csiragan, mely most van épülőfélben és terjedelmére felülmulja a többi palotákat. Óriási hajók haladnak el, fehér vitorláik egymás fölé emelkedve igyekeznek a déli szél minden fuvallatát elkapni. Egész hajóhadak használják fel azt, hogy együtt győzzék le a folyás erejét. (A Boszporusnak a Feketetengerből a Márványtengerbe rendkivül erős folyása van). A gőzhajók büszkén és a széltől függetlenül haladnak. Hosszu füstoszlopaik a tiszta ég felé emelkednek és a partok visszhangoznak kerekeik gyors csapásaitól. Az óriási hadi hajók mozdulatlanul nyugosznak, hosszu rendben. Három sor tüzokádó nyilásuk telve fenyegetéssel. Büszke árboczaik magasan emelik a légbe a vörös zászlót az arany félholddal. Ezer meg ezer könnyü, gyors és szorgos kaik szeldeli a szó szoros értelmében ezen fejedelmi és magasztos utat.

Tegyünk most tiz lépést balra és ezen élő és mozgalmas kép helyett nem látunk egyebet az emberek által elhagyott pusztaságnál. A mily messze csak a szem lát, semmi, csak müveletlen sikság és fátlan halmok. Alig fedezhetünk fel egy homokos ösvényt e csepőtében és magas dudvában. Ez az uj Róma campagnája; ily ellentétes a tenger és a föld, mely Konstantinápolyt környezi. Lábaidnál csupa élet van; mindenütt, az arany szarvban, az arzenálban, a töltéseken, az uj hidon és Galatában. E bámulatos látvány válto-

zatossága oly nagy, hogy ezer tárgyon átsiklik az ember, melyek előtt más helyen bámulattal állana meg.«

Most sem lehetne a látványról életteljesebb képet adni. Tán csak arra az arany szarv kikötője és a Márványtenger által képezett nagy háromszögre vetnénk egy hosszabb pillantást, melynek halmain Sztambul háztömegei és mecsetjei fekszenek. Moltke e háromszögnek csak a Boszporus torkolatára nyiló szögletét, a hires Szerájsarkot foglalta be képébe, melynek pedig a török város kupola és minaré erdei egyik legjellemzőbb vonását képezik.

Moltke három várost említ; és csakugyan három különböző jellemü várost is talál az utas a török birodalom fővárosában; a külvárosokat és a Boszporus menténck három mértföldnyi városát nem is véve számitásba. Az arany szarv északi partján Galata és felette a hegyen Pera frenk városrésze, külső megjelenésére nézve alig különbözik az olasz városoktól. Pera azon része, mely az utolsó nagy tüzvész után hamvaiból ujra életre támadt, egészen modern kaszárnya-sztilben épült. Az arany szarv másik partján Sztambul az európai török városok fejedelme, egyesitve és fokozva magában azoknak minden rosz tulajdonságát; egy szorongó, girbe-görbe, szük sikátor tömkeleg és szurtos, izléstelen háztömeg, melybe a magas porta és szeraszkjer-tér épületei visznek politikai jelentőséget, és mecsetjei némi emelkedést és költészetet. A soktemplomu Olaszország városai között is alig van egy, melynek képe annyira templomai által határoztatnék meg, mint Sztambul képe mecsetjei által. Az Aja Szofia, Achmedié, Szulimanié, Bajazitié, Szelimié, Mahmudié s egyéb többnyire hatalmas szultánok neveit viselő mecsetek óriási kupolái és minaréi képezik a szeraszkjerség magas tornyán kivül a pontokat, melyeken e tömkelegben tévedező szem megpihenhet. A frenk és török városokkal szemben aztán, a Boszporus tulsó partján van Szkutari, a maga külön egyéniségével. Szkutari is török város, de keletibb és ázsiaibb, mint a rideg Sztambul. Apró házai és utcái a tengerpartról a hegyoldalakra emelkedve sietnek szegénységüket a természet ölébe rejteni, s ennek költészetét magukra ölteni. A hires temető, melybe még a sztambuli török is átvágyik végnyugalomra, rejtelmes cipruserdejével, mintha rányomná bélyegét az egész városra.

Ha a főváros maga háromféle, népe épen ezerféle. Tán nem

is lehet ez máskép két világrész népáramlatának e csudálatos találkozó pontján. Már a törökség, mely a főváros és külvárosok lakosságának zömét képezi, a tágas birodalom minden törzsének képviselőit felmutatja. Utána leghatalmasabb a görögség, Konstantinápoly régi lakosságának maradványa, mely Perán és Galatán kivül az arany szarv feletti Fanart, azután a szárazföld felőli körfal és a Márványtenger hosszát, továbbá néhány külvárost s különösen Szkutari felsőbb kerületeit lakja tömegesebben. Ugyanezen részeken velük és mellettük laknak a többi belföldi kereszténységeknek más kisebb csoportjai az örmények, bolgárok és szintén nem csekély számmal — olaszok, kik jó részben még a velencei és genuai uralom alatt letelepedett olasz családok utódai. A zsidók külön városrészei az arany szarv két partján a Batak-kapunál és szemben vele Haszköjben vannak.

A belföldi népzagyvalék tarkitásához jelentékeny tömegekgel járul a külföld. Diplomatát, üzletembert és kalandort Európa minden országa szolgáltat Konstantinápolynak. Az üzletemberek vannak természetesen legnagyobb számmal, kereskedelmi összeköttetések, ipari és vasuti vállalatok évenkint ezer meg ezer kereskedőt, ügynököt, mérnököt, bankárt vonnak oda; francia, angol, olasz, orosz, német egymást hajtva kergeti szerencséjét De a kalandorokat sem szabad csekéllenünk; Európa kétséges existenciái, szerencsétlen és póruljárt spekulansok vagy felsült iparlovagok, a salak, melyet a civilizált társadalmak kivetnek magukból, itt ád egymásnak találkozót. E sajátságos társadalom nem kér előéletet, szoliditást, tekintélyt, tanulmányokat és ép annyi alkalmat nyit minden ép kéz lábu és fejü embernek a szerencse csinálásra, mint az éhen halásra. Ez a kalandor inváziо, mely Konstantinápolyt és Törökországot állandóan elárasztja, nemcsak okozza, de némileg igazolja is azt a mélységes lenézést, melylyel az igazi török az európaiak iránt viseltetik. Bámuló utazók, kapzsi kereskedők és csaló kalandorok — ez az, a mit ő az európai civilizációból lát, nem csuda, ha nem szeret belé, sőt bizalmatlanul néz az európai társaságnak tisztességes részére is.

Az európai társaságból természetesen első sorban hazámfiai érdekeltek, és nagy örömmel találkoztam köztük egész sorával a derék, munkás férfiaknak, kik közvetlenül a forradalom után török földre vetődve, hosszas küzdelem és fáradalmas munka

után mint üzletemberek vagy katonák, tekintélyes állásra vergődtek. Névszerint is örömmel emlékezem meg a derék Szilágyi Dánielről, ki tolmácskodással és nyelvtanitással foglalkozik, s a törökök előtt, mint török nyelvtudós nagy tekintélyben áll; engem is ő ismertetett meg — a mennyire néhány hét alatt töltsér nélkül lehetséges — a török nyelv elemeivel. Konstantinápoly ujabb magyar lakosai közé tartozik Széchenyi Ödön gróf, kinek barátságos háza csakhamar elcsábitott engem a Pecz szálloda kissé rideg szobáiból. A gróf, mint a szervezésben lévő tüzoltóság főoktatója, altábornagyi rangban és nagy elismerésben részesült a törököknél. Tüzoltó zászlóalja kitünően be van tanitva, és már néhány alkalommal derekasan is működött. Nagy bajom volt, hogy egész ott tartózkodásom alatt a legjobb igyekezet mellett sem tudtunk egy derekas tüzhöz jutni. Nem volt szerencsém; mert máskor minden héten van legalább egy jelentékenyebb tüzeset. — A magyar társaságnak egyébiránt sok baja van sok földönfutó hazánkfiával, kik néha egészen tisztességes emberek, itthon nem tudva megélni, ugy találomra, pénz és nyelvismeret nélkül gyakran családostul lemennek Konstantinápolyba éhen halni. Különösen sok ily szerencsétlen embert vont oda a török-magyar szimpathiák legujabb fellángolása.

A közös osztrák-magyar társaságról nem lehetne annyi jót mondanom, mint külön a magyarról. Nem mintha sok derék osztrák ember nem volna Konstantinápolyban, hanem mert a monarchia ott tartózkodó polgárainak jelentékeny részét megnevezhetlen foglalkozásu hölgyek és urak képezik, kik nem sok becsületünkre válanak. A galatai hires lebujok és bordélyházak jó részének tulajdonosai galiciai lengyel zsidók, kik közül némelyik már szép vagyont szerzett. Konzulatusunk, mint a monarchia alattvalóinak birói hatósága folyton a legbotrányosabb kihágási perekkel van elhalmozva, és mint alattvalóink érdekeinek hivatott védője sokszor kénytelen szégyenkezni védenceiért.

Az egész európai társaság Perában meglehetősen európai életet él. A perai főutca hosszában jól berendezett fogadók állanak az idegenek számára; néhány előkelő étteremben igen jó francia konyhát lehet kapni a mieinknél kisebb árakon; fényes kávéházakban billiardokat, helyi és külföldi lapokat találhatni, apró asztalaik körül kártya, sak, domino és trik-trak járja. Ez

utóbbi Törökországnak specialis szenvedélye; még a helyi gőzösök rövid utjain is tiz-tizenöt trik-trak partie keletkezik; az ember akár idegessé lehetne a kockák kopogásától. A kávéházak mindig telve vannak egy rendkivül vegyes társasággal, mely a világ minden nyelvén társalog. Esténkint négy-öt többé-kevésbé előkelő café chantant vonja magához e társaságot. Ezek nagyon erkölcsös intézetek; nagy termükben egy francia (vagy egyéb nemzetiségü) müvész társaság hölgyei ragadják el a közönséget, chansonettejeikkel; a török tisztek és állami iskolák növendékei, kik ide járnak európai civilizációt tanulni, tombolnak, mikor egy óriási terjedelmü müvésznő rákezdi: »les turcos sont nos enfants« dalát. A másodrendü helyeken — a hol belépti dij nincs — törökök és görögök össze is verekesznek néha egyik vagy másik nemzeti hymnus felett. Legfontosabb helyisége e müintézeteknek az a mellékterem, melyben egy lanzknecht s egy roulette asztal van felállitva, s azonkivül a müvész hölgyek fogadják tisztelőik közvetlen hódolatát. A hölgyek és játék egyformán számos hivet gyüjtenek maguk körül. A játékbank adja ez intézetek tulajdonképi nyereségét.

Van néhány szinház is. Egy tizedrangu olasz társulat még az oktoberi hüvös napokban is szabad ég alatt bőgte operáit. Ennél inkább érdekelt a török szinház, melyben örmények ugyan, de török nyelven játszottak. Még eredeti török operát is adtak, melyet azonban nagy sajnálkozásomra kénytelen voltam elmulasztani. Én csak az Angot asszony leányát láttam török nyelven; alig ismertem a zenéjére, az is törökül volt. A müvész társaság rettenetes trupp volt. Ange Pitout egy zsiros szemü, vállalkozó mozgásu örmény kisasszony; a cimszerepet egy másik blazirtabb kedélyü asszonyság játszta. Mikor ketten együtt fortissimo kiabáltak, akkor vette az ember észre, hogy csakugyan énekelnek — még pedig hamisan. Az egész előadás legérdekesebb vonása az, hogy a darabot jelentékenyen megcsonkitották. Angot asszony coupletjéből a harmadik szakaszt, mely az érdemes aszszonyságnak a szultánnál viselt dolgaival foglalkozik, elhagyták. Pedig a törökök bizonyára jól mulattak volna rajta.

Az európai társaság élén a diplomaták kara áll. A diplomaciát én legelőnyösebb oldaláról ismertem meg Zichy Ferencz grófban, ki e terhes álláson igen méltóan képviselte mint diplomata,

monarchiánkat és mint magyar főur, Magyarországot. Ő és az angol nagykövet, Elliot voltak a diplomaciai karnak az a két tagja, kikről Konstantinápolyban mindenki tisztelettel szólott. Háza találkozója volt az előkelő idegeneknek, kik a török fővárosban megfordultak; ott létemkor Lord és Lady Manchester és az angol oppozicio vezére, Hartington marquis voltak gyakori vendégei, kiknek a gróf szives volt engem is bemutatni. Engem személyesen a gróf ur mind vendégszeretetével, mind az ottani politikai viszonyok megismertetésére vonatkozó utmutatásaival a legnagyobb mértékben lekötelezett; de különben is a legnagyobb készséggel volt ő segélyére minden honfitársának, ki bármi ügyében, bajában hozzáfordult.

A diplomacia, melyben egyébiránt néhány országot igen csudálatos egyéniségek képviseltek, annál nagyobb szerepet játszik Konstantinápolyban, a mennyivel fontosabb állása itt, mint bárhol másutt. A nagykövet Sztambulban nemcsak fejedelme személyét képviseli, hanem egyszersmind állama tényléges hatalmát és az ügyek menetébe közvetlenül benyuló befolyását. A követség hivatalos és jogos védője minden egyes honosának (sőt az ujabb diplomáciai akcioban még a török alattvalóknak is) a török állam és hivatalnokai ellen. E minőségében folyton perben áll a magas portával, beleszól mindenbe, elégedetlenkedik a pasákkal, de nem igen bir velük. Szerepe a hatalmaskodás és tehetetlenség sajátságos vegyülete, mert a török államgépezetben uralkodó restség principiumán rendesen a legmozgalmasabb diplomata erélye is hajótörést szenved.

A diplomaciát Konstantinápolyban oroszra és nem oroszra osztályozzák. A nem orosz diplomatia elvégzi a maga ügyes bajos dolgait; időnkint jó tanácsokat ád a török miniszteréknek, vagy kormánya nevében rárezzent a magas portára; uraskodik perai palotájában vagy bujukderei, vagy therapiai nyári lakában; megteszi látogatásait és diplomatikus ebédeket ád, körülbelül ugy, mint más fővárosokban. Az orosz diplomácia is megteszi mindezt, de azonkivül tesz még más ezer dolgot. Összeesküvést szít a bolgárok között, de azért jó barátságban van a törökökkel; megveszi a szultán szolgáit, kitalálja és szolgálja a szultán kedvteléseit; asszonyai által ajándékot oszt és befolyást szerez a háremben; megvásárolja, vagy ha nem lehet, kibuktatja a miniszteréket; összevesziti a pasákat egymással vagy a többi nagyköve-

tekkel, és a nagyköveteket egymással vagy másokkal, pl. a konstantinápolyi patriarchával; egymásra uszitja a görögöket, bolgárokat és örményeket; azután kibékiti vagy legalább megkisérti kibékiteni azokat, a kiket összeveszített, s mindannyival elhiteti, ha elhiszik, hogy különös jó barátjuk; e sok munkája mellett nem feledkezik meg arról, hogy a börzén játszék és meggazdagodjék, a mi annál könnyebb, mert saját jó kedvü vagy haragos képével hajtja fel és le a börze légmérőjét. Igy fogták fel legalább és irták le előttem Konstantinápolyban Ignatyef ur orosz diplomaciáját. Ignatyef ur különben is valósággal diabolikus hirben állt ott. Ottlétem alatt érkezett vissza Oroszországból; de egyelőre nem jött a városba, hanem kint maradt bujukderei nyári lakában. A viszonyokat ismerő emberek biztositottak, hogy a törökök egy szálig gyülölik Ignatyefet, mint halálukat; de azért az első napon, mikor bejő a városba, előszobája telve lesz a legfőbb rangu török pasákkal.

* *
*

E pasákról is lehet tán néhány szót irni. Semmiféle államban nincs oly hadsereg magas rangu tisztviselő és volt tisztviselő, mint Törökországban. Minden nagyvezérváltozás vagy (a mi ezzel tán egyértelmü) a szultán minden szeszélye tömegesen teremti és bocsátja el a pasákat. Az elbocsátottak rendesen — bármily rövid hivataloskodás alatt is — szereztek annyi vagyont, hogy kényelmesen élve konspirálhassanak és várjanak uj fordulatra, mely ismét hatalomra segitse őket. Nem egy expasa beáll valamelyik nagykövethez belső házi pasának; megviszi neki a legujabb hireket és viszont diplomata barátja révén igyekszik ujra állásához jutni. Az ujon csinált pasák élvezik a hatalmat és szerzik a pénzt, mignem ujak vagy régiek ismét kiturják őket. Egyébiránt az ujaknak nem is szükséges a régieket okvetlenül kiturni; a török adminisztrativ szervezet épen nem korlátozza a nagy ur kinevező kedvét; soha sincs az ugy tele, hogy még egy pár pasa számára helyet ne lehetne benne találni.

A pasák csak fölét képezik a rengeteg hivatalnoki karnak, mely a török állam sorsát intézi és számtalan rangfokozatban egészen európai módra nő egymás fejére. A hivatalnoktól alig

kivánnak egyéb kvalifikációt, mint hogy hatalmas pártfogója legyen. A legtöbb magasrangu tisztviselő ugy is kezdte pályafutását, hogy egy nagy pasánál magántitkári és egyéb személyes szolgálatokat tett. Eddig is volt ugyan egy és más iskola hivatalnokok képzésére, de tulajdonképen csak most foglalkoznak a szultán kezdeményezése folytán egy valóságos hivatalnoki akademia szervezésével. A mig ez megtermi gyümölcseit, addig megelégesznek azzal a Törökországban kétszeresen gyakorlati vigasztalással, hogy a kinek isten hivatalt ád, észt is ád hozzá. Egyébiránt, a ki egy hivatallal már megbirt, az megbirkózik valamenynyivel. Nincs csudálatosabb vándorlás, mint egy török államférfiu pályája az adminisztracio különböző ágain keresztül. Kezdi pályafutását, mint valakinek magántitkára, azután belép az államszolgálatba s ugrál ide-oda a különféle miniszteriumok közt, keresztül megy a beladminisztracio és igazságszolgáltatás, közmunkaügy osztályain, megteszik a külügyminiszterium levelezési osztálya főnökének, azután kiteszik tartományi másodkormányzónak, behivják az államtanács tagjának, elküldik külföldre nagykövetnek és visszaviszik igazságügyminiszternek. Ily hivatalos pálya után kétségkivül már magyar szolgabiró is lehetne. A változások néha nagyon is gyorsan követik egymást. Vidini ismerősömet Rifát pasát félesztendei ruszcsuki kormányzósága után eltették Aleppoba, de oda még el sem indult talán, és már ujra kinevezték az ujonan alkotott koszovoi tartomány válijává. A Hercegovinából ismert Muktár pasát meg kinevezték Kreta kormányzójává, de alig hogy rendeltetése helyére érkezett, visszahivták és elküldték Erzerumba a 4-ik hadtest parancsnokának.

Ez a bürokratikus futóhomok, mely a nagyuri szeszély által ide-oda hajtva lepi el az állami intézményeket, képezi a modern török állam egyik jellemző, tán legjellemzőbb vonását. Mondhatnók, hogy »e bürokracia az állam;« mert kivüle nincs faktor az államéletben, legfeljebb az alattvalók lázadása és a külállamok nyügös befolyása. Ha a török állam válfaját a politikai tudományok kategoriái szerint akarnók definiálni, a szultán önkénye (és másodsorban: a lázadás és külbefolyás) által korlátolt bürodemokratikus kényuralomnak kellene neveznünk. Ujabb időben divatba jött Törökországot a követelt reformokra képtelennek tartani és ezért a koránt tenni felelőssé. Hogy Törökország kép-

telen reformokra, az meglehet; egy közel félszázados tapasztalás erős érveket ád e nézetnek. De hogy e képtelenségnek a korán volna az oka, ez nem egyéb, keresztény babonánál. A korán semmivel sem nagyobb ellensége a haladásnak, mint volt a mi szentirásunk; a keresztény államok is nem a szentirás alapján, hanem ennek, illetőleg az ezt magyarázó egyháznak dacára és vele való folytonos küzdelemben fejlődtek oda, a hol ma állanak; még a tudománynak is lépésről lépésre kellett tért foglalnia a szentirás tanai vagy legalább hivatalos magyarázatai ellen, melyek még a földnek is megtiltották a forgást. A török államnak a koránnal szemben tán még könnyebb dolga van; mert a korán felett nem áll egy isteni intézményü egyház ezernyi érdekeivel és meszszeágazó hatalmával. A mohamedán világ átalában nem ismeri oly egyház és papság fogalmát, mely az isteni tant és malasztot őrizné és közvetitené. A korán maga az isten szava, a megtestesült ige, mely közvetlenül szól minden hivőjéhez; ezt mindenki köteles megérteni, de tekintélylyel és hatalommal senki sem magyarázhatja. Magyarázatnak, a mennyiben az a tudással és megértéssel összefügg, mégis kell lennie; s ez az ulemák vagyis törvénytudósok testületének kezében van. Igaz, hogy ezek az ő skolasztikus tudományuk egész konservativizmusával ragaszkodnak a régi magyarázatokhoz s ellene szegültek Mahmud reformjainak, a fesz és európai kabát behozatalának ugy, mint az állandó sereg felállitásának. De azért Mahmud mégis kivitte reformjait. Egy erélyes szultán sem akadna meg azon, hogy az ulemák közt oly Sejk ul izlamot ne találjon, a ki reformjait helyeslő fetvát bocsásson ki. Mert a Sejk ul izlam nem annyira pápa (a hogy sokan hiszik), mint inkább országbiró, kit mint államhivatalnokot a szultán akkor bocsát el, ha akar és mer; fetvái sem egyebek, mint — természetesen igen nagy tekintélyü — jogi vélemények, s még alakjukra is hasonlitanak a rómaiak responsa prudentumjához. Sőt tán nem tulzás azt hinni, hogy egy céljaival öntudatos kormányzat egy nemzedék alatt megérlelhetné az ulemák tisztes testületét oly reformokra, melyekre Törökországnak csakugyan szüksége van.

Csakhogy hol keressük ez öntudatos kormányzatot? A szultánok közt, kik a háremek zárkozottságából és tudatlanságából jutnak a hatalom tetőpontjára? Bizony csak kivételes sze-

rencse, ha egy Mahmud akad köztük. Vagy pedig a futóhomok bürokraciában, melynek tagjai máról holnapra felemelkedve nem tudják, hogy holnapután nem fognak-e polcukról ismét lelöketni. A dolgok természete hozza magával, hogy e nagy, de bizonytalan hatalmu bürokracia, mely már átlagos tudatlanságánál fogva sem képes magasabb célokat szolgálni, alig gondol egyébre a kegyvadászatnál, zsákmányolásnál és pénzszerzésnél, de teljesen alkalmatlan arra, hogy távolabbi horderővel biró reformokat koncipiáljon, vagy akár a megalkotott, de neki kényelmetlen reformokat végrehajtsa.

A tulságos stabilizmust vetik szemére a törököknek s ebben sok igazság van. És mégis épen a stabilitásnak teljes hiánya a török államgépezetben legfőbb oka a reformok hiányosságának és sikertelenségének. Minden reform keresztülvitele bizonyos állandó, folytonos és tervszerü müködést kivánna a törvényhozásban és közigazgatásban; hogy lehetne ily működést várni egy oly államgépezettől, mely minduntalan fenekestől felfordul. Reformtörvényekben eddig sem volt hiány; ha a reform alatt nem értünk egyebet, mint átalakulást: az államélet egyetlen ága sem maradt reform nélkül. De ha látszatja is kevés, haszna még kevesebb volt: annak egyik főoka az, hogy elfelejtették vagy nem tudták reformálni az államélet leghatalmasabb faktorát, a török bürokraciát. Történtek ugyan erre is kisérletek. Már a hires hati serif Törökországnak nagy őszinteséggel előadott bajai közt felemlitette a hivatalnokok büneit. Ez a hivatalnoki szellem egyébiránt nem is specialis török termés, hanem tán bizanzi maradvány. A görög egyház legalább versenyez szolgáinak tudatlanságában, megvesztegethetőségében és zsarolásaiban a török államal. A baj orvoslását Resid pasa azzal akarta megkezdeni, hogy a hivatalnokok részére határozott fizetéseket rendszeresitett. Ez azonban nem volt elég, mert a fizetés rendszeresitése és kifizetése két különböző dolog, és Törökországban még mai napság sincs senkinek r e n d e s fizetése. Azonkivül a távoli önkény által állomására helyezett és ép oly önkény által visszahivható hivatalnokot a rendes fizetés még meg nem javitja. A baj itt is, mint a hadseregnél az önkényben van. Minden reformnak előfeltétele ez önkényről való lemondásban volna, a mi igen nehéz dolog,

mert egyértelmü a hatalom tényleges gyakorlatában levő bürokracia teljes abdikaciójával.

Ily körülmények közt tán nem tulzás azt hinni, hogy a keleti kérdésnek, a mennyiben azt török belügyi (és nem orosz) kérdésnek tekinthetjük, egyik legfontosabb elemét a török bürokracia kérdése képezi. Ha a török bürokracia végrehajtotta volna azokat a reformtörvényeket, melyek a keresztény ráják sorsának javitására már idáig alkottattak, a keresztény Európa szemeiben égbekiáltó bajoknak jó része már nem léteznék. És ha e bürokráciának akarata és ereje volna megalkotni még néhány törvényt a többi anomaliák eltörlésére, az adózási rendszer megváltoztatására, de különösen saját önkényének megkötésére, a kérdés egész belügyi része meg volna oldva annyira, a mennyire törvényhozás és kormányzat által megoldható.

Az egész török alkotmányos mozgalomban nem is találunk fontosabb és helyesebb törekvést annál, mely a hivatalok és hivatalnoki kar európai fogalmak szerinti ujjászervezésére irányul. Kétségtelen, hogy még sokáig e hivatalnoki kar marad az állami életnek, törvényhozásnak és kormányzatnak egyetlen és kizárólagos faktora. A parlamenttől legalább, melyben európai és ázsiai Törökország minden faja — török, görög, bolgár, albán, zsidó, örmény, kurd, drúz, maronita és pusztai arabs — találkozik egymással, senki sem fog bárminemü iniciativát vagy csak hatásos befolyást is várni az ország dolgainak intézésére. Nem lesz az egyéb eszköznél a bürokracia, illetőleg azok kezében, kik az időszaki bürokratikus és palotai forradalmakból a hatalom élére kerülnek. A milyen a kormány, olyan lesz parlamentje; s ezért Törökország sorsára nézve fontosabbnak is tartjuk azt, hogy minővé fog alakulni bürokraciája, mint azt, hogy minő képet fog ölteni parlamentje.

Egyébiránt tisztában vagyunk az iránt, hogy a bürokratikus kérdés csak egy kis része a nagy kérdés egészének. Legkevésbé lehet ez iránt kétségben az, a ki egy pillantást vetett abba a politikai és társadalmi pandaemoniumba, melyet Törökország és fővárosa méhében rejt. A legtöbb európai ujságolvasó, mikor törökországi keresztényekről beszélnek neki, egy jámbor elkinzott birkanyájat képzel maga elé, melyet a közös nyomor, közös vallás egyesit az elnyomó hitetlen elleni gyülöletre. Tényleg pedig

ugy áll a dolog, hogy a törökországi keresztény a töröknél csak egyet gyülöl jobban, más faj- vagy felekezetbeli keresztény felebarátját. Fogalmunk sincs arról a gyülölködésről, mely a bolgárok és görögök, görögök és örmények, azután katholikus és orthodox örmények közt dühöng; akárhányszor kell a török kormánynak a békitő apostolt játszani az egymás hajába kapott keresztény egyházak közt.

Különös politikai fontossággal bir az a szenvedélyes antagonizmus, mely a bolgárok és görögök közt ős idők óta fennáll, de különösen a hét év előtti bolgár sizma óta a legvadabb ellenségeskedéssé fajult. Egyházi és nemzetiségi okai egyaránt fontosak. A fanariota egyház a bolgárok elszakadásával évszázadok óta lelkiismeretlenül nyúzott nyájának, s ez által busás jövedelmeinek jelentékeny részét vesztette el. A bolgárok pedig még telve vannak évszázados zsaroltatásuk emlékeivel, és folyton féltik fiatal egyházuk önállását. Ez önállást egyszersmind a görög nyelv ellen nemzetiségük erős védfalának és nemzeti aspiracioik leghatalmasabb emeltyüjének tartják. Viszont a görögök a bolgárokban látják legveszedelmesebb ellenségeit a Törökország romjain felépülendő uj bizanci birodalomnak. A diplomacia »Bulgariája« tájtékzó dühbe hoz minden görögöt; a Balkán volna a legszélsőbb határ, melyig a bolgárokat eresztenék; azon alul már az ő klasszikus földjük kezdődnék, habár az ethnografiai viszonyok mentül kevesebb alapot adnak nekik ily aspiriációkra. Az oroszt, kivel meghasonlottak már a kretai lázadás alkalmával, mód nélkül gyülölik azóta, hogy a szláv eszme élére állva akarja a keleti kérdést megoldani. Egy konstantinápolyi görög ismerősöm ékes szónoklatban (minden görög szónok) ajánlotta fel nekem, mint magyarnak, a görögök »természetes« szövetségét a szlávság ellen. Minden előszeretetem mellett, melylyel nemzeti hajlamaimnál fogva a gyengék szövetsége iránt viseltetem, óvakodtam a véd- és dac-szövetséget rögtön elfogadni, de mint megfontolásra méltó eszmét tudomásul vettem. Az oroszoktól való félelem ujabb időben a görögöket a törökhöz is közelebb vitte. Különben is ők (és az örmények) voltak az a keresztény faj, mely a török uralmat — mint kereskedő, tőzsér, pap és ujabb időben hivatalnok — a saját anyagi előnyére legjobban kitudta zsákmányolni. Görög és örmény hivatalnokok már is nagy számmal vannak a porta szolgálatában;

az ujabb események által felszinre vetett »keresztény« hivatalnokok kivétel nélkül e két fajhoz tartoznak, melyek még ezenkivül is elég kötelékkel vannak a török uralomhoz csatolva.

Sehonnét sem látszik a megoldhatatlan kérdés annyira megoldhatatlannak, mint épen Konstantinápolyból, az egymással küzdő, kiegyenlithetlen érdekek és törekvések gyúpontjából. A török hatalom nem annyira saját erejéből, mint inkább az egymást paralizáló ellenséges áramlatok támogatása által látszik fennállani. Fenn is fog állani még sokáig, ha egy külső hatalom halomra nem dönti, és helyébe nem ül. Nincs is más megoldása a keleti kérdésnek. Vagy megmarad a török hatalom és reformálódik ugy, a hogy, ha időt adnak neki rá. Vagy pedig kiveti egy idegen hatalom; hanem ez aztán mindjárt—oda is ül helyette a keleti keresztények nyakára, mert ezek ugyan meg nem élnek a saját emberségükből, legfeljebb felfalják egymást.

De nem akartam politizálni, sem igy hamarjában a keleti kérdést megoldani. Csak egyes tényleges viszonyokat akartam felemliteni, melyek szemembe ötlöttek, s melyekkel számolni kénytelen mindenki, a ki e nagy kérdést oldogatja. Most inkább kisebb kérdésekhez fordulok.

* *
*

A konstantinápolyi tartózkodás egyik legérdekesebb fejezete a főváros utcai élete, melynek a mienktől eltérő egészen sajátságos jelleme van. A török városi nép a nap legnagyobb részét az utcán és a mi azzal majdnem egyértelmü, a bazárban tölti. A mesterember nyilt boltjában félig az utcán dolgozik, a török kávéház vendégei félig az utcán ülnek; a dologtalan nép az utcán tölti semmittevésének számos óráit, a futkosó vagy letelepedett üzérek százai lepik el az utcák hosszát és sarkait, — szóval, foglalkozás és őgyelgés egyforma előszeretettel az utcára törekszik. Konstantinápoly utcai élete egyébiránt megkülönböztetendő az »arany szarv« egyik és másik partján. Galata és Pera utcái inkább európai és olaszos szinnel birnak. A keleti elemet csak a fővárosnak typikus alakjai: a hamal-ok (hordárok), szürüdzsi-k (lóhajcsárok) és az üvöltve kószáló gyümölcsárusok képviselik.

A török hamal egyike Konstantinápoly legfeltünőbb és leg-

népszerübb egyéniségeinek. Nemzetiségre nézve törökök és tán nagyobb számmal örmények. Szivósságuk, testi erejük és ügyességük általános bámulat tárgyát képezi minden idegenre nézve. Hátukon egy szivalaku nyeregfajtát hordanak, a melyen a leghihetetlenebb terheket képesek tovaszállitani. Három ember tesz föl egyetlen hamal hátára egy zongorát, melyet az meggörbedett állásban, térdeire támasztott kezekkel, csendes, rövid léptekkel órákon keresztül képes hordani. Terhe alatt meggörbedve nem látja a vele találkozókat, annál kevésbé képes előlük kitérni, s csak folytonos kiabálásával figyelmeztetheti azokat a veszélyre, melylyel őket fenyegeti. Az ő hibájuk, ha terhével kellemetlen, néha veszedelmes érintkezésbe jönnek. Óriási, 20—30 mázsányi hordókat hat, nyolc hamal, 3—4 nyomórudra kötelekkel rákötözve szállit tova. A nyomórudak egyik vége a négy első, másik a négy hátulsó hamal vállán van; s ez emberek csendes ütenyszerü lépésekkel és mezitelen lábikráikból kidagadó izmokkal másznak fel a meredek utcákon, melyeken kivülök semmi más állati erő nem volna képes terhöket felszállitani. A hamal mind e terhes munkával alig keres valami potomságot, annyit, a mennyivel csekély napi szükségletét (egy kis hagymát, gyümölcsöt vagy rizst) fedezhesse, és mindamellett is a hamalok becsületessége közpéldabeszéd. Minden jelentékenyebb európai kereskedésnek meg van a maga hamalja, ki az éjet őr gyanánt a raktárban tölti anélkül, hogy a legdrágább készletekben is csak valaha kár esnék.

A másik érdekes utcai alak a szürüdzsi vagy lóhajcsár. Konstantinápolyban a bérkocsik használatát a város sajátságos fekvése és utcáinak épitkezése nagyon korlátolja. Nincs ugyan nevezetesebb pont, hova most már bérkocsin eljutni nem lehetne, de gyakran csak nagy kerülővel, s mert a gonosz kövezeten csak lépésben haladhatni, egyszersmind időveszteséggel. A bérkocsik, habár egészen európai alkatuak, nem is tartoznak a legcsábitóbb járművek közé. Ezért az utcai közlekedés legfőbb eszközét a hátas lovak képezik, melyek az utcák hosszában és bizonyos nagyobb állomásokon tömegesen állanak a közönség rendelkezésére. A lovak általában tisztességes megjelenésüek és felszerelésük is elég csinos arra, hogy bármely kényes effendi követelésének megfeleljenek. Minden ló mellett ott áll hajcsára, s hajcsárok és lovak tömegesen rohannak az idegen elé, kin a

lovaglási szándéknak némi jelenségeit vélik felfedezhetni. Néha a legnagyobb bajba kerül e hevesen kínálkozó hajcsár- és ló-gombolyagból kimenekülni. Épen e nagy kínálat igen olcsóvá is teszi a lovak használatát; és közönséges viszonyok közt egy ló, hajcsárával vagy anélkül, egy órára alig kap nagyobb értéket a mi fél forintunknál. A hajcsár a ló előtt vagy utána megy és kiabálásával igyekszik a tömegben utat nyitni. S ez a gyalog fulajtárság nem csekély dolog. A lovaglók legnagyobb része szeret gyorsan járni és a leggonoszabb kövezeten és meredek utcán is, ha nem épen vágtatásra, de a leggyorsabb poroszkálásra ösztönzi lovát; a hajcsárok valóságos kengyelfutói tehetséggel fél órákon át képesek a leggyorsabban haladó utas mellett is minden nagyobb kimerültség nélkül szaladni.

A hátas lovak hajcsárain kivül a teherhordó állatok és hajcsáraik is igen nagy szerepet játszanak az utcai forgalomban. Apróbb lovak, szamarak és ösvérek közvetitik a házi szükségleteknek, fának, épületanyagoknak, köveknek, téglának stb. szállitását. A roppantul megterhelt állatok kisebb-nagyobb csoportokban lihegve másznak fel a meredek járdán és a hátukon keresztben álló gerendákkal néha csak alig férnek át a szűk közökön. A személyközlekedésnek valami nagy biztonságáról az efajta teherszállitás mellett természetesen nem igen lehet szó. Minden járókelőnek legyen gondja arra, hogy egy ily megterhelt állat el ne sodorja vagy esetleg falhoz ne szoritsa.

Az utcai árusok nemes céhe szintén nagy szerepet követel magának ez utcai zürzavarban és zajban; az utóbbiban tán a legnagyobbat. Ottlétem alatt különösen az üzümdzsik, szőlős kofák üzlete volt tetőpontján. Emberünk hátán egy óriási fonott kosár csüngött, telve szép, nagyszemü, leves, de nem épen zamatos szőlővel; kezében, mint akár az igazság istenasszonya, egy hosszu száru mérleget tartott, szája egyre üvöltötte üzüm-jének dicsőségét és csak néha, azon pillanatokra hallgatott el, mikor mérlege tányérjának tartalmát egy vevőnek kiöntötte s azután kosarából ujjal pótolta.

Virágzó utcai üzlete egész Konstantinápolynak a csizmatisztitás. Talán hajlandók sem volnánk elhinni, hogy ez egészen sajátságos és jellemző török jelenség. Egy nagyon szigoruan vett és megtartott török illemszabály az, hogy bármely előkelő urhoz,

vagy csak idegen szobába is az utcán bemocskolt lábbelivel belépni nem lehet. A török nemcsak moséjának ajtajánál, de bármely tisztességes ház előtermében leveti saruit. Miután azonban a műveltebb és európailag civilizáltabb török társaság mezitláb vagy harisnyában mégsem járhat, általános szokás, a belső vékony czipőkön felül még felcipőket viselni, melyeket azután az előszobában minden vesződség nélkül le lehet rugni. De miután ez, kivált a konstantinápolyi gonosz kövezeten kissé terhes s a mellett költséges lábbeli, a középosztály emberei és különösen az európaiak nagyon szivesen fordulnak a lusztradzsikhoz, az utcai csizmatisztitókhoz, kik néhány paráért maguk elé állitott apró faládáikon nagy ügyességgel nehány másodperc alatt tükörfényessé varázsolják az ember lábát. Ily módon gyerekeknek és öreg embereknek egész legiója keresi meg minden esetre kissé száraz kenyerét. Minden nagyobb hivatalnak, igy a magas porta ugyszólván minden kapujának meg van a maga meghatározott és ugy látszik szabadalmazott lusztradzsija, ki előtt a hivatalba lépni készülőknek néha egész csoportja antichambriroz. Az ily jövedelmes állással nem biró lusztradzsik az utcák sarkain és különösen Perában a nagyobb szállodák kapui körül telepednek meg és néha jártában kapják el a mi roszat sem sejtő idegen sáros lábait.

Az utcai házalóknak már egészen európai fajtáját képezik az ujságárulók, kik délutánonkint, mikor a lapok megjelennek, a »Turquie«-t, »Levant Herald«-ot és a többi francia, görög és örmény (kevésbé a török) lapokat, olyan orditozással kinálják, melyhez hasonlót csak a nagyobb olasz városok esti corsoján lehet hallani.

A perai magas lépcsőn, vagy az ujabban épitett gőzsikló alagutján Galatába leszállva, tulajdonképen még nem sokat közeledtünk a keleti élethez, inkább csak olasz jellemü kikötő városba jutottunk. Közvetlenül az arany szarvon át, Sztambulba vivő hid közelében van a galatai tőzsde. Sajátságos egy helyiség, melyhez hasonlót azt hiszem, csak egy őrültek házának dühöngő osztályában lehet találni. A tőzsde udvara egy elég szük átjáratot képez, melynek kapuit édesség-árusok, gyümölcsös kofák s egyéb házalók tartják megszállva. Az udvarból széles vaslépcső visz fel az emeletekre, melyek körül erős vaskorlátokkal el-

látott nyilt folyosók futnak. Az udvar alját, a lépcső és folyosók rácsozatait száz meg száz görög, örmény, olasz, zsidó s nem tudjuk még mi fajta ügynök és üzér lepi el, a kik közt keresve sem találunk egyetlen egyet, ki torka szakadtából ne orditana. Az egyes embert nem is lehet e miatt vádolnunk, mert hisz a közönséges beszélgetés hangján tán szomszédját sem értené meg; de ugy látszik itt nincs is dolga senkinek a közvetlen szomszédjával, s ha két ember üzletet akar kötni, legalább egy emeletnyi távolságra áll egymástól. Földszint egy üzér ordit fel az égre szaggatott számokat, mindegyiket kinyujtott karjának egy erőteljes legyintésével támogatva. Az emeletről lekiabálók közt legfeljebb csak sejthetjük azt az egyént, kinek hasonló orditása és gesztusai a mi kiszemelt emberünknek szólnak. A lépcső lejtőjén, ugy látszik, azok foglalnak helyet, a kik áruikkal még csak az általános kinálat stádiumában vannak és alkuvóra még nem akadtak. Legalább lehet ott látni embereket, a kik perceken keresztül ugyanazon szavakat és számokat orditják le az udvarra, majd fel az emeletre anélkül, hogy buzgalmuk sikertelensége csak egy pillanatra is ellankasztaná őket. Negyed óra ez őrült társaságban tulfesziti a legerősebb idegeket is és sietve menekülünk az utcára, melynek lármáját a pokoli hangzavar után valóságos némaságnak véljük.

A galatai tőzsdétől száz lépésnyire az arany szarvon át vezető hidon a konstantinápolyi és egyszersmind török élet egyik legnagyobb üterénél állunk. A széles hidon, mely az európai városrészeket Sztambullal összeköti, egy szakadatlanul hullámzó tömeg tolong, mely a világ legváltozatosabb emberkeverékét képezi. A főváros török, zsidó, örmény, görög és frenk (ez alatt a török minden európait ért) lakosságán kivül az európai nyugat különböző országainak és az ázsiai kelet tartományainak minden vendége megfordul talán naponkint e helyen. A török asszonyok egyforma, mumiaszerü alakjai és a katonaság egyenruhái mellett a török tartományok minden egyes népviseletével találkozunk. A pusztai arab világos burnusza mellett a magas persa süveg és sötét kabát, a nagy turbános kis-ázsiai török rövid gatyája és mezitelen ikrája mellett a dervisek szőrhengere és kámzsája, az európai kereskedő vagy finom török effendi párisi ruhái mellett a rimánkodó koldusok rongyos mezitelensége halad. Az átkelők

száma naponkint a százezeret is meghaladja; mert a hid nemcsak a két part közlekedésének egyik főcsatornája, hanem a Boszporus- és márványtengerparti helységeknek ki- és beszállója is, miután a helyi gőzösök állomásai mind a hid hosszában vannak. Nem csuda tehát, hogy a járó-kelőkön kivül a hidnak egészen állandó lakosai is vannak a tanyájukat ott felütő gyümölcsárusok és koldusok egész sorozatában.

Különösen nagy szerepet játszanak a koldusok, kik a török városokban ugyszólván szabadalmazott üzlettel birnak. Nem is találkozhatunk változatosabb fajtáikkal másutt, talán csak a mi bucsujáró helyeinken. Különösen feltünő volt egy csoport, mely közkereseti társasággá alakulva üzte mesterségét. Két vak, kiket egy négykézláb járó béna vezetett. Egyik kezükkel a bénához fogózva és szabad kezüket kinyujtva egetverő hangon valami szent éneket orditottak és lármás működésük teréül vagy a hidat, vagy a város és bazár legnépesebb vonalait választották. Még az asszony is elveszti a török nő tartózkodását, ha koldussá válik; sovány gyermekével karján belekapaszkodik az ember kabátja szárnyába és »cselebi« megszólításával addig üldözi, míg csak nehány parát nem csikar ki zsebéből.

A koldusokon kivül még az őrültek képezik a török világ egyik privilegizált osztályát, a miről egyébiránt már másutt is szóltam. A fővárosnak van egy őrültje, a ki egészen mezitelenül (és ezt nem képleg kell érteni) járkál az utcákon, és követi el a leghóbortosabb, néha undoritó dolgokat anélkül, hogy valaki korlátozná. Európai családok felnőtt lányaikkal néha a legkellemetlenebb helyzetbe jönnek miatta. Az őrült egyébiránt nem rosz ember; a gyüjtött alamizsnát rendesen nálánál is nyomorultabbak segélyezésére forditja, mert maga semmiből is megél. Párja is van, a mint mondják, egy szegény asszonyban, a ki viszont páva módra felcicomázva futkos az utcán. Találkozása őrült társával a leggroteszkebb jelenetekre ad alkalmat,

A hidon Sztambulba átérve a város forgalma két különböző irányt vesz; balra, a vasuti indóház, de különösen a magas porta, az állami hivatalok ezen központja és a nagyvezér székhelye felé és jobbra a nagy bazár utcáihoz. Utközben betekinthetünk az utszéli számtalan kávéházak egyikébe.

Azok után, a miket vidéki városok kávéházairól mondot-

tam, nincs mit rajta leirnom. A konstantinápolyi török kávéház talán egyetlen szögben sem különbözik a legkisebb falu kávéházától. Ugyanez a jellemző hasonlatosság van meg a török ebédlőkben, üzletekben, sőt magában a bazárban is, a mennyiben csak a helyiségek külső berendezését veszszük tekintetbe. Egyik jellemvonása ez a török életnézetnek, melyben mentül kevesebb része van az aesthetikai elemnek.

Egyik miniszterium épülete melletti apró kávéházban vagyunk. A 25—30 tagból álló közönség nagyrészben a reggeli után pihenést kereső hivatalnokokból kerül ki, kik csibukjaikkal vagy nargileikkel teljesen elfoglalják a nehány négyszögölnyi terem körül futó alacsony pamlagot; hanem azért szivesen helyet csinálnak maguk közt az ujonnan érkezőknek s igy nekünk is. A kavedzsi kávét ad, ha kivánjuk; különben nem törődik velünk. Ha kell, nargilével is szolgál és mi is hozzá járulhatunk az általános bugyborékoláshoz, melyet a társaság vizipipái véghez viznek. A kavedzsi a vesződséges masina elkészitése után maga szív egynehányat kisérletül a kaucsuk szár szipkáján és azután a pipát egy széles tálczán elénk állitva, a szipkát anélkül hogy letörölné, szájunkba dugja. A nargile még mindig nagy szerepet játszik a törökök dohányivó (ők isszák a dohányt) élvezetei közt. A nargiléhoz egészen külön, nagyobb levelekben levő dohányt szokás használni, mit a bazárban perzsa kereskedők nagy zsákokban árulnak. Ugyanott adják olvasó forma hosszu füzetekben a szenet is, mely állitólag legjobb a nargile tüzének táplálására és külön e célra csudálatos anyagból, tudniillik teveganéjból készül.

A nargile szivása nem egy alapos utazót ejtett már tévedésbe. Igy Braun Wiesbaden, a német parlamenti tag, ki egyébiránt a hires »Jokaj és Tokaj« assonantiának is apja, nem győz eléggé csudálkozni a törökök azon tehetségén, hogy a nargile füstjét lenyelik s azután valami titokzatos ügyességgel gyomrukból ismét bodor felhők alakjában napvilágra hozzák. A tudós utazó nézete szerint európai gyomor egyetlen ily harapás füstöt sem birna meg. A magyar közönségnek talán felesleges is volna magyarázni, hogy a török ember nem lenyeli, hanem tüdejébe szivja s onnan bocsátja ki a füstöt. A nargilét azon csekély légvonattal, melyet maga a száj előidézni képes, nem lehetne égésre birni, egy olyan hatalmasabb fujtató kell hozzá, a minő a tüdő;

de épen ez még erősebb dohányosok számára is kissé fárasztóvá és kábitóvá teszi kezdetben a nargile szivását.

Egy látogatásom alkalmával a künn szakadó záporból egy fél meztelen és egészen vak koldus lépett be. Azt hittem volna, hogy a kavedzsi első dolga lesz őt alamizsnával kiutasitani. Ehelyett a vendégek helyet csináltak neki maguk közt és a kávés oda vezette és leültette a vak embert, ki, leszámitva folytonos vakarózását, mely szomszédságát nagyon gyanussá tette, nyugton megült addig, mig a hideg esőtől megdermedt tagjai át nem melegedtek. Rongyai itt-ott lecsusztak és mezitelen testét mutatták. A kavedzsi török szemérmetességgel közeledett hozzá és fedte be meztelenségét. Tiz percz mulva a sajátságos alak ismét kiment az ajtón, hogy elfoglalja valamelyik közel kapuban levő állomását.

A kávéházak közelében feltaláljuk az ebédlőket is. Ezek sem különböznek a hires viddini konyháktól, melyeknek illata már a harmadik utcasarkon ijesztgetett bennünket; csak zsirjuk kevésbé illatos talán. A csekély teremben két hosszu asztal mellett vannak a külsejükről itélve is igen különböző állásu vendégek letelepedve. Oda ülünk közéjük és a korcsmáros négy-öt különböző ételéből tetszés szerint ad nehányat apró cintányérokon. A kinek tetszik, még evőeszközt is talál az asztal közepén. Az ételek a török konyhának rendes termékei; egy kis összefőlt vagy sült hus, zöldség vagy rizs; nem épen csábitók, de elég ehetők. A pasák tábori konyháján sok roszabbat ettünk. Az étkezés módja itt is magán hordja a török társadalmi szokásokon átvonuló egyenlőség bélyegét. E fél Laczi-konyhán is ép oly rengeteg darab kenyeret és piszkos kendőt tesznek elénk, mint akárhol; csak a társaság böfögése, a törököknek ezen általánosan bevett és az európai idegenre rendkivül kellemetlen szokása némileg erőteljesebb. Azt mondják egyébiránt, hogy a persa sah is ezzel ejtette kétségbe az európai udvarok finom dámáit. De hát keleti felfogás szerint ez a jóllakottságnak és jó érzésnek egyik legékesebben szóló kifejezése, és a vendég udvariassági kötelességének tartja ez által adni gazdája tudtára, hogy nem éhesen hagyja el asztalát.

Az utcára léptünkkor sajátságos kórus üti meg füleinket. Kezdetben nem tudjuk, honnan származik e méla ismerős dal-

lam; csak azután veszszük észre, hogy az Aja Szofia, vagy Ahmea dié mecset aljában ál lunk és a minarékről hangzik le az imár hivó müezzinek éneke. Mindegyik minaré magas erkélyén áll egy müezzin, és saját kezére üvölti mélyebb, vagy magasabb torokhangján bús dalát, mely többi társai dalával összekavarodva furcsa disharmoniában érkezik a hallgató fülébe. Különösen feltünő ez az Achmediénél, Sztambul legtöbb (hat) tornyu moséjánál. A már egyszer emlitettem német utazó Braun Wiesbaden szerint ugyan a moséknak átalában 4—6 sőt 8 tornya is van; tényleg azonban ugy áll a dolog, hogy Konstantinápolyban, s a mint olvastam, az egész mohamedán világban csak az Achmediének van 6 tornya, s minden többi mecsetnek csak 1, 2, vagy 4. Egyetlen mecset van, melynek még több, t. i. 7 tornya van; ez a mekkai kaaba moséja. Azelőtt ennek volt egyedül 6 tornya; de Achmed szultán saját 6 tornyu moséjának elkészülte után a Kaaba elsőségének biztositása végett egy 7-diket épittetett rá.

Az utcai életnek bizonyos tekintetben folytatását találjuk ama nagy kaszárnya-épületekben, melyek a legfőbb hatóságok hivatalait foglalják magukban. Ezek közül a legkiválóbb — a Báb Áli, a magas porta, a nagyvezér, külügyminiszter és államtanács hivatalos helyisége — a legnagyobb, de egyszersmind legegyszerübb és minden keleti jelleg nélküli kaszárnya. Az épület egyik sarkán levő nagy lépcsőzeten át egy nagy előterembe jutunk. Ebből széles folyosók futnak az egész épület hosszában, és tág lépcsők visznek az emeletekre. A folyosókon mindenütt nagy tömeg ember jár, ül vagy hever. A hivatalos szobákat csak egy vizszintes nádrudakra erősitett és felgöngyölithető szövetfüggöny választja el a lármás folyosóktól; az ajtók mindenütt nyitva vannak. A török hivatalnoknak a korán rendelete szerint mindenki számára hozzáférhetőnek kell lenni; ezért nyilt ajtóknál, félig a közönség szeme láttára dolgozik. A kinek dolga volna a hivatalnokkal, megemeli ajtaja függönyét, és ha látja hogy az illető jelen van (a mi nem épen bizonyos) és nincs más valakivel elfoglalva (a mi valószinü), minden teketoria nélkül belép hozzá. Még a magasabb rangu tisztviselőknél sincs ez másképp; legfeljebb a miniszterek ajtaját őrzi egy-egy ajtónálló; hanem azért még ezek függönyei mögött is beüti fejét valami vén török, a ki nem akarja magát a frenk szokásnak alávetni.

Érdekes dolog látogatást tenni egy magasabb hivatalnoknál, vagy miniszternél hivatalos helyiségében. Rendesen a legsürgősebb dolog idejében is elfogadják az embert. A gazda egy rengeteg nagy és üres terem sarkában egy kis európai iróasztalnál ül; egy székre maga mellé ülteti vendégét, kávét és cigarettet rendel neki, szives komolysággal és kitelhető érdeklődéssel beszélget vele, egyik fülével rá is hallgat; de azalatt a másik fülébe folyton ki és bejáró hivatalnokai sugdosnak. Utasitásokat kérnek tőle, vagy iratokat hoznak, melyeket néhány vonással alájegyez és kézi pecsétjével (melyet minden török kis zacskóban mellén hord) megpecsétel. Majdnem folyton kettős társalgást visz; egy suttogót embereivel és egy hangosat vendégével, a mig ez végre is attól tartva, hogy nagyon kimeriti gazdája elmebeli tehetségeit, ajánlja magát.

A Ramazan hónap alatt egyébiránt a hivatalokat és folyosóikat félig kihalva találtam. Hivatalnok és ügyes-bajos fél egyformán ki van merülve a nappali böjtölésben és rendesen reá következő éjjeli dőzsölésben. A hivatalnokok csak délfelé néznek be egy két órára hivatalaikba, és a felek is — legalább a törökök — csak igen álmosan zaklatják őket. Az egész hónap valóságos törvényszünet és még a háboru sem igen volt képes kizavarni a hivatalokat álmosságukból. Annál inkább meglepett a hivatalok változott képe, mikor egyszer a Ramazán után vetődtem épületeikbe. A folyosókon kétszer annyi ember tolongott; az ablaknyilásokban mindenféle üzérek ütötték fel tanyájukat; török cukrászok, kik a tauk gökszü — szétzuzott tyukmellből és rizslisztből készült édes kocsonya — lepényeit metélték, vagy limonadot mértek; gyümölcsös kofák, de különösen vándor kávéházak, melyek leginkább vonzották magukhoz a hivatalnokokat és feleket egyaránt. Inkább bazárba, mintsem hivatalba képzelte volna magát az ember. Órákig el tudtam lenni e sajátságos élet közepette. Különösen érdekes volt az alapitványi (vakuf) minisztérium turbános uléma hivatalnokaival, és a folyton ott őgyelgő mindenféle fajta — európai, török, keresztény, mohamedán, cserkesz, perzsa, asszony és gyerek — néppel. Néha magam is bepillantottam egy szönyegajtó mögé és láttam egy nagy turbános és fehér szakállas ulemát a terem egyik sarkában ülni, fogadva a felek bevallásait valami birtokátruházási ügyben. A szomszéd

teremben a fal körül futó kereveten tán harmincz hasonlóan turbános, de fiatalabb tanuló vagy féltudós ült, tenyerében egy iv papirral, melyre náddarabbal rajzolták az arabs jegyek akumbakomait. Ezek az előbbi főhivatalnok segédei és irnokai voltak, kik utasitásai szerint az okmányokat a felek számára elkészitették. Az egész kép nem kevéssé különbözött a mi hivatalaink irodáitól; de hát a töröknek az iráshoz ép oly kevéssé van asztalra szüksége, mint az evéshez. Nem is tudna másutt irni, csak a tenyerén.

De el akarok még egy pillanatra tekinteni a sztambuli élet azon másik, tán hatalmasabb áradatához, mely a galatai hid sztambuli fejétől jobbra a bazár felé irányul. Nemcsak egy van ilyen, sőt a kisebbek közül némelyik, pl. az egiptomi bazár — törökül Miszr Csarsi — bir a legsajátságosabb jelleggel. A világ minden fűszerét és mérgét látjuk és szagoljuk itt egymásra halmozva; az európai szagló szerv folytonos prüszkölés által kénytelen bámulatának kifejezést adni, mig e bazár hosszu boltivei alatt végig halad. Hanem azért, ha a sztambuli bazárról beszél, mindenki a nagy bazárt érti; ez óriási épülettömeget, mely magas boltozatu folyosóinak főutcáival, mellékágazataival, sikátoraival és közeivel némi fogalmat kelt bennünk a mythosz labyrinthusairól. Csudálatos egy darab tér ez, valóságos város a városban. Az üzletek mellett cukrászai (egy mindjárt a fő bejáratnál kitünő török édességekkel szolgál) kávéházai, ebédlői gondoskodnak a látogató közönség minden szükségletéről.

A folyosókon az egyes üzletek vagy a falakhoz támaszkodó faállványokra rakodva sorakoznak egymás mellé, vagy pedig a folyosóra nyiló apró bolthelyiségekbe huzódnak. Az egyes üzletcsoportok és céhek meglehetős szabályossággal külön utcákban vannak; az európai szem azonban csak lassankint képes e szabályosságot felfedezni, mert reá a legelőkelőbb üzletek leginkább teszik a zsibárus bolt benyomását. A bazár központján és legarisztokratikusabb részében a Bezesztanban (posztóraktárban) szorongnak a legkiválóbb üzletek. Keleti szövetek és szőnyegek, ékszerek, edények, fegyverek képezik a főtárgyakat, melyeken az európai utasok is leginkább kapnak. Egy kis boltocskában egész vagyon van régi műtárgyakban felhalmozva a világ minden részéből. Az ékszerek és edények által a keleti és

középkori olasz és francia művészet, a porcellánokban a sinai birodalom, fegyverekben a fél földgömb és tán egy évezred van képviselve. Természetes, hogy sok a hamisitott tárgy is, és a nagyobb kereskedések előkelő idegenek rámába tett erkölcsi bizonyitványai által igyekeznek tárgyaik hitelét emelni. A szőnyegeket nemcsak a bazárban, hanem azon kivül is, például a persák hánjában és néhány nagyobb kereskedőnél lehet kapni, kiknek igazi keleti felfogással szűk sikátorokba és még ott is emeletekre vagy udvarokra eldugott raktáraiban hihetetlen összegek hevernek török, szmirnai, kurdisztani és perzsa szőnyegekben.

A bazár felöleli magában mindazt, a mi európai városokban üzlet név alatt létezni szokott. Hogy hozzánk közel eső képpel éljek a váci utca büszke tárai (természetesen török kiadásban) találkoznak a Herminatér zsibárus tanyáival. A Bezesztan műkereskedéseitől csekély távolságokra egész utcákat találunk meglehetős silány európai szövetekből és ruhanemüekből. A nagy bazárhoz csatlakozik egy már fedetlen kis könyvpiacz is öreg kéziratival és ujabb nyomtatványaival hasonlitva a mi szerényebb antiquarius boltjainkhoz.

A bazár utcáin folyton tolong a nép, akár csak a mi országos vásárainkon. És minő nép; a főváros zagyvalékos lakosságának legzagyvalékosabb kivonata. A török nemcsak vásárolni, de mulatni és időt tölteni is a bazárba jár; ha nincs valami dolga, olvasója szemeit pergetve (ez nélkülözhetlen játékszere minden felnőtt töröknek, sőt részben még a meghonosodott európaiaknak is) órákon keresztül képes a bazár üzletei, a zajongó tömeg, kiabáló kofák és rikoltozó házalók közt előgyelegni. A bazárban nagyobb számmal találkozunk a török asszonyokkal is; a hárem és jasmak (arcfátyol) sem változtatják meg a női izlést és vásárlási kedvet. A tömegben természetesen mindig nagy számmal vannak az idegenek, minden idegennek első dolga lévén a bazárt meglátogatni. A kapuk közelében egy egész sereg éhes ügynök várakozik és rohan minden idegen képü emberre; legjobb is, ha az idegen elfogad egyet közőlük, máskép bazári sétája valóságos martiromság lesz, mert minden tiz lépésnyire akad egy ily kullancs az utjába. Különben is ez ügynökök (többnyire zsidók és görögök) igen hasznos, sőt nélkülözhetlen emberek az

idegenre nézve; mert ismernek mindent, elvezetik mindenüvé és aránylag csekély dijért, tulajdonképen inkább a vásárlásoknál a kereskedőtől kapott százalékért elég jól szolgálják.

A közönségnél nem kevésbé érdekesek a kereskedők, kiknek török, zsidó és görög vagy örmény temperamentuma az első pillanatra felismerhető. Az európai kereskedőtől természetesen legtávolabb áll a török. Ezekre is volt tán már némi hatással az európai befolyás; a körülöttük folyó küzdelemben a létért ők is kezdik érezni a nagyobb mozgékonyság szükségét; hanem azért a legtöbb török kereskedő most is a legnagyobb egykedvüséggel kuporog árui között, csibukoz vagy olvasóját pergeti, fáradt feleleteket ád a hozzá intézett kérdésekre, alig észrevehető fejemeléssel felel a csekély ajánlatokra, s egy pillantást sem vet a távozó vásárló után. Alkudozni azért ő vele is lehet; de még sem ugy, mint a többiekkel, kiknél átlag minden tárgyat eleve mondott árának feléért meg lehet kapni. Sehol sem láttam az alkuvást olyan művészetté fejlődve, mint itt.

De szükség is van rá. Mert itt nemcsak az árura, hanem a pénzre is kell alkudni. Csudálatos monatarius viszonyok vannak egész Törökországban. A török arany lirában (9 arany forint) van 100 piaszter. A rendes váltópénz a 20 piaszteres ezüst medzsidié volna (egész, fél és negyed darabokban). Csakhogy ezt a fővároson kivül alig látni; a vidéken u. n. metalliques váltópénz van forgalomban, melyből különböző városokban 108—112 piasztert adtak egy arany liráért. E török váltópénzen kivül a vidéken mindennemü régi és uj, idegen váltópénz járja; régi osztrák és magyar huszasok, osztrák rézpénz, orosz rubelek és kopekek, olasz, francia, sőt román pénzek a legkülönbözőbb árfolyammal a piaszterek irányában. Konstantinápolyban a metalliques helyett rézváltópénz van forgalomban, melyből akkorában a pénzváltók egy medzsidiért 27—28, egy liráért pedig körülbelül 140 piasztert adtak. Ha az ember egy napra szükséges váltópénzét beszerezte, valóságos terhet hordozott a zsebében. Az üzletek a medzsidiét rendesen csak 24—26 rézpiaszterben számitották, sőt meg is határozták, hogy hány piaszter erejéig fogadnak el rézpénzt. Az állam szintén nem fogadja el a maga rézpénzét, a póstán és távirdán külön apró ezüst piaszter váltópénz szükséges. E csudálatos állapotot aztán betetőzte a kaimé

(a papirpénz) kibocsátása. E beválthatlan papirpénz — kiállitására nézve nem sokat különbözik a mi légyvesztő papirosunktól — már akkor jelentékeny ázsiókülönbözettel volt nyomva; az ujabb kibocsátások által értéke még folytonosan sülyedett, s a mostani börzei jegyzések szerint 162 papirost kell adni 100 arany piaszterért. Ilyen pénzek mellett csakugyan jól nyitva kell az embernek szemeit tartani, hogy észrevegye, mint csalják minden vételnél jobbról balról a nélkül, hogy még csak rosz néven is vehetné.

A bazár élénk élete egyébiránt a napnak néhány órájára szoritkozik. A kapukat csak reggel kilenc óra tájban nyitják ki, és jóval naplemente előtt már bezárják; a különben is félhomályos folyosókon nem is volna tanácsos a kereskedőknek szabadon fekvő áruikkal a teljes homályt bevárni. Az arisztokratikus Bezesztán üzleti ideje még rövidebb; ottlétemkor már négy óra felé elzárták. Ehez szokni kell az idegennek, valamint ahoz is, hogy az ünnepeket nem is számitva pénteken a török, szombaton a zsidó és vasárnap a keresztény kereskedők boltjait zárva találja.

Közvetlenül a nagy bazár felett, a hadügyminiszterium palotájával szemközt fekvő Bajazit mosé előcsarnokában igen érdekes kis bazár van egész Ramazán havában. E szük helyen megtalálja az ember a nagy bazárnak végtelenül kisebbitett képét. A csarnok tetőtlen, s az egyes kereskedők asztalait vászonernyők fedik, nem annyira a nap és eső mint inkább a mosé galambjai ellen, melyek ezrével röpködnek a csarnok felett, akárcsak mint a velencei nagy téren. A galambok állitólag Bajazit szultánnak két galambjától származnak, melyeket egy szegény embertől vett. Fenntartásukra külön alapitvány is van; de azért a török egyházi férfiak élelmességéről tesz bizonyságot az a buzával telt hombár, melyből egy egyházszolga méri a szemet egy kis apró pénzért a hivőknek és hitetleneknek, kik Bajazit galambjait kegyeletesen megakarják etetni.

A bazár zajától csak egy lépés, s egy szellemi ugrás az óriási mosé némasága. Sajátságos az a hatás, melyet a látogatóra a sztambuli óriási mosék magas kupolái által képezett kopasz űrök gyakorolnak, melyeknek egyedüli diszitését néhány aranyos korán mondás, és a magasból zsinóron lefüggő structojások képezik. Egyik sarokban egy tisztes, öreg ulema ül a földön, előtte

kis faállványon fekvő koránjába mélyedve; a mecset közepén néhány ájtatos hivő végzi imáját némán a földre borulva; a tulsó sarokban több gyerkőc kiabál és káposztát aprit, ugy látszik, az egyházfi ebédéhez, aki azalatt szolgálatkészsége által igyekszik nálunk mentül nagyobb borravalót szerezni; mi pedig elmerülünk elmélkedéseinkbe e sajátságos társadalom felett, melynek külső különösségeit oly könnyü felismerni, belső tényezői, ereje és hivatása felől azonban még hosszas tanulmányok után is nehéz véleményt alkotni.

* *
*

Mielőtt az idegen Konstantinápolyt elhagyja, még egyszer igen kellemetlen érintkezésbe jő a török adminisztrációval, a vámhivatalban. Ismertem már e hivatalt. Utánam küldött kofferomat kellett egyszer tőle elvinnem; vagy három órát eltöltöttem, két jegyzőkönyvfélét aláirtam, öt embernek borravalót adtam, mielőtt ruháim birtokába jutottam. Elutazásomkor ujra végig kellett futnom e vesszősorok közt; sőt még több bajom is volt, mert nehány fegyverdarabot és szőnyeget hoztam magammal, melyekre kiviteli vám volt szabva. Dacára a protekcionak, melyben egy honfitársam jó voltából részesültem, ki kellett nyitnom és megkutattatnom minden kofferemet; s azután várakoznom egy jó órát, mig ügyem különféle vénebb és ifjabb törökök kezén át odáig ért, hogy kikaptam a hivatalos elbocsátó levelet és nyugtát a lefizetett vámról. A ki csak rátette kezét a dologra, az egész szemtelenséggel baksist is követelt; a nagyobb hivatalnokoknak is kellett adnom, még pedig aránylag nagyobb összeget. Én furcsának találtam a dolgot, hogy több forintnyi vámot is fizessek, meg vesztegessek is; de protektorom lecsendesitett, hogy ez uton még legolcsóbban megszabadulok, mert különben rám rónának egy rengeteg összeget s akkor se volna kihez panaszra mennem.

Örültem, mikor a vámosok kezeiből megszabadulva, a Lloyd társulat hajójára szállhattam, mely Várnába volt indulandó. Még egyszer egy őszi délután verőfényes világitásában láttam a tündöklő Konstantinápolyt, a Boszporus szultáni palotáit, nyári lakjait és sötéten zöldellő partjait; azután két kopár dombvég közt

megnyilt előttem a parttalan Fekete tenger és elzárult mögöttem a tengerszoros mosolygó képe.

A fekete tenger jó kedvében volt, és másnap reggelre szerencsésen eljuttatott bennünket a várnai vámosok körmei közé. Dacára a konstantinápolyi vámhivatal teszkerejének, megint szét akarták szedni mindenemet; csak jelentékeny borravaló mentett meg tőlük.

A várna-ruszcsuki vasutvonal nem ád semmi látni valót. A várnai mocsárokat, melyek közt hiába kerestem a várnai csatatért, kopár halomvidék váltja fel; az ut egyhanguságát egy nagy török falu még nagyobb temetőjével, s a déli állomáson egy német vendéglő tarkitja. Este felé Ruszcsukba értünk; a gyors hajónak itt már várakozni kellett volna ránk, de a rosz idő miatt nem érkezett meg. Az éjet ott kellett töltenem Ruszcsuknak különben elég tisztességes fogadójában az Iszlahaneban, hol a szobalány hivatalát egy idősebb magyar asszony végezte. November eleje volt; az idő hirtelen télre fordult, folyton havas eső szakadt a nyakunkba; ugy hogy még vidini ismerősömet, Rifát pasát, az akkori ruszcsuki vált sem volt kedvem meglátogatni. A török vám itt ujra rá tette a kezét holminra, és ismét baksis segélyével kellett megmenekülnöm. Hajnalban felvertek bennünket azzal a hirrel, hogy a hajó már érkezik. Felkeltünk és lementünk a kikötő mellett levő kis török kávéházba, a hol épen tiz órát kellett kellemes várakozásban töltenünk. A hajó ugyanis csak déli egy órakor érkezett meg; de kikötés nélkül átment még Gyurgyevoba, melynek az eső ködében nyomát sem láthattuk, és csak három óra után szállhattunk fedélzetére. Az »Orient« volt; ugyanaz a szép hajó, melyen negyedfél hónappal előbb utamat kezdtem. Kényelmes kabinjában akár csak Budapesten lettem volna; és harmadnap reggelén valóban ott is voltam.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

TARTALOM.

I. A magyar Alduna 5
II. Bucsu a hazai földtől 18
III. Turn-Szeverin és Kladovo 26
IV. Török földön 33
V. Vidintől Adlieig és Veliki Izvorig 41
VI. A veliki izvori török tábor 50
VII. Vidin 63
VIII. Kalafat 79
IX. Vidintől a szerb Timok völgyén Knyazsevácig 90
X. A Trezibaba planina nagy török tábora 110
XI. A Trezibabától Derveutig és Alekszinácig 120
XII. Tábori élet 151
XIII. Alekszináctól Nisig és Nistől a Chodzsa Balkánon át Vidinig. 163
XIV. Vidintől a Szveti Nikolán át Nisig 180
XV. Nis 194
XVI. A török fővezér, tábornokok és tisztek 214
XVII. A török katona ; a basi bozuk ; a cserkesz ; a hadsereg. . . 236
XVIII. A török tábor a Morava balpartján 260
XIX. Nistől Szofián és Drinápolyon át Konstantinápolyig . . . 276
XX. Konstantinápoly 297

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A M. NEMZETI MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRA

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Az Athenaeum könyvkiadó-hivatalában

(Budapesten, barátok-tere, Athenaeum-épület)

megjelent, s általa Magyarország minden hiteles könyvárusánál kapható:

Abonyi Lajos. **Kenyér és becsület.** Regény. Három kötet . . . . 3 frt.
Ábray Károly. **Az utolsó Szapolyai.** Történeti regény. Négy kötet . . 4 frt.
— — **Egy esküszegő király.** Történeti regény . . . . . 1 frt.
Adomák, közli Garam. Lásd bővebben: »**Nem ugy van most, mint volt régen**« alatt.)
Ifj. Ábrányi Kornél. **A dicsőség bolondja.** Regény. . . . . 1 frt 80 kr.
— — **Az élet tarkaságaiból.** Rajzok és elbeszélések . . . . 1 frt 20 kr.
Auerbach Berthold. Waldfried. Regény 3 kötetben . . . . 3 frt.
— — **Buchenbergi Diethelm története.** Novella. Magyaritá Szenvey József . . . . . 1 frt.
Balázs Sándor. **Tükördarabok** (Beszélygyüjtemény). Két kötet . . 2 frt.
Balogh Zoltán. **Alpári.** Költői regény, hat könyvben. Kiadta a Kisfaludy-társaság . . . . . 1 frt 20 kr.
Beck Károly. **Mater dolorosa.** Elbeszélés. Forditotta Beck Hugó . . 1 frt.
Beöthy Zsolt. **Kálozdy Béla.** Regény két kötetben . . . . 3 frt 50 kr.
Belot és Dautin. A rémes titok. 2 kötet . . . . . 2 frt.
Bell Róbert. **Az arany hágcsó.** Regény. Angolból forditotta Szabó Richard. Két kötet. . . . . 2 frt 50 kr.
Blakmore R. D. Doone Lorna. Regény. Exmoorból 4 kötetben. Angolból forditotta Mudrony Pál. . . . . 4 frt.
Bulla J. A tündér-öv. Regényes elbeszélés hét énekben . . . . . 80 kr.
Bús Vitéz. Igaz is, nem is. Elbeszélések. Két kötet. . . . . 1 frt 80 kr.
— — **Árnyképek.** Elbeszélések . . . . . 1 frt.
Cemoans Luziádája. Forditotta s bevezetéssel és jegyzetekkel fölvilágositotta Greguss Gyula. Füzve . . . . . 2 frt.
Diszkötésben . . . . . 3 frt.
Castelar Emil. **Egy szív története.** Regény két kötetben. Spanyolból forditotta Beksics G. . . . . 2 frt.
Cervanet Saavedra, Miguel de. **Az elmés Don Quijote de la Mancha.** Forditotta s bevezette György Vilmos. Kiadta a Kisfaludy-társaság. Négy kötet. 10 frt.
Chaudeneux. A pénztárnok házassága . . . . . 70 kr.
Cherbuliez V. **Saint-Maur kisasszony jegyese.** Regény. Francziából forditotta Visi Imre . . . . . 1 frt 40 kr.
Craven Augustnő. **Fleurange.** Regény két kötetben. Francziából forditva 3 frt.
Collins W. A Glenmchi rejtély. Regény angolból. Egy erős kötet. . 3 frt.
Colomb asszony. **Carilcs leánya.** Regény. Francziából forditotta U. Ilona 80 kr.
Dash grófnő. **A véres marquisnő.** Legenda a nagyvilágból. Francziából forditotta Kún Barna. Két kötet . . . . . 3 frt.
Degré Alajos. **A számüzött leánya.** Regény . . . . . 1 frt 50 kr.
Degré A. A kék vér. Regény. . . . . 1 frt 40 kr.
Detlef Károly. **Feloldhatlan kötelékek.** Orosz regény. Forditotta Zichy Camilla . . . . . 1 frt 50 kr.
— — **Apa és fiu.** Regény két kötetben . . . . . 2 frt.
Dickens Károly (Boz). **Két város.** Regény. Angolból forditotta D . . L . . . és B. V. Két erős kötet . . . . . 3 frt.
Ifj. **Dumas** Sándor. **Clémenceau története.** Egy vádlott emlékirata. Regény. Francziából forditotta V. J. . . . . 1 frt 20 kr.
Eliot György. **Middlemarch.** Tanulmány a vidéki életből. Az angol eredetiből forditotta Csukassi József. Négy erős kötet . . . . . 8 frt.
Emilia. Szív és élet. Beszélyek. Két kötet . . . . . 2 frt.
Eötvös József, báró. **A falu jegyzője.** Második olcsó kiadás. Három kötet. 3 frt.
Feuillet Oktáv. **Szibill története.** Regény. Forditotta Concha Győző. Kiadta a Kisfaludy-társaság . . . . . 1 frt 50 kr.
— — **Egy nagyvilági házasság.** Regény. Francziából forditotta U. Ilona 80 kr.

Budapest, 1867. Nyomatott az Athenaeum r. társ. nyomdájában.

OSZK
Országos Szechényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár